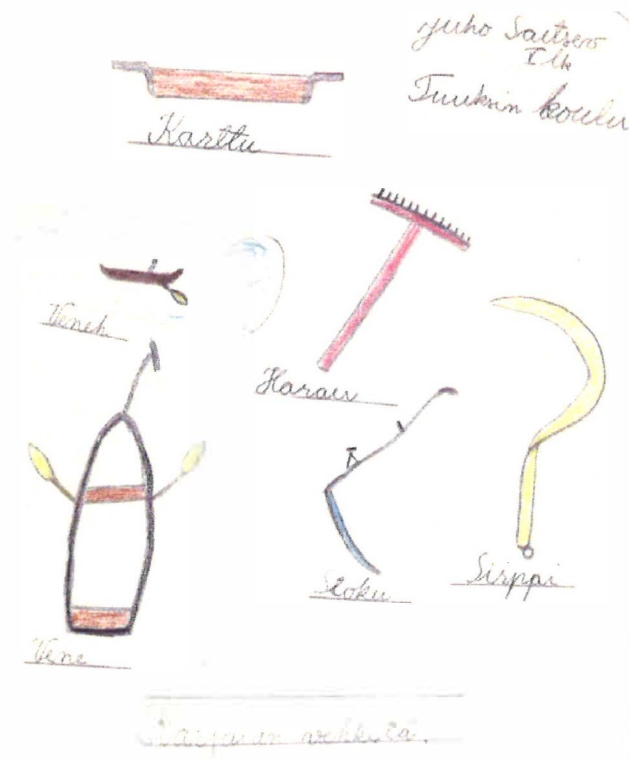

Tenho Pimiä

TÄHTÄIN IDÄSSÄ

Suomalainen sukukansojen tutkimus
toisessa maailmansodassa

JYVÄSKYLÄ STUDIES IN HUMANITIES 124

Tenho Pimiä

Tähtäin idässä

Suomalainen sukukansojen tutkimus
toisessa maailmansodassa

Esitetään Jyväskylän yliopiston humanistisen tiedekunnan suostumuksella
julkisesti tarkastettavaksi yliopiston Villa Ranan Paulaharjun salissa
lokakuun 3. päivänä 2009 kello 12.

JYVÄSKYLÄN YLIOPISTO

JYVÄSKYLÄ 2009

Tähtäin idässä

Suomalainen sukukansojen tutkimus
toisessa maailmansodassa

JYVÄSKYLÄ STUDIES IN HUMANITIES 124

Tenho Pimiä

Tähtäin idässä

Suomalainen sukukansojen tutkimus
toisessa maailmansodassa

JYVÄSKYLÄN YLIOPISTO

JYVÄSKYLÄ 2009

Editors

Petri Karonen

Department of History and Ethnology, University of Jyväskylä

Pekka Olsbo, Marja-Leena Tynkkynen

Publishing Unit, University Library of Jyväskylä

Jyväskylä Studies in Humanities

Editorial Board

Editor in Chief Heikki Hanka, Department of Art and Culture Studies, University of Jyväskylä

Petri Karonen, Department of History and Ethnology, University of Jyväskylä

Matti Rahkonen, Department of Languages, University of Jyväskylä

Petri Toiviainen, Department of Music, University of Jyväskylä

Minna-Riitta Luukka, Centre for Applied Language Studies, University of Jyväskylä

Raimo Salokangas, Department of Communication, University of Jyväskylä

Itäkarjalaisen lapsen suomalaisen miehityshallinnon järjestämiä tutkimustarkoituksia varten laatima piirros "Karjalan vehkeistä".

URN:ISBN:978-951-39-3686-0

ISBN 978-951-39-3686-0 (PDF)

ISBN 978-951-39-3670-9 (nid.)

ISSN 1459-4331

Copyright © 2009, by University of Jyväskylä

Jyväskylä University Printing House, Jyväskylä 2009

ABSTRACT

Pimiä, Tenho Ilari

Setting Sights on East Karelia: Finnish Ethnology During the Second World War
Jyväskylä: University of Jyväskylä, 2009, 275 p.

(Jyväskylä Studies in Humanities

ISSN 1459-4331; 124)

ISBN 978-951-39-3686-0 (PDF); 978-951-39-3670-9 (nid.)

English summary

Diss.

This thesis deals with the Finnish ethnological activities during the Second World War when Finland occupied large Karelian territories in the Soviet Union. The wartime scientific activity and especially ethnology and the study of folklore in Finland was closely connected to the idea of building Greater Finland. The motor of the scientific research in the occupied areas was the Scientific State Committee on East Karelia, which was founded by the Ministry of Education. The motive of the research was to prove the national and historical kinship of the new areas with former Finland. The work channelled through the Scientific State Committee on East Karelia mainly focussed on organizing ethnological collecting expeditions and on increasing the collection of articles placed in the National Museum of Finland. What was the Finnish ethnology like during the Second World War? To what extent was the research of folk culture politically and ideologically loaded? Those are some of the central questions of this work. The study is based on archive material of the fieldwork made by ethnologists in the occupied territories.

Keywords: Second World War, Karelianism, Ethnology

Author's address

Tenho Pimiä
Department of History and Ethnology
P. O. BOX 35 (H)
FI-40014 University of Jyväskylä
Finland

Supervisor

Docent Pirjo Korkiakangas
Department of History and Ethnology
P. O. BOX 35 (H)
FI-40014 University of Jyväskylä
Finland

Reviewers

Docent Pertti Anttonen
University of Helsinki
Folklore Studies
P. O. BOX 4
FI-00014 University of Helsinki
Finland

Docent Kari Kotkavaara
Åbo Akademi
Tuomiokirkontori 3
20500 TURKU
Finland

Opponent

Docent Pertti Anttonen
University of Helsinki
Folklore Studies
P. O. BOX 4
FI-00014 University of Helsinki
Finland

ESIPUHE

Pidän itseäni rauhanomaisena henkilönä, eikä ruudinsavu juuri saa minua sytymään. Nuoruuteni kouluvuosina toista maailmansotaa koskeva harrastukseni eteni harvoin oppikirjan kontaktimuovista pintaa syvemmälle. Hitleristä muistan joskus sentään kuulleen. Itänaapurista tutuksi tulivat Stalinin sijaan pelimiehet Fetisov, Krutov ja Larionov. Tätä taustaa vasten tarkasteltuna tunnenkin lievää hämmennystä huomattessani valmistanceni väitöskirjan, jonka nimi on ”Tähtäin idässä: suomalainen kansatieteellinen toiminta toisessa maailmansodassa”. Toisaalta ei voi myöskään kiistää, ettenkö olisi aina kantanut muassani jonkinlaista myötäsytymistä mielenkiintoa kansanomaista kulttuuria ja sen erilaisia ilmenemismuotoja kohtaan – myös kansantanhuja on tullut kokeiltua. Se mistä aineksista itsekukin väitöskirjanlaatija aiheensa kokoon keittää, lienee melko monimutkainen soppa henkilökohtaista elämänhistoriaa sattuman aikaansaannoksilla maustettuna. Tässä tapauksessa myös karjalaisella sukutaustalla ja sen evakkomenneisyydellä saattaa olla osuutta asiaan.

Väitöskirjan valmistuminen tarvitsee toteutuakseen useiden tahojen yhteistyötä. Tämän työn valmistumista on vuosien varrella edesauttanut muun muassa vuosina 2003–2006 toiminut, professori Toivo Nygårdin johtama, Identiteetin synty, näkyvyys ja muuttuvuus- tutkijakoulu sekä työtäni tuolloin ohjannut etnologian professori Bo Lönnqvist. Professori Lönnqvistin eläköidyttyä vuoden 2005 alusta ohjaamisvastuun ottivat ansiokkaasti kantaakseen professori Pirjo Korkiakangas sekä professori Petri Karonen. Suuren kiitoksen olen velkaa myös Suomen kansallismuseolle, sen kansatieteelliselle käsikirjoitusarkistolle sekä suomalais-ugrilaisista kokoelmista vastaavalle tutkijalle, FT Ildikó Lehtiselle. Aulista palvelua olen saanut osakseni myös Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Arkistoissa, Sota-arkistossa sekä Kansallisarkistossa. Taidehistoriallisten yhtymäkohtien merkitystä tutkimukselle ovat selventäneet professori Heikki Hanka sekä akatemitutkija, dosentti Kari Kotkavaara, joka ystävällisesti suostui myös työni toiseksi esitarkastajaksi. Lämmin kiitos myös dosentti Pertti Anttoselle häneltä saamastani rakentavasta ja positiivisesta palautteesta. Tutkimusaiheittani koskevien käännösten osalta olen usein joutunut turvautumaan erityisesti FM Johanna Antilan ja Huk Sami Malkin apuun. Työn saattamisesta säälliseen painoasuun olen kiitollinen FL Minna Mäkiselältä saamastani avusta. Rohkaisevalla tavalla mielenkiintoa tutkimusaiheittani kohtaan ovat osoittaneet myös toimittaja Hannu Taanila sekä FM Jan Erola. Taloudellisesti työtäni on aina ensisijaisesti tukenut Jyväskylän yliopisto. Tutkimustani ja siihen liittyviä arkisto- ja opintomatkoja ovat olleet rahoittamassa Emil Öhmannin säätiö sekä Suomalais-ruotsalainen kulttuurirahasto.

Olen iloinen työni herättämästä mielenkiinnosta. Iloitsen suuresti myös perheeltäni ja ystäviltäni saamastani tuesta ja ihmettelen, miten isoiksi lapset saattavatkaan kasvaa yhden ainoan väitöskirjan kuluessa.

Jämsänkoskella 21.8.2009, Tenho Pimiä

SISÄLLYS

ABSTRACT

ESIPUHE

1	JOHDANTO.....	11
	Tutkimuksen kohde ja sen tavoitteet.....	11
	Tutkimusaineisto ja tutkimusaiheen rajaus.....	12
	Tiede ja toinen maailmansota aiemmassa tutkimuksessa.....	16
	Kansanelämäntutkimusta, nationalismia ja kansallissosialismia.....	20
	Tutkimusongelmasta, sen lähtökohdista ja käsittelytavasta.....	24
2	MIEHITYSAIKANA HARJOITETUN TUTKIMUKSEN TAUSTAA.....	30
	" Nyt on aika ja tillaisuus tehdä Karjalasta paratiisi".....	30
	Itä-Karjalan vapauttajia.....	33
	Modernisaation uhkakuvat.....	35
	Tiedettä kansasta ja naiskansatieteilijöitä 1930-luvulla.....	38
	Sankaritarinan osapuolia.....	41
3	SOTILASHALLINTO JA VALLATUN ALUEEN KULTTUURIMUISTOT.....	44
	"Kiireellisimmät tehtävät Itä-Karjalan kulttuurimuistojen säilyttämiseksi".....	44
	Bolsevistisen museon vieraana.....	46
	Ohjeita sotilaalliselle museoesineiden keruulle.....	48
	Sotilashallinto museokuumeen vallassa.....	49
	Katsaus Äänisen seudun vepsäläisasutukseen ja sen rahvaaseen.....	53
	Syvärin luostarissa.....	55
	Esinevuotoja Äänislinnan museossa.....	57
	Sotatoimiyksikön sotasaalimuseo.....	61
	Vuokkiniemestä ei mitään uutta.....	63
4	KANSATIETEILIJÄT VOITTAJIEN JÄLJISSÄ.....	66
	Kansatieteelliset kenttätöyt Itä-Karjalassa syksyllä vuonna 1941.....	66
	Bolsevikkien kädenjalkia Haukkasaarella.....	72
	Vuosniemi - kansatieteilijän toiveuni.....	74
	Kohti uusia autiokylä.....	78
	Sotilastukikohdan arkea Repolassa.....	85
	Kansatieteelliset tutkimukset Porajärven alueella syksyllä 1942.....	88
	Kohti Kuutamolahtea.....	89
	Himola.....	92
	Kansatieteilijät etenevät kohti itää.....	95
	Helmi Helminen Jänkäjärvellä ja Kurkilassa.....	98
	Kuutamolahden avainkertojat.....	103

	Tyyne Vahter Kuujärvellä	105
	Karjalaisen käsityötaidon näytteitä keräämässä	108
	Kapteeni Laihon runonkeruumatka Aunuksessa	110
	Esiselvitys rakennustaiteellisesti arvokkaista rakennuksista.....	112
	Tutkijat Äänesniemen suomalaisuuden jäljillä	113
5	SOTATOIMIIYHTYMÄT JA KULTTUUPERINNÖN KERÄÄMINEN	116
	Kulttuurimuistojen keruu VII:n armeijakunnan hallintoalueella.....	116
	Luutnantti Tolosen museolöydöt.....	118
	Armeijakunnan museosaalis.....	123
	Sotilashallinto Aunuksen kirkollista jäämistöä suojelemassa.....	127
	Vänrikki Petterssonin ja intendentti Hinzen ikoniretket	131
	Sotilashallinto ikonitaiteen asialla.....	137
6	TUTKIMUKSET VUOSINA 1943-1944.....	140
	Tutkimustyön vakiintumisen aikaan	140
	Kesä Aunuksessa	146
	Poltetun maan kansatiedettä Munjärvellä	149
	Vepsäläiset - Aunuksen hämäläiset	153
	Kansantietoutta kolhoosin varjosta.....	155
	Vaikeuksia Vepsänmaalla.....	160
	Sotilashallinto järjesteele kokoelmiaan.....	166
	Sotasaaliina tsasouna.....	171
	Tutkimusta ruohonjuuritasolla.....	174
	Lasten Itä-Karjala	178
	Selvityksiä Itä-Karjalan vanhasta ruokataloudesta	182
	Kansatieteilijät pakenijain kantapäillä.....	186
7	SUOMALAISET PAKOLAIS- JA VÄESTÖNSIIRTOLEIRIT KANSAN PE- RINTEEN LÄHTEENÄ	189
	"Madonna Ingrida" ja muita evakuoituja.....	189
	Elämää ja ennakkoluuloja leireillä	193
	Millaisia inkeriläisiä?.....	196
	Inkeriläisten jäljissä kesällä 1944	202
8	SOTAVANGIT KANSALLISEN TIETEEN PALVELUKSESSA.....	204
	Aseistariisutut soturit Suomessa	204
	Suunnitelmat sotavankitutkimuksista.....	206
	Unkarilaistutkijan tie Nastolan mordvalaisten keskuuteen	212
	Sotavangin verenperintö.....	213
	Kansallisuuksien kategorisointi.....	215
	Suomensukuisten sotavankien tutkimuksen traditio.....	219
	Tutkimuksia sotavankien parissa.....	220
	Sotavankien edut ja haitat	227

9	LOPPUPÄÄTELMÄT - HAVAINTOJA AJASTA.....	230
	Suunnitelmia instituuteista ja tutkimuslaitoksista	230
	Mennyt maailma	234
	Sinivalkoiset silmälasit.....	238
	Kansanperinnettä karttapohjalla	243
	Sotasaalista vai sodan jaloista pelastettua kulttuuriperintöä?	246
	Yhtymäkohtia suomalaisen ja kansallissosialistisen Saksan kansan- elämäntutkimuksen välillä	251
	Suur-Suomen tutkijat suomettuivat?	255
	SUMMARY.....	262
	LÄHTEET	264

1 JOHDANTO

Tutkimuksen kohde ja sen tavoitteet

Suomen idästä valtaamalla alueilla toteutettiin vuosina 1941–1944 lähihistoriamme laajin suomenheimoiseen kulttuuriperintöön kohdistuneista hankkeista. Sodan autioittamista asumuksista, kalmismailta ja tsasounista ennätettiin hankkia laaja kansatieteellinen esinekokoelma. Sota-aikaisen tieteellisen aktivismin seurauksena ovat siten saaneet alkunsa laajat, mutta hajallaan olevat karjalaisen kansankulttuurin keräelmät, ”kokoelma” joka ei varsinaisesti ole missään, mutta jonka osia on monilla tahoilla. Muutamassa vuodessa suomalaisten tiedemiesten onnistui yhdessä sotilashallinnon kanssa kerätä myös merkittävät kokoelmat suullista kansantietoutta miehitetyle alueelle jääneeltä väestöltä, Suomeen saapuneilta pakolaisilta, maahan saksalaiselta miehitysalueelta siirretyiltä inkeriläisiltä sekä suomensukuisilta sotavangeilta.

Useimmat tutkimustyön varsinaisista toteuttajista olivat aatteellisesti Suur-Suomen tavoitteisiin vihkiytyneitä tutkijoita, jotka eivät arastelleet tuoda julki näkemyksiään ”ryssän” varjopuolista. Eteenpäin työntyviä joukkoja seurasi joukko kansatieteilijöitä ja kansanrunouden tutkijoita, jotka saattoivat jatkosodan ajan kerätä perinnettä usein jopa aseellisen saattueen turvin. Itä-Karjalan suomalaismiehitys takasi kansanperinteen kerääjille ainutkertaisen mahdollisuuden saada tutkittavakseen syrjäisen Neuvosto-Karjalan viimeisiä runonlaulajia sekä heidän jälkeläisiään.

Miehitysaikana suomalaisiin museoihin ja arkistoihin karttuneen aineiston tarkastelu antaa lisätietoa kansanelämäntutkimuksen ja kansallisten projektien välisestä yhteistoiminnasta laajentumishaluisen kansallisen politiikan osana. Samalla se liittyy kiinteästi osaksi toisen maailmansodan synnyttämää keskustelua sodan myötä kadonneen, kätkeyn ja/tai sen seurauksena palautettavaksi vaadittuun kulttuuriperintöön kohdistunutta väittelyä. Aiemmassa yleiseurooppalaisessa tutkimuksessa esiin nousseiden kysymyksenasettelujen tavoin käsillä oleva tutkimus pyrkii aineistonsa avulla valottamaan osaltaan niitä teemoja, jotka ovat jääneet suomalaisessa kansanelämäntutkimusta koskevassa tieteen historiassa vähälle huomiolle.

Tämä työ on jatkoa Jyväskylän yliopiston historian ja etnologian laitoksessa 24.1.2006 tarkastetulle lisensiaatintutkimukselle ”Madonna Ingrica ja Evakko-Kristus: suomensukuisia tietäjiä, taitajia ja heidän tutkijoitaan vuosina 1941–1944”. Lisensiaatintutkimuksen luku: ”Sotavangit kansallisen tieteen palveluksessa” on julkaistu myös Suomen Kuvalehdessä 27.1.2006.¹ Osana väitöskirjatyötä olen julkaissut myös aihetta käsittelevän tietokirjan, *Sotasaalista Itä-Karjalasta: suomalaistutkijat miehityillä alueilla 1941–1944* (2007). Kirja herätti mielenkiintoa julkisissa viestimissä, joissa uutisoinnin pääasiaksi muodostui ennen muuta yllättyneisyys siitä, että suomalaisten museoiden hallussa on edelleen jotain toisen maailmansodan aikana hankittua esineistöä tai ylipäänsä aineistoa, jonka alkuperään tai omistussuhteisiin saattaa liittyä joko juridisia tai vähintäänkin moraalisia ongelmia.² Aiheesta käytiin myös vilkas verkkokeskustelu, joka osaltaan heijasteli sitä hämmennystä, jonka aiheuttaa tieto, etteivät suomalaisten toimenpiteet toisessa maailmansodassa sanottavasti poikenneet muiden sotaa käyvien maiden usein epäeettisiksi äityneistä käytänteistä, vaikka näin usein toivottaisiinkin olevan.³ Kirjan herättämät kannanotot olivat monilta osin yhdenmukaisia myös muun ”jatkosodan takapihaksi” koetulla alueella operoivan tutkimuksen kanssa, jonka aiheisiin ovat viime vuosina kuuluneet muun muassa suomalaisten ihmisloukut, laittomat tai epäselvissä oloissa toteutetut niin vastustajien kuin omienkin hengenriistot, sodan seuraukset sen kokeneiden mielenterveydelle tai vaikkapa suomalaisiin museoihin päätyneiden juutalaisomisteisten taide-esineiden alkuperäisiä omistussuhteita käsittelevä selvittelytyö. Kirjan virittämä keskustelu ja siitä esitetyt mielipiteet ovat olleet tutkimuksen kannalta antoisa kenraaliharjoitus ja antaneet samalla mahdollisuuden ottaa vastaan tavanomaista seminaarikäytäntöä laajamittaisempaa palautetta.

Tutkimusaineisto ja tutkimusaiheen raja

Tutkimuksen lähdeaineistona käytetyn arkistomateriaalin rungon muodostavat tieteellisten seurojen ja yksittäisten tutkijoiden työstä jäljelle jääneet dokumentit. Tieteellisistä seuroista merkittävimmissä osassa on Suomalais-ugrilainen Seura, jonka toimintaa kuvaavista asiakirjoista käytössäni on ollut kokoelma Suomalais-ugrilaisen Seuran kokouspöytäkirjoja, seuraan saapuneita kirjeitä sekä muuta tarkemmin erittelemätöntä aineistoa vuosilta 1941–1942. Arkistokokoelmaan perehtyessäni sitä koskeva aineiston järjestelytyö oli kesken, joten se saattaa nykyisin sisältää myös sellaista tutkimusaihetta koskevaa aineistoa, joka ei vielä tuolloin ollut käytettävissä. Nykyisin seuran toiminta-arkisto kuu-

¹ Pimiä 2007. ”Tiedettä jatkosodan vangeista”.

² Stenbäck 2007. ”Suomalaisten sotasaaliit Itä-Karjalassa olivat luultua suuremmat”.

³ Verkkokeskustelu Helsingin Sanomissa <http://www.hs.fi/keskustelu/Lojuuko+nurkissasi+sotasaaliita%3F/messa-ge.jspa?messageID=1283708&userThreadMode=flat>, luettu 29.8.2009.

luu osaksi Kansallisarkiston (KA) kokoelmia. Institutionaalista tahoja edustavana lähdeaineistona työssä on käytetty myös Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjallisuusarkistossa (SKSKIA) säilytettävää Valtion tieteellisen Itä-Karjalan toimikunnan arkistokokoelmaa sekä Kalevaseuran arkistoon kuuluvia asiakirjoja.

Yksittäisten tutkijoiden jälkeensä jättämästä arkistomateriaalista suurimman ja samalla koko tutkimusajankohdan kattavan aineiston muodostavat maisteri Helmi Helmisen kansatieteelliset muistiinpanot, tutkimuksia koskevat kenttätöypäiväkirjat sekä kansanrunoutta koskevat muistiinpanot. Helmi Helmisen työskentelyä miehitysalueella koskevaa materiaalia on tallennettuna Suomen kansallismuseon kansatieteellisessä käsikirjoitusarkistossa (SKM: KTKKA), Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkistossa (SKSKRA) sekä Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen arkistossa (KOTUS), jonka haltuun tutkija on luovuttanut henkilökohtaisen aineistonsa. Pääosin samoista arkistolähteistä ovat löydettävissä muiden vuosien 1941 ja 1944 välisenä ajanjaksona työskennelleiden tutkijoiden toiminnasta kertovat lähteet. Tutkijat ja tieteenharjoittajat kirjoittivat oman alansa tieteellisten julkaisujen lisäksi runsaasti myös kansantajuisia esityksiä tutkimustyöstään miehitysalueella. Näihin suurelle yleisölle tarkoitettuihin artikkeleihin viitataan usein myös tämän tutkimuksen yhteydessä.

Sotilashallinnon alaisuudessa suoritetun kansankulttuuriin kohdistuvan toiminnan kuvauksessa pääasiallisena lähteenä on käytetty Sota-arkistossa (SA) sijaitsevaa Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valistusosaston arkistokokoelmaa (Valistusos./Itä-Kar. SE) vuosilta 1942–1943. ”Yleistä kirjeistöä” -nimellä tunnettu arkistokokoelma käsittää laajan aineiston, joka sisältää samanaikaisesti sekä laajakantoisia toimintaehdotuksia että yksittäisiä raportteja sotilashallintoalueelta. Miehitysaikana sotilashallinnon valistusosasto organisoi myös kansankulttuuria koskevan keruuhankkeen Itä-Karjalan kansakoululaisten keskuudessa. Tätä koskeva aineisto kuuluu nykyisin osaksi Suomen kansallismuseon kansatieteellisiä käsikirjoitus- ja arkistokokoelmia.

Suomensukuisten sotavankien parissa tehtyä tutkimustyötä kuvaava osa perustuu opetusministeriön, Sota-arkiston ja Suomalais-ugrilaisen Seuran toiminta-arkiston lähteisiin. Suomeen siirrettyjen inkeriläisten keskuudessa suoritetun keruutyön kuvauksessa on käytetty kansanrunouden osalta lähteenä Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkiston inkeriläistä kansanrunoutta koskevaa aineistoa. Inkeriläisten Suomeen tulon taustaa ja heidän suhdettaan suomalaisten harjoittamaan keruutyöhön selvittäessä olen käyttänyt lähdeaineistona myös leireille sijoitettujen inkeriläisten keskuudessa suoritettuja kuulusteluraportteja. Ne kuuluvat Kansallisarkistossa säilytettävään Valtion Poliisiin (VALPO II) arkistokokoelmaan.

Käsitteitä toinen maailmansota ja jatkosota käytetään tutkimuksessa verrattain vapaasti, vaikka ne eksaktisti tarkastellen johtavat keskenään erilaisiin konnotaatioihin ensimmäisen viitattaessa Suomen käymään sotaan osana maailmanlaajuista tapahtumien ketjua, jälkimmäisen korostaessa sen erillissotaluonnetta. Aihetta koskeva väittely ajopuineen ja koskiveneineen on suomalaisen menneisyyden tulkintaa koskevan keskustelun ikuisuuskysymyksiä, eikä tässä

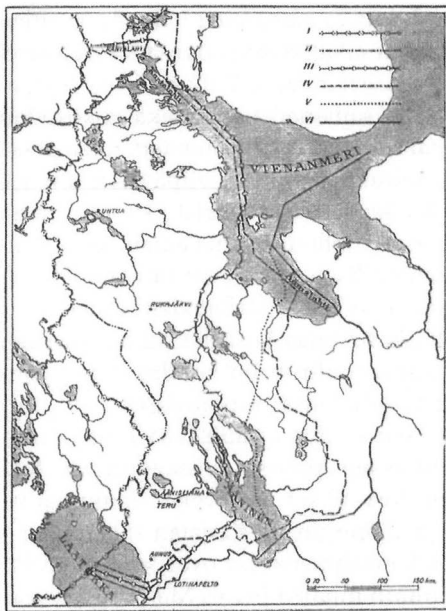
tutkimuksessa kulloinkin käytetyillä termeillä tavoitella osallisuutta tuohon debattiin. Toisaalta ei voi kiistää, etteikö jomman kumman määrään valinta aina heijastelisi tutkijan työlleen asettamia lähtökohtaisia oletuksia. Tämän työn osalta se tarkoittaa sitä, että suomalainen kansatieteellinen toiminta miehitetys- sä Itä-Karjalassa kaikessa uniikkiudessaan nähdään silti osana nationalististi orientoituneen politiikan herättämää tieteellistä aktivismia, joka oli tyypillistä myös muissa Länsi-Euroopan maissa samana ajankohtana. Se, että tutkimus tällä tavoin asemoituna asettaa suomalaiset tutkijat läheiseen yhteyteen kansallissosialistisesti virittyneen saksalaisen tiedeyhteisön toimintatapojen kanssa ei kuitenkaan tarkoita sitä, että suomalainen kansatiede ja sen harjoittajat pyrittäisiin leimaamaan yksioikoisesti natsiksi tai että tutkimuksessa tarkoituksellisesti suhtauduttaisiin sen kohteena olevien tutkijoiden työhön ylimielisesti. Yhtymäkohta kansallissosialismiin on yksinkertaisesti seurausta siitä, että keskenään erilaisista lähteistä kootusta tutkimusaineistosta huolimatta tavoitteenani on ollut pitää tarkastelu aina lähellä sitä leikkauspistettä, jossa toisensa kohtaavat kansanelämää koskevan tieteenharjoituksen, kansallismielisen ideologian ja sotilashallinnon määrittelemän miehitystilanteen keskinäiset intressit. Näiltä osin tutkimukseni paikantuu osaksi muuta toisen maailmansodan aikaisia tieteellistä aktivismia käsittelevää tutkimustraditiota.

Tutkimuksen keskiössä on jo sen otsikossa määritellyn kronologian lisäksi kyseessä temaattisesti määritelty ajanjakso, jolloin suomalaismiehitystä ryhdyttiin rakentamaan vakiintuneeksi yhteiskunnalliseksi tilaksi. Tässä työssä käsiteltävän kansanelämäntutkimuksen kannalta tuota ajanjaksoa leimaavat ennen kaikkea tutkijoiden toimet, ei niinkään niiden aikajärjestys, osana kansallisesti yhtenäistä Suur-Suomea tavoittelevaa kokonaishanketta. Tutkimuksen lukijan kannalta sen sisäinen logiikka, jossa edetään samanaikaisesti sekä jatkosodan oman kronologian, että temaattisten tapahtuma- tai aihealueiden nukaisessa järjestyksessä, on luonnollisesti haastava, muttei toivoakseni ylipääsemätön. Joka tapauksessa tutkimuksen tarkastelun kohteena oleva aineisto sitoutuu aina tavalla tai toisella miehitysaikaan, ajanjaksoon, jolloin suomalainen sotilashallinto määritteli hallinnon struktuurin ja inhimillisen toiminnan rajat niin vallatun alueen paikallisväestön kuin siellä työskennelleiden tutkijoiden suhteen.

Koska kysymyksessä ei varsinaisesti ole Karjalaa koskeva tutkimus, vaan tutkimus Karjalaan ja suomensukaiseen kansankulttuuriin kohdistuvasta sotilaallisesta ja tieteellisestä toimeliaisuudesta ylipäänsä, tutkimuksessa ei juuri sivuta karelianistista tutkimustraditiota ja sen syntyä käsittelevää laajaa tutkimuskirjallisuutta. Kaikki Karjalan tutkimuksen parissa työskennelleet toki muistavat Lönnrotin, Inhan ja Ervastin kuvaukset Kalevalan laulumailta, Sucksdoff - Blomstedtin sekä Kekkonen ja Ullbergin Itä-Karjalan rakennustaidetta esittelevät teokset. Ajalta ennen toista maailmansotaa ovat kansatieteellisestä tutkimuskirjallisuudesta tunnettuja muun muassa Ilmari Mannisen *Kansatieteellisiä kertomuksia Pohjois-Aunukselta (1919)* sekä varsinkin Hannes Tepon ja Kustaa Vilkunan toimittama *Kansatieteellisiä muistiinpanoja Ilomantsin itäkylistä (1939)*. Karelianismin syntyvaiheita kuvaavasta tutkimuksesta on kuitenkin syytä mainita Hannes Sihvon *Karjalan kuva: karelianismin taustaa ja vaiheita autonomian aikana (1973)*, jota alan perusteoksena ei edelleenkään voida sivuuttaa.

Sihvon työn pitkäkestoista merkitystä kuvanee parhaiten se, että osin sen paralleelina syntyi vielä 2000-luvulla artikkelikokoelma *Nykytulkintojen Karjala* (2007).

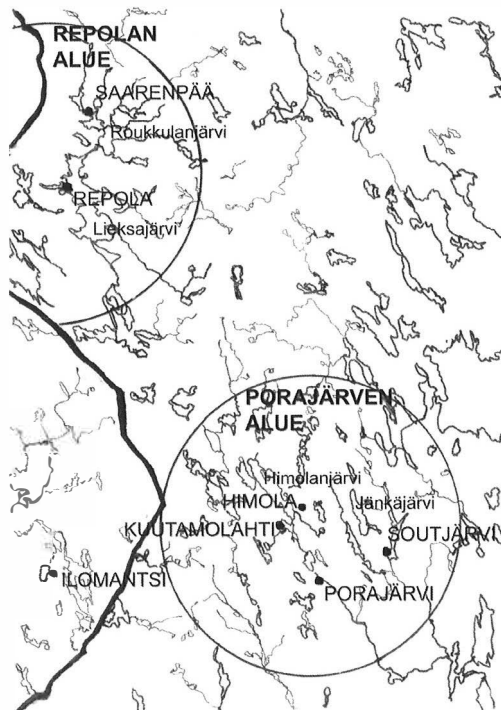
Maantieteellisiä käsitteitä, kuten esimerkiksi Itä-Karjalaa, joka varsinaisessa Karjala -tutkimuksessa koettaisiin aivan liian epäselväksi, ei tässä tutkimuksessa ole paljoakaan problematisoitu. Yleiseen kielenkäyttöön ”Itä-Karjala”, Laatokan, Syvärin ja Äänisen kautta Vienanmerelle rajautuva alue, vakiintui lähinnä Tarton rauhan seurauksena. Tutkimuksen alkuperäislähteissä Itä-Karjala on kuitenkin vakiintunut ilmaisutapa. Itä-Karjalan lisäksi lähteissä käytetään silloin tällöin myös termiä Venäjän Karjala, mikäli kuvaaja on erityisesti tahtonut alleviivata alueen väestön vahvaa venäläistymistä. Maantieteellisesti tämän tutkimuksen lähteistössä kuvattu Venäjän Karjala näyttää paikantuvan ennen muuta Äänisen itäpuolelle. Itä-Karjala – käsite suomalaisena vastineena Neuvosto-Karjalalle oli joka tapauksessa vahvasti kansallispoliittinen luomus. Toisen maailmansodan aikana sen tehtävänä oli kuvata Suomen itärajan takaa Vienasta ja Aunuksesta valtaamia uusia alueita, jotka eivät olleet aiemmin kuuluneet Suomen osaksi. Samalla Itä-Karjala sisälsi lähtökohtaisen olettaman, jonka mukaan se oli Suomen puoleisen Karjalan itäinen vastapari, jotka vasta toisiinsa liittyneinä tulisivat muodostamaan eheän kokonaisuuden eli niin kutsutun Suur-Suomen. Suomenheimoisuus taas oli aate, jonka kannattajien pyrintöt suuntautuivat kohti Suur-Suomen toteutumista.

Rajaja ja rajaehdotuksia Itä-Karjalassa. I. Suomen raja. II. Repolan-Porijärven raja. III. «Karjalan Työkansan Kommuunis. IV. «Karjalan Sosialistinen Neuvostotasavalta. V. Karjalan Keskushallinnon ehdottama raja. VI. Vienan Kemän edustajakokouksessa v. 1919 ehdotettu raja.

Itä-Karjalan rajahahmotelmia Jalmari Jaakkolan teoksesta *Suomen Idänkysymys* (1941), sivu 52.

Suuri osa tieteellisten seurojen Stipendiaattien suorittamista Kansatieteellisistä tutkimusmatkoista Suuntautui miehitysaikana erityisesti Repolan ja Porajärven alueille. Karttapiirros: Tenho Pimiä.

Instituutioiden lisäksi suuressa osassa tutkimuksen lähdeaineistoa äänessä on yksittäinen tutkija ja hänen henkilökohtainen kokemuksensa näkemästään ja kokemastaan. Tästä syystä olen pyrkinyt tuomaan esille mahdollisimman paljon alkuperäistä aineistoa siinä asussa kuin se eri tutkijoiden omissa merkinnöissä ilmenee. Miehityksellä alueella käytetty henkilö- ja paikannimiä koskeva nimistö vaihteli suuresti. Karjalainen ja venäläinen kieliasu sekoittuivat usein toisiinsa eikä suomalainen nimistön harmonisointi ehtinyt vielä suurestikaan vaikuttamaan tutkijoiden toiminta-ajankohtana. Tästä syystä tekstiin sisältyvät henkilö- ja paikannimet on kirjattu useimmiten siinä asussa kuin ne kulloinkin käytetyssä alkuperäislähteessä ovat esiintyneet.

Tiede ja toinen maailmansota aiemmassa tutkimuksessa

Viimeisen kahdenkymmenen vuoden aikana tieteellistä toimeliaisuutta toisen maailmansodan aikana tutkittaessa kysymys on usein kuulunut: Miten tiede selvisi totalitaarisesti hallituissa olosuhteissa? Erityistä huomiota on annettu resursseja hallinnoivan ideologisen järjestelmän ja sen jakamista resursseista elävän tieteellisen tutkimuksen ja tieteellisen eliitin monimutkaisen suhteen tarkastelulle. Varsinkin ihmislähtöisillä tieteenaloilla vilkasta keskustelua on herättänyt myös se, onnistuiko kansallissosialistinen ideologia johdattamaan tie-

teellisen tutkimuksen pseudotieteelliseen rämeikköön ja jos onnistui, niin missä laajuudessa.

Tähän tutkimusperheeseen kuuluu muun muassa Kristie Macrakisin tutkimus *Surviving the Swastika: Scientific Research in Nazi Germany* (1993). Aiemmästä käsityksestä poiketen Macrakis osoittaa, ettei Saksa kansallissosialistisesta hallinnosta ja sitä seuranneesta aivovuodosta huolimatta muuttunut tieteelliseksi joutomaaksi. Hän myös pyrkii osoittamaan myytiksi tieteen lähimenneisyyttä koskevassa ajattelussa vaalitun ajatuksen ”hyvistä” tiedemiehistä ”pahojen” natsien talutusnuorassa. Epähumaanit opit eugeniikasta ja rotuhygieniasta eivät suinkaan muodostuneet yksin puoluekaaderien voimin. Käsitys eettisistä ja moraalisesti korkeatasoisten tutkijoiden passiivisesta vastarinnasta kansallissosialistisen hallinnon aikana osoittautuu hänen mukaansa suurennelluksi. Tiede pyrki hyötymään kolmannen valtakunnan tarjoamista mahdollisuuksista samoin kuin se olisi toiminut minkä tahansa muunkin yhteiskuntajärjestelmän kanssa, vaikka se samalla johti jälkikäteen arvioiden usein moraalisesti ja eettisesti tarkasteltuna kestäättömiin tutkimusasetelmiin.

Macrakiksen tavoin samankaltaista problematiikkaa työstää myös Margit Szöllösi-Janzen toimittama *Science in the Third Reich* (2001). Kirjan artikkelit perustuvat Oxfordissa vuonna 1999 järjestetyn seminaarin, ”National Socialism and Sciences”, antiin. Etnologian kannalta mielenkiintoa herättää erityisesti Mechthild Rösslerin selvitys ”Geography and Area Planning under National Socialism”, joka tarkastelee myös etnisesti värittyneen kartastoinnin käytännönmerkitystä osana saksalaista Lebensraum-ideologiaa. Kansatieteen kannalta tällä on luonnollisesti yhtymäkohtia kansatieteelliseen kartastointiin ja sen käyttöön poliittista legitimaatiota tuottavana instrumenttina.

Ensimmäisen tutkimuksen suomalaisesta tieteenharjoituksesta toisen maailmansodan aikana laati tohtori Antti Laine. Tutkimuksessa ”Tiedemiesten Suur-Suomi: Itä-Karjalan tutkimus jatkosodan vuosina” (1993) hän osoittaa laajan aineiston avulla Suomen miehittämällä alueella harjoittaman tieteellisen tutkimuksen nivoutuneen selkeästi osaksi sotapolitiikkaa ja toisaalta myös sen, miten Itä-Karjalasta näytti muodostuneen ensimmäinen organisoidusti johdettu monitieteinen tutkimusprojekti.⁴ Aihe huomioidaan myös vuonna 1899 perustetun Tieteellisten Seurain valtuuskunnan satavuotista taivalta juhlistavassa neliosaisessa *Suomen tieteen historia* -teossarjassa. Sarjan päätösosan suomalaista tieteellistä tutkimusta ja yliopiston toimintaa sodan oloissa kuvaavassa jaksossa tarkastelu kiinnittyy ensisijaisesti tieteen sisäiseen näkökulmaan, siihen miten tutkimus ja yliopisto-opetus sodanoloissa toimivat ja miten se sodan päätyttyä sota-ajan tappiosta selvisi. Ilmapiiriä väritti kansallinen innostus, Suur-Suomen rakentaminen ja bolsevismin kitkeminen pois suomalaisesta yhteiskunnasta, ja vaikka aseveljen arveluttavista opeista oltiin perillä, niiden vaikutus jäi tieteessä kuitenkin yllättävän vähäiseksi, luonnehdittiin sotavuosien suomalaista tiedettä 2000-luvun alkupuolen historian kirjoituksessa.⁵

⁴ Laine 1993, 193, 196.

⁵ Michelsen 2002, 198.

Toista maailmansotaa ja tiedettä yhdistelevän nykytutkimuksen suurimpana ansiona voineekin pitää sitä, ettei tieteenharjoitusta tarkastella minään monoliittisenä kokonaisuutena vailla monitahoisia ominaisuuksia ja päämääriä. Näkökulma heijastuu myös Marjatta Hietalan toimittamasta teoksesta *Tutkijat ja sota: suomalaisten tutkijoiden kontakteja ja kohtaloita toisen maailmansodan aikana* (2006). Teos koostuu kuudesta artikkelista, jotka ovat olleet osa kirjoittajiensa tutkimusaiheita Suomen Akatemian rahoittamassa tutkimusprojektissa "Scholars, science, universities and networks as factors making cities attractive. Long-term analysis in an international context". Hankkeen tavoitteena on ollut selvittää tutkimusmiljöiden, yliopistojen ja tutkimuslaitosten elämäнкаarta, menestystä ja vetovoimaisuutta sekä yksittäisten tiedemiesten uraa ja liikkuvuutta. Konkreettisine kysymyksinä ovat olleet: Mitä sotavuosina tapahtui? Miten sota vaikutti suomalaisten tiedemiesten kansainväliseen liikkuvuuteen, tutkimusmahdollisuuksiin ja tutkimusympäristöihin? Entä miten aseveljeyys Saksan kanssa vaikutti suomalaisten tiedeyhteyksiin?

Hankkeen vetäjä Marjatta Hietala on antanut artikkelissaan "Tutkijat ja Saksan suunta" laajaan arkistoaineistoon pohjautuen monipuolisen ja perustellun kuvauksen suomalaistutkijoiden saksalaisyhteyksistä. Hietalan esittämien tilastojen mukaan suomalaistieteen liikkumavara näyttää aseveljeyden aikaan olleen varsin laaja, ja ainoastaan vuonna 1942 suomalaistutkijoiden aktiiviteettien painopiste rajoittui selvästi Saksan suuntaan. Lisäksi suuri osa tuosta aktiivisuudesta selittyy Hietalan mukaan saksalaisten instituutioiden omasta panoksesta ulkomaalaisten kumppanien hankinnassa.⁶ Kansa- ja kielitieteen kannalta Hietala painottaa erityisesti Suomalais-ugrilaisen Seuran aktiivista panosta tieteellisen tutkimustoiminnan moottorina sota-aikana. Tutkimuksiinsa perustuen Hietala osoittaa selkeästi myös sen, miten suomalaisille tieteenharjoittajille osoitettiin sodan aikana korkeimmalta poliittiselta tasolta niin Suomen Itä-Karjalan kysymyksen kuin Saksan idänpolitiikan kannalta merkittäviä asiantuntijatehtäviä.

Erityisesti museoalan näkökulmasta toisen maailmansodan synnyttämää problematiikkaa on lähestytty Jyväskylän yliopiston DEAL-projektissa, "Eurooppalaisen taideperinnön jakajat: Suomi Saksan kansallissosialistien anastaman taiteen vastaanottajamaana", jossa pyritään selvittämään, missä määrin suomalaisiin taidekokoelmiin on kulkeutunut natsien käsien kautta kulkeutunutta taidetta. Aihetta koskevaa tutkimustyötä on luonnollisesti tehty jo 1940-luvulta lähtien, mutta uutta pontta siihen on saatu varsinkin 1990-luvulla, jolloin useat toista maailmansotaa koskevat arkistolähteet ovat avautuneet tutkimuskäyttöön. Provinssiensitutkimuksen ja toisen maailmansodan kansainvälisesti varsin myöhäinen kytkeytyminen toisiinsa Suomessa on asiaa tutkineiden Tiina Koivulahden ja Maarit Hakkaraisen mukaan seurausta ennen muuta siitä, etteivät suomalaiset taidekokoelmat joutuneet natsien anastustoiminnan kohteeksi.⁷ Sinänsä selväpiirteinen tutkimus onkin edellyttänyt eräänlaista ajatuk-

⁶ Hietala 2006, 41.

⁷ Hakkarainen & Koivulahti 2004, 15.

sellista käännettä, jossa suomalaisten toimia ei voi tarkastella yksinomaan sodan uhrin näkökulmasta vaan aktiivisena toimijana, joka on myös pyrkinyt hyötymään sodan aiheuttamista olosuhteista. Toisen maailmansodan aikana ja heti sen päätyttyä taide- ja keräilyesineet olivat haluttuja ja kohtuullisen helposti hankittavia sijoituskohteita myös suomalaisesta näkökulmasta tarkasteltuna.⁸ Johdantoluonteisen esityksen kadonneeseen kulttuuriomaisuuteen liittyvästä problematiikasta on laatinut myös Kansalliskirjaston ylikirjastonhoitaja Kaj Ekholm. Ekholmin *kulttuurin varkaat* (2007) on jatkoa hänen aiemmalle selvitykselleen *Haavoittuneet kirjastot* (2004), joka käsitteli kirjastoja sotasaaliin kohteena.

Osana DEAL-hanketta Hanna Pirinen on selvittänyt Suomen ja Saksan välistä Kulttuurin alalla tehtyä näyttelyvaihtoa osana kansallissosialistisesti orientoitunutta propagandan levitystyötä, jonka ideologisia peruspilareita olivat rotu ja kansa. Pirisen mukaan kansallissosialistit näkivät suomalaisen kuvataiteen ilmentävän ennen muuta sen kalevalaista kansanrunoutta, jonka sankarihahmoilla oli heidän mukaansa yhtymäkohtia myös germaaniseen muinaisrunouteen.⁹ Pirisen selvitys päivittää osaltaan Suomeen suuntautuneen natsipropagandan ja kulttuurivaihdon välisen yhteyden perusteosta, Brita Hiedanniemen väitöstutkimusta, *Kulttuuriin verhottua politiikkaa: kansallissosialistisen Saksan kulttuuripropaganda Suomessa 1933–1940* (1980).

Kulttuuriperintöön suuntautuneiden tieteellisten organisaatioiden toimintaa kansallissosialistisen politiikan apuvälineenä on Saksassa selvittänyt muun muassa Michael H. Kater. Hän väitteli aiheesta Heidelbergin yliopistossa vuonna 1966.¹⁰ Katerin tutkimuskohteena oli Heinrich Himmlerin johtama muinaistutkimusinstituutti, "Das Ahnenerbe". Tiedettä popularisoitaessa kyseinen laitos leimataan usein yhä edelleen joukoksi natsi-okkultisteja, jotka käyttivät aikansa arjalaisen alkukodin ja Graalin maljan etsintään.¹¹ Kater osoittaa muinaistutkimusinstituutin olleen hyvin järjestäytynyt ja rationaalisesti toimiva organisaatio, joka täyttyi eri alojen tutkijoista ja jonka työllä oli myös selviä käytännön tavoitteita. Sitkeästi istuva näkemys Ahnenerbe-instituutista sielunsa myyneiden pseudotieteilijöiden tyyssijana sai osaltaan alkunsa jo kansallissosialistisen hallinnon aikaisesta kiistasta kahden muinaisuuden tulkinnan etuoikeudesta kilpailleen organisaation, Rosenbergin ja Himmlerin organisaatioiden välillä. Sodanjälkeistä tilannetta vasten tarkasteltuna instituutin leimaamiseen sisältyi Saksan ohessa myös Suomessa tietoinen tendenssi pyrkiä sanoutumaan irti natsimenneisyyden taakasta.¹² Instituutin toiminnalla on alan tutkijoiden myöhemmästä irtisanoutumisesta huolimatta kiinnostavia yhtymäkohtia suomalaiseseen miehitysajan tutkimukseen. Katerin työ on säilyttänyt asemansa aiheen

⁸ Hakkarainen & Koivulahti 2007, 60–61.

⁹ Pirinen 2007, 53.

¹⁰ *Das "Ahnenerbe": die Forschungs- und Lehrgemeinschaft in der SS: Organisationsgeschichte von 1935 bis 1945*. Heidelberg 1966.

¹¹ Kater 2001, 525.

¹² Pimiä 2004, 18.

keskeisenä selvityksenä. Uusin painos tutkimuksesta *Das Ahnenerbe der SS 1935–1945: Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches* on vuodelta 2001.

Kansanelämäntutkimusta, nationalismia ja kansallissosialismia

1970-luvun loppupuolella saksalaisen kansatieteen ja kansallisuusaatteen kytöksien purku sai uutta vauhtia amerikkalaisen kansanrunoudentutkija James R. Dow ja saksalaisen Hannjost Lixfeldin aloittaessa yhteistyön, joka samalla toi problematiikan englanninkielisen lukijakunnan käden ulottuville. Näytti ilmeiseltä, ettei tieteenalan menneisyyttä voinut lakaista maton alle, eikä tutkijoiden yhteyksiä natsi-ideologiaan voinut enää kuitata yksittäisten tieteellisten seikkailijoiden ja harrastelijoiden puuhasteluna.¹³ Tieteenhistoriassa toisen maailmansodan jälkeen vaalittu käsitys kahdesta toisistaan erillisestä tieteellisestä orientaatiosta, ”natsi-tieteestä”, ja tutkimuksesta vailla ideologisia sidoksia hegemonista valtaa käyttäneeseen natsihallintoon, näytti lepäävän yhä kestävämmällä perustalla.

Kansatieteilijöiden ja kansanrunouden tutkijoiden osalta tieteenalan lähi-menneyden selvityksen voi katsoa toden teolla alkaneen vuonna 1986, jolloin ”Deutsche Gesellschaft für Volkskunde” järjesti ensimmäisen aiheita käsittelevän seminaarin Münchenissä. Tarvetta asian käsittelyyn tunnettiin laajalti. Seminaarin osallistui yli 300 osanottajaa. Saksalaisten yliopistojen, museoiden ja tutkimuslaitoksien lisäksi osallistujia oli myös yhteisen kielialueen ulkopuolelta, Italiasta, Ranskasta ja Yhdysvalloista. Kansasta aineksensa ammentavan tieteen ja kansallisen ideologian yhteenliittymän osoittauduttua tosiasiaksi, todellinen kysymys kuuluikin: milloin kansanelämäntutkimus todella lakkasi olemasta tiedettä. Oliko se silloin, kun tieteenalan tuottamat stereotyyppit alkuperäisistä kansallisista ominaisuuksista otettiin vallankäytön välineiksi vai vasta silloin, kun tutkijat itse tarjosivat tieteellistä erityisosaamistaan ihmisvihamielisen järjestelmän palvelukseen. Kansankulttuurintutkijoiden edustavuus kolmannen valtakunnan kulttuuripolitiikassa osoittautui joka tapauksessa niin laajaksi, ettei sitä yksinkertaisesti voinut selittää pelkällä tutkimuksen ja vallitsevan hallinnon välisellä ammatillisella kanssakäymisellä.¹⁴

Samaisessa seminaarissa nostettiin esille myös juutalaisen kansanelämäntutkimuksen kohtalo kansallissosialistisessa Saksassa. Rotuopin katastrofaaliset seuraukset tunnettiin toki yksittäisten tiedemiesten ja heidän perheenjäseniensä osalta, mutta kysymys oli myös kokonaisen tutkimusalan murskaamisesta ideologian nimissä. Juutalaisen kansanperinteen tallentamiseen ja tutkimukseen keskittynyt seura oli perustettu Saksassa jo vuonna 1898. Seura toimi aktiivisesti kansallissosialistien valtaanpääsyyn asti julkaisten muun muassa aikakauskirjaa *Mitteilungen für jüdische Volkskunde*. Itä-Euroopan juutalaisten keskuudessa vastaavan kaltaista toimintaa harjoitti sodan syyttymiseen asti organisaatio ni-

¹³ Dow & Lixfeld 1986, 11.

¹⁴ Dow 1987, 301–302.

meltään "Jidischen Visnshaftleken Institut". Saksalaisen sotaretken alettua Rosenbergin hallintokunnan alaisuuteen kuuluvat joukot takavarikoivat instituutin kokoelmat ja kirjaston. Saaliinsa he lähettivät Frankfurtiin.¹⁵ Seminaarissa nousi toistuvasti esille myös kaksi aikansa suurteosta, kansatieteellinen kartasto *Deutscher Volkskunde Atlas* sekä saksalaista taikauskkoa käsittelevä *Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens*, esimerkkeinä sekä konservatiivisesta että kansallisesti diskriminoivasta tieteellisestä lähestymistavasta.¹⁶

Laajamittainen uusien näkökulmien esittämisen aika koitti kuitenkin vasta 1990-luvulla, jolloin edellä esiteltyjen temaattisten lähestymistapojen pohjalta saatiin nähdä jo useampiakin selvityksiä kansanelämäntutkimuksen, kansallisuusaatteen ja kansallissosialismin rinnakkaiselosta. Legenda kahdesta erillisestä, hyvästä ja pahasta, tutkimusorientaatiosta näytti vähin erin kumoutuvan lopullisesti. Vuonna 1994 julkaistiin neljä erillistä, mutta monilta osin samansisältöistä tutkimusta.

Ensimmäinen 1990-luvulla valmistuneista selvityksistä oli Hans Fischerin monografia *Völkerkunde im Nationalsozialismus: Aspekte der Anpassung, Affinität und Behauptung einer wissenschaftlichen Disziplin* (1990). Vaikka myös kansatieteilijät kokivat kovia totalitaarisen hallinnon aikana, Fischer osoittaa monien heistä silti hyötynneen tilanteesta. Monet natsi-aikana tieteellisen statuksen säilyttäneistä tutkijoista olivat hänen mukaansa puolueen jäseniä jo hyvin varhaisesta vaiheesta asti, ja jopa ne, jotka eivät puolueeseen kuuluneet, jakoivat itse asiassa hyvin samansisältöisen aatemaailman. Kyse ei siis voinut olla ainoastaan tilaisuuden synnyttämästä opportunistista. Fischer tekee tutkimuksessaan selkoa myös kansatieteilijöiden toiminnasta natsihallinnon apuna pohdittaessa Afrikasta vallattujen alueiden avaamia mahdollisuuksia. Samalla hän valottaa saksalaisissa museoissa suoritettua museokokoelmien puhdistusta juutalaisperäisestä aineistosta.

Vuonna 1994 tutkimuksensa julkaiseiden joukkoon kuuluu myös James R. Down ja Hannjost Lixfeldin toimittama *The Nazification of an Academic Discipline: Folklore in the Third Reich* (1994). Teos oli käytännössä koottu edellä esitellyn Münchenin seminaarin esitysten pohjalta. Alun alkaen kokoelman oli kaavailtu valmistuvan jo vuonna 1988, mutta syystä tai toisesta sen julkaisu viivästyi vuosia. Monilta osin saman tutkijajoukon kirjoituksiin perustui myös artikkelikokoelma, *Völkische Wissenschaft: Gestalten und Tendenzen der deutschen und österreichischen Volkskunde in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts* (1994). Edellisestä poiketen se ei kuitenkaan keskittynyt yksin saksalaisen kansanelämäntutkimuksen tarkasteluun vaan laajentaa näkökulman koskemaan myös Itävaltaa ja sen tutkimuksen ominaispiirteitä vahvasti suursaksalaiseen (Grossdeutschland) kansojenyhteisöön orientoituneena yksikkönä. Sen mukaan Itävallan erityispiirteisiin sodan jälkeen kuului, että useat kansallissosialistisesti suuntautuneet tiedemiehet säilyttivät asemansa myös toisen maailmansodan jälkeen.

¹⁵ Daxelmüller 1994. "National Socialistic perceptions and the end of Jewish volkskunde".

¹⁶ Dow 1987, 303.

Kuva itävaltalaisesta kansanelämäntutkimuksesta tarkentui entisestään Peter Linimayrin tutkimuksessa *Wiener Völkerkunde im Nationalsozialismus: Ansätze zu einer NS-Wissenschaft* (1994), jossa hän osoitti Itävallan tilanteen poikenneen monilta osin saksalaisesta ”yhden opin” suuntauksesta. Natsi-myönteisen Suur-Saksan kannattajien lisäksi yhteiskunnalliseen keskusteluun ottivat samanaikaisesti osaa niin ”Austro-fasistit” kuin täysin itsenäisen Itävallan kannattajat. Tieteenalan sisällä rajalinjat muodostuivat rodullisen determinismin ja toisaalta kulttuurihistoriallisen linjauksen kannattajiin. Maahan marssineelle miehittäjälle erilaisten katsantokantojen välisillä eroilla ei ollut suurtakaan merkitystä. Tutkijoiden menestys ja heidän kohtalonsa uuden hallinnon aikana saattoi olla myötämielestä huolimatta usein hyvin vaihtelevaa. Linimayr osoittaa havainnollisesti, että erilaisten orientaatioiden päällekkäisyyden ja tutkijoiden toisistaan poikkeavien tutkimusintressien seurauksena kansatieteilijöiden kategorisointi natsimyönteisiin tai sen vastustajiin on mahdotonta.¹⁷

Vuonna 1944 julkaistiin niin ikään Hannjost Lixfeldin monografia *Folklore and Fascism: The Reich Institute for German Volkskunde* (1994), jossa hän muun muassa tarkastelee kahden keskeisen 1900-luvun alkupuoliskon kansanrunoudentutkimuksen voimahahmon, Saksan kansanrunousarkiston johtaja John Meyerin ja germanistiikkaan laajasti perehtyneen professori Adolf Spamerin vaiheita. Lixfeldin mukaan johtavia tiedemiehiä houkutteli yhteistyöhön kansallissosialistien kanssa toive oman tieteenalan resurssien ja aseman vahvistamisesta. Lixfeld tekee myös selkoa vaikeaselkoisesta sisäisestä kamppailusta, jossa saksalaisen maailmankatsomuksen (*Weltanschauung*) virallisen tulkitsijan roolista kilpaili kaksi toisistaan poikkeavaa organisaatiota, Rosenbergin ”ruskea” (nimi oli seurausta virkailijoiden uniformun väristä), wieniläisien folkloristien käsityksiä mukaileva, ja toisaalta Himmlerin ”musta”, ritualistista koulukuntaa edustava ryhmittymä.¹⁸

1990-luvun loppuun osuu myös kielitieteilijä Christopher M. Huttonin tutkimus *Linguistics and the Third Reich: Mother-Tongue Fascism, Race and the Science of Language* (1998), jossa hän tarkastelee pitkälti aiemmin esiteltyjen tutkimusten osoittamien suuntaviivojen mukaisesti kielitieteen suhdetta ja sen perustavaa laatua olevaa asemaa osana kolmannen valtakunnan ideologista rakennetta. Tutkimuksessaan Hutton tähdentää, ettei arjalaisuus ollut yksin natsihenkisten tiedemiesten tahallisesti väärinkäyttämä käsite, vaan pikemminkin kielitieteen itsensä synnyttämä lähtökohtainen oletama, jonka juuret olivat 1800-luvun kielitieteessä, ja jonka seurauksena käsitykset kielestä ja rodusta kietoutuivat yhteen. Huttonin mukaan kielitiede oli yhtä aikaa sekä rotuteorian äiti että sen jälkeläinen.¹⁹ Kaiken tämän lopputulemana saattoi hänen mukaansa syntyä siis tilanne, jossa pieniin saksankielisiin vähemmistöihin kohdistuvia, todellisia tai oletettuja, väärinkäytöksiä saatettiin käyttää perusteena Keski-Euroopan maiden miehityksissä. Etnologien tavoin myös kielitieteilijöitä näyt-

¹⁷ Linimayr 1994, 181–192.

¹⁸ Lixfeld 1994, 105–120.

¹⁹ Hutton 1998, 3.

tivät ajaneen eteenpäin samat vaikuttimet: toive saada resursseja omalle tutkimustyölle ja edustamalleen tieteenalalle. Sama opportunistinen asenne auttoi tutkijoita myös ajanmukaistamaan profiiliaan toisen maailmansodan päätyttyä.

Suomalaisen kansanelämäntutkimuksen vaiheita sota-aikana on tutkittu varsin vähän eikä sen sisään ole keskieurooppalaisen tapaan kasvanut erityistä toiseen maailmansotaan sitoutunutta tutkimustraditiota. Silloinkin kun aihetta on käsitelty, on tutkimuksen pääasiallinen tähtäin yleensä ollut jossain muualla kuin suomalaisen kansa- ja kansanrunoustieteen ja toisen maailmansodan välisessä kiinnityspisteessä. Toisaalta kronologiset syyt ovat taanneet myös sen, ettei sitä tyystin ole voitu unohtakaan. Usein aihetta sivuavia esityksiä leimaa suomalaiskansallinen näkökulma ja ne on tavallisesti nähty ennen muuta yksittäisen tutkijan horisontista katsottuna. Tällä on ollut luonnollisesti vaikutuksensa myös käsillä olevaan tutkimuksen lähdeaineistoon, joka näiltä osin koostuu useiden yksittäisten tutkijoiden henkilökohtaisista työselostuksista.

Eräs perinpohjaisimmista sota-aikaa koskevista katsauksista sisältyy Ilkka Herlinin Suomen historian alaan kuuluvaan väitöskirjatyöhön *Kivijalasta harja-hirteen: Kustaa Vilkunan yhteiskunnallinen ajattelu ja toiminta* (1993). Herlinin luoma henkilökuva alkaa suvun kotitalon perustamisesta vuonna 1835 ja päättyy kohdehenkilön kuolemaan vuoteen 1980, joten myös Vilkun sota-aikaa edeltävistä ja sitä seuranneista toimista välittyy kohtuullisen kattava kokonaiskuva. Luotauksen kohteena on Vilkuna poliittisena toimijana. Kirjoittajan mukaan tieteellinen tausta auttoi Vilkunaa myös politiikassa, sillä ”kansatieteestä omaksutulla regionaalaisella, geneettisellä, tyvestä tarkoituksenmukaisesti puuhun -menetelmällä oli erikoisesti ulkopoliitikassa käyttöä”.²⁰

Alkusysäys suomalaisen nationalistisesti orientoituneen tieteen ja laajentumishaluisen politiikan yhteisten intressien tutkimukselle antoi amerikkalainen William A. Wilson tutkimuksella *Folklore and nationalism in modern Finland* (1976). Tutkimusaineistonsa suomalaista kansanrunoutta ja nationalismia koskevaan tutkimukseensa hän oli kerännyt jo noin kymmenen vuotta aiemmin, vuosien 1965–1966 aikana. Tutkimuksessaan Wilson osoittaa Kalevalan kansallisen mystifioinnin olleen osa suomalaista idänpoliitikkaa. Tieto sinällään ei ollut suomalaisille kansankulttuurin tutkijoille mikään uutinen. Järisyttävintä lieinee ollut se, että varteenotettava näkökulma suomalaiseen tieteenhistoriaan tuli sen oman piirin ulkopuolelta.

Wilsonin etuna oli myös mahdollisuus tarkastella suomalaisten tiedemiesien toimintaa vailla henkilökohtaisen lojaliteetin painolastia, minkä lisäksi hän kykeni tarkastelemaan tutkimuskohteensa toimintaa myös ahtaiden tieteellisten rajojen ulkopuolella. Wilsonin mukaan kansanrunouden tutkijoilla oli ennen muuta poliittinen agenda. ”On tietysti mahdotonta kiistattomasti löytää kaikkia niitä vaikuttimia, jotka herättivät näiden tiedemies-isänmaanystävien innon ja ohjasivat heidän kirjoituksiaan. Kun yrittää historiallisten lähteiden avulla hahmottaa suomalaisten kansanrunoudentutkijoiden ajatusmaailmaa, asioita joutuu aina katsomaan kuin tummennetun lasin läpi. Kun kääntää katseensa siihen propagandaan, jota samat miehet tekivät pyrkiessään vaikuttamaan

²⁰ Herlin 1993, 408.

maansa kohtaloon, voi nähdä selvemmin ne vaikuttimet, jotka olivat heidän akateemisten tutkimustensa taustalla, hahmotteli Wilson tutkimuksensa pääargumentteja.²¹ Suomenkielisen lukijakunnan saataville teoksen toimitti Työväen sivistysliitto vuonna 1985 nimellä *Kalevala ja kansallisuusaate* (1985). Viimeksi samankaltaista kansallisten myyttien purkua ja sen muinaishistorian välineellistämistä on Suomen osalta harjoittanut Derek Fewster. Tutkimuksessa *Visions of past Glory. Nationalism and the Construction of early Finnish History* (2006) hän kiinnittää huomiota muun muassa 1930-luvulla vallinneen sotaisan muinaiskuvan kukoistukseen Suomessa.

Merkkejä sota-ajan tulosta myös suomalaisen tutkimuksen fokukseen on kuitenkin viime vuosina ilmaantunut mikäli esimerkiksi Kalevalaseuran aikakauskirjassa kahtena perättäisenä vuonna julkaistuista artikkeleista voi jotain päätellä. Ensimmäinen niistä on Jaakko Yli-Paavolan ”Vänrikki Pertti Virtaranta löytää Karjalan” (2003), joka käsittelee suomen- ja itämerensuomalaisten kielten tutkijana tunnetun Virtarannan vaiheita. Seuraavana vuonna ilmestyi Irma-Riitta Järvisen ”Kylä ja erämaa: Helmi Helmisen perinteentallennusmatkat Itä-Karjalaan 1941–1944” (2004). Artikkelit muistuttavat sikäli toisiaan, että ne molemmat lähestyvät kohdettaan ensisijaisesti henkilöhistoriallisesta näkökulmasta. Molemmissa kohde esitetään myös leimallisen epäpoliittisessa valossa.

Tutkimusongelmasta, sen lähtökohdista ja käsittelytavasta

Suomalaisella ja vertailevalla kansanrunouden tutkimuksella on ollut sellainen erikoisasema kansallisten tieteiden joukossa, että sen piirissä on tehty menneisyyttä merkitykselliseksi kulloisenkin nykyisyyden tarpeisiin. Valtavirrassa ei ole epäilty, etteikö näin voitaisi toimia tieteellisyydestä tinkimättä. Kansanrunoudentutkimuksen johtomiesten johtoaatteisiin on kuulunut alusta pitäen ideologinen sitoutuminen kansallisvaltion rakentamisen ja puolustamisen projekteihin ja tässä suhteessa se on ollut kiistattoman hyödyllinen tiede.²²

Näin kirjoitti kansanrunoudentutkija Seppo Knuutila 1990-luvun alkupuolella arvioidessaan tieteenalansa suhdetta kansalaissotaa koskeviin kerronnan tapoihin. Knuutilan havainto oli, ettei kansanrunoudentutkimus ollut puoleen vuosisataan tietääkseen kansallista yhtenäisyys-oppia vakavasti uhanneesta kansalaissodasta. Hänen mukaansa kansanelämäntutkimuksen traditio oli myötäsyyntyisesti modernisaatiovihamielistä ja kansallisen perinteen varjelemiseen sulkeutunutta jo aikaa ennen ruskeapaitaisia kansallissosialisteja ja vihamielisestä viholliskuvastosta voimaa ammentavaa Akateemista Karjala-Seuraa. Kansallisesti suuntautuneen hallinnon ja kansanelämäntutkijoiden kytköstä toisessa maailmansodassa ymmärtääkseen pitääkin hyväksyä, että kyse ei suinkaan ole ainoastaan siitä, miten tieteenala reagoi uuteen toimintaympäristöön esimerkiksi kansallissosialistien noustua valtaan 1930-luvulla vaan myös siitä, mitä apu-

²¹ Wilson 1985, 96.

²² Knuutila 1993, 49.

välineitä se itse tuotti kansallisesti orientoituneen politiikan esiinmarssin helppottamiseksi. Kysymystä ei silti voi tiivistää yksinkertaiseksi syy- ja seuraussuhteeksi, jossa tiede välittömästi synnyttää negatiivisen konfliktitilanteen toisensa jälkeen. Näin ollen antropologian, folkloristiikan ja kansatieteen toiseutta tuottavat rakenteet eivät itsessään saa aikaan jonkin etnisen ryhmän demonisointia, heihin kohdistuvaa laajamittaista diskriminoivaa suhtautumistapaa tai viholliseksi leimatun dehumanisaatiota, vaan se toteutuu yhteydessä ympäröivän kulttuurin ja sen taustalla vaikuttavan menneisyyden yhteisvaikutuksesta. Kuten toiseuden rakentumista juutalaiskysymyksen yhteydessä saksalaisessa antropologiassa tarkastellut etnologi Thomas Hauschild toteaa: "Anthropological theory does not develop in isolation but in a cultural and historical matrix that shapes it".²³

Samankaltaista poliittisesti tarkoitushakuista, "ylistämällä alistavaa", toiseutta tuottaa Karjalan kuvausta kansallisena retoriikkana tarkastelleen kansanrunoutentutkija Lotte Tarkan mukaan myös Karjalan osakseen saama ihailu. Siinä "etnografisen tutkimuksen kohde määrittyi passiivisena ja pysähtyneenä laatukuvana, jossa objekti etäännytettiin ihanteelliselle tarkasteluetäisyydelle".²⁴ Suomalainen Karjala-suhde heijastaa antropologian ja kolonialismin välistä yhteyttä Tarkan mukaan myös yleisellä tasolla, siten että "kehitysalueen kolonisaatiossa sidotaan periferia keskustun taloudelliseen piiriin ja samalla, evolutionististen tai diffusionististen oletusten nojalla, aletaan periferian kulttuuria tulkita keskuksen historiana".²⁵ Itä-Karjalan suomalaismiehityksen aikana tieteenharjoittajilla oli myös tärkeä identiteettipoliittinen tehtävä uusien alueiden ja niillä elävää väestöä kohtaan tunnetun toiseuden purkajina. Miehistyksen vaikiintuminen todelliseksi rauhantilaksi edellyttää sen muuttumista myös miehitetyn kannalta hyväksytyksi legitimeiksi yhteiskuntajärjestykseksi.²⁶ Tässä suhteessa kansatieteilijöiden harjoittama tieteen popularisointi näyttäytyykin ennen muuta kantasuomalaisiin suunnatulta viholliskuvien purkamiseen tähtäävältä työltä.

Karjalaa kohtaan tunnettu tieteellinen toimeliaisuus oli samalla osa projektia, jonka päätepiteenä oli myös poliittisesti yhtenäinen, yhteisen kulttuuriperinnön ja äidinkielen jakava kansallisvaltio. Kulttuuri-identiteetin luomisprosessin osalta tämä on edellyttänyt samalla tietynlaista retorista käännettä, jossa aiemmin vieraaksi koettu itäinen elämänmuoto ja sen edustajat kohotettiin kansallisen yhtenäisyyden perustan vaalijoiksi. Vedotessa karjalaiseen muinaiskulttuurin vedottiin samalla myös yhteiseksi kuviteltuun menneisyyteen.²⁷ Nationalistisesti suuntautuneessa järjestelmässä ideologia tarvitsee toimiensa tueksi tieteen tuottamaa legitimeettiiä ja tiede taas tarvitsee eläkkeeseen vallitsevan järjestelmän arvostusta, jonka se lopulta toivoo realisoituvan sille ohjautuvina

²³ Hauschild 1997, 746.

²⁴ Tarkka 1989, 246.

²⁵ Tarkka 1989, 248.

²⁶ Väyrynen 2006, 34–35.

²⁷ Anttonen 2000, 271.

toimintaresursseina. Tiedeyhteisö on osa sosiaalisen vallan verkostoa, mutta sen tuottama tiede samalla myös muokkaa yhteiskunnan valtasuhteita. Tieteellisen tiedon lähtökohtainen edellytys on, että se kykenee perustelemaan tarpeellisuutensa valtaapitävien silmissä. ”Valta vaikuttaa siis olennaisesti sekä tiedettä harjoittaviin yksilöihin, tiedeyhteisön sisäiseen toimintaan että tiedeyhteisön ja muun yhteiskunnan välisiin suhteisiin”.²⁸

Ammattitutkijalle tutkimustyö on tieteellisen intohimon lisäksi aina myös elinkeino. Tieteellistä toimintaa toisen maailmansodan aikana tarkastellessa on mahdotonta tehdä tarkkaa eroa opportunistin ja tieteellisen ambition välillä. Muutamia ääripäitä lukuun ottamatta kysymys näyttää useimmiten olleen molempien tekijöiden välisestä seoksesta, jossa osatekijöiden väliset suhteet vaihtelevat henkilön tilanteen ja siihen vaikuttavien ulkoisten tekijöiden vaikutuksesta puoleen ja toiseen. Monet natsien rotuteorioiden tueksi kielen- ja kulttuurintutkimuksen romukopasta esiinkäivetut ja uudelleen lämmitetyt kategorisoinnit olivat jo omana aikanaan vanhentuneita. Lopulta vain harvat tutkijat arvelivat esimerkiksi kielen, rodun ja kulttuurin rinnastuvan ongelmattomasti toisiinsa. Siitäkin huolimatta tutkijat olivat kuitenkin valmiita venyttämään tieteellistä tarkastelutapaansa vallitsevan järjestelmän toivomaan suuntaan.

Tieteen osuuden arvioiminen osana ekspansiivisia nationalistisia hankkeita on ollut haastavaa myös siksi, koska mitään selkeärajaista oppia, jota tiede myötäili, ei sinällään edes ollut. Esimerkiksi Saksassa mahdollisuudesta päästä määrittelemään ”oikeaa” kansallista toimintastrategiaa kilpaili useita tahoja samanaikaisesti.²⁹ Tästä oli paljolti kysymys myös suomalaisessa Itä-Karjalan kysymyksessä, jonka pintaraapaisun jälkeen havaitsee sisältävän useita erilaisia ja toisinaan myös keskenään ristiriitaisia intressejä. Toisen maailmansodan kuluessa myös toimintaympäristö muuttui alinomaa. Sotatilän ja miehityksen edessä myös tieteellisiltä organisaatioilta ja yksittäisiltä tutkijoilta edellytettiin yhä nopeampia refleksiä voidakseen reagoida jatkuvasti muuttuvaan toimintaympäristöönsä mahdollisimman tarkoituksenmukaisella tavalla.

Toisen maailmansodan, kansatieteen ja kansanrunouden tutkimuksen välisten suhteiden tarkastelua on yleensä pidetty arkana aiheena myös tieteenalojen sisällä, jossa kriittisiä äänenpainoja esittävä tutkimus leimataan helposti julkisuushakuisiksi yksittäisten seikkojen paisutteluksi. Saksassa tämänkaltaisia tuloksia esittäviin tutkijoihin on usein liitetty epiteetti ”Nestbeschmutzer”,³⁰ oman pesän likaaja, joka ei joko välittänyt tai ymmärtänyt oman tieteenalansa parasta. Katsantokanta on ymmärrettävä. Monet tutkijat ovat seuranneet työssään toisen maailmansodan aikana työkennelleitä ”oppi-isiä”. Heidän myötävaikutuksellaan on hyvin todennäköisesti ollut merkitystä myös sille, miten itse kukin tieteellisellä urallaan eteni. Henkilökohtainen suhde on velvoittanut olemaan lojaali edeltäjiä kohtaan.

²⁸ Sihvola 2002, 116.

²⁹ Hiedanniemi 1980, 34–35.

³⁰ Dow & Lixfeld 1994, Epilogi. (Nazification of German Volkskunde)

Tieteenalojen lähimenneisyyteen keskittynyt tutkimus on kuitenkin aiheuttamastaan ajoittaisesta kivusta huolimatta osoittanut tarpeellisuutensa kehitystä jarruttavien ajatusluutumien ja tieteen sisälle rakentuneiden myyttien purkajana, ja juuri kolmannen valtakunnan tiedettä kuvaava tutkimus on onnistunut osoittamaan terävimmän opportuniemin ja tieteenharjoituksen välisen kytkennän. Tiedemiehetkin ovat osoittautuneet vain ihmisiksi, jotka pyrkivät samastumaan ja hyötymään kulloinkin vallitsevan yhteiskunnallisen järjestyksen antamista mahdollisuuksista. Tutkimus on onnistunut valottamaan myös totalitaarisesti johdetun ideologisen vallan ja tieteen valimaastoon kytkeytyvien järjestelmien ja organisaatioiden toimintaa – niitä käytänteitä, joiden avulla esimerkiksi tieteen luomat yhteiskunnallisesti harmittomiksi luullut kategoriat muuttuvat kansallispoliittisten muutosten polttoaineeksi.

Tiedemiesten toisen maailmansodan aikaista toimeliaisuutta koskevalle menneisyyden kerronnalle on sodan päätyttyä vakiintunut oma kerronnan strategiansa. Tietoisen salailun ja sivuuttamisen sijaan sota-aikana työskennelleiden tutkijoiden kuvauksista on kutoutunut ennen muuta subjektiivisesta näkökulmasta esitettyjä selviytymistarinoita, eräänlaisia peitetarinoita, joiden avulla on tuotettu vallitsevaa käsitystä täydentäviä ja myötäileviä menneisyyden tulkin-³¹

Onkin ilmeistä, että myös tässä tapauksessa ”nostalgiaa voi pitää muistelun strategiana, jolla on sekä yksilöllisiä että yhteisöllisiä tavoitteita”.³² Toista maailmansotaa koskevan menneisyyden kerronnan strategia muistuttaakin tutkijaa ennen muuta muistelun konstruktivisesta luonteesta, jossa tiedon tuotannon kontekstilla, sen ajalla ja paikalla, on merkittävä vaikutus tiedonannon lopulliseen muotoon.³³ Menneisyyden esittämisen muotoja eriteltäessä on hyvä pitää mielessä, että kysymys on samaan aikaan myös hegemoniakamppailusta, jossa erilaiset julkisten historioiden ja sosiaalisten muistien kategoriaan kuuluvat esitykset käyvät kamppailua hegemoniasta, mitä kuvaa käsite historian politiikka. Kamppailun ulkopuolelle objektiivisena tarkkailijana ei yksikään tutkija voi todellisuudessa asettautua, sillä tutkimuksen tavoitteena on osoittaa miten asiat olivat, erotukseksi siitä, miten niiden väitetään tai on kerrottu aiemmin olleen.³⁴

Yksittäisten tutkijoiden kenttätöykertomusten subjektiivisuudesta ja vahvasta narratiivisesta luonteesta huolimatta ei niiden totuusarvoa ole silti syytä asettaa kiistanalaiseksi. Käyttökelpoisena lähtökohtana voikin pitää muistitietotutkimuksen problematiikkaa pohtineen Jorma Kalelan tutkimuksen tietolähteet tasa-arvoistavaa ajatusta ”hedelmällisestä tiedosta”, jossa lähteen olemusta keskeisempää on se, mitä kysymyksiä tutkija aineistolleen esittää. Vapaus lähdaineiston valinnassa asettaa tutkijan samalla myös entistä vastuunalaisempaan asemaan tulkinnoistaan. Tutkijan onkin syytä tarkastella kriittisesti erityi-

³¹ Ukkonen 2000, 11–12.

³² Korkiakangas 2005, 140.

³³ Fingerroos 2006, 34–35.

³⁴ Kalela 2006, 87.

sesti omaa tieto-orientaatiotaan sekä sitä, millä edellytyksillä hänellä ylipäätään on oikeus esittää aineistolle kysymyksensä ja tehdä siitä haluamansa tulkin-
nat.³⁵ Toisaalta tutkimusaineistona käytettyjen lähteiden narratiivinen luon-
ne antaa mahdollisuuden sille, että aineisto puhtaasti muistitietotutkimuksen
tapaan voi nostaa esille sellaisia tapahtumia ja kokemuksia, jotka liittyvät yksi-
lön kokemuksiin emotionaalisiin kokemuksiin tai yksilön ja yhteisön välisiin suh-
teisiin ja jotka virallisissa dokumenteissa jäävät huomiotta.³⁶

Menneisyyden tutkimus on ennen kaikkea kirjoittamalla tehtyä päättelyä,
tekijänsä valitsemistaan lähteistä laatima konstruktio. Samalla se sisältää näke-
myksen siitä, minkä tutkija työssään näkee kertomisen arvoiseksi ja mitä hän
tahtoo yleisölleen argumentoida.³⁷ Tämän väitöskirjatyön tarkastelun kohteena
olevan suomalaisten kansatieteilijöiden ja kansanrunoutentutkijoiden tieteellis-
tä toimintaa toisen maailmansodan aikana selvittävän tutkimuksen kysymyk-
senasettelu on yksinkertainen. Tutkimuksen keskeisiä kysymyksiä ovat: mitä
suomalaiset kansanelämäntutkijat jatkosodan aikana tekivät, missä ja minkälai-
sissa olosuhteissa he toimivat, keitä he ja heidän tutkimuskohteensa tarkalleen
ottaen olivat? Mitkä olivat miehitysalueella valtaa pitäneen sotilashallinnon in-
tressit ja miten se edisti kansankulttuurin keruutyötä? Miten suomalainen kan-
sanelämäntutkimus reagoi muuttuneisiin olosuhteisiin sodan päätyttyä? Entä
minkälaisia yhtymäkohtia on havaittavissa suomalaisella ja kansallissosialisti-
sesti johdetuissa maissa toisen maailmansodan aikana harjoitetulla kansanelä-
mäntutkimuksella. Tutkimuksen problematiikka ei niinkään paikannu itse tut-
kimuskysymyksiin kuin siihen, miten se onnistuu olemaan oikeudenmukainen
tai ylipäänsä tekemään oikeutta tutkimuskohteenaan oleville henkilöille joihin
tutkijalla ei enää voi olla dialogista suhdetta ja jotka eivät enää kykene itse pu-
humaan puolestaan.

Tutkimus rakentuu johdanto-osan lisäksi kahdeksan varsinaisen pääotsi-
kon alle. Niistä ensimmäinen, "Miehitysaikana harjoitetun tutkimuksen tausta",
esittelee toisen maailmansodan aikaisen kansatieteen ja kansanrunouden-
tutkimuksen lähtökohtia lähinnä 1920- ja 1930-luvun heimoaktivismin näkö-
kulmasta. "Sotilashallinto ja vallatun alueen kulttuurimuistot", käsittelee su-
omalaisen sotilashallinnon suunnitelmia ja toimintaa välittömästi miehityksen
jälkeen. "Kansatieteilijät voittajien jäljissä", kuvaa edeltäjänsä tavoin miehityk-
sen varhaisvaiheita, mutta tällä erää yhden ainoan tutkijan näkökulmasta, hän-
nen omakohtaisiin kenttämuistiinpanoihinsa tukeutuen. Neljäs luku, "Kansatie-
teilijöiden asemasota" kuvaa karjalaiseen kansankulttuurin kohdistuvaa tutki-
musta toisena miehitysvuotena, jolloin tieteen edustajilla oli ensi kertaa mah-
dollisuus tutustua rajantakaisiin oloihin aiempaa vakiintuneimmassa olosuh-
teissa. Luku "Sotatoimiyhtymät ja kulttuuriperinnön kerääminen" tarkastelee
sotilashallinnon miehitysalueen kulttuurimuistojen keruuseen kohdistamaa
käytännön työtä lähinnä yhden yksittäisen sotatoimiyksikön toiminnan valossa.

³⁵ Kalela 2000, 98.

³⁶ Salmi-Niklander 2006, 199.

³⁷ Kalela 2002, 180–181.

Kuudes pääotsake, "Tutkimukset vuosina 1943-1944" on luvuista viimeinen, joka keskittyy entisen itärajan takaa vallatun alueen kansanelämän keruuseen ja sen viimeisiin vaiheisiin ennen suomalaisjoukkojen perääntymistä. Seuraavat luvut, "Suomalaiset pakolais- ja väestönsiirtoleirit kansanperinteen lähteenä" sekä "Sotavangit kansallisen tieteen palveluksessa" sitä vastoin operoi Kanta-Suomen alueella. Molemmat luvut liittyvät miehitysaikana harjoitettuun tieteelliseen aktivismiin temaattisesti, eivätkä jaa sitä edeltävien lukujen pyrkimystä jonkinlaiseen sodan kokonaistilannetta myötäilevään kronologiseen etenemään. Tutkimuksen päätösluvussa nostetaan esille tutkimusaineistosta esille nousseita teemoja jo aiemmin esiteltyjen esimerkkien pohjalta. Luvun päätteeksi luodaan katsaus karjalaiseen kansankulttuuriin kohdistuneen tutkimuksen ja sen harjoittajien orientaation muutokseen rauhaan paluun jälkeen. Lisäksi se tarkastelee suomalaisen ja kansallissosialistisesti orientoituneen keskieuropalaisen kansanelämäntutkimuksen välisiä yhtymäkohtia.

2 MIEHITYSAIKAN HARJOITETUN TUTKIMUKSEN TAUSTAA

”Nyt on aika ja tillaisuus tehdä Karjalasta paratiisi”³⁸

Varhain kevättalvella vuonna 1942 suomalaiset tiedemiehet saivat tehtävän. Heidän päämääräkseen tuli osoittaa suomalaisjoukkojen vain muutamaa kuu-kautta aiemmin Itä-Karjalasta valtaamien ”uusien alueiden ehdoton kansallinen ja historiallinen yhteenkuuluvaisuus entisen Suomen kanssa”. Tehtävä ei sinäl-lään ollut tutkijoille uusi, päinvastoin, kansallisten tieteiden keskuudessa se oli elänyt sukupolvien ajan milloin hiljaisena ja milloin taas äänekkäämpänä poh-javirtana. Kesän 1941 kuluessa voimasuhteet itäisen uhkaajan kanssa olivat kääntyneet pääläelleen. Päivä päivältä nationalistiset tulevaisuuden toiveet roh-jettiin ulottaa yhä syvemmälle ”punaisen hämärän maan” uumeniin, jollaiseksi Neuvosto-Venäjä tuolloin tavattiin kuvata.

Tässä sodassa myös kansanperinteellä oli merkittävä osa. Elokuussa vuonna 1941 Elias Lönnrotin jalanjalkia seuranneiden sotilaiden kerrottiin pe-lastaneen Sortavalan runonlaulajapatsaan täysin eheänä.³⁹ Tiedemiesten toi-meksiannon alkaessa keväällä 1942 olivat suomalaiset sotajoukot tehtävänsä jo pitkälti suorittaneet. Vanha Suomi oli lakannut olemasta. Uuden, entistä ehomman Suur-Suomen rakennustarpeita oli ryhdytty keräämään kokoon, ja vaikka yhtenäisen Suomenheimon rakennustyössä hyödyllisiä osia oli jo mies-polvien ajan ehditty kerätä suojaan, ei monumenttia kuviteltu voitavan pystyt-tää yksin vanhojen rakennustarpeiden varaan. Näissä talkoissa tultaisiin tarvit-semaan jokaista käsiparia, eikä vähiten suomensuvun menneisyyden parhaita ammattimiehiä, suomalaisia kansa- ja kielitieteilijöitä sekä kansanrunouden tutkijoita.

³⁸ Otsikko Marttaliiton julkaisemassa *Enäntälehdessä* vuodelta 1941.

³⁹ Uutisotsikot ”Elias Lönnrotin jalanjalkia seuraavat suomalaiset sotilaat Vienan-Karjalassa” ja ”Runonlaulajapatsas eheänä - Karjalan silta poikki”. *Helsingin Sanomat* 2. ja 18.8.1941.

Opetusministeriön muodostama Valtion tieteellinen Itä-Karjalan toimikunta oli tammikuun kolmantena päivänä vuonna 1942 lähestynyt erilaisia Karjalasta ja karjalaisesta kansankulttuurista kiinnostuneita tieteellisiä seuroja toiveenaan saada aikaan suunnitelmat miehitettyä aluetta ja sen väestöä koskevista tieteellisistä tutkimuksista.⁴⁰ Yhteisen mietinnön tulevista tutkimussuunnitelmista jättivät Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Suomalais-ugrilainen Seura, Suomen Muinaismuistoyhdistys, Kalevalaseura, Sanakirjasäätiö sekä Tieteellisten seurain paikannimitoimikunta. Pääasiallisesti suunnitelma jakautui siten, että Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toiminnan piiriin tulisi kuulumaan kansanrunouden ja siihen liittyvän sanaston keruu, Suomen Muinaismuistoyhdistykselle rautakautisten kalmistojen kaivaminen esiin Vitelen ja Olonkan suun vaiheilla, Kalevalaseuralle kansantaiteen ja kansanmusiikin alaan kuuluvat keuruut, Sanakirjasäätiölle Itä-Karjalan kansankielen aineskokoelmien täydentäminen ja Tieteellisten seurain paikannimitoimikunnalle nimensä mukaisesti paikannimien keruu Itä-Karjalassa. Suomalais-ugrilainen Seura sitä vastoin keskittäisi voimansa erityisesti kaukaisempiin sukukieliin sekä maassamme olevien sotavankien vastaiseen tutkimiseen.⁴¹

Tulevaisuuden valmisteluihin oli ryhdytty jo hyvissä ajoin. Presidentti Ryti oli vuonna 1940 aloittanut hankkeen, jonka tarkoituksena oli tieteellisin argumentein selvittää saksalaisille Itä-Karjalan ja Kuolan alueen kuuluminen Suomeen. Työn tieteellinen vastuu sälytettiin maantieteilijä, professori Väinö Auerin ja nuoren historian tutkijan, vuonna 2006 edesmenneen akateemikko Eino Jutikkalan harteille. Saksassa tutkimus julkaistiin seuraavana vuonna nimellä *Finlands Lebensraum* (1941). Keväällä 1941 tartuttiin erilaisten rajavaihtoehtojen kimppuun myös etnografisin perustein. Niistä vastasi historioitsija Jalmari Jaakkola, avustajiansa tohtori Reino Castrenin sekä maisteri Eino Leskisen ja Keijo Loimun keralla. Työn tuloksena valmistui Jaakkolan *Suomen idänkysymys* (1941), joka julkaistiin myös saksaksi. Selvityksen mukaan sekä ”lukuisat etnografiset seikat” että Itä-Karjalaan alun alkaen Länsi-Suomesta vaeltanut Kalevalarunous osoittivat, ettei miehitetävän alueen henkisellä perinnöllä ollut ”mitään elimellistä yhteyttä slaavilaisen kulttuurin tai maailmankatsomuksen kanssa”.⁴² Erilaisia vaihtoehtoisia rajalinjauksia esiteltiin kokonaista viisi kappaletta, ja samalla kävi ilmeiseksi tarve puhdistaa miehitetävän alueen väestö vieraasta aineksesta.⁴³

⁴⁰ Kalevalaseuran johtokunnan kokouksessa 20.2.1942 käsitelty ehdotus Valtion tieteelliselle Itä-Karjalan toimikunnalle Itä-Karjalassa suoritettavien tutkimusten jakautumisesta eri tieteellisten seurojen kesken. Kalevalaseuran arkisto. Ks. myös Sihvo 1969, 228 ja Laine 1993, 140-141.

⁴¹ Tieteellisten seurojen vastauskirjelmä 23.2.1942. Kalevalaseuran arkisto.

⁴² Jaakkola 1941, 16.

⁴³ Laine 1982, 47-48 ja 82. Yksityiskohtaisimman selvityksen miehityksen tieteellisistä alkuvalmisteluista sekä tuota työtä koordinoimaan perustetun Tieteellisen Itä-Karjalan toimikunnan työstä sen hallinnon ja sitä koskevan arkistoaineiston pohjalta tarkasteltuna löytää tohtori Antti Laineen väitöskirjasta *Suur-Suomen kahdet kasvot* (1982) sekä laajasta artikkelista ”Tiedemiesten Suur-Suomi - Itä-Karjalan tutkimus jatkosodan vuosina” (1993).

Opetusministeriön asettaman miehitetyn alueen kansankulttuuria koskevia tutkimuksia kaavailleen toimikunnan muodostivat kansatieteilijä Kustaa Vilkuna ja arkeologi Sakari Pälsi sekä kielitieteilijä Väinö Salminen. Lukuisien muiden kollegojensa tavoin heidät oli kansanelämän ja suomensukuisten kansojen syvällisinä tuntijoina rekrytoitu sotatoimien alettua tiedotuksen ja tiedustelun sekä propagandan ja sensuurin palvelukseen. Sota-aikaista tiedotusta maassa johti poikkeustilan turvin laajoin valtuuksin toiminut Valtion tiedotuslaitos, jossa keskeisissä asemissa työskentelivät niin tohtori Vilkuna kuin myöhemmin sotavankitutkimuksien yhteydessä merkittävässä osassa toiminut kielitieteilijä, myöhemmin vuosikymmeninä Vilkunan tapaan opetusministerinäkin työskennellyt tohtori Lauri Posti (1908–1988).

Sodan alkuvaiheessa muun muassa Väinö Salminen loi suomalaisten sotaponnistuksiin positiivisia odotuksia. Hänen mukaansa tähän asti annetut tiedot vallatun alueen kansallisuussuhteista ja eritoten karjalaisten määristä (37–42% väestöstä suhteessa venäläistä alkuperää oleviin asujiin) olivat tyystin vääriä. Salmisen mukaan karjalaiset muodostivat enemmistön alueen väestöstä sen ollen paikoin jopa 97 prosentin luokkaa. Tuolloin hän ei tosin ottanut lukuun sitä ”bolsevikkien pakkokeinoin tehtäisiin ja kaupunkiin siirtämää tilapäistä työläisten orjalaumaa, jonka kotipaikat ovat mikä missäkin Neuvostolassa”.⁴⁴

Rintamalla sota-aikaisesta tiedonvälityksestä ja valistustoiminnasta vastasi Tiedotuskomppania. Näissä joukoissa toisensa kohtasi suomalais-kansallisen sivistyselämän kärki. Tuskin on sen koommin nähty yhtä sankkaa joukkoa kirjailijoita ja runoilijoita, kuvataiteilijoita, valokuvaajia ja elokuvantekijöitä, muista kulttuurivaikuttajista puhumattakaan, saman asian ja organisaation palveluksessa, kuin kansanrunouden tutkija Martti Haavion johtamassa yksikössä tuolloin nähtiin. Monien muiden eturivin kynäkäyttäjien ohessa yksikössä työskentelivät Yrjö Jylhä, Olavi Paavolainen, Päivö Oksala sekä ruotsinkieliselle yleisölle talvisodan ajalta tutuksi tulleet Gunnar Johansson ja Lorenz von Numers. Tiedotuskomppaniassa sen nuorimpana rintamakirjeenvaihtajana työskenteli myös 1990-luvulle asti kirjallista toimintaansa jatkanut kohujournalisti Veikko Ennala. Jatkosodan aikaisten kulttuurivaikuttajien elämäpiiriin ja arvo maailmaan syvennyttäessä keskeisiksi nykäsitystä muokanneiksi lähteiksi ovat sittemmin nousseet juuri Olavi Paavolaisen *Synkkä Yksinpuhelu* (1946) ja Martti Haavion *Me marssimme Aunuksen teitä* (1969) muistelmat.

Tiedotusjoukoissa työskenteli myös vuonna 1882 syntynyt arkeologi ja kansatieteilijä Sakari Pälsi. Sota-aikaisessa teoksessa *Voittajien jäljissä* (1942) ”Tri Pälsi ei lyö laimin bolsevistisen raakuuden ja julmuuden julki tuomista enempää kuin venäläisen kyvyttömyydenkään kuvaamista, nähtyään heidän rakentavan toimiskelunsa jälkiä”, kirjan esittelyä lainaten.⁴⁵ Pälsin mukaan Itä-Karjalassa tarvittiin runouden ja kansallisen romantiikan sijalla ”jonkinlaista kulttuurikirjeenvaihtoa”, joka tarjoaisi ensikäden tietoja kansasta ja sen elämäs-

⁴⁴ Salminen 1941, 29.

⁴⁵ Pälsi 1942.

tä.⁴⁶ Rauhanteon jälkeen Pälsin teos päätyi kiellettyjen kirjojen joukkoon. Samankaltaista isänmaallis-intomielistä kirjallisuutta edusti myös Väinö Salmisen teos *Viena-Aunus: Itä-Karjala sanoin ja kuvin* (1941), jossa esiintyi muun muassa ”Vale-livana pellonpelättimenä”. Pellolle pystytetty linnunpelätin oli puettu venäläiseksi sotilaaksi.⁴⁷

Itä-Karjalan vapauttajia

Miehitysalueella toteutettavaksi aiottujen tieteellisten tutkimusten luonne seurasi monilta osilta heimoaktivistien jo 1930-luvulla muotoilemaa näkemystä. Tuolloin esimerkiksi Inkeristä ja Itä-Karjalasta aineistoa kerännyt Heimoarkisto tahtoi kiinnittää kerääjiensä huomion myös siihen, että ”Eihän ole kysymys ai-noastaan tiedemiehiä kiinnostavan historiallisen tiedon talteenottamisesta ja säilyttämisestä, vaan tarkoituksena on samalla saada luotettavaa todistusaineis-toa, jonka avulla voitaisiin entistä paremmin todistaa heimojemme vapauden pyrkimykset ja Neuvostoliiton Itä-Karjalalle ja Inkerille tekemät vääryydet”.⁴⁸ Sodan alettua tallennustyötä voitiin siis jatkaa siitä mihin aikaisemmin oli jääty. Todistajalausuntoja tahdottiin kuulla erityisesti miehitysalueen karjalaisilta, suomenheimoisilta sotavangeilta ja valtiorajojen sisäpuolelle saksalaiselta miehitysalueelta Virosta siirrettyiltä inkeriläisiltä. Oman osansa todistusaineiston keruussa saivat kantaakseen myös miehitysalueelle lähetetyt tutkijat. Kansantietouden keruutyön avuksi julkaistu *Itä-Karjalan kansanrunouden keruuopas* (1943) päättyi kysymykseen: ”Miten bolsevikit suhtautuivat kansanperintee-seen?”⁴⁹

Jatkosodan tavallisista rivimiehistä varmasti vain harva jaksoi syttyä Vuonnisen runokylän mainehikkaasta menneisyydestä ja sen rantoja miespolvien ajan astelleista runonlaulajista. Useimmille heistä Martti Haavion teoksessa *Viimeiset runonlaulajat* (1948) kuvaaman käännteentekeväen kesäkuun 18. ja 19. päivä vuonna 1833, jolloin Elias Lönnrot oli vierailut samoilla sijoilla ”kätevästi kanteletta käytelleen” Ontrei Malisen luona, saattoi kirjoittaa vähintään lainausmerkkeihin. Sen sijaan sivistyneistölle muinaisromantiikalla oli todellista merkitystä. Monet heistä, niin tiedemiehet kuin tuleva sodan johto, olivat hankineet yhteisiä elämyksiä jo heimosotien nuotiotulilla. Heille Itä-Karjala oli todellinen elävä ulkoilmamuseo. ”Tämä on kuin Seurasaarta”, muisteli Martti Haavio ensivaikutelmiaan Aunuksesta. Myös Olavi Paavolainen kärjisti Itä-Karjalan muutettaman suomalaisten hallinnassa dekoratiiviseksi museoksi, jota suomalainen sotilasälmyystö vallitsee.

⁴⁶ Pälsi 1942, 5; ks. myös Järvinen 2004.

⁴⁷ Salminen 1941, kuvaliite, 68.

⁴⁸ Itä-Karjalan ja Inkerin historian todistuskappaleita keräämään! Heimoarkisto, 1939.

⁴⁹ Itä-Karjalan kansanrunouden keruuopas. SKS, 1943.

Sakari Pälsi oli Paavolaisen mukaan ollut mukana vapauttamassa Itä-Karjalaa itäisen ikeen alta vuonna 1922.⁵⁰ Runoretkillä ei siis myöhemmin jatkosodassakaan liikuttu aivan ensi kertaa ase kourassa. Vapautusretkien vallankumoustunnelmissa kansanrunoutta kartutettiin usein varsin improvisoidusti, kuten Pälsin aikalainen, kansanmusiikin tutkijana ansioitunut A. O. Väisänen (1890–1969) muistelee. Väisänen oli osallistunut vuoden 1918 heimosotaretkeen yhdessä Ilmari Kiannon kanssa, joka järjesteli kansannousuun tähtääviä kokouksia alueen kylissä. Sotaretkeä Itä-Karjalassa tuona kesänä johtanut Harry Brotherus muisteli aseistetun retkikunnan mukana ratsain kohti Kiestinkiä lähettämänsä aisaparin muistuttaneen erehdyttävästi Don Quijotea ja Sancho Panzaa suuntanaan uudet tuntemattomat seikkailut. Kiannon pitäessä separatistista tunnelmaa kohottavaa palopuhetta Kiestingissä järjestetyssä kansankokouksessa Väisänen saattoi samaan aikaan jututtaa paikalle saapunutta kylän naisväkeä. Kansannousun kannalta työ kylässä valui tuolla erää hukkaan, mutta kansanmusiikin tutkimuksen kannalta sen sijaan ei. Väisänen onnistui saamaan kyläläisiltä muutamia itkuvirsiä ja joikuja entisten keräelmiensä jatkoksi.⁵¹

Tuhannen vuotta ovat idän keihäspäät silponeet tätä kansansirpaletta. Ja se kyntää yhä tänä päivänä isiensä kamaralla. Tuhannen vuotta on vieras koettanut vieroittaa tätä heimoa omasta kielestään. Mutta yhä kaikuu täällä kaunis kalevalainen kieli, tänä päivänä itkee äiti karjalaista itkuvirttään isän ja pojan haudalla. Tuhannen vuotta on slaavin ruoska yrittänyt istuttaa orjan mieltä tähän kansaan. Mutta yhä seisoo Vienan ja Aunuksen mies pystypäisenä paikallaan⁵²

”Armeijamme ei ole hyökännyt Itä-Karjalaan valloittajana, vaan vapauttaja-armeijana, joka vapauttaa Itä-Karjalan ryssän ikeestä”, tähdenneittiin suomalaisen miehityshallinnon sotavoimiensa valistukseksi julkaisemassa kirjasessa ”*Itäkarjalaiset ja me*”. Miehittäjien lisäksi jokaisen suomalaisen tuli muistaa, ”että Itä-Karjala ei ole eikä tule olemaan Suomelle mikään siirtomaa, jota hallitaan ja vallitaan niin kuin imperialistiset maat siirtomaitaan kohtelevat, häikäilemättömästi alusmaitensa rikkauksia riistäen ja vain taloudellista etuaan väestön eduista välittämättä etsien”. Suomalaisien aluevaltauksien perusteet oli niitattu tukevasti ajatukseen kansallisesta yhtenäisyydestä, joka oli palautettavissa, ja jonka palautuksen hetki oli koittanut. Retorisella tasolla suomalaiset kehittivät ja rakensivat hyvinvointia vähäisimmille veljilleen.

Mitä veli venäläinen oli tehnyt? Viimeisen tuhannen vuoden ajan se oli ryöstänyt Itä-Karjalan luonnonrikkauksia, orjuuttanut sen väestöä ja tulkinnut väärin miehityspolitiikan pyhää kirjaa, *Kalevalaa*. Oli jopa rohjettu väittää ”että Kalevala, Suomen rikkaan kansanrunouden aarteisto, olisi peräisin venäläisten muinaisista runoista”. Rajan tällä puolen ilkeyden logiikka oli selvä: tahdottiin painaa lokaan suomalaisen kansan ylevin aikaansaannos, ja tehdä siitä venäläis-

⁵⁰ Pälsi julkaisi hieman myöhemmin, vuonna 1922, teoksen *Karjalan talviteillä*.

⁵¹ Sihvo 1970, 57–59.

⁵² ”Juhannuspuhe Suomen yleisradion lähetyksessä ”Suomi juhlii juhannusta” äänislinnassa 23.6.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

tämisen välikappale, mikä osoitti ainoastaan sen, ”että bolševikitkin, venäläisyyttäjäien kätyrit, ovat käsittäneet, miten vahva yhdysside KALEVALA on ollut Suomen ja Itä-Karjalan välillä”.⁵³

Muille kuin kansatieteilijöille ja kansanrunouden tutkijoille saattoi kuitenkin olla epäselvää, mihin suomalaista Itä-Karjalaa oikeastaan tarvittiin. Takapajuja, puolityhjiä, rähjäisiä kyliä, joissa pahimmassa tapauksessa ei ymmärretty suomen sanaa, katsellessaan miehittäjä saattoi päätään puistaen esittää kysymyksen ”kannattiko Suomen uhrata parhaimpien poikiensa veri tällaisen väestön pelastamiseksi, jolta ryssän komento näyttää vieneen aloitekyvyn, ja jonka mahdollisuudet Itä-Karjalan rakennustyössä näyttävät ensi katsannolta häviävän pieniltä”.⁵⁴ Miten uutta uljasta Suur-Suomea voitiin rakentaa loitsujen ja itkuvirsiensatumaailmassa elävien kumaraselkäisten vanhusten, omin voimin talojaan hoitaneiden karjalaisäitien ja heidän helmoissaan itkua tuhertavien lasten avulla, kun paras työvoima oli värvätty puna-armeijaan? Ei maata voinut runoilla rakentaa. Sotilashallinnon valistusosastolla oli vastaus kysymykseen: miehittäjän pitää kyetä näkemään eteensä levittäytyvän kurjuuden taakse. ”Meidän on ennen kaikkea muistettava ne syyt, joista Itä-Karjalan väestön takapajuinen kehitystaso johtuu. Kun me nämä syyt tunnemme, silloin me käsitämme, että väestön eräissä ulkonaisissa suhteissa alhainen kehitystaso ei johdu väestöstä itsestään, vaan niistä onnettomista olosuhteista, joissa Itä-Karjalan väestö on vuosisatojen aikana joutunut elämään”.⁵⁵

Modernisaation uhkakuvat

Meidän selvä ja kiireellinen velvollisuutemme on tieteelle pelastaa kaikki se, mikä uhkaa kadota. Se olisi oleva nykyajan tunnussana. Olisi vaikea osoittaa tieteellistä tehtävää, joka enemmän ansaitsisi tieteellisten laitosten runsasta kannatusta kuin tämä. Vasta myöhemmällä sukupolvella on oleva täysi tilaisuus työskennellä meidän hankkimiemme aineiden varsinaisessa selvittämisessä. Mutta nykyiselle polvelle, ja ainoastaan sille, on pidetty aineksien pelastamisen työ, aineksien, joita ilman ei kansatiede voi päämääräänsä saavuttaa.⁵⁶

Kansallispoliittisesta ohjelmallisuudesta huolimatta tieteellinen missio ei supistunut ainoastaan vuosi vuodelta ahtaammiksi käyviin kansallisiin rajoihin. Huoli kaiken nielaisevasta modernin kulttuurin voittokulusta oli yhteinen kaikissa länsimaissa. Poikkeuksellisen suuri huolen aihe siitä rakentui kuitenkin elintilaansa laajentamaan pyrkivissä valtioissa kuten esimerkiksi Suomessa ja Saksassa, joissa myös poliittiset argumentit oli tavalla tai toisella sidottu kansal-

⁵³ ”Puhe Kalevalan päiväksi”. Kalevala-juhlien ohjelmistoa 28.2.1942. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

⁵⁴ ”Itäkarjalaiset ja me” Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valistusosaston julkaisuja n:o 1. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

⁵⁵ ”Itäkarjalaiset ja me” Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valistusosaston julkaisuja n:o 1. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

⁵⁶ Setälä 1926, 21–22.

liseen muinaisuuteen ja yhteisesti jaettuun kansanperinteeseen. Saksassa oli jo vuonna 1927 aloitettu mittava perinteenpelastusoperaatio, kansatieteellinen kartastointihanke, ”Atlas der Deutschen Volkskunde”, jonka tarkoituksena oli pelastaa arkistoihin traditionaalisen kansankulttuurin viimeiset rippeet ”vielä kerran ennen nykyaikaisen standardikulttuurin assimilaatiovoiman lopullista voittokulkua”, kuten hankkeesta tšekäläiselle tiedeväelle *Suomalaisessa Suomessa* vuonna 1934 raportoinut kielentutkija Lauri Hakulinen asian ilmaisi.⁵⁷

Samankaltaisia hankkeita käynnisteltiin pian Suomenlahden molemmin puolin. Suomessa järjestelmällisesti toimivat perinteenkeruuohjelmat pääsivät vauhtiin 1930-luvun kuluessa. Pääasiallisesti toiminnasta vastasi E. N. Setälän aloitteesta perustettu Sanakirjasäätiö, jonka tarkoituksena oli aineiston keruu suurta kansankielen sanakirjaa varten. Säätiö lähetti nuoria stipendiaatteja eri puolelle Suomea keräämään pitäjakohtaisia sanastoja. Tuolloin muun muassa Konginkankaalle perustettiin Pohjois-Hämeen kansankulttuurin tutkimusasema. Tutkija Helmi Helminen työskenteli asemalla useaan otteeseen vuosien 1927 ja 1933 välisenä aikana. Sanastustyön ohella Helmisen työhön kuului valokuvaaminen ja piirrosluonnosten valmistaminen Konginkankaan alueen kansatieteellisistä kohteista.⁵⁸

Myös kansallissosialistien korkeimmassa johdossa tunnettiin mielenkiintoa Kalevalaa ja karjalaista kulttuuria kohtaan. Suomen puoleisessa Karjalassa muinaisen pohjoisen elämänmuodon todistuskappaleiden keruusta 1930-luvun puolivälissä vastasivat Heinrich Himmlerin johtama Ahnenerbe-instituutin palveluksessa työskennelleet, ajatuksiltaan ennakkoluulottomat tutkijat. Natsi-ideologien varustamalla muinaistutkimuslaitoksella oli varsin vapaat kädet lähdekriittisen tieteenharjoituksen asettamien vaatimusten suhteen. Tätä taustaa vasten tarkasteltuna myös suomalaisen sotilashallinnon innostus työskennellä myöhemmin aktiivisena osapuolena miehitetyn Itä-Karjalan perinteen tallennuksessa tuntuukin jossain määrin ymmärrettävämmältä.

Tässä tutkimuksessa käytössä olleen lähdeaineiston perusteella on vaikea tehdä sen tarkempia päätelmiä yksittäisten suomalaisten kansanelämäntutkijoiden kansallissosialismia kohtaan tuntemien sympatioiden määrästä saatikka niiden laadusta. Joka tapauksessa kansatieteilijöistä professori Albert Hämäläinen vaikutti vuonna 1937 ratkaisevasti siihen, että orientalisti Israel-Jakob Schurin uskonnonhistorian ja kansatieteen alaan kuulunutta väitöskirjaa ”Wesen und Motive der Beschneidung in Licht der alttestamentlichen Quellen und der Völkerkunde” ei koskaan hyväksytty. Asiaa tutkineen Simo Muirin mukaan tapaukseen liittyy seikkoja, joista voidaan päätellä työn hylkäämisen olleen tarkoitushakuista ja väittelijän oikeusturvaa loukkaavaa. Israel-Jakob Schur oli ensimmäinen juutalainen humanistisen alan tutkija Helsingin yliopistossa.⁵⁹ Helsingin yliopiston rehtori Ilkka Niiniluodon tapausta selvittämään asettaneen asiantuntijatyöryhmän mukaan tapaukseen ei liittynyt väärinkäytöksiä. Työ-

⁵⁷ Hakulinen 1934, 315.

⁵⁸ Suojanen 1978, 295–296.

⁵⁹ Muir 2007, 463–464.

ryhmä ei myöskään löytänyt näyttöä juutalaisvastaisuudesta väitöskirjan tarkastus- ja arviointiprosessin eri vaiheissa lukuun ottamatta yhden kielentarkastuslausunnon eräitä asenteellisia muotoiluja.⁶⁰

Suomessa Neuvosto-Venäjän vallankumouksien jälkeinen pakollinen tauko aiemmin säännönmukaiseen sukukansoja koskevaan tutkimukseen oli aiheuttanut tutkijoiden keskuudessa ikään kuin patoutunutta tieteellistä mielenkiintoa, ”jota meillä hyvin ymmärrettävistä syistä tunnetaan, ja on tunnettava”, kuten suomenheimoisten sotavankien keskuudessa kielitieteellisiä tutkimuksia suorittanut Jyväskylän kasvatustieteiden korkeakoulun professori Aarni Penttilä asian muotoili vuonna 1942 *Virittäjässä* julkaistussa artikkelissa. Sotia edeltävinä vuosina portit itärajan taakse olivat kiinni tiukemmin kuin koskaan aiemmin. Tutkijoista vain ani harvan onnistui saada lupa työskennellä Neuvosto-Venäjällä. Erään tällaisen harvinaisen poikkeuksen teki professori E. A. Tunkelo, joka kaikesta huolimatta harjoitti vepsäläistutkimuksia tulevan vihollisen maaperällä vuonna 1932⁶¹. Tunkelo jatkoi näitä tutkimuksia asemasodan aikana Äänislinnassa. Samalla tavoin Stalinin eristäytymispolitiikka sulki lopulta ovet myös suomalais-ugrilaiselta arkeologiselta tutkimukselta ja pakotti sen osaltaan siirtämään katseensa kotimaan kamaralle.⁶²

1930-luvulla tieteellisen työskentelyn oli aloittanut uusi sukupolvi, jonka edustajilla ei välttämättä ollut mitään henkilökohtaista sidettä Itä-Karjalaan saattikka sen vapautusretkiin. Perinteenkeruun kannalta Suomen itäisimmät kylät löytyivät tuolloin Ilomantsista aivan kuten nykyisinkin. Mikäli tutkimushankkeita itään ylipäänsä saatiin vireille, ne kilpistyivät useimmiten epäluuloon rajan molemmin puolin. Vainoharhaisuuden myrkyttämässä suurvallassa ei kaihattu suomalaistutkijoita kuljeskelemaan pitkin sen arkaa länsirajaa mittailemaan kyliä ja niiden rakennuksia ja puhuttamaan paikallisia asukkaita. Kireää ilmapiiriä kuvaa Uhtuan piirikomitean vuonna 1935 antama määräys krapnitsojen (parin hirsikerran korkuisten puisten hautalaitteiden) polttamisesta, jotta Suomesta tulevat vakoojat eivät voisi niissä yöpyä!⁶³ Alkuperäisten karjalaisten lisäksi Itä-Karjalaa asuttivat kymmenet tuhannet sinne paremman elämän toivossa houkutelletut poliittiset loikkarit, joiden vakaumuksen horjumattomuuteen ei Moskovassa aina jaksettu uskoa.

Kokemukset kadotetuista heimosisarista ja -veljistä olivat peräisin pikemminkin aivan vastakkaiselta ilmansuunnalta, kuten esimerkiksi Vermlantiin siirtyneiden metsäsuomalaisten joukosta. Tutkimuksen mielenkiinto tuota 1500-luvun lopulla ja 1600-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä länteen siirtynyttä keskisuomalaista, hämäläistä ja savolaista alkuperää olevaa asujaimistoa kohtaan oli virinnyt jo 1800-luvun alussa. Tuolloin K. A. Gottlund raportoi

⁶⁰ Helsingin yliopiston lehdistötiedote, http://savotta.helsinki.fi/halvi/tiedotus/lehti_nsf/e1e392ad852e72f5c22568000404fa8/78aa38507cb99b66c225742d0039c15f? luettu 5.11.2008.

⁶¹ Laine 1993, 146.

⁶² Salminen 2003, 205.

⁶³ Koski, Rissanen & Tahvanainen 2007, 28.

suomenkielen ja -kulttuurin olevan Pohjois-Vermlannin Gruen metsäalueella vielä sangen hyvissä voimissa. Suomenkielistä väestöä alueella oli hänen mukaansa yhteensä noin 10 000 henkeä. Alueen ankarien ruotsalaistamistoimien seurauksena se kuihtui lopulta 1900-luvun alkuun tultaessa muutamiin satoihin. Vielä 1900-luvun alussa tutkijat olivat yksimielisiä siitä, että kyseessä olisi kuoleva kansanos, kunnes se koki uuden renessanssin suomalaistutkijoiden kiinnostuttua sen elvyttämisestä. Suomalaisista tutkijoista Vermlannin metsäsuomalaisten parissa työskentelivät Väinö Salminen vuonna 1905, Lauri Kettunen useaan otteeseen vuosien 1907 ja 1935 välisenä aikana sekä Sanakirjasäätiön stipendiaatit Maiju Juvas, Astrid Reponen sekä Helmi Helminen vuosina 1930–1932. Toisen maailmansodan jälkeen tutkimuksia jatkoivat Ruotsissa pitkään työskennelleet Pertti ja Helmi Virtaranta.⁶⁴

Suomalaistiedemiehillä oli täysi syy suhtautua epäillen Neuvosto-Venäjän haluun edistää lukuisten vähemmistökansallisuksiensa säilymistä tulevaisuudessa. Kokemukset Stalinin terrorista 1930-luvulla kertoivat aivan muusta kuin yksinvaltiaan hartaasta monimuotoisen kansanperinteen säilyttämisen harrastuksesta. Pohjimmiltaan pessimistinen usko yleisvenäläisen kulttuurin niin suomensukuiset kuin muutkin vähemmistökansallisuudet alleen murjovasta ylivoimasta nosti tutkijoiden keskuudessa yhä tärkeämmälle sijalle tieteellisen työn luonteen eräänlaisena ”suomensukuisuuden pelastusohjelmana”. Pian näköpiiristä katoavan kansankulttuurin viimeiset rippeet tahdottiin siis ottaa talteen sodan lopputuloksesta riippumatta.

Tiedettä kansasta ja naiskansatieteilijöitä 1930-luvulla

1930-luvun käydessä kohti loppuaan sykki nousevan ylioppilasnuorison sydän yhä kiihtyvällä tahdilla ”pirua ja ryssää vastaan”. Yhteinen arvopohja – suomen kieli ja Suomen mieli koettiin laajalti yhteiseksi. Akateemisen Karjala-Seuran ja monien muiden samanhenkisesti suuntautuneiden liittymien ponnistelujen tuloksena tuskin yhdelläkään kansanelämän tutkimuksen parissa aloittaneelle tutkijalle oli epäselvää, että suomalaiskansallinen kulttuuriperintö uhkasi hävitä olemattomiin niin idässä kuin lännessä. Sen pelastamiseksi tehtävä työ oli ennen muuta kutsumus ja mikäli jotain tahdottiin todella saada aikaan, oli toimeen tartuttava nopeasti. Itäisen uhan lisäksi katse kiinnitettiin myös länteen. Ruotsissa metsäsuomalaisten sekä Tornionjoen länsipuolisen suomenkielisen väestön kulttuurin asema näytti perin kehnolta. Norjassa sama seikka koski niin kutsutun kveenivähemmistön asemaa. Samaan aikaan kotimaassa Lapuanliike piti huolen siitä, että kielipoliittiset kiistat säilyivät suomenmielisen ja -kielisen tiedeväen huulilla aina siihen asti, kunnes vasta talvisota ehätti levittämään öljyä kielikiistan laineille. Vanha talonpoikainen kansankulttuuri, kansanomaisen elämäntapa ja rahvaan keskuudessa käytetty puheenparsi näytti vääjäämättä vaipuvan unholaan. Suomenheimon muinaisuuden tutkijoille

⁶⁴ Keinänen 2004, 91–95.

suomalaiset piirteensä säilyttäneet etäispesäkkeet maan rajojen ulkopuolella tarjosivat vaihtoehdon varsinaisen idäntien ollessa suljettuna.

1930-luvulla kansanelämän tutkimuksen ja erityisesti kansatieteen työalalle astuivat mitä suurimmassa määrin naispuoliset tutkijat, seikka joka myöhemmin sodan sytyttyä tuli entisestään myös korostumaan. Aikalaistensa tavoin monet heistä olivat saaneet ensikosketuksensa työalalleen ja kollegoihinsa Ruotsissa: Vermlannin metsäsuomalaisten keskuuteen tehdyillä perinteenkeruumatkoilla sekä ruotsalaisen kansatieteen professori Sigurd Erixonin kehittämällä ”Itämeren-piirin” tutkijatapaamisilla. Kotimaassa järjestelmällisen kansanperinteen keruun muotoja oli harjoiteltu esimerkiksi Hauholla ja Suoniemen Sarkolassa Helsingin yliopiston ja sen osakuntien järjestämällä kansatieteellisillä tutkimusmatkoilla ja kotiseuturetkillä. 1920-luvun lopulla kokemuksia Karjalasta oli kartutettu ennen muuta U. T. Sireliuksen masinoimalla keruumatkalla, joka suuntautui aivan rajan pintaan, Ilomantsin itäisiin kyliin.⁶⁵

Modernin tuulahduksen kansanperinteen parissa tehtävään työhön 1930-luvulla toi myös uuden teknologian saapuminen tieteenharjoittajien ulottuville. Aiemmin raskasta arsenaalia vaatinut äänitallennustekniikka harppoi eteenpäin pitkin askelin, valokuvausvälineistö kehittyi ja liikkuvan kuvan tallennustekniikka aloitti esiinmarssinsa. Uusi teknologia oli selvästi miesten alaa. Siinä missä 1930-luvulla tieteen kentälle saapuneet miespuoliset kansanelämän tutkijat saivat innoitusta uudesta teknologiasta sekä vuosikymmenen kuluessa avautuneista, väliin suorastaan huikaiseviltä näyttävistä mahdollisuuksista, liikututtivat naispuolisten tutkijoiden joukkoa joiltakin osin toisenlaiset vaikuttimet. Tekniikasta ja pienen tieteenalan vähistä asemista kiivailun sijaan oman erikoisen lisänsä heidän katsantokantaansa toivat myös antroposofisesti virittyneet ideat. Tämänkaltaiselta kasvualustalta kohosi uuden polven kansanelämän tutkijoista erityisesti maisteri Astrid Reponen, joka toimi aktiivisesti Kersti Berghrotin kaunokirjallisessa piirissä, jossa ei vältelty vaikeidenkaan eksistentiaalististen kysymysten esiin nostamista. Niitä ei pakoillut myöskään hänen ystävänsä ja työtoverinsa Helmi Helminen, jonka 1930-luvun muistiinpanoja leimaa usein surumielinen lohduttomuus oman aikansa illuusiottomuutta ja kaiken kattavaa tarkoituksettomuuden tunnetta kohtaan.

Helminen oli Gunnar Suolahden oppilaisiin kuulunut Suomen historian maisteri. Helmisen kansanomaisia syysjuhlia Itämeren suomalaisten keskuudessa käsitellyt ansiokas opinnäytetyö oli julkaistu jo vuonna 1929 WSOY:n Suomen entisyyttä-sarjassa. 1930-luvun puolivälistä lähtien Helminen oli Kansallismuseon kansatieteellisen osaston palveluksessa ja toimi vapaa-ajallaan Helsingin Akateemiset naiset ry:n puheenjohtajana aina sota-ajan yli vuoteen 1946.⁶⁶

1930-luvun suomalaiset sivistyspiirit tunsivat nykykatsannosta tarkasteltuna kaiken kaikkiaan hämmästyttävän laajamittaista vetoa vaihtoehtoisia maailmanselitysoppeja kohtaan. Monien saksalaisten esikuvien tapaan kiinnostusta

⁶⁵ Vilkuna 1939, 3-4.

⁶⁶ Vilkuna 1976, 19.

tunnettiin esimerkiksi vapaamuurariutta, teosofiaa ja antroposofisia aatteita sekä numero- ja lukumystiikkaa, kohtaan. Sota-ajan vaikuttavista hahmoista selvänäkijä Aino Kassinen kertoo omista muistelmissaan olleensa tekemisissä Risto Rytin, Jukka Rangellin sekä T. M. Kivimäen kanssa. Kannaksen läpimurron aikaan selvänäkijä kertoo olleensa yhteydessä jopa itseensä marsalkka Mannerheimiin erään upseerin välityksellä. Myös Aarni Krohn kertoo henkilökuvaan Risto Rytistä maalaavassa teoksessaan *Kuka on tuo mies* (1971) Rytin ja Mannerheimin käyneen keväällä 1944 yhdessä hakemassa neuvoa valtakunnan kohtaloon tuonpuoleisista asioista paremmin perillä olevalta loviisalaisalta raatimies Ringströmiltä.⁶⁷ Kyseisten tiedonantojen tieteellisestä todistusravosta voi tietysti olla montaa mieltä, mutta aivan tuulesta temmattuja nuo tiedot eivät välttämättä ole.

Helmistä eivät isänmaallisen retoriikan kylväjät uuden teknologian apostolit vakuuttaneet. Hänen korvissaan professori Rapolan 1930-luvun isänmaallisissa juhlatilaisuuksissa esittämät puheet ”ajan rattaasta” ja ”ajan vasarasta” herättivät usein vain tympääntyneisyyttä. Myöskään asiapitoiset vakuuttelut, joiden mukaan uuden äänitallennetekniikan avulla saataisiin kerralla talteen haastateltavien kansanhmisten puheen melodia ja rytmiikka, eivät häntä innostaneet. Sen tosiasian edessä, että kansan keskuudessa tehtävä puheenparren keuruutyö näytti tästä edespäin olevan ”äänitysteknikkojen ja kaitafilmaajien asia”, tutkija saattoi lohduttautua vain sillä, että hänelle itselleen läheisiksi käyneistä sanastustyön tiedonantajista sekä ”Hollolan muori” että monet muut kertojat olivat armeliaasti ehtineet kuolla säästyen siten nykyajan kiroilta. Helmisen henkilökohtaisista muistiinpanoista voi löytää myös varsin laaja-alaisia huomioita. 1930-luvulla hän kirjoitti ylös hajanaisia mietelmiä nurkan takana väijyvää kulttuurin tuhosta sekä nykyajan diktaattorin kaipuusta. Näkemys oli synkkä: henkisesti Suomen kansaa ei hänen mukaansa enää ollut ja poliittisesti se oli vaarassa joutua joko Venäjän tai Saksan vallan alle.

Läheisimmäksi tieteelliseksi kumppaniksi Helmiselle muodostui ennen muuta virolainen kansanrunouden tutkija Oskar Loorits (1900–1961), jonka tulkintoihin kansanrunoudesta ja kulttuurista hän katsoi voivansa samastua. Loorits oli väitellyt tohtoriksi virolaisesta kansanuskosta (*Liivi rahva usund* 1926). Kontakti suomalaiseen tiedeyhteisöön oli syntynyt vaivattomasti professori Lauri Kettusen välityksellä, joka hoiti itämerensuomalaisten kielten professorin virkaa Tarton yliopistossa käyttäen lahjakasta nuorta miestä usein apunaan omista tutkimuksissaan.⁶⁸ Oskar Looritsin taival heijastelee virolaistieteen karmikkaisia vaiheita ylipäänsä. Ensimmäistä itsenäisyyttä seuranneessa vaiheessa Loorits toimi virkaa tekevänä professorina Viron sosialistisen federatiivisen neuvostotasavallan kommunistisessa valtionyliopistossa. Pesti oli avautunut sitä aiemmin hoitaneen Walter Andersonin lähdettyä Hitlerin kotiin kutsumien baltiansaksalaisten joukossa Saksaan.⁶⁹ Neuvostovuosina työ akateemisella ka-

⁶⁷ Kassinen (muistiinmerkinnyt Kaarina Laine) 1972, 59–61, 70.

⁶⁸ Oskar Looritsin tieteellisestä toiminnasta <http://haldjas.folklore.ee/tagused/nr24/blumberga.pdf>, luettu 29.8.2009

⁶⁹ Talve 2004, 128.

teederilla tuli perustaa kaikkien tieteiden tieteille, marxilais-leniniläiselle dialektisen ja historiallisen materialismin huolelliselle tutkimukselle. Paria vuotta myöhemmin, syksyllä 1941, saksalainen miehittäjä sen sijaan ryhtyi suunnittelemaan saksaa opetuskielenä käyttävän Ostland-yliopiston perustamista, lakkauttaen lopulta tyystin vuonna 1943 kaiken sen sotatoimia hyödyttämättömän tieteellisen toiminnan. Saksan miehittämässä Virossa ei tiedemiesten lämpimiä suhteita itsenäisyytensä säilyttäneeseen Suomeen katsottu hyvällä. Tästä syystä myös kansanrunouden professori Loorits karkotettiin lopulta Tartosta Haapsaluun syksyllä 1942. Virolaiselle kansankulttuurille työnsä omistanut Loorits jätti kotimaansa lopullisesti vuonna 1944 loikaten Ruotsiin, jossa hänen työnsä ei enää langennut yhtä merkittävää osaa kuin sillä itsenäisessä Virossa oli ollut.⁷⁰

Helmiseen henkilökohtaisella tasolla syvästi vaikuttanut yhteys Suomenlahden takaiseen kollegaansa lienee alun perin saanut alkunsa professori Erixonin johtaman Itämeren piirin tutkijoiden tapaamisissa. Helmisen ja Looritsin välinen kirjeenvaihto kesti 1930-luvun puolivälistä toisen maailmansodan loppuun asti.

Suomessa ei tutkijoiden isänmaallisesta uhrivalmiudesta sen sijaan näytetty tinkivän piiruakaan. Heitä näyttivät johdattelun kyseenalaistamattomat periaatteet, joiden mukaan isänmaan ja äidinkielen ollessa kyseessä tuli jokaisen täyttää velvollisuutensa nurisematta. Sen seikan todistamiseen kuohuva sota-aika antoi myös lukemattomia mahdollisuuksia. Esimerkiksi naispuoliset tutkijat saattoivat saapua tutkimusten pariin suoraan Lotta-komennukselta, ja usein miehitysalueella oleskelun toivottiin siten myös jatkuvan. Karjalaisia heimosisaria kohdatessa ihailua sai osakseen heidän kykynsä hallita perhettä ja isännättömiä tiluksiaan kuin miehet konsanaan. Suomen heimon naiset olivat liikkeellä tosissaan. Edes ajatus henkilökohtaisesta veriuhrista ei ollut heille tavaton, sillä verta oli jo vuosien ajan vuodatettu poliittisin syistä. Nuori Itä-Karjala-aktivisti oli surmannut itsensä Repolan kunnantalolla vuonna 1921. Sisäministeri Heikki Ritavuori ammuttiin kotiovelleen Helsingissä seuraavana vuonna vastalauseena Ståhlbergin aikana harjoitetulle passiiviselle heimopoliitikalle. Talvisodan raskaitten rauhanehtojen tultua julki kansanperinteen tutkija ja maisteri Astrid Reponen (1905–1940) surmasi itsensä eduskuntatalon lämpiössä.⁷¹

Sankaritarinan osapuolia

Nopeasti miehitettyssä Itä-Karjalassa kodeistaan paenneet ihmiset joutuivat jättämään suurimman osan omaisuudestaan valloittajan armoille. Mukaan ei ehditty ottaa kuin kaikkein välttämättömin. Omaisuuden kohtalo ja kotiin paluun epävarmuus kalvoi lähtijöitä, sillä hyvin tiedettiin, että oman osansa ”runon

⁷⁰ Rui 2006, 327–328.

⁷¹ Helmi Helmisen välittömästi tapahtuman seurauksena kirjoittama muistiinpano. KOTUS: Helmi Helmisen arkistokokoelma.

maasta” tahtoivat reppuihinsa kerätä myös tuiki tavalliset sotamiehet. Olavi Paavolainen löysi erään torpan ovenpielestä kesällä 1941 viestin: ”Hyvä naapuri, kun käyt täällä, älä vie tavaroita mukanas, ei näitä ole muutenkaan liikoja, pyytää Vihtori Koljonen”.⁷² Osa omaisuudesta tärveltyi sotatoimissa joutuen heitteille ja lopulta tietymättömiin, mutta osa siitä päätyi lopulta myös suomalaisiin museoihin.

Aineellisen omaisuuden lisäksi kohtalon sodan puuskat puhalsivat ihmisiä idästä länteen heidän itsensä kykenemättä sitä juurikaan estämään. Lopullinen pääteasema saattoi löytyä yhtä hyvin Vorkutan poskipäitä polttavasta pakasesta kuin Etelä-Amerikan auringon alta. Eräs tunnetuimmista oikukkaan kohtalon viskelemistä ihmiskohtaloista lienee isovanhempiensa kanssa vaatimattomassa metsäpirtissä elellään itäkarjalaisen orpopojan, Pekka Kakkosen taival Venezuelaan yhdessä legendaarisen kaukopartio-osaston komentajan, Pauli Marttinan kanssa.⁷³ Sota heitteli myös heitä, jotka olivat miehitysaikana suomalaistutkijoiden mielenkiinnon kohteena. Suuri osa heistä oli vanhuksia, naisia ja lapsia. Sodan päätyttyä osa heistä löysi tiensä suomalaisille järjestelyleireille odottamaan Neuvostoliittoon palautusta. Osa heistä loikkasi etappiteitse Ruotsiin. Jo toistamiseen kotiseutunsa joutuivat jättämään myös ne tutkimukselle monin tavoin hyödyksi olleet Suomeen siirtyneet heimopakolaiset, Itä-Karjala-aktivistit, kaukopartiomiehet ja erilaiset vapaaehtoistyöntekijät, jotka olivat miehitysvaiheessa suomalaisjoukkojen mukana palanneet uudelleen entisille kotiseuduilleen.

Kansanelämän tutkimusta koskevassa tieteenhistoriassa sodan aikaisista vaiheista on aikalaistutkijoiden käsissä punoutunut ennen muuta sankaritarina, jonka sisältö on pitkään kiteytynyt seuraavaan lauseeseen: sodan aikana suomalaistutkijoilla oli rohkeutensa ansiosta tilaisuus työskennellä miehitysalueella heihin mitä sydämellisimmin suhteutuneiden suomenheimoisten keskuudessa.⁷⁴ Sankarilliset raivaajatutkijat työskentelivät hellittämättömästi vaikeissa oloissa eteensä kasautuvista vastuksista lannistumatta. Jälkipolville jätetty kuva tapahtumista muodostuu tavallisesti epämääräisestä joukosta fragmentaarisia huomioita.

Usein kansanelämän tutkijoiden lähimenneisyys on rajattu esittäytymään yhden sukupolven avainkokemuksena: ”Itä-Karjalan tiedehanke muodostui monelle nuorelle tutkijalle uran ensimmäiseksi suureksi kokemukseksi, josta

⁷² Paavolainen 1963, 90.

⁷³ Marttinen & Tikkanen 2004, 231.

⁷⁴ Esimerkiksi suomalaisen kansatieteen varhaisia vaiheita kertaavassa teoksessa *Pioneers of Finnish Ethnology* (1992) kuvataan Toini-Inkeri Kaukosen artikkelissa ”Four Women ethnologist” Tyyni Vahterin toimintaa sodan aikana seuraavasti: ”Like certain other Finnish ethnologists and folklorists Tyyni Vahter had an opportunity to visit Soviet Karelia and conduct research among the Karelians, Veps and Ludic population during the Second World War in the 1940:s. Seldom have the relationship between the population and scholars from the ”enemy” country been as cordial as those between the Finns and the Karelians of Soviet Karelia. Once, on returning home, Vahter travelled 100 km in a transport vehicle with soldiers going on leave from the front”.

saadut opit ja meriitit kantoivat pitkälle tulevaisuuteen”.⁷⁵ Tutkija Tyyni Vahterin kerrotaan sankarillisesti kulkeneen keruumatkallaan 100 kilometriä rintamalta palaavien miesten mukana kuorma-auton lavalla. Kielentutkija Pertti Virtaranta on kertonut sodan olleen hänelle suunnaton elämys ja häntä tavattomasti avartanut aika.⁷⁶ Työn kyseenalaistamisen sijaan on tavallisesti tukeuduttu ahkeran uurastuksen ja työsaavutusten ihannointiin, eikä tutkijoiden muistokirjoitusten muutamien lauseiden taakse verhoutunut menneisyys juuri johdata etsijää tiellä eteenpäin. ”Jatkosodan aikana intendentti Vahter rohkeasti matkusteli yksinään Itä-Karjalassa vepsäläisalueella saakka, saavutti sielläkin ystäviä ja sai heiltä arvokkaita tietoja vanhan polven katoavasta kulttuurista”⁷⁷, kirjoitti Kustaa Vilkuna vuonna 1970 kollegastaan. Helmi Helmisen Vilkuna kertoi ”karjalaisen kansanperinteen pelastajana kaukana idässä mitä vaikeimmissa sodan olosuhteissa saavuttaneen laajan luottamuksen ja ystäväpiirin kautta Suomen heimon”.⁷⁸

Antti Laineen esittämien laskelmien mukaan humanistit viettivät Itä-Karjalassa lähes 200 työviikkoa.⁷⁹ Muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta tutkimukset miehitysalueella toteutettiin pääasiassa Valtion tieteellisen Itä-Karjalan toimikunnan järjestäminä. Poikkeuksiin kuuluivat sotilashallinnon omaan lukuun tehdyt antropologiset ja kansatieteelliset selvitykset äänisniemäläisten kansallisesta alkuperästä, tutkimukset Suomeen saksalaiselta miehitysalueelta Virosta siirrettyjen inkeriläisten keskuudessa sekä tieteelliset tutkimukset sotavankien parissa.

Tavallisimmin miehitysalueella työskennelleistä tutkijoista muistetaan ennen muuta sodan päätyttyä kiistanalaiseksi käynyttä ikonikokoelmaa ja kirkko-taidetta keränneet TK-miehet Olavi Paavolainen ja Sakari Pälvi sekä taidehistorioitsija Lars Pettersson. Eittämättä suurimman osan miehitysalueella tai sieltä lähtöisin olleen väestön keskuudessa tehdystä kansanelämää koskevan aineiston keruusta suorittivat kuitenkin tieteellisten seurojen työhön lähettämät naispuoliset stipendiaatit, Helmi Helminen, Hilikka Vilppula, Sirkka Valjakka, Sylvi Sääsä, Toini-Inkeri Kaukonen sekä Tyyni Vahter.

⁷⁵ Michelsen 2002, 193.

⁷⁶ Yli-Paavola 2003, 185.

⁷⁷ Vilkuna 1970, 124.

⁷⁸ Vilkuna 1976, 19.

⁷⁹ Laine 1993, 194.

3 SOTILASHALLINTO JA VALLATUN ALUEEN KULTTUURIMUISTOT

“Kiireellisimmät tehtävät Itä-Karjalan kulttuurimuistojen säilyttämiseksi”

Itä-Karjala on nyt vuosikymmenien jälkeen suomalaisen tutkimuksen ulottuvilla. Karjalan kansanomainen kulttuuri, sen esihistorialliset ja historialliset muistot ovat rikkaita. Ne on talletettava tulevan tutkimuksen käytettäväksi niin tarkoin kuin mahdollista. Jo valtauksen aikana on suoritettava monia suojelevia tehtäviä siellä olevien muinaismuistojen säilyttämiseksi. Jo hyvin varhaisessa vaiheessa, kesken kii-reisimpien sotatoimien, syyskuun puolessa välissä 1941, alueen uusi valti-as ja sen sotilashallinto oli valmis kiinnittämään huomionsa myös Itä-Karjalan kulttuurimuistojen säilyttämiseen. – Karjalassa aukeaa raivaamatonta tutkimuskenttää paljon, siellä on tehtävä monia kenttätöitä, kerättävä historiallista ja kansanmuistitietoa, pelastettava kansanrunoutta ja karjalankielen aarteita, selvitettävä kirkollista elämää jne. Kaikkiin näihin puoliin on ajoissa kiinnitettävä tarpeellista huomiota ja valmistauduttava tehtävien suorittamiseen.⁸⁰

Suomalainen sotilashallinto oli jo edeltäkäs in tietoinen sille Itä-Karjalassa auke-nevasta tieteellisestä työalasta. Suunnittelutyö vallatun alueen kulttuurimuistojen varalle oli aloitettu hyvissä ajoin. Käytännössä hankkeen toteuttaminen kuului sotilashallintoesikunnan valistusosastolle, joka ryhtyi käytännön valmisteluihin alkusyksystä vuonna 1941. Aloitteen ”kiinnittää Itä-Karjalan sotilashal-lintoesikunnan huomiota kiireellisimmistä tehtävistä” laati sotilasvirkailija Eino Nikkilä, joskin varsinainen toimintasuunnitelma, jonka perusteella toimeen tuli tarttuman, oli tiettävästi tohtori Kustaa Vilkinson käsialaa.⁸¹ Valistusosasto Vilho Helasen johdolla joka tapauksessa kannatti hanketta lämpimästi ehdottaen samalla asevelvollisuudesta vapautetun maisteri Jorma K. Leppäahon ottamista toimistoupseeriksi osaston käyttöön. Vilkinson mukaan Leppäaho palveli tuol-

⁸⁰ ”Kiireellisimmät tehtävät Itä-Karjalan kulttuurimuistojen säilyttämiseksi”. Sotilasvirkailija Eino Nikkilä 15.11.1941.1. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944/ Promemoriat.

⁸¹ Valistusosaston esitys Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan komentajalle. Vänrikki Vilho Helanen 14.9.1941. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

loin juuri Suomen kansallismuseossa. Syystä tai toisesta sotilashallinto ei kuitenkaan katsonut tarpeelliseksi ottaa Leppäahoa palvelukseensa vaan ilmoitti tulevansa toimeen silloisella henkilökunnalla.⁸²

Sotilashallinnon kulttuurin pelastus- ja suojelusuunnitelmat koskettelivat kuutta eri painopistealuetta. Niitä olivat muscot, kirkolliset muistot, Karjalan rakennuskulttuuri, esineiden keruu, keräysten sijoituspaikka sekä opastustehdävät. Alusta pitäen suunnitelmissa väikkyy näkymä suomalaisesta Itä-Karjalasta, jota koskevan tietämyksen lisääminen koettiin erityisen huomion arvoiseksi.

Sotilasvirkaileija Eino Nikkilän (1904–1985) merkitys oli miehitysajan kansatieteelliselle toiminnalle samaa luokkaa kuin mitä Lars Petterssonin merkitys oli vallatulla alueella toteutetulle ikoni- ja kirkkotaiteen keruulle. Käytännössä juuri Nikkilä vastasi valistusosaston toteuttamista kansankulttuurin keruuseen, museotoimintaan ja esineiden siirtoihin liittyvistä järjestelyistä. Sotilashallinnon edustajina sekä Nikkilä että Pettersson toimivat monesti myös yhteistyössä. Syystä tai toisesta tämän puolen esittely on kuitenkin jäänyt lähes näkymättömäksi Nikkilän pitkän kansankulttuurin parissa tehdyn uran varrelta. Hänen täyhtäessään 50-vuotta, kansatieteen professori Niilo Valonen ei kirjoittanut sanaakaan Nikkilän toiminnasta sodan aikana. Valonen sivuuttaa kriittiset vuodet tyylikkäästi. ”Kun maisteri Nikkilä tuli Kansallismuseon kansatieteellisen osaston virkamieheksi hänen huomionsa kohdistui Peräpohjolaan, missä hän retkeili useana vuotena ennen sotia ja sotien jälkeen. Tutkimustensa tuloksena hän julkaisi ”Nuotion eli rakoalkean historiaa” Suomen Museossa 1947”. Valosen kollegastaan laatima onnittelukirjoitus on vuodelta 1954.⁸³

Jo etukäteen vallatulla alueella tiedettiin olevan myös joitakin museoita. Sen sijaan sitä, millaisista museoista tarkalleen ottaen oli kysymys tai millaisen muodon ne bolsevistien jäljiltä olivat saaneet, ei tarkalleen tiedetty. Parhaiten sotilashallinnossa tiedettiin ennalta Petroskoissa sijainnut valtion museo, jonka irtaimistoa oli pian kaupungin valtauksen päätteeksi selvitetty sotilashallinnon taloudellisen osaston toimesta. Huomattavasti epävarmempien tietojen varassa liikuttiin sen sijaan Prääsän ulkomuseosta ja vepsäläisalueella sijainneesta Soutjärven museosta puhuttaessa.⁸⁴ Seuraavassa esitetyt tiedot suomalaiselle miehitysalueelle jääneistä museoista ja muista kulttuurihistoriallisesti merkittävää aineistoa sisältävistä kohteista perustuvat Nikkilän sotilashallinnon valistusosastolla heti valtauksen jälkeen tekemien komennusmatkojen raportteihin marras- ja joulukuulta vuonna 1941.

⁸² Valistusosaston esitys Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan komentajalle. Värikki Vilho Helanen 14.9.1941. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

⁸³ Valonen 1954, 71.

⁸⁴ ”Kiireellisimmät tehtävät Itä-Karjalan kulttuurimuistojen säilyttämiseksi”. Sotilasvirkaileija Eino Nikkilä 15.11.1941.1. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944/ Promemorialat.

Bolsevistisen museon vieraana

Petroskoissa sijainneen museon sisäänkäynnin ylle oli kirjoitettu venäjän ohella myös suomeksi: S-KSNT: n valistusasiain KK. Valtion keskusmuseo. Omega-tehtaiden klassis-tyyliseen kirkkoon sijoitettu Karjalan valtionmuseo poikkesi monin tavoin kantasuomalaisille tutuksi käyneestä kulttuurihistoriallisesti järjestetystä museosta.

Kirkko oli muutettu kolmikerroksiseksi näyttelytilaksi rakentamalla sinne kaksi betonista välipohjaa ja jakamalla kukin kerros erilaisilla seinämillä noin 4-5 erilliseen osastoon. Vahtimestarin ja varsinaisen museonhoitajan arveltiin oppaan puuttuessa asustelleen kirkon eteisen yläpuolelle rakennetuissa huoneistoissa, joista toisesta löytyi keittiö, kamari ja jonkinlainen työhuone sekä kirjasto. Lähemmässä tarkastelussa museosta löytyivät aivan kelvolliset museotilat valokuvauslaboratorioineen kaikkineen. Tarkastusta tehneen Nikkilän iloiseksi yllätykseksi työhuoneista näytti ilman sen tarkempaa inventaariota löytyvän paljon muutakin "ainehistoa" kuin bolsevistista propagandaa. Museoesineistöle oli tilaa runsaasti. Kirkon alla sijaitsi laaja holvattu kellari, jonka hyllyille oli varastoitu rutkasti kirkollisia, historiallisia ja kansatieteellisiä esineitä sekä taideteoksia.⁸⁵ Ainoastaan paikan järjestyksessä näytti suomalaisten mielestä olleen toivomisen varaa. Paikalla vierailleen Sakari Pälsin kertoman mukaan sen romuvarastoissa lojuivat huolettomasti tsaarin aikaiset kirkkokuvat, yhteensä noin parisen sataa, enimmäkseen pientä mutta asiantuntevasti kerättyä kuvaa selkämyksissään vanhanaikaiset museotyyliset selostukset.⁸⁶

Museon kantavana ajatuksena oli bolsevistinen propaganda. Sen seiniä koristivat kansalaisten tunteja kohottavat iskulauseet sekä heitä tällä onnen tiellä opastaneiden esimiesten kuvat. Kantasuomalaisista lähtökohdista arvioiden se oli "yhtä aikaa biologinen, minerologinen, teknillinen ja uskonnonvastainen museo sekä lisäksi samalla sota- ja sosiaalimuseo", sen sijaan, että se olisi tavoitellut jonkinlaista puolueetonta yhteiskunnallisen kehityksen esittämistä. Suomalaiskommentareista huolimatta museon aiemmat isännät eivät silti ilmeisesti olleet pitäneet museonsa kulttuurihistoriallista aineistoa täysin arvottomana. Esihistoriallinen ja kansatieteellinen aineisto oli kuljetettu pois ennen kaupungin jäämistä valtaajiensa käsiin, mutta sen sijaan propagandaosasto oli saanut jäädä niille sijoilleen.⁸⁷

Vaikka suomalaisille oli selvää, että näyttely tuli pikimmiten uudistaa, pidettiin toisaalta tärkeänä myös sen nykyisen ilmiasun huolellista dokumentoimista ja valokuvaamista tulevaa tutkimusta varten. Erilaisista esineryhmistä

⁸⁵ Selvitys Aunuksen alueen kulttuurimuistoja koskevasta tarkastuskäynnistä. Sotilasvirkaileija Eino Nikkilä 21.12.1941. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁸⁶ Pälsi 1942, 116.

⁸⁷ "Kiireellisimmät tehtävät Itä-Karjalan kulttuurimuistojen säilyttämiseksi". Sotilasvirkaileija Eino Nikkilä 15.11.1941.1. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944/ Promemorat.

tuli piirtää niiden sijoituksen kokonaisuudessa osoittavia karttoja sekä laatia kattavat esineluettelot. ”Museoiden inventaarioita siirrettäessä tai säilytettäessä on pyrittävä siihen, että kaikki, vähäpätöisiltäkin näyttävät esineet, kuvat, piirrookset ja propagandajulisteet talletetaan visusti, sillä vasta myöhemmin voidaan havaita niiden merkitys tutkimukselle”.⁸⁸ Sama ohjeistus ulotettiin koskemaan myös muita vastaisuudessa miehitysalueelle jääneitä karjalaismuseoita.

Sotilashallinnon suunnitelmat keskittyivät vallatun alueen rakennettuun kulttuuriympäristöön ja aivan erityisesti kirkkotaiteeseen, josta kehkeytyi eräänlainen sotilashallinnon lempilapsi, jolle riitti mielenkiintoa lähes koko miehityksen ajan. Taustalla lienevät muutamat sotilashallintoa lähellä olleet tiedepersonaat, joiden onnistui tartuttaa henkilökohtainen innostuksensa myös sotilashallintoon. Pälsi kertoi rintamakirjeenvaihtajakumppaneineen muodostaneensa ”jonkinlaisen kulttuurimuistoja vaalivan komennuskunnan”, joka useiden viikkojen ajan tarkasti Aunuksen venäläiskyliä korjaten talteen sen kirkkotaidetta. Kerättävää riitti. Pälsin mukaan ”siellä olisi ollut yllin kyllin muutakin talteen ottamisen arvoista tavaraa”.⁸⁹

Romuna vetelehti kauniisti sidottuja teologisia teoksia, joissa saattoi olla hienolla tutkijan käsialalla täytettyjä välilehtiä. Nimilehdissä oli luostarikirjaston leima, ja kalliita kirjoja oli aikoinaan käsitelty hellävaroin. Nyt ne ajalehtivät karkeimman kurjalistokaluston jätteitten joukossa. Niitten seuralaisina oli likaisia riepua, verenmyrkytyksellä uhkaavia kupparinsarvia, kyrsääntyneitä kiisselihärkäimiä, pöperöisiä keittoasioita, lokaisia kenkäräjoja, pikeentyneitä tuohiteoksia.⁹⁰

Itä-Karjalan kirkoista, tsasounista, luostareista ja erakkoloista eli skiitoista tiedettiin jotain jo entuudestaan vanhempien asiakirjalähteiden nojalla. Tärkein ja kansainvälisesti merkittävin vaikutin mielenkiinnolle oli kuitenkin se, että karjalainen kreikanuskoinen kirkollinen jäämistö kuului osaksi bysanttilaisia perinteitä nimenomaan sen periferisessä muodossa. Näin ollen se avasi myös suomalaiselle tieteelliselle tutkimukselle uusia näkymiä eräänlaisena vertailumateriaalina suhteessa itäisen kirkkokunnan hohdokkaampiin edustajiin. Kirkkotaiteelliset-tieteelliset läpimurtoja kiireellisemmiksi tehtäviksi osoittautuivat silti aluksi kuitenkin perusasiat: piti laatia luettelot vallatun alueen kirkoista, tsasounista ja luostareista sisältäen tiedot niiden sijainnista, kunnosta ja mahdollisesta irtaimistosta. Vaikeammaksi tehtävän teki tosin se, että se koski samalla tavoin myös tuhoutuneita kirkollisia rakennuksia, joiden tietoja tuli myöhemmin täydentää vanhojen asiakirjojen ja alueen asukkailta kerättävän muistitiedon avulla. Toimen helpottamiseksi kaavailtiin valmista monistettua kaavaa, jonka täyt-

⁸⁸ ”Kiireellisimmät tehtävät Itä-Karjalan kulttuurimuistojen säilyttämiseksi”. Sotilasvirkaileija Eino Nikkilä 15.11.1941.1. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944/ Promemorat.

⁸⁹ Pälsi 1942, 120.

⁹⁰ Pälsi 1942, 120–121.

tämisestä voisivat vastata alueella muutoinkin liikkuvat valistusupseerit tai sotilaspastorit.⁹¹

”Karjalaisten valtavan rakennuskompleksin” tiedettiin kiinnostavan eritoten kansatieteilijöitä ja niinpä myös miehityshallinnossa tuli tarkata sopivia kohteita. Koska tulevaisuutta silmällä pitäen oli ilmeistä, että uusi aika ja uudet tuulahdukset toisivat samalla muutoksen karjalaiseen rakennettuun ympäristöön, pidettiin tärkeänä, että maakunnan eri puolilta valittaisiin ajoissa kyläyhteisöjä, ”jotka tyypillisimpinä jätettäisiin jonkinlaisiksi ulkomuseoiksi ja matkailijoiden käyntipaikoiksi”.⁹² Muutoin oli vaarana, että Itä-Karjalaa ”kehittämään ryhdyttäessä voitaisiin eksyä tuomitsemaan hävitettäväksi sellaista, mikä itse asiassa on aitoa karjalaisen luonnon ja kansan synnyttämää korvaamatonta kansallista omaisuuttamme”⁹³, kuten esimerkiksi Suomen luonnonsuojeluyhdistys asian ilmaisi.

Ohjeita sotilaalliselle museoesineiden keruulle

Sotatoimien aikana on aina mahdollisuus museollisesti arvokkaiden esineiden katoamiseen. Tuli ja pommitukset hävittävät ne olemattomiin. Pakomatalla olevilta asukkailta ne joutuvat omistajattomina harhailemaan. Myös vihollinen paetessaan siirtää ja hajottaa arvokkaita esineryhmiä. Omat joukot voivat tietämättään hävittää ja turmella niitä. Lopuksi eivät puhdistusryhmät hellästi käsittele eteensattuvia puhdistettavia. Kaikilla edellä mainituilla tavoilla joutuu korvaamatontakin välineistöä häviöön.⁹⁴

Sotilashallinnon kannalta näyttää alusta pitäen olleen täysin selvää minkä vuoksi museoesineitä oltiin vallatulta alueelta keräämässä. Esihistoriallista, historiallista ja kansatieteellistä esineistöä kerättiin ensisijaisesti tulevaisuudessa perustettavaksi aiottua Karjalan keskusmuseota sekä Suomen kansallismuseota varten. Toiminnan tuli olla järjestelmällistä ja tästä syystä keruun tueksi oli perustettava myös keskusvarasto, jonne esineet niitä koskevine tietoineen voitiin varastoida. Myös vallatulla alueella hajallaan olleen kirkollisen esineistön huolelliseen keruuseen kiinnitettiin huomiota, jotta se – jos suinkin mahdollista – myöhemmin voitaisiin palauttaa lähtöpaikkaansa. Sen lisäksi oli hyvissä ajoin ratkaistava, missä määrin esineistöä voisi viedä Kansallismuseon kokoelmiin.

⁹¹ ”Kiireellisimmät tehtävät Itä-Karjalan kulttuurimuistojen säilyttämiseksi”. Sotilasvirkailija Eino Nikkilä 15.11.1941.1. SA. Valistuos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944/ Promemorialat.

⁹² ”Kiireellisimmät tehtävät Itä-Karjalan kulttuurimuistojen säilyttämiseksi”. Sotilasvirkailija Eino Nikkilä 15.11.1941.1. SA. Valistuos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944/ Promemorialat.

⁹³ Suomen luonnonsuojeluyhdistyksen kirjelmä koskien luonnonsuojelualueiden perustamista Itä-Karjalaan. 26.3.1942. SA. Valistuos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁹⁴ ”Kiireellisimmät tehtävät Itä-Karjalan kulttuurimuistojen säilyttämiseksi”. Sotilasvirkailija Eino Nikkilä 15.11.1941.1. SA. Valistuos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944/ Promemorialat.

Pohdittiin, olisiko kyse kokonaisista esineryhmistä vai vain niiden kaksoiskappaleista. Museoesineiden lisäksi jo alkuvaiheessa kiinnitettiin huomiota myös kirjallisiin keräelmiin sekä niiden vastaiseen sijoitukseen. Mikäli suunnitteilla ollut Itä-Karjalan keskusarkisto sijoitettaisiin lähelle suunnitteilla ollutta Itä-Karjalan museota, kirjallisten keräelmien ja valokuvamateriaalin sija tulisi luonnollisesti olemaan siellä. Suunnitelmassa kiinnitettiin erityistä huomiota myös siihen, että vallatulla alueella toteutettavista toimista tulisi vastaamaan kansanperinteen keruuseen kouliintunut henkilöstö.⁹⁵ Tältä osin suunnitelmat olivat käytännössä myös lähtölaukaus kaikelle muulle miehitetyllä alueella myöhemmin toteutetulle kansatieteelliselle toiminnalle.

Taisteleville joukoille tahdottiin teroittaa muinaismuistojen vaalimisen tärkeyttä valistustyön avulla. Sotilashallinto oli jakanut vallatulla alueella työskenteleville toimihenkilöille, sotilaspastoreille, valistusupseereille, sotapoliiseille sekä siivousryhmille opaskirjelmia, joiden tarkoituksena oli ”innostaa asianomaisia jatkuvan harrastuksen ylläpitämiseen” itäkarjalaisen muinaiskulttuurin suhteen. ”Sillä jos vastavallatulla alueella on käytettävissä muutamia innostuneita ja uskollisia työntekijöitä, voivat ne pelastaa paljonkin kulttuurihistoriallisesti arvokasta tavaraa”, kirjoitti Nikkilä. Oltiin valmiita menemään jopa niin pitkälle, että ehdotettiin Itä-Karjalan Sotilashallintoesikunnan alaisen muinaismuisto-oppaan toimen perustamista. Joukkojen keskuudessa sen arveltiin kykenevän pitkän päälle tehottomaksi käyviä valistuskirjelmia tehokkaampaan mielipiteen muokkaukseen.⁹⁶

Sotilashallinto museokuumeen kourissa

Petroskoin valtauksen jälkeen Nikkilä sai Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnalta määräyksen tehdä selkoa Aunuksen alueen ”kulttuurimuistoista”. Joulukuun alkupäivinä aloitettu katselmus kesti yhteensä noin kaksi viikkoa. Tuona aikana hän paneutui alustavasti muun muassa jo aiemmin mainittuun ”Äänislinnan museoon” sekä erityisesti Syvärin luostariin. Tarkistuskierroksen yhteydessä tehtiin selkoa myös sotilashallinnon kulttuurimuistoja koskevissa suunnitelmissa esiintyneestä kahdesta muusta vallatun alueen museosta. Lähemmässä tarkastelussa ne tosin osoittautuivat alkuperäiseen tietoon nähden varsin vaatimattomiksi. Terun kylässä lukuisia taloja oli palanut sotatoimien yhteydessä. Nikkilän mukaan oli luultavaa, että mikäli jonkinlainen museo olisi niiden joukossa ollut, olisi se kenties jo tuhoutunut. Myöskään kyläläisiltä asiaa tiedusteltaessa ei kukaan tuntunut hänen mukaansa asiasta mitään tietävän. Samoin oli asian laita myös aiemmin karttoihin merkityn ”Soutjärven museon” kanssa,

⁹⁵ ”Kiireellisimmät tehtävät Itä-Karjalan kulttuurimuistojen säilyttämiseksi”. Sotilasvirkailija Eino Nikkilä 15.11.1941.1. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944/ Promemorialat.

⁹⁶ ”Kiireellisimmät tehtävät Itä-Karjalan kulttuurimuistojen säilyttämiseksi”. Sotilasvirkailija Eino Nikkilä 15.11.1941.1. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944/ Promemorialat.

jonka olemassa olosta ei Nikkilä löytänyt minkäänlaisia todistuskappaleita. Hän arveli museon tarkoittaneen pikemminkin jonkin kenties jo tuhoutuneen talon jostain huoneesta muodostettua näyttelysoppea. Museon puutteesta huolimatta kylässä oli ilmennyt kuitenkin vakavaa harrastusta kotiseudun tutkimuksen suhteen, mistä osaltaan kielivät kylässä esiin tulleet arkistolähteet. Soutjärven kirjastoon oli nimittäin talletettu 20–30 Vepsästä peräisin olevan kansatieteellisen esineen piirroksia, jotka lasitettuina olivat varmasti olleet aiemmin jossain myös näytteillä.⁹⁷

Äänislinnan museon ”iskulauseilla ja asiayhteyteen kuulumattomilla valankumouskuvilla” koristellun propagandalaitoksen näyttelyt eivät Nikkilän mukaan antaneet aihetta hurraamiseen. Museon alakerrassa oli laaja Itä-Karjalan tuotteita esittelevä osasto, jossa tehtiin tunnetuksi paikallisia kivilajeja ja mineraaleja, alueen puunjalostusta sekä pienessä määrin myös paikallista maataloutta ja karjanhoitoa. Toisesta kerroksesta löytyi vähäinen kansatieteellinen osasto, joka sekin oli jäänyt vallankumoushistoriallisen osaston varjoon. Rakennuksen kolmannesta kerroksesta löytyivät alueen luonnontiedettä, arkeologiaa sekä Itä-Karjalan historiaa esittelevät osastot. Näytteillä olivat myös olleet Karjalan vapaustaisteluja sekä talvisotaa kuvaavat osastot. Ne oli siirretty Päämajan määräyksestä osaksi Helsingissä järjestettävän sotamuistonäyttelyn aineistoa.

Vaikka varsinaista esineluetteloja ei ollutkaan käytettävissä, Nikkilän mukaan oli selvää, että osa arvoesineistä oli ehditty ennen kaupungin valtausta kuljettaa pois museosta, sillä ainakin esihistorialliset kokoelmat olivat silmin nähden harventuneet. Sen lisäksi kehyspinot komeroissa ja lattioilla todistivat erilaisia taideteoksia kuten tauluja ja veistoksia kuljetetun turvaan miehittäjän kynsistä. Kuvakokoelmat negatiiveineen sen sijaan olivat tarkastajan arvion mukaan jääneet ”ryssiltä verraten tarkoin evakuoimatta”. Kartongeille liimattuja ja venäjänkielisin tekstein varustettuja kuvia rakennuksesta löytyi 18 laatikollista. Lisäksi löytyi noin 30 laatikollista negatiivilevyjä. Nikkilän mukaan kuvat olivat samalta alalta kuin museon näyttely. Suomalaisittain arvioiden niiden teknillinen taso oli heikko, mutta jossain tapauksissa aineisto saattoi hänen mukaansa kuitenkin osoittautua käyttökelpoiseksi. Museon arkisto ja kuvakokoelma oli Nikkilän tarkistuskäynnin aikaan ehditty jo siirtää Neuvosto-Karjalan suomalaisvaikutuksesta tutkimusta kirjoittaneen historiantutkija Pentti Renvallin käyttöön.

Museon kolmannen kerroksen kirjasto kortistoituneen päivineen oli kuitenkin jäänyt kirjastoja ja arkistoja evakuoivalta miehiltä syystä tai toisesta huomaamatta. Täysin koskemattomaksi niin pakenijalta kuin valloittajaltakin jäänyt kirjasto käsitti noin 40–50 hyllymetriä suurimmaksi osaksi venäjänkielisiä eri alojen kirjallisuutta. Sen seassa oli myös Venäjällä painettua sekä Suomesta tal-

⁹⁷ Selvitys Aunuksen alueen kulttuurimuistoja koskevasta tarkastuskäynnistä. Sotilasvirkaileija Eino Nikkilä 21.12.1941. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

visodan jälkeen tuotua suomenkielistä kirjallisuutta, jonka Nikkilä arveli olevan peräisin alun perin Viipurin kaupungin kirjastosta.⁹⁸

Kaikesta huolimatta museo sisälsi myös sen kaltaista arkeologista, historiallista sekä kansatieteellistä sotasaalista, jonka säilyttämisellä katsottiin olevan merkitystä suomalaiselle miehityshallinnolle ja jonka suhteen sen valistusosaston oli parasta ryhtyä erinäisiin varotoimenpiteisiin. Nikkilä kirjoitti kantaneensa parhaat esineet alue-esikunnasta avuksi komennetun alikersantin kanssa kellarivarastoon ja ”kokoelmassa olevat esihistorialliset saviruukut pakattiin laatikkoihin sotarosvoilta”. Lisäksi museon eteisessä oli yhä lojunut joukko kupari- ja pronssiesineitä, ”joita ryssät olivat museon kokoelmista ottaneet evakuinteja varten”, ennättämättä kuitenkaan viedä työtään päätökseen. Nikkilän mukaan esineiden joukkoon kuului muun muassa arvokas ranskalainen kello siihen kuuluvine kynttilänjalcoineen, jolle myöhemmin ilmaantui myös muita ottajia. Tämänkaltaisten pulmien välttämiseksi Nikkilä esittikin raportissaan museon täydellistä sulkemista tai siitä täysiaikaisesti huolehtivan vahtimestarin toimen täyttämistä. Esineiden häviämisen estämiseksi pääsylvä museoon tulisi hänen mukaansa antaa vain hyvin tärkeissä tapauksissa.⁹⁹

Myös luterilaisen kirkon piirissä oli herännyt intressejä Äänislinnan museon suhteen. Se tahtoi muuttaa rakennuksen jälleen sen alkuperäisen käyttötarkoituksen mukaisesti kirkoksi. Ja koska kirkko oli rakennettu klassiseen tyyliin, sen arveltiin olevan soveliaim nimenomaan luterilaiseen käyttöön. Joulukuun 8. päivänä hankkeen mahdollisuuksia kokoontuivat paikan päällä pohtimaan Nikkilän lisäksi, luutnantti, arkkitehti Revell sekä sotilaspastorit Erviö ja Lumme. Katselmuksen tuloksena osapuolet vakuutuivat lopullisesti siitä, että museo voitaisiin kuin voitaisiinkin verrattain vähin ponnistuksin palauttaa jumalanpalveluksiin kelvolliseksi tilaksi purkamalla bolsevikkien museota varten valamat betoniset välipohjat.¹⁰⁰

Aie palauttaa museo hengelliseen käyttöön aiheutti luonnollisesti kysymyksen nykyisen museon, ja vieläpä suunnitelmissa kangastelleen tulevan täysin uudenlaisen Itä-Karjalan keskusmuseon sijoituksesta. Ongelman ratkaisuksi majuri Simojoki oli ehtinyt ehdottaa desanttien harjoitustornin itäpuolella sijainneen venäläisen opettajaopiston valjastamista suomalais-karjalaisen museotoiminnan palvelukseen. Valaistuksen puolesta sen kaksi ylintä kerrosta sopivat näyttelytiloiksi ja esineiden varastoinnin varalle rakennuksesta löytyi runsaasti pimeälköjä huoneita. Koska museon toiminnan kannalta oli tärkeää, että näyttelytiloihin saataisiin aikaan luonteva kiertokulku ja, että varastotilaa olisi käytettävissä riittävästi, tuo kolmikerroksinen tiilirakennus, jota lämmitettiin erilli-

⁹⁸ Selvitys Aunuksen alueen kulttuurimuistoja koskevasta tarkastuskäynnistä. Sotilasvirkaileija Eino Nikkilä 21.12.1941. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁹⁹ Selvitys Aunuksen alueen kulttuurimuistoja koskevasta tarkastuskäynnistä. Sotilasvirkaileija Eino Nikkilä 21.12.1941. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

¹⁰⁰ Selvitys Aunuksen alueen kulttuurimuistoja koskevasta tarkastuskäynnistä. Sotilasvirkaileija Eino Nikkilä 21.12.1941. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

sillä uuneilla, oli todettu näiden seikkojen osalta soveliaaksi palvelemaan tulevaisuudessa Itä-Karjalan keskusmuseona. Myös rakennuksen teknisen kunnan tarkastaneen arkkitehti Linnasalmen mukaan hanke oli toteuttamiskelpoinen. Muutostöistä selvittäisiin hänen mukaansa aluksi varsin vähin kustannuksin, etupäässä ovia ja akkunoita korjailemalla.¹⁰¹

Rakennuskannan puolesta Äänislinnan kaupungissa oli toki muitakin merkittäviä rakennuksia, joilla Nikkilän mukaan oli oma historiallinen ja taiteellinen arvonsa. Erityisesti tarkastajan silmää miellyttivät kaupungin hallintorakennukset sekä Kirovin torin laidassa olleet entiset kirkolliset rakennusluomat. Muista monumenteista lienee mainittavin ollut Äänislinnan museon pohjoispuolen edustalla ylvästellyt Pietari I:n patsas, joka oli valmistunut 1800-luvun loppupuolella. Muistomerkin jalustassa olleet pronssiset kilvet ja tunukset olivat sen sijaan joutuneet bolševikkiajan mukana teille tietymättömille. Alkuaan Pietari I oli tarkkaillut venäläisen elämänmuodon vaihteluja hallintorakennusten muodostamalla aukiolla, mutta sen muututtua lokakuun 25. päivän toriksi Pietarin paikan oli anastanut itselleen Lenin.¹⁰²

Julkisten rakennusten lisäksi kaupungin täyttivät Nikkilän mukaan karjalaiset ja venäläiset puurakennukset, joten ”vertailevaa ainehistoa” niiden välille saatiin epäilemättä kylliksi. Nikkilän väittämän mukaan kaupungissa oli selvin esimerkein nähtävissä se, miten kansanomaisen rakennustyyli oli kehittänyt omankaltaisensa kaupunkilaisrakennuksen, joka varsinkin koristemuotojensa puolesta miellytti silmää. Koska Nikkilä arvioi karjalaisten ja venäläisten asumusten vähitellen kuitenkin saavan ”väistyä käytännöllisten ja parempien suomalaisten talojen tieltä”, oli paikallaan ainakin talon tai parin jättäminen muistoksi edeltävistä ajoista. Tähän tarkoitukseen kaupungissa olikin tarjolla paljon asumattomia karjalaista perua olevia taloja, joista hänen mukaansa oli aiheellista valita jonkinlainen tyypillinen ja eheä kokonaisuus, joka voitaisiin säilyttää ulkomuseona. Äänislinnassa Nikkilä kävi myös tarkastamassa asukkaiden tyhjiksi jättämiä taloja toiveenaan löytää niistä jotain museoon kelpaavaa. Muutamissa taloissa poikettuaan hänelle kävi kuitenkin selväksi, ”että suurin osa esineistöä oli sotarosvouksessa tai muulla tavoin hävinnyt ja särkynyt”. Parempaa satoa ei kertynyt myöskään irtaimiston virallisista keruupaikoista, sillä niissä olleet huonekalut osoittautuivat museokelvottomaksi standardityöksi. Arvokkaimpien esineiden keruupisteisiin tarkastaja ei sen sijaan vielä tällä erää ennättänyt.¹⁰³

¹⁰¹ Selvitys Aunuksen alueen kulttuurimuistoja koskevasta tarkastuskäynnistä. Sotilasvirkailija Eino Nikkilä 21.12.1941. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

¹⁰² Selvitys Aunuksen alueen kulttuurimuistoja koskevasta tarkastuskäynnistä. Sotilasvirkailija Eino Nikkilä 21.12.1941. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

¹⁰³ Selvitys Aunuksen alueen kulttuurimuistoja koskevasta tarkastuskäynnistä. Sotilasvirkailija Eino Nikkilä 21.12.1941. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

Katsaus Äänisen vepsäläisasutukseen ja sen rahvaaseen

Suomalais-miehittäjän keskuudessa näyttää varsinkin vepsäläisillä olleen jonkinlainen erityisasema, joka heijastui miehityksen alkuvaiheessa poikkeuksellisen positiivisina kannanottoina vepsäläisten erinomaisuudesta suhteessa muuhun karjalaiseen asujaimistoon – venäläisistä nyt puhumattakaan. Alue oli Itä-Karjalan mittakaavassa vaurasta. Siinä missä muun Aunuksen rakennukset viruivat korjausten puutteesta rappiolla, talot vepsäläisalueella olivat sitä vastoin eheitä ja pystypäisiä komeillen uhkeine puuleikkauksin koristelluin päätyineen vasten kylän raittia. Osaltaan tähän vaikutti se, että alueen rakennuskanta oli säästynyt suurimmilta sodan tuhoilta. Pahimmin oli kärsinyt Soutjärvi, jossa parikymmentä rakennusta, joukossa myös useita julkisia rakennuksia, oli ehditty polttaa. Joka tapauksessa ”suomalaisten kesällinen hyökkäys Äänis-Vepsän kautta on käynyt niin nopeasti, etteivät ryssät olleet ennättäneet suorittaa suuriakaan tuhotöitä”. Nikkilän mukaan näytti siltä, että omissa oloissaan kaukana Suomen rajasta eläneet vepsäläiset olivat yritteliäämpinä ja muita älykkäämpinä päässeet muita karjalaisia korkeammalle tasolle. Vepsäläiset tunnettiin entuudestaan oman elinpiirinsä ulkopuolella liikekeskuksiin siirtyneinä ammattimiehinä sekä kauppiaina. Puheisiin lyöttäytyttyäessä he osoittautuivat Nikkilän mukaan vilkkaiksi ja puheliaksi. Miehitysajan alussa tunnettiin vilpitöntä mielenkiintoa puolin ja toisin, sillä ”kun ryhtyi keskustelemaan yhden tai parin vepsäläisen kanssa, niin kyllä joukko piankin karttui ja kilvan siinä puhetta pidettiin” ja ”tämänkin vähäisen keskustelun nojalla tuntui, kuin vepsäläiset olisivat kehitystasoltaan jonkin verran korkeammalla kuin muut karjalaiset”, raportoi Nikkilä.¹⁰⁴

Ristiriitaa väestön keskuudessa aiheuttivat bolševikkien vepsäläisalueelle karkottamat inkeriläiset, virolaiset, suomalaiset sekä latvialaiset eikä heidän ilmestymistään perinteisille vepsäläisalueille kantaväestön keskuudessa aina katsottu suopeasti. Toisinaan vepsäläiset olivat suorastaan sortaneet uusia tulokkaita. ”Koulussa ovat vepsäläiset useinkin antaneet selkään inkeriläisille ja suomalaisille”, tiesi Nikkilä kertoa. Hänen mukaansa vepsäläisten kansallistunto oli niin voimakas, että ”jos sattuu kysymään vepsän ulkopuolella joltakin vastaantulevalta vanhemmalta ihmiseltä tai sitten hiihtelevältä tytöltä tai poikaselältä (ryssän lapset eivät tietävästi osaa hiihtää), onko hän karjalainen, niin voi saada vastaukseksi, olen vepsä.¹⁰⁵ Toisaalta myöskään sitä, miten vepsäläiset suhtautuivat ”ryssiin”, ei tarkalleen ottaen tiedetty. Myönteisesti voitiin kuitenkin panna merkille, että avioliitot vepsäläisen ja venäläisen välillä olivat erittäin harvinaisia. ”Asutus ryssäläisiin kyliin päin on hyvin jyrkkä” ja ”kun siirrytään

¹⁰⁴ Selvitys Aunuksen alueen kulttuurimuistoja koskevasta tarkastuskäynnistä. Sotilasvirkaileija Eino Nikkilä 21.12.1941. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

¹⁰⁵ Selvitys Aunuksen alueen kulttuurimuistoja koskevasta tarkastuskäynnistä. Sotilasvirkaileija Eino Nikkilä 21.12.1941. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

vepsäläisalueelta pois esimerkiksi Himjoen ryssäläiskylään, huomaa taloissa rakenteellistakin eroavaisuutta”.¹⁰⁶

Vepsäläisalueen kirkoista ainoastaan Vehkaojan kirkko oli säilynyt alkuperäisessä käytössä. Loput toimivat kommunistiklubeina tai pahimmassa tapauksessa ne oli hajotettu polttopuiksi. Rappautumaan päässeet tsasounat palvelivat varastorakennuksina. Mutta vaikka kirkollista suojeltavaa ei vepsäläisalueelta niinkään löytynyt, Nikkilä tahtoi kiinnittää valistusosaston huomion niihin vepsäläiskulttuurin ominaispiirteisiin, jotka hänen mukaansa palautuivat suoraan pakanallisiin uskomuksiin. Tällaisia kohteita vepsäläisalueella edustivat ennen muuta karsikot, joiden säilyttämiseen vuosituhansien takaisina muistomerkkeinä tuli hänen mukaansa kiinnittää huomiota siitakin huolimatta, että ”ne papistossa herättäisivät pahennusta”.¹⁰⁷

Matkalla kohti Syvärin luostaria Nikkilä ehti tarkistaa pintapuolisesti myös joitakin matkan varrelle sattuneita kyläkuntia. Äänislinnan ja Terun välillä Nikkilä havaunoi merkkejä alueella harjoitetusta laajamittaisesta kolhoositaloudesta, josta kielivät sille ominaiset massiiviset rakennukset. Rajusti ylitse käyneen sodan jäljet näkyivät seudulla selvästi ja ainoastaan Terun ja Nurmoilan välillä osoittautui asutus paremmin säilyneeksi, jopa kohtalaisen vauraaksi. Tällaisia olivat esimerkiksi suuret Pyhäjärven ja Kotkatjärven kylät, joita sitten Nurmoilan ja Syvärin luostarin väliseltä alueelta löytyi useampiakin. Koska päätien varren kylät olivat Nikkilän mukaan sangen hyvin säilyneitä, oli oletettavaa, että syrjäisemmät sivukylät saattaisivat olla jopa täysin säästyneitä sodan tuhoilta. Museotoiminnan kannalta tilanne näytti lupaavalta, mikä saikin tarkastajan arvelemaan, että ”kevään tullen ja suvella aletaan kerätä kansantieteellistä esineistöä museollisiin tarkoituksiin ja varmaa onkin, että juuri syrjäkylästä, joissa vanha on parhaiten säilynyt, saadaan niitä eniten”.¹⁰⁸

Paluumatkalla Syvärin luostarista Nikkilä ehti poiketa vielä Korkan ja Koukkulan kylissä, jotka myöhemmin tulivat tutuiksi myös muutamille muille kansantietouden kerääjille. Kylät sijaittivat Syvärin pohjoisrannalla, jossa myös suomalaisjoukot olivat tuolloin asemassa. Tarkastuksessa niiden rakennukset osoittautuivat ainakin toistaiseksi osapuilleen eheiksi ja ne sisälsivät ”yhtä ja toista museoon kelpaavaa”. Vähimmin tappioiden evakuointi tulisi onnistumaan kuitenkin ainoastaan hämärän tai lumipyryn turvin, sillä ”ryssän asemat ovat keskimäärin 400 metrin päässä”. Lopuksi Nikkilä tarkisti vielä Pisin,

¹⁰⁶ Selvitys Aunuksen alueen kulttuurimuistoja koskevasta tarkastuskäynnistä. Sotilasvirkaileija Eino Nikkilä 21.12.1941. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

¹⁰⁷ Selvitys Aunuksen alueen kulttuurimuistoja koskevasta tarkastuskäynnistä. Sotilasvirkaileija Eino Nikkilä 21.12.1941. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

¹⁰⁸ Selvitys Aunuksen alueen kulttuurimuistoja koskevasta tarkastuskäynnistä. Sotilasvirkaileija Eino Nikkilä 21.12.1941. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

Saarimäen ja Mäkriän kylät, jotka kaikki osoittautuivat sodalta säästyneiksi, mutta muutoin sekä ulkonäkönsä että rakennustensa puolesta ränsistyneiksi.¹⁰⁹

Suomalaissilmän Äänis-Vepsä nähtiin kielellisesti, kansallisesti ja kansatieteellisesti yhtenäisenä alueena. Tästä syystä vastaisen tutkimuksen kannalta näytti selvältä, että monituisilla tutkimusaloilla riitti vepsäläisten keskuudessa tehtävää - ”olletikin kun vain harvat suomalaiset tutkijat ovat saaneet aikoinaan siellä työskennellä”. Varmaa oli, ”että lähiaikoina tutkijat ryntäävät mies- ja naislukuisina sinne keräys- ja tutkimustyöhön”. Nikkilän mukaan oli kuitenkin syytä kiinnittää erityistä huomiota alueelle niin päästettävien tutkijoiden lukumäärään kuin heidän laatuunsaakin. Etusijalle tuli hänen mukaansa asettaa ennen muuta ”nuoria tiedemiehen alkuja, joita nyt on autettava eteenpäin”. Aina tutkijoita ei hänen mukaansa tarvinnut edes etsiä kaukaa. ”Omasta piiristä” nuoreksi lupaukseksi kävi Nikkilän mukaan muun muassa vänrikki Rainio, joka jo ”vepsänkielen taitoisena ja sikäläisiin oloihin ja elämään innostuneena varmasti ajaa ajan mittaan paljon hyvää aikaan” ja joka tilanteen rajaseudulla vakiinnuttua voisi työnsä ohessa omistautua vepsänkielen ja sen kulttuurin tutkimukselle.¹¹⁰

Syvärin luostarissa

Äänislinnan museo-olojen selvittelyn jälkeen valistusosaston tarkastaja Nikkilä suuntasi matkansa kohti maineikasta Syvärin luostaria, joka tunnettiin yhtenä vanhimmista itäkarjalaisen kristillisyyden keskuksista. Luostarin alkuvaiheet kietoutuivat erottamattomasti läheisen Ojattijoen Mantereen kylässä 1400-luvun puolella välissä syntyneen hengellisen kilvoittelijan vaiheisiin, jonka Syvärin varrelle vuonna 1484 rakentaman erämaakeljon ympärille luostarilaitos lopulta rakentui. Hänen elämäntarinansa tunnetaan verraten hyvin, sillä ne sisältyvät osaksi varhaisten hagiografisten tekstien kokoelmaa. Elinaikanaan Aleksanteri tunnettiin parantajana, joka julistettiin kirkon toimesta pyhäksi vuonna 1547. Ensimmäiset häntä kuvaavat ikonit ennätettiin maalata jo hänen oppilaidensa elinaikana. Ajan myötä laajalti tunnetusta luostarista kehkeytyi suosittu pyhiinvaelluskohde. Bolševikkien valtaannousun jälkeen luostari näytti kokevan loppullisen armoniskun. Luostarin johto kuljetettiin Aunuksen kaupunkiin teloitettavaksi ja sen arvokkain esineistö kuljetettiin pois alkuperäisiltä sijoiltaan. Venäjän vallankumouksen jälkeen luostari palveli mielisairaalana, vankileirinä sekä lastenkotina.¹¹¹

¹⁰⁹ Selvitys Aunuksen alueen kulttuurimuistoja koskevasta tarkastuskäynnistä. Sotilasvirkaillija Eino Nikkila 21.12.1941. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

¹¹⁰ Selvitys Aunuksen alueen kulttuurimuistoja koskevasta tarkastuskäynnistä. Sotilasvirkaillija Eino Nikkila 21.12.1941. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

¹¹¹ Savolainen 2004, 57. Ikonimaalari 2/2004

Pian sen jälkeen bolševikit aloittivat kampanjan pyhäinjäännösten hävittämiseksi. Sen seuraukset ulottuivat aina luostarin perustajaan, Aleksanteri Syväriläiseen asti. Vallankumousuudistusten huumassa Aleksanterin jäännökset oli kuljetettu näytteille Lotinanpellon kaupunkiin, minkä jälkeen niiden kohta-
loa ei enää vuosikymmeniin tunnettu. Seuraavan kerran uutta valoa asiaan saatiin vasta 1990-luvun lopulla, kun Pyhittäjä Aleksanterin jäännöksiä koskeva selvitystyö voitiin aloittaa uudelleen. Tuolloin selvisi, etteivät Lotinanpellossa näytteillä olleet jäännökset vastanneet 1600-luvun puolesta välistä peräisin olevaa kuvausta pyhäinjäännösten alkuperäisestä koostumuksesta. Lisäksi bolševikkien uskonnonvastaista toimintaa koskevista asiakirjoista kävi ilmi, että ”alkuperäiset” pyhäinjäännökset oli kenties sittenkin siirretty aikanaan Petrogradiin tutkittavaksi. Näiden jälkien perusteella vuonna 1997 löytyi Neuvostoliiton sotilaslääketeollisen akatemian varastosta luetteloimaton muumio, jonka tunto-
merkit vastasivat pyhäinjäännöksiens ensimmäisestä löytämisestä annettua kuvausta. Eräs vakuuttavimmista todisteista oli se, että muumion sormista puuttui palasia. Pyhän synodin luvalla oli aikanaan valmistettu muutamia ikoneja, joihin oli istutettu pieni pala pyhäinjäännöstä.¹¹²

Nikkilän työskennellessä suomalaisten valtaamassa luostarissa joulukuun puolella välissä vuonna 1941 ”Troitsan luostariin” kuului kaksi toisistaan parin sadan metrin etäisyydellä sijainnutta rakennusryhmää, joista suuremman pihassa oli Nikkilän arvion mukaan ollut ehkä kolmekin kirkkoa. Viimeksi käytössä olleen kirkon ”ryssät” olivat sulkeneet muuraamalla sen pääoven kiinni. Maalaukset ja ikonit olivat aluksi olleet kirkon sisällä, ”mutta suomalaisten tultua on kirkkoon kuljettu akkunan kautta, ja kirkosta onkin kaikki helposti kuljettava viety pois”. Nikkilä tiesi kertoa pääkirkon taide-esineitä ryöstellyn alueella heti sotatoimien tauottua.¹¹³

Luostaria oli aiemmin käytetty vankilana, joten sen entuudestaanakin harventunut irtain oli käynyt varsin vähäiseksi. Jopa kiviset lattialaatat olivat hävinneet. Tilanne ei silti ollut toivoton. Tarkastajan mukaan tallessa oli yhä ”yhtä ja toista säilyttämisen arvoista irtainta, kunhan huolellisesti etsii kaikki piilopaikat”. Luostarin pääkirkkoa komisti edelleen toista sataa isoa maalausta ja sen katto, seinät ja pylväävät olivat täynnä freskoja. Jäljelle jääneiden kulttuuriarteiden säilymisestä ei kuitenkaan ollut minkäänlaisia takeita. Luostari sijaitsi vain noin 10 kilometrin etäisyydellä rintamasta ja aina silloin tällöin oli muutama raskas pommi pudonnut kirkon tukimuriin sitä toistaiseksi vakavammin vaurioittamatta. Nikkilän mukaan oli odotettavissa, että kevään tultua vihollisen lentotoiminta ja sitä mukaa myös sen osumatarkkuus tuota helposti näkyvää maalia kohti tulisi huomattavasti kohentumaan. ”Jos vaan kirkkoon osuu yksikin raskas pommi, saattaa se tuhota monet arvokkaat taideteokset”. Sen estämiseksi kirkoissa olevat maalaukset tuli irrottaa ja kuljettaa suojaan joko koonaan etäämmälle luostarista tai vähintään sen kellariholveihin, jotka muutoin

¹¹² Kemppe 2006, 63. Ikonimaalari 1/2006.

¹¹³ ”Kertomus komennusmatkalta Itä-Karjalaan 30.3.–20.4.1942”. Sotilasvirkailija Eino Nikkilä. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

turvallisina varastotiloina näyttivät tarkastajaa kosteutensa puolesta hieman arveluttavan.¹¹⁴

Palattuaan kahden viikon mittaiselta virkamatkaltaan hieman ennen joulua vuonna 1941 Nikkilä oli valmis kaiken näkemänsä ja kokemansa perusteella antamaan jonkinlaisen alustavan arvion Itä-Karjalan kulttuurimuistoja koskevista lähimmistä toimista. Kiireellisimpänä toimena hän piti Äänislinnan museon sulkemista esineiden häviämisen estämiseksi. Toiseksi, ”eri puolilla Karjalaa on kirkollista jäämistöä vietävä suojaan sotarosvoukselta, ja varsinkin taistelualueelta sotaa pakoon”. Omalta osaltaan Nikkilä arveli Äänislinnassa työskentelyn edellyttävän häneltä ainakin kolmen viikon lisätyötä, jotta esineiden keräyspaikoilta voitaisiin seuloa erilleen mahdolliset museoesineet ja toisaalta tutustua kaupungin vanhempaan rakennuskantaan nykyistä huolellisemmin tulevaa ulkomuseota silmälläpitäen. Varsinaisessa museossa havaitut puutteet, jotka koostuivat pääosin erilaisista järjestely- ja puhdistustöistä, odottivat korjaajaansa. Lisäksi kokonaan vaille lähempää tarkastelua oli jäänyt museosta löydetty arkisto- sekä kuvakokoelma.¹¹⁵

Esinevuotoja Äänislinnan museossa

Mahdollisuus korjata edellisellä tarkistusmatkalla havaitut puutteet ilmaantui verrattain pikaisesti. Helmikuun 13. päivänä vuonna 1942 Nikkilä määrättiin uudelleen kolmen viikon mittaiselle komennusmatkalle Äänislinaan. Tällä erää tarvittavat toimet tulivat keskittymään Äänislinnan museoon. Varsinaisen työskentelynsä Nikkilä aloitti kuitenkin kahdella radioesitelmällä, jotka Äänislinnan radion ohjelmapäällikkö luutnantti Aimo Turunen oli häneltä tilannut. Aiheita Nikkilän ei tarvinnut hakea kaukaa. Esitelmistä ensimmäinen oli nimeltään ”Kulttuurimuistojen säilyttämisen tärkeydestä Itä-Karjalassa”. Sen tehtävänä oli teroittaa kuulijoille Suomen ja Itä-Karjalan kansankulttuurin yhteistä ydinainesta. Koska ”erilaisissa oloissa yhtenäinen pohja onkin peittyneet uusien kerrosten alle”, oli esiin kaivamiseksi ”kerättävä monenkaltaista ainehistoa”, julisti Nikkilä radion kuulijoille. Samalla hän sai tilaisuuden varoittaa kuulijoita kulttuurimuistojen hukkaamisesta, sillä ”keräystyö on merkityksetöntä, jos edellä kulkeneet ovat hävittäneet kaiken saatavilla olleen arvokkaan”. Esityksensä päätteeksi Nikkilä vetosi kuulijoihinsa:

Tehkäämme vakaa päätös, että kaikki Karjalassa olevat kansankulttuurin esineet jätämme tänne karjalaisten haltuun, emmekä evakuoinnin tai sotamuistojen nimellä kuljeta niitä pois oikeasta ja ainoasta ympäristöstään. Jätämme ne siihen, jossa ne

¹¹⁴ Selvitys Aunuksen alueen kulttuurimuistoja koskevasta tarkastuskäynnistä. Sotilasvirkaileija Eino Nikkilä 21.12.1941. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

¹¹⁵ Selvitys Aunuksen alueen kulttuurimuistoja koskevasta tarkastuskäynnistä. Sotilasvirkaileija Eino Nikkilä 21.12.1941. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

näimme, kehotamme aseveljiämme tekemään samoin, ja tällä tavoin edistämme myöhemmin suoritettavaa Karjalan kunniakkaiden vaiheiden selville saamista.¹¹⁶

Pian kävi kuitenkin selväksi, ettei ainakaan Äänislinnassa tahdottu elää valistuosaston opetuksien mukaisesti. Nikkilän saapuessa Äänislinnan museoon ei se ollut enää likimainkaan samassa asussa, kuin mihin se oli jäänyt edellisen tarkistuksen jäljiltä. Erilaisia esineryhmiä oli selvästi poistettu museosta. Näkyvimmän loven museon irtaimistoon oli tehnyt sen verrattain laajan, noin 40 hyllymetrin mittaisen kirjakokoelman katoaminen viimeistä kirjaa myöten. Nikkilän kannalta asian teki kiusalliseksi se, että hän oli ennättänyt kaavailla hävinneen kirjaston jäämistä osaksi myöhemmin perustettavaa Itä-Karjalan keskusmuseota. Kokoelma sisälsi paljon sen toiminnan kannalta tärkeää historiallista ja kansatieteellistä ammattikirjallisuutta.¹¹⁷

Nikkilän tiedustellessa asiaa tutkimustyönsä parissa ahkeroineelta Renvallilta, hän sai tietää, että vastedes kaikki kirjat kerättäisiin yhteen paikkaan, josta ne myöhemmin tultaisiin jakamaan Kanta-Suomen puolelle eri kirjastoihin sekä yhteen Itä-Karjalaan perustettavaan keskuskirjastoon. Renvallin mukaan kirjasto oli sisältänyt aineistoa, jota ei ollut muualta saatu ja tästä syystä ”toimisto Huttusen kirjastomiehet” olivat saattaneet kokoelman yliopiston kirjaston haltuun. Nikkilä ei voinut kuin harmitella sitä, miten tällä tavoin toimien lukuisat harvinaiset teokset käytännössä liukuivat pois myös Itä-Karjalaan mahdollisesti perustettavan keskuskirjaston käytöstä, jonka tarpeellisuudesta sentään jo valitsi hänen mukaansa laaja yksimielisyys. Olihan aivan ilmeistä, että Itä-Karjalassa joka tapauksessa tultaisiin suorittamaan Karjalaa koskevaa tutkimusta, joka tarvitsi tuekseen mahdollisimman täydellisen aluetta käsittelevän yleiskirjaston. Museomiehen harmia pahensi entisestään Renvallin tieto, jonka mukaan ainakaan sikäläisillä kirjastomiehillä ei ollut mitään tietoa edes siitä, tuleeko Äänislinnaan tai ylipäänsä Itä-Karjalaan perustettavaksi minkäänlaista keskuskirjastoa, jota tutkijat voisivat käyttää.¹¹⁸

Harmit museon osalta eivät jääneet tähän. Jättäessään museon edellisen vuoden joulukuussa Nikkilä oli pannut merkille museon kellarissa olleen 4-5 lasiovellista kaappia, joissa oli hänen arvionsa mukaan säilytteillä ilmeisesti tsaarin aikaisista huviloista siirrettyjä taideteollisuusesineitä. Hän arveli niiden olevan niin venäläistä kuin mannermaistakin alkuperää. Esineiden joukkoon oli kuulunut suuri määrä käsinmaalattuja kulhoja, vateja, lautasia ja tee- ja suklaakuppeja sekä muita lasiesineitä, hienoa taidelasia olevia pikareita, joiden antiikkiarvoa ei vielä ollut edes ehditty selvittää. Koska esineet sijaitsivat hankalasti tavoitettavassa paikassa monen mutkan takana, Nikkilä oli erheellisesti arvellut niiden olevan turvassa. Nyt ne olivat joka tapauksessa hävinneet.

¹¹⁶ Sotilasvirkailija Nikkilän selostus komentomatkasta 13.2.-5.3.1942. SA. Valistuos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

¹¹⁷ Sotilasvirkailija Nikkilän selostus komentomatkasta 13.2.-5.3.1942. SA. Valistuos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

¹¹⁸ Sotilasvirkailija Nikkilän selostus komentomatkasta 13.2.-5.3.1942. SA. Valistuos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

Otettuaan asiasta selvää, Nikkilä sai lopulta tietää, että esineet oli viety pois sotilashallinnon omasta toimesta. Hänen varjelemansa lasiesineistö oli kuljetettu muutta mutkitta armeijakunnan komentajan käskystä uudeksi vuodeksi hänen henkilökohtaiseen käyttöönsä. Lisäksi porsliinit ynnä muut taide-esineet oli varuskunnan päällikkö noutanut omakohtaisesti upseerimajan johtajalotan kanssa vasta aivan hiljattain, kuluneen kuukauden alkupuolella. Nyt ne palvelivat upseerimajan käytössä. Laihana lohtuna Nikkilä sai museotakavarikosta tositteen, jossa tosin mainittiin viedyn vain kaksi kappaletta kynttilänjalkoja, yksi kaappi- ja yksi seinäkello, neljä taulua, muutamia rautaisia koriste-esineitä sekä emalitarjotin. Varuskunnan päällikön puheille päästyään ja huomautettuaan karkuteille päässeiden museoesineiden huomattavasta antiikkiarvosta, varuskunnan päällikkö oli todennut Nikkilälle ykskantaan, että ”esineet ovat rysäläistä ja niin muodoin roskaa”. Museoesineiden suojelulle ei tuntunut muutoinkaan löytyvän Äänislinnasta vastakaikua. Keskusteltuaan museotavaran kohtalosta erään upseerin kanssa hänelle oli vain todettu, että ”kenraali on valloittanut kaupungin ja hänellä on valta käyttää kaupungissa olevia esineitä miensä mukaisesti”.¹¹⁹

Tapahtuneesta vahingosta viisastuneena Nikkilä ryhtyi apulaisineen siirtämään museokokoelman esineitä museon kellariin, jossa niiden saattoi toivoa olevan näyttelysaleja paremmassa turvassa. Arvokkain osa kokoelmista lähetettiin Suomen Pankin holviin. Nikkilän mielestä sinne olisi voinut siirtää enemmänkin esineitä, mutta asiasta käytyjen keskustelujen perusteella katsottiin museon kellariholvin toistaiseksi riittävän. Kellariin siirrettiin lopulta huomattavasti esineistöä, joukkoon kuului muun muassa eräässä komerossa tähän asti ollut ikonikokoelma sekä museon entisestä kirjastosta löydetty valikoima kreikkalais-katolisten pappien puvustosta sekä eräitä arkisto- ja kuvakokoelmia. Lopuksi museon kellariholvin oviaukko naulattiin kiinni ja sen päälle pinnotettiin seinäpaperi murtomiehen hämäämiseksi.

Entuudestaan museon kellarissa oli joukko kreikkalais-katolisen kirkon messuvaatteita, joista osa oli jo ehditty antaa komendantin tai varuskunnan päällikön luvalla Vytegrajan kreikkalais-katolisen kirkon käyttöön. Tästä lovesta huolimatta varastoon oli yhä jäänyt jäljelle paljon muitakin hyvässä kunnossa säilyneitä kirkollisia tekstiilejä, jotka Nikkilä talletti kellarissa turvaan erääseen arkkuun. Hän arveli tekstiilien olleen alkuaan peräisin kolmesta nykyisen Kirovin torin vaiheilla olleesta bolševikkien hävittämästä kirkosta.

Museota verrattomasti paremmin työskentely sujui sen sijaan Äänislinnan autioituneissa taloissa, joista Nikkilän oli määrä suorittaa museoesineiden keruuta. Talot oli tosin jo kertaalleen tarkistettu ja tyhjennetty huonekaluista sotasaaelisviranomaisten toimesta, mutta siitä huolimatta hänen onnistui edelleen löytää melko runsaasti myös museoon kelvollista tavaraa. Osa niistä siirrettiin museon suojiin samalla kertaa, mutta osan keräystensä tuloksista Nikkilä joutui jättämään myös taloihin odottamaan siirtoa. Keräystyön yhteydessä Nikkilälle valkenivat myöhemmin myös muille tutkijoille tutuksi tullut suomalaisen kan-

¹¹⁹ Sotilasvirkaileija Nikkilän selostus komentomatkasta 13.2.-5.3.1942. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

sallisuusjaottelun aiheuttama ratkaisematon ongelma ihmisten ja heidän esineidensä kansallisesta alkuperästä. Oli "vaikea paikalla ratkaista, onko evakuoitavassa talossa asunut venäläisiä vai karjalaisia, kun asukkaan nimeä ei saa selvillä". Ongelman käytännölliseksi ratkaisuksi hän esitti, että etnisesti sekoittuneesta Äänislinnasta kerätyt esineet jätettäisiin erilliseksi kokoelmaksi, kun taas muualta karjalaiselta alueelta kerätyt esineet voitaisiin katsoa kansallisiksi.

Kulttuurimuistojen suojelun kannalta asiat eivät Nikkilän mukaan olleet Äänislinnassa likimainkaan sillä tolalla, kuin niiden kaiken tähän asti annetun ohjeistuksen ja mielipiteen muokkauksen perusteella olisi voinut kuvitella olevan. Eniten museon hyväksi tehtävää työtä olisi Nikkilän mukaan käytännössä edistänyt se, että hänen asemapaikakseen olisi määrätty Äänislinna, sillä sieltä käsin myös esineiden keruu eri puolilla maakuntaa huomattavasti helpottuisi. Tällä tavoin voitaisiin järjestää myös Äänislinnan museon valvominen ja sitä kautta sen esinevaraston jatkuva vuotaminen päättyisi, varsinkin kun hiljattain oli käynyt ilmi, että museon vartiointi aiottiin lopettaa miehistön puutteessa. Nikkilän omasta puolesta siirto ei tuntunut tuottavan ongelmaa. Hän oli ehtinyt jo varata itselleen asunnon jostakin alue-esikunnan käyttöön otetusta talosta.¹²⁰

Keväällä 1942 Nikkilän työskentely Itä-Karjalassa helpottuikin huomattavasti, sillä huhtikuun alusta lähtien hänelle oli varattu vakituinen asuinsija Äänislinnan Keskusradiotalosta Gogolinkadulta. Rakennus oli tuolloin Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan elokuvaryhmän hallussa. Paikan päältä käsin Nikkilän oli helpompaa vakuuttaa alueen sotilaalliset toimijat kulttuurimuistojen suojelun välttämättömyydestä osana Suomen sotaponnisteluja.

Tällä erää kyseessä olivat erityisesti viidennen armeijakunnan alaiset sota-toimiyksiköt. Valistusupseerina yksikössä työskenteli kapteeni Kaukamaa, joka oli myös itse osallistunut aiempina vuosina aktiivisesti kansankulttuurin keruuseen. Nikkilän kannalta hän oli mitä oivallisin kumppani muinaismuistoja koskevan yleisohjeen suunnittelussa. Toisaalta työssä voitiin myös tukeutua VII armeijakunnan yksiköilleen jo aiemmin lähettämään kulttuurimuistojen keräystä koskevaan käskyyn. Täsmällisine keräysohjeineen se oli Kaukamaan arvion mukaan kuitenkin aivan liian yksityiskohtainen. Käskyn kirjaimellinen toteuttaminen olisi edellyttänyt sotilailta huomattavaa museoamatillista asiantuntemusta ja "sotatoimialueella sellaisille viitattiin kintaalla", kuten Kaukamaa oli asian muotoillut. Koska myös Aunuksen radion välityksellä oli tulossa alueen armeijakunnille asiaa koskeva käsky, ei erillisille sotatoimiyksiköille suunnattavista määräyksistä katsottu enää olevan vastaavaa hyötyä, varsinkin kun asia oli jo entuudestaan huomioitu Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan säädöskoelmassa nimellä "Määräys muinais- ja kulttuurimuistojen suojelemisesta Itä-Karjalan sotilashallintoalueella".¹²¹

¹²⁰ Sotilasvirikailija Nikkilän selostus komentomatkasta 13.2.-5.3.1942. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

¹²¹ "Kertomus komennusmatkalta Itä-Karjalaan 30.3.-20.4.1942". Sotilasvirikailija Eino Nikkilä. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

Sanoman välittäminen taisteleville joukoille ei ollut helppoa. Kokonaisuudessaan armeijakunnalle annettu selkeytetty yleisohje tuli lopulta pitkällisen viilaamisen jälkeen Nikkilän mukaan kuulumaan seuraavasti:

Itä-Karjalan museoista, luostareista, kirkoista, tshasounista ja historiallisista rakennuksista on laadittu yleisinventaario. Kuitenkin on todettu, että mainituista julkisista rakennuksista edelleen katoaa esineitä, joita viedään sotilaskoteihin, majoihin, kerhoihin ja yksityiseen käyttöön. Tällaisissa tapauksissa on aina suuri vaara, että esineet käytössä hukkaantuvat ja rikkoutuvat. Viedyt esineet on palautettava asianomaisiin rakennuksiin tai muuallalle varmaan talteen.

Moniaalla Itä-Karjalassa bolševikit ovat muuttaneet kirkolliset ja historialliset rakennukset varastoiksi, talleiksi jne., jolloin niiden alkuperäistä tarkoitusta on häväisty. Kun paikoin vielä käytetään näitä rakennuksia varastoina, olisi pieteettisyydestä ne siirrettävä muuallalle. Ainoastaan pakottavista syistä voidaan ne jättää entiselleen. Monet tyhjätkirkot ovat puhdistemattomia ja lukitsemattomina kaikkien käytävissä, tästä syystä on kirkko tai tshasouna paikallisen viranomaisen toimesta puhdistettava, kunhan katsotaan, ettei mahdollista kirkollista tai muuta esineistöä hävitetä. Myös kalmistoja ja vanhaan uskonnolliseen elämään liittyviä karsikkoja on suojeltava. Luostarien, kirkkojen, tshasounien, historiallisten rakennusten, taidearteiden ym. kulttuurimuistojen säilymisestä ovat vastuussa komendantit, paikallispäälliköt tai sen joukko-osaston komentaja, jonka alueella ko. muistot sijaitsevat.

Muutamissa yksiköissä on oma-aloitteisesti ryhdytty keräämään ja tallettamaan kirkollista ym. esineistöä. Aloite on oikeaan osunut, tällä tavalla pelastetaan monia arvoja varmalta tuholta. Toivottavaa olisi, että valistustoimistojen taholta ryhdyttäisiin muuallakin erilaisten kulttuuriesineiden tallettamiseen, sillä sotatoimien aikana on siviilihallinnon taholta vaikea hoitaa museaalisia tehtäviä. Kerättyjen kokoelmien käyttö tapahtuu yhteisymmärryksessä Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valistusosaston ja Suomen kansallismuseon kanssa. Tiedot esinevarastoista on lähetettävä Aunuksen Radion tiedotustoimistolle enempiä toimenpiteitä varten”.¹²²

Sotatoimiyksikön sotasaalimuseo

Vaasenissa yksikön komentaja oli antanut määräyksen kerätä talteen alueelta löydettävät arvoesineet. Työn alueella toteutti luutnantti G. Diehl. Pääosan keräelmästä muodostivat Nikkilän mukaan ikonit, joita oli hänen arvionsa mukaan tuolloin noin parisen sataa kappaletta. Loppuosan yksikön ”museokokoelmasta” muodostivat kansatieteelliset esineet. Nikkilän vierailun aikaan luutnantti Diehl oli parasta aikaa laatimassa luetteloa ikoneista. Arvokkaimmat ikoneista olivat myös julkisesti nähtävillä. Diehlin asuttaman talon kolmessa huoneessa toimi yksikön oma sotasaalimuseo. Kokoelman tulevaisuudesta keskusteltaessa Diehl esitti mielipiteenään, että esineet pitäisi lähettää Suomeen joko Ateneumiin, Kansallismuseoon tai muutoin julkisten kokoelmien käyttöön. Museokokoelman kohtalosta ei kuitenkaan saatu selkoa, sillä yksikön komentajan kanssa neuvoteltaessa Nikkilälle oli käynyt hyvin nopeasti selväksi, että komentaja piti kyseistä kokoelmaa ennen kaikkea yksityisluontoisena, eikä sitä näin ollen tullut lähettää yhtään minnekään. Museoesineitä paremmin Nikkilä

¹²² ”Kertomus komennusmatkalta Itä-Karjalaan 30.3.–20.4.1942”. Sotilasvirkailija Eino Nikkilä. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

menestyi sen sijaan kirjastoasioissa. Kyse oli Syvärin kaupungin kirjaston sekä Syvärin voimalaitoksen kirjaston kokoelmista, joiden siirtämiselle Äänislinnaan sotilashallintoesikunnan haltuun oli jo aiemmin koetettu tuloksetta saada komentajan lupaa. Asiasta uudelleen keskusteltaessa komentaja oli suostunut kirjakokoelmien siirtoon.¹²³

Vaasenista Nikkilä jatkoi tarkastusmatkaansa yhdessä Diehlin ja muutamman muun upseerin kanssa kohti Syvärin luostaria poiketen samalla muutamissa lyydiläiskylissä, kuten Uslanlangassa sekä Kuujärven Kukoinniemen ja Ylitsin kylissä. Rakennukset näyttivät kylissä Nikkilän mukaan joutuneen kolhoosiaikana perin huonoon kuntoon ja muutoinkin kyläläiset valittelivat köyhtymistään. Varastoiksi muutetut tsasounat olivat sen sijaan säästyneet. Ne Nikkilä tarkasti ja valokuvasi. Täysin eivät kyläläiset olleet kuitenkaan vajonneet murheen alhoon, sillä juuri samana päivänä oli kylään saatu siemenviljaa, ”ozraa, kagraa ja nisua”, omiin peltoihin kylvettäväksi. Matkan varrelle osuivat niin ikään Mägrätjärven ja Kuittisten kylät, joiden tarkastelu tosin supistui auton ikkunasta käsin saatuihin vaikutelmiin. Sielläkin sodan tuhoilta säästyneet rakennukset näyttivät Nikkilän mukaan aivan yhtä huonokuntoisilta kuin muualla Aunuksen karjalaisalueella.¹²⁴

Myös Syvärin luostarissa oli tällä välin ehtinyt tapahtua yhtä ja toista. Bolsevikkien umpeen muuraama sisäänkäynti oli saatu uudelleen avatuksi eikä kirkkoon enää tarvinnut kulkea sen ikkuna-aukosta. Jo edellisellä tarkastuskäynnillä Nikkilä oli todennut kirkon siinä määrin tyhjäksi, ettei sen sulkeminen varkaustapausten pelossa enää ollut tarpeellista. Seikkailuhaluimpien sotasaalistajien intoa se ei ollut kuitenkaan lannistanut, sillä perillä saatiin todeta ”aarteiden etsijöiden” siirrelleen kirkon lattiapaasia sekä irrotelleen seinistä tiilikiviä, ”arvellen siellä olevan aarrelokerointa”. Koska kirkon seinäpintoja tarveleviä aukkoja oli syntynyt jo useita eikä tihutöiden loppumisesta ollut mitään takeita, Nikkilä päätti ehdottaa luostarin komendantille annettavan määräys kirkon sulkemisesta. Yksityisistä kaivauksista kärsineen pääkirkon lisäksi hän ehdotti suljettavaksi myös kirkon lähellä sijainnutta kappelia, joka tuolloin toimitti puuvajan virkaa. Sen seinäpintoja koristivat kalkkimaalilla peitetyt freskot. Samassa yhteydessä suljettavaksi tulisi myös luostarin toinen kirkko, joka nyt käytettiin autovajana sekä sen kappelihuoneet.

Kun asiat Syvärin luostarissa oli toistaiseksi saatu paremmalle tolalle, Nikkilän oli aika siirtyä Aunuksen sotasaalisvaraston tarkistuksen pariin. Mitään museoon kelvollista tavaraa ei varastosta tosin enää löytynyt. Joukossa oli toki muutamia kirkoista tuotuja maalauksia, mutta ne oli ehditty luvata jo jonkin kreikkalais-katolisen kirkon käyttöön. Museotoimien ohella Nikkilä kuvasi eri puolilla kaupunkia olevia katukilpiä sekä erilaisten liikkeiden ja laitosten nimikilpiä, joita tarvittiin alue-esikunnan arkistossa. Lisäksi hän kuvasi myös

¹²³ ”Kertomus komennusmatkalta Itä-Karjalaan 30.3.-20.4.1942”. Sotilasvirkaileija Eino Nikkilä. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

¹²⁴ ”Kertomus komennusmatkalta Itä-Karjalaan 30.3.-20.4.1942”. Sotilasvirkaileija Eino Nikkilä. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

Aunuksen kansakoulua ja sen oppilaita.¹²⁵ Aunuksessa hän sai tilaisuuden myös tutustua tekstiilituotteita valmistavan työtuvan toimintaan.

Asemapaikkaansa palattuaan Nikkilä sai huomata myös Äänislinnan museota uhkaavan jälleen uuden esinevuodon. Tällä erää se koski museossa jo aiemmin parempaan talteen laitettujen esineiden joukkoon kuuluncita marmoriveistoksia, joiden arveltiin olevan peräisin joistakin tsaarinaikaisten ruhtinaiden huviloista. Arvokkaiden taideteosten joukkoon kuului Nikkilän mukaan erilaisten antiikin taiteen ensiluokkaisten jäljennösten lisäksi muun muassa Runebergin sekä ranskalaisen Houdonin veistoksia, jotka olivat kiinnittäneet myös museossa vierailleiden kotimaisten kuvanveistäjien, luutnantti Santun ja sotamies Tohkan, mielenkiinnon veistoksia kohtaan. Töihin ihastuneet taiteilijat olivat sitä mieltä, että kyseiset taideteokset tuli liittää osaksi Suomen valtion taidekokoelmia ja ryhtyneet oma-aloitteisesti ponnistelemaan sen puolesta. Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan komentajan vierailtua Äänislinnassa heidän oli onnistunut vakuuttaa myös itse komentaja teosten Suomeen siirtämisen välttämättömyydestä. Nikkilän kuultua tapahtuneesta, siitä oli jo ennätetty antaa komentajan määräys, eikä Nikkilän auttanut muu kuin käydä uusiin neuvotteluihin hankkeen puuhamiehinä toimineiden Santun ja Tohkan kanssa. Patsasoperaatiossaan he olivat joka tapauksessa sivuuttaneet sotilashallinnon valistusosaston, jonka periaatteena oli, ettei Itä-Karjalan museoesineitä luovuteta Suomeen muutoin kuin sen nimenomaisella päätöksellä. Nikkilän mukaan oli kuitenkin saatava takeet siitä, että valtion kokoelmiin siirtyvät teokset olisivat siellä vain talletuksina, kunnes ne jälleen aikanaan palaisivat osaksi Itä-Karjalaan perustettavaa kulttuurihistoriallista museota. Samalla tuli aiheelliseksi keskustella myös muun Äänislinnan museon arvokkaan irtaimen siirrosta esimerkiksi Suomen kansallismuseon suojiin. Patsaiden ohella turvapaikkaa kaipasivat ainakin museon yli 200 ikonia, joukko kelloja sekä eräät taideteokset. Esineiden virta kävi joka tapauksessa museosta pois päin - huhtikuun puolessa välissä museossa vieraili geologisen toimikunnan puolesta professori Laitakari, joka ei myöskään palannut Helsinkiin tyhjin käsin. Tällä erää kyseessä oli Solomannin breksiasta valmistettu pöydän kansi, joka tahdottiin liittää kyseisen toimikunnan kokoelmiin.¹²⁶

Vuokkiniemestä ei mitään uutta

Kesäkuun alussa vuonna 1942 Eino Nikkilä suoritti noin viikon mittaisen tarkastusmatkan Vuokkiniemen seudulle yhdessä luutnantti Aimo Halilan sekä Suomussalmelta retkikuntaan liittyneen vänrikki A. Jäntin kanssa, joka työskenteli sotilashallintoesikunnan nuorisokasvatustoimiston päällikkönä. Matka koh-

¹²⁵ "Kertomus komennusmatkalta Itä-Karjalaan 30.3.-20.4.1942". Sotilasvirkailija Eino Nikkilä. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

¹²⁶ "Kertomus komennusmatkalta Itä-Karjalaan 30.3.-20.4.1942". Sotilasvirkailija Eino Nikkilä. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

ti Mölkön kylää taittui moottorialus "Ahvenen" kyydissä. Aluksen lähtöä Vuonnisesta odotellessaan Nikkilä katsasti kylää, jota kehystivät sen pohjoisuuteen nähden laajat peltoalat. Hän myös valokuvasi joitakin rakennuksia sekä kylästä löytämiään kansanomaisia työvälineitä. Suuri osa kylän taloista oli kuitenkin poltettu ja sen läheisellä kalmismaalla toimi tätä nykyä autokorjaamo. Nikkilää näkymä ei miellyttänyt ja hän toivoikin, että se "ainakin kohta sodan loputtua" jo kylän asukkaidenkin tähden siirrettäisiin muualle. Mölkön kylä sen sijaan oli täysin autio. Sen tyhjästä taloista Nikkilä "evakuoijonkun määrän museoesineitä", jotka hän vei säilytettäväksi alue-esikunnan varastoon.¹²⁷

Merkkejä elävästä elämästä retkikunta kohtasi vasta Vuokkiniemessä, jossa parasta aikaa oli käynnissä todellinen "tuotantokamppailu" kylän elinolojen kohentamiseksi. Jossain määrin sitä tosin jarrutti se, että "Vuokkiniemeltä kuten muistakin kylistä ovat ryssät evakuoineet työkuuntoisen väestön vähiin päin tai kokonaan ja miltei jokaisessa talossa on huolta ja surua omaisten poissaolosta", kirjoitti Nikkilä. Siitä huolimatta viljan ja perunan kylvöalat kylässä olivat huomattavat ja samoin kalastukseen kiinnitettiin paljon huomiota.¹²⁸ Kylä oli laaja ja sen rakennukset olivat hyvin huonossa kunnossa. Bolsevikkihallinnon aikaan ei kylässä ollut rakennettu uusia taloja eikä vanhoja liioin ollut korjattu. Osa rakennuksista oli poltettu edellisen kesän sotatoimien aikana.

Vuosisadan vaihtuminen ei sen sijaan Nikkilän mukaan näkynyt ympäristössä. "Verratessa nykyisiin oloihin niitä tietoja, joita Lönrot yli 100 vuotta sitten ja I. K. Inha 1894 kylässä käydessään ovat antaneet, ei kylän ulkonaisissa oloissa ole havaittavissa suuriakaan edistyksiä. Kun katsoo esimerkiksi Inhan Kalevalan laulumailta -kirjan sivulla 310 olevaa Vuokkiniemen Suomeen johtavaa tietä esittävää kuvaa, ei samalla paikalla nyt huomaa oleellista muutosta". Pikemminkin kehitys oli ottanut askeleen taaksepäin, sillä Inhan aikaisessa Vuokkiniemessä esittävässä yleiskuvassa rakennuskanta kylässä näyttäytyi bolsevikkiaikaa paljon monilukuisempaan.¹²⁹

Vuokkiniemeltä käsin Nikkilä vieraili myös Tollojoella, jonne kylästä oli vesitse matkaa noin 7 kilometriä. Sota oli säästänyt kylän ja löytyipä kylästä vielä eräs merkittävä asukaskin, nimittäin 102-vuotias Vappu Remsu, joka osoittautui ikäänsä ja olosuhteisiin nähden olleen hyvissä voimissa. Kylän rakennukset olivat eheät ja sankan petäjikön suojassa Tollojoen muodostamalla kauniilla niemekkeellä lymysi kylän kalmismaa, jonka Nikkilä arveli olleen yhden harvoista Itä-Karjalassa säilyneistä kalmistoista. Myös puisia hautamerkkejä ja niiden ylle laadittuja rakennuksia, "gropnitsoja", oli lukuisia. Yhdessä hautaris-

¹²⁷ "Selostus komennusmatkalta Vuokkiniemen seudulle 3.6.-11.6.1942". Sotilasvirkailija Eino Nikkilä. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

¹²⁸ "Selostus komennusmatkalta Vuokkiniemen seudulle 3.6.-11.6.1942". Sotilasvirkailija Eino Nikkilä. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

¹²⁹ "Selostus komennusmatkalta Vuokkiniemen seudulle 3.6.-11.6.1942". Sotilasvirkailija Eino Nikkilä. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

tien, ”rissien”, kanssa ne tulisivat hänen arvionsa mukaan tarjoamaan ”arvokasta ainehistoa kansantaiteen ja uskonnollisen elämän tutkimiselle”.¹³⁰

Ehjäksi, mutta tyystin autioksi, osoittautui Ponkalahden kylä, jossa alueesikunnan toimesta olivat paraikaa käynnissä kevätkylvöt. Kansanomaisuus ei muutoinkaan leimannut kylää, sillä vilkkaista Suomen suuntautuneista kontakteista johtuen sen asumukset olivat kehittyneet pikemminkin suomalaismalliseksi yksikerroksiseksi taloiksi, joissa navetat sijaitsivat erillään asuinrakennuksesta samaan tapaan kuin Kainuussa. Saaliitta ei Ponkalahtea tarvinnut kuitenkaan jättää taakseen, sillä autoista taloista kertyi kaksi hevospuormallista erilaisia museoesineitä. Ne lähtivät kylästä kylvömiesten mukana alueesikunnan varastoon. Muutaman talon ullakolta löytyi harvinaisia helmenpyyntivälineitä sekä ahraimia ja saahkuja (vetohaaveja). Erityisesti suurikokoinen jalaksellinen saahku oli arvokas, ”sillä tietääkseni sellaista ei ole saatu mihinkään Suomen museoon”, kirjoitti Nikkilä. Kylän itäpäässä sijainneen kosken varrelta löytyi lisäksi aivan käyttökuntoinen mylly.¹³¹

Suomalaistuneesta rakennuskannasta huolimatta Nikkilä raportoi kylässä odottavan tutkijaa myös todellisen täysosuman hänen löytäessään kylän länsilaidalta nimettömän ja vanhaan karjalaistyyliin rakennetun talon. Rakennus oli tarkastajan mukaan ehdottomasti varattava tutkimuksia varten ja varottava, ettei sitä millään lailla tarveltaisi. Sodalta säästyneeksi osoittautui myös seuraavana tarkastusvuorossa ollut Pirttilahden kylä sekä sen kalmismaa, jossa ristit ja gropnitsat olivat yhä tallella.¹³²

Sen sijaan Venehjärven, Jyväälahden ja Latvajärven kyliin Nikkilä ei kulkuvaikeuksien tähden enää ennättänyt. Niitä tarkastamaan hän toivoi pääsevänsä myöhemmin kesällä moottoriveneyhteyden vakiinnuttua. Joka tapauksessa Nikkilän mukaan näytti selvältä, että kesän aikana Vienassa tehtävät esineiden keräys- ja valokuvausmatkat tuli ulottaa aina sen pohjoisimpiin kyliin asti. Aikaa heinä-elokuun vaihteeseen kaavailtuun operaatioon hän arveli kuluvan noin kolmisen viikkoa.¹³³

¹³⁰ ”Selostus komennusmatkalta Vuokkiniemen seudulle 3.6.-11.6.1942”. Sotilasvirkailija Eino Nikkilä. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

¹³¹ ”Selostus komennusmatkalta Vuokkiniemen seudulle 3.6.-11.6.1942”. Sotilasvirkailija Eino Nikkilä. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

¹³² ”Selostus komennusmatkalta Vuokkiniemen seudulle 3.6.-11.6.1942”. Sotilasvirkailija Eino Nikkilä. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

¹³³ ”Selostus komennusmatkalta Vuokkiniemen seudulle 3.6.-11.6.1942”. Sotilasvirkailija Eino Nikkilä. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

4 KANSATIETEILIJÄT VOITTAJIEN JÄLJISSÄ

Kansatieteelliset kenttätyöt Itä-Karjalassa syksyllä vuonna 1941

Vuoden 1941 kansatieteellisten tutkimusten toimialueella rintamavastuun kantoi eversti Raappanan johtama 14. divisioona. Se oli lähtenyt liikkeelle Lieksan korkeudelta toimien asevoimien kokonaisryhmityksen vasemmalla sivustalla. Sen oikealla sivustalla Äänisen pohjoispuolen korkeudella eteni Ryhmä Oinonen saksalaisella 163. divisioonalla vahvistettuna. Repolan ja Lentieran alueella uutta elintilaa raivattiin nopeassa tahdissa. Heinäkuun neljäntenä päivänä valtakunnan rajan ylittäneet joukot etenivät neljässä päivässä Repolaan ja saavuttivat jo seuraavana päivänä Lentieran. Pian tämän jälkeen suomalaisjoukkojen onnistui vallata sillanpääasema Lieksajärven itäpuolelta. Eteenpäin puskevan divisioonan verisimmät taistelut käytiin heinäkuun loppupuolella niin kutsutussa ”Omelian motissa”, jossa puna-armeijan 337:s jalkaväkirykmentti teki loppuun asti sitkeää vastarintaa piirittäjiään vastaan. Venäläiset menettivät Omeliassa arviolta yhteensä noin 900 miestä, joista 600 kaatunutta ja kolmesataa haavoittuneena ja vangiksi jääneenä.¹³⁴ Tärkeän Ontrosenvaaran Rukajärveä kohti etenevät joukot saavuttivat elokuun alkupäivinä, ja Rukajärvi valloitettiin syyskuun viidentenätoista.¹³⁵

Kansatieteellisten tutkimusten käynnistyttyä suomalaisten etenemisen painopiste oli lähinnä Laatokan ja Äänisen välisellä kannaksella, jossa Prikaati Kuussaari saavutti lokakuun 12. päivänä ankarien taistelujen jälkeen liekehtivän ja perääntyvien tyhjentämän Porajärven. Prikaati koostui Suomessa olevista inkeriläisistä, aunuksen- ja vienankarjalaisista sekä jo aiemmin heimosotiin

¹³⁴ Antila 1993, 314. Arvio taistelussa mukana olleen jalkaväkirykmentti 52:n komentaja majuri L. Kumlinin mukaan.

¹³⁵ Koko rintamaa koskevan yleishyökkäyksen kenraaliluutnantti Erik Heinrichsin johtama Karjalan Armeija oli aloittanut 10. heinäkuuta. Pääjoukkojen ensimmäisen iskun suunnaksi oli valittu Sortavalan, Jänisjärven, Suojärven ja Porajärven suunnat. Kokonaisuudessa iskun tarkoituksena oli lyödä kiila puna-armeijan Laatokan itä- ja länsipuolilla taistelevien joukkojen väliin.

osallistuneesta vanhemmasta ikäluokasta.¹³⁶ Lokakuun 19. päivänä Tsinjärvelle ryhmittynyt prikaati eteni Soutjärvelle ja valtasi Semsvaaran kylän. Myöhemmin puolustusasemien vakiinnuttua heimopataljoonat hajotettiin ja niistä muodostettiin vakituisia varuskuntajoukkoja eri puolille miehitettyä Itä-Karjalaa.

Joulukuun alkuun mennessä iskulauseen ”lyhyt raja – pitkä rauha” siivittävä idän sotaretki oli saavuttanut strategisesti edulliset puolustusasemat valloitetun alueen suurten vesistöjen välisillä kannasalueilla. Aiemmin Moskovan rauhassa menetetyt alueet oli palautettu suomalaisten hallintaan korkojen kera. Talvisodan revanssi oli kuitenkin vaatinut raskaan veron. Jo ensimmäisen sotavuoden seurauksena noin 25 000 suomalaista menetti henkensä ja arviolta noin 60 000 haavoittui.

Lokakuun kolmantena päivänä vuonna 1941 Helmi Helminen sai Naisten Työvalmiusliiton komennustodistuksen, joka oikeutti hänet matkustamaan Repolaan siivousryhmä numero 47:n mukana muinaisesineiden asiantuntijana. Museoalan erityisoppia Karjalaan lähtevälle ryhmälle oli jaettu jo etukäteen Seurasaaren ulkoilmamuseossa, Pertinotšan karjalaistalossa.¹³⁷

Naisten Työvalmiusliitto oli talvisodan laajan avun tarpeen synnyttämä erilaisten naisjärjestöjen vuonna 1939 muodostama yhteiselin, jonka tarkoituksena oli kaikin tavoin auttaa sodan jalkoihin jääneitä sekä toimittaa niin kutsuttuja työprikaateja sinne, missä niitä kipeimmin katsottiin tarvittavan. Vuonna 1943 tohtori Katri Laine esitelmöi otsikolla ”Naisten työpalvelu” Suomalaisen naisliiton luentopäivillä.¹³⁸ Esitelmässään hän palautti kuulijoiden mieleen sodanaikaisen naisten työpalvelutoiminnan työleireineen saaneen alkunsa Akateemisten Naisten Karjala-Seuran aloitteesta.¹³⁹ On myös selvää, että kansallissosialistien Saksassa 1930-luvun alussa tekemällä naisten vapaaehtoistyön uudelleen organisoinnilla on ollut esikuvallinen merkitys suomalaisten kansasisarien toimintaan. Saksassa säädettiin vuonna 1935 molempia sukupuolia koskeva työpalvelulaki (Reichsarbeitsdienstgesetz), jonka perusteella koko ikäluokka, 18 – 25 -vuotiaat, veloitettiin suorittamaan kansakunnan hyväksi tehtävä työpalvelu. Toisen maailman sodan alettua säädös laajennettiin kosemaan työtyttöjen (Arbeitsmaid) lisäksi myös vanhempia ikäluokkia.¹⁴⁰ Aseveljeyden alettua suomalaissisarille ja eritoten Martoille kävi oppia jakamassa Saksan Naistoiminnan (Deutsches Frauenwerk) kansan- ja kotitalousosaston päällikkö Else Worwerk, joka esitteli suomalaisille morsian-, äiti- ja emäntäkoulujen sekä mestariemäntäkurssien toimintaa.¹⁴¹

Naisten työvalmiusliitto oli saanut Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnalta tehtäväkseen puhdistus- ja sadonkorjuuryhmien järjestämisen ja myöhemmin

¹³⁶ Kallioniemi 1992, 41–42.

¹³⁷ SKM: KTKKA 957/Helminen 8.10.1941.

¹³⁸ Suomalainen Naisliitto, <http://www.suomalainennaisliitto.fi/toimintaa.htm#1930>, luettu 29.8.2009.

¹³⁹ ”Naisliiton vuosikokous ja luentopäivät”, *Naisten ääni* 4/1943.

¹⁴⁰ Sysiharju 1997, 24–25.

¹⁴¹ Aarnio 1942, 106–109.

liitto pyrki vaikuttamaan Itä-Karjalan koteihin suuntautuvaan valistustyöhön. Myös Martta-järjestön Karjalaan heti sen miehityksen jälkeen perustamalla ”kummi-osastoilla” oli tärkeä osa alueen suomalaistamiseen oleellisesti liittyneessä puhdistustyössä. Kaikki asuinsijat tahdottiin ennen niiden käyttöön ottoa siivota perinpohjaisesti. Bolsevismin tahran poisto vaati usein kovia keinoja. Syöpäläisten hävittämiseksi tyhjentyneissä asuinrakennuksissa suoritettiin rikiitys, tai rakennuksen ollessa liian hataran saatettiin seinille ja huonekaluille levittää väkevä suolan ja kalkin sekainen liuos. Työt tehtiin terveyssisarien valvonnassa. Tervetulleen avun likaiseen työhön toivat toisinaan myös puna-armeijan sotavangit.¹⁴²

Pappilan siivoustyö on käynnissä. Päärakennuksen kylkeen olivat ryssät rakentaneet kokonaista kolme käymälää ja ne oli luonnollisesti ensinnä purettava. Tässä työssä oli siivousryhmällä vankeja apuna. Oli ilkeätä katsella heidän laiskaa työntekoaan. Ja sisällä oli rojua niin mahdottomasti. Saimme perästäpäin kuulla, että pappilan tyhjennys kesti kolme päivää, vaikka ahkerasti häärättiin.¹⁴³

Useimpien naisjärjestöjen toiminnan taustalta kuului lähinnä Lotta-Svärd järjestöstä tuttu ideologia, jossa sen jäsenet omilla toimillaan vahvistivat kansallista kategorisointia ja asettaen ryhmärajan ”me ja muut” poliittiselle akselille.¹⁴⁴

Kaksitoistahenkkinen siivoustyöryhmä aloitti viidettä tuntia kestäneen taipaleensa Lieksasta. Enin osa ryhmän jäsenistä oli koottu lappeenrantalaisista. Kuorma-auton lavalla he kulkivat kohti Repolan alue-esikunnan tarkoin suojapimennettyä majapaikkaa, joka tuli sijaitsemaan ”Loazarisen Vanjan” talossa. Sijointipaikka oli Taanisenniemen kylässä. Se koostui Taanisen ja Loazarisen taloista, niiden talousrakennuksista sekä kahdesta mökistä. Asukkaista Loazariset oli perheineen karkotettu Siperiaan jo vuonna 1933. Mitään karjasuojia ei karkotettujen talossa enää ollut, ja entinen tanhut ja saraja oli siirretty puuvajaksi pirttirakennuksen liepeille. Taanisessa sitä vastoin oli asuttu aina sota-kesään asti. Talon isäntä oli Suomessa sotavankina, muu perhe oli evakuoitu venäläisten toimesta Vianan meren rannalle Sorokkaan.¹⁴⁵

Syksyllä 1941 tutkimuksen mielenkiinnon kohteeksi kohonnut Repolan alue koostui kuudesta kyläpiiristä. Sen muodostivat Kolvasjärvi, Repola, Saarenpää, Kiimaanvaara, Tuulivaara sekä Lentiera, joista jokaiseen kuului yhdestä kahteentoista pienempää kylää. Kylien lukumäärän mukaisesti suurimpia olivat Kiimaanvaaran ja Lentieran kyläpiirit, joista kumpaankin kuului kaksitoista pienempää kylää. Kyläpiireistä pienin oli Kolvasjärvi, johon ei varsinaisia alakyliä kuulunut. Varsinaisen asujaimiston määrään alakylien lukumäärä ei kuitenkaan välttämättä vaikuttanut, sillä talojen lukumäärän mukaan arvioituna Kolvasjärvi oli kuitenkin verrattain suuri. Siihen kuului yhteensä 18 taloa sekä joukko kasarmirakennuksia. Muita talojen lukumäärän mukaan suuria kyliä olivat muun muassa Repolan kylä (17 taloa) sekä Saarenpää (16 taloa). Toisaalta

¹⁴² ”Kotiin palanneiden marttojen parissa”, *Emäntälehti* 11/1941.

¹⁴³ ”Kotiin palanneiden marttojen parissa”, *Emäntälehti* 11/1941.

¹⁴⁴ Olsson 1999, 232.

¹⁴⁵ SKM: KTKKA 957/Helminen 6.10.–18.11.1941.

myös sotilaskäytössä olleita, asumattomia tai palaneita kyliä oli paljon: Kiimaanvaaran kyläpiiriin 12 kylästä poltetuksi osoitettiin kolme, asumattomaksi viisi ja yksi kasarmiksi.¹⁴⁶ Asevoimien käytössä Repolan ydinalueesta oli nopeasti muodostunut merkittävä tukikohta laajoine varikkoalueineen, autokorjaamoineen, kanttiineineen ja sankarihautausmaineen. Siitä huolimatta Kiimaanvaaran kyläpiiriin kuuluivat myös kansatieteellisesti merkittäviksi osoittautuneet Vuosniemen ja Haukkasaaren kylät. Ennakkotiedot kansatieteellisen aineiston keruun kannalta eivät Helmisen mukaan olleet kovin lupaavat, sillä Repolassa kaiken piti olla ”tyhjää ja tuhkaa”.¹⁴⁷

Oli satanut ohuen ensi lumen ja järvet olivat rannoilta jäässä. Karhunen kertoi Likasalmen olleen hyvän kolkkatikka-apajan aina tähän aikaan vuodesta. Vanha Likasalmen silta on räjäytetty, salmen yli johtaa kapea varasilta. Pyörsimme Lieksan tielle. Kuuntelin Karhusta. Hän ei valittanut sitä, että laaja kylä on porona, mutta Repolan hongikoita hän valitti. Ne eivät kasva entiselleen yhdessä miespolvessa. Tultiin Karhunniemeen räjäytetyn Karhunsillan yli. Karhusalmi on keväisin ollut kylän ensimmäinen sula kala-apaja ja patoja ja tokeita näkyi nytkin salmessa. Siitä saa hyvin siikaa. Karhun kartano ei ole entisellään. Maija Karhunen sanoi, ettei hän olisi tuntenut kotiaan, jos ei vintin ikkuna olisi ollut vanhoillaan. Ympäröivä hongikko on hakattu, piha ja pelto tallattu kasarmitantereeksi. Ulkorakennukset purettu, tupaa jätetty Tuntunniemeltä tuodulla pirtillä. Vain kyly salmen rannalla oli sijallaan. ”Tämä ei ole minun kotini”, oli neiti Karhunen itkenyt portaille päästyään, kun kahdenkymmenen vuoden koti-ikävän jälkeen sai niitä nousta. Katselimme rikkinäisistä ikkunoista pirttiin ja raekuuro pieksi seinä ja kohmetti meidät.¹⁴⁸

Pöyhimme tienristille jäänyttä tavarakasaa. Vaatteet, suolakalat ja muut matkaeväät olivat jäätyneet maahan kiinni. Paras oli tästäkin viety. Kesällä siinä oli kuulemma vielä ollut käsipaikkojakin ja hyviä vaatteita. Maantien vieressä on raunio, ja raunion kyljessä ja raunioissa romua ja palamatta vihertävää lasia. Tulimme vanhalle kisa- ja besodakentälle, jolla nyt yötä päivää liehuu Suomen lippu. Kentälle on ennen helluntaisin kerääntynyt koko Repola juhliin. Siinä on silloin ollut vehreä, nukkainen nurmi - nyt kuivaa hiekkaa. Ympärillä on noussut hongikko, nyt oli vain yksi mänty jäljellä. KirKKo on palanut. Kellon kieli lojui murenevilla peruskivillä. Lumisessa tuhkassa lukkoja, nautoja ja filmikoneen jätteet. Kalmismaan kuusikosta oli jäljellä vain mustia, kiiltäviä kantoja, mutta kantoinkin mahtavia. Hautojen sijat oli poljettu tanteeeksi. Törhösen vanha mellitsa oli tietysti jo hävinnyt, niin kuin koko kartano. Tuulimyllyn paikalla on nyt mökki, jossa toimii Repolan siviiliposti. Mauranniemelle eli Koulunniemelle, jossa olevaan kenttäsaaraan emme menneet, kun oli jo niin kylmä. Bobi Sivenin kuolinpaikka, entinen kunnantalo, oli myös rauniokasana, samoin Sivenin asuintalo ja koko Urimon ja Santanniemi.¹⁴⁹

Repola oli jatkosodan aikaisen poliittisen ideologian muodostuksen kannalta merkittävä kohde, sillä se liittyi keskeisesti Bobi Sivenin ympärille rakentuneeseen kansallis-poliittiseen marttyyrimyyttiin. Sivenin kohtalon osakseen saamaa palvontaa voi tavallaan pitää suomalaisena vastineena natsien itselleen punomalle Horst Wessel -saagalle. Se sai alkunsa Sivenin surmattuaan itsensä Repolan kunnantalolla vuonna 1920 vastalauseeksi tuolloin voimaan astuneelle Tarton ”häpeärauhalle”, jossa Suomen miehittämät Repola ja Porajärvi siirtyivät

¹⁴⁶ SKM: KTKKA 957/ Helmisen kartat ja tilastot Repolan alueen kylistä.

¹⁴⁷ SKM: KTKKA 957/Helminen 7.10.1941.

¹⁴⁸ SKM: KTKKA 957/Helminen 12.10.1941.

¹⁴⁹ SKM: KTKKA 957/Helminen 12.10.1941.

Neuvosto-Venäjän haltuun. Nuoresta iästään huolimatta – Siven oli 20-vuotias tullessaan valituksi Repolan nimismieheksi vuonna 1919 – kiihkeän isänmaallinen Siven oli jo ehtinyt osallistua niin vuoden 1918 sisällissotaan kuin sitä seuranneeseen Vianan valloitusyritykseen. Surmanluoti ommeltiin lopulta Akateemisen Karjala-Seuran mustan lipun reunaan. Jatkosodassa Sivenin entisellä toimialueella Porajärven suunnassa operoi hänen jääkäriliikkeen aktivistina tunnettu isoveljensä, everstiluutnantti Paavo Susitaival.

Kesän 1941 kansatieteellisiin kenttätöihin osallistui myös syntyperäinen repolalainen. Maija Karhunen oli syntynyt Repolan Karhussa vuonna 1896 ja muuttanut Suomeen 1921.¹⁵⁰ Karhusen Suomeen tulovuodesta päätellen vaikuttaa todennäköiseltä, että hän kuului Tarton rauhaa seuranneeseen itäkarjalaispakolaisten suureen joukkoon. Alueen tutkimukselle Karhusesta muodostui merkittävä tietolähde, vaikka hän oli jo muutaman vuosikymmenen ajan ollut poissa synnyinsijoiltaan. Karhusen lisäksi Helmisen merkittävänä väliaikaisena apuna ja matkakumppanina kansatieteellistä ainesta etsimässä toimi piirustustaidoiltaan etevänä tehtäväänsä määrätty lotta Meri Kyrki. Pääosa ensimmäisen sotavuoden kenttätömatkojen piirustuksista ja luonnostelmista on hänen tekemiään. Tutkijan kannalta hyödyllistä paikallistuntemusta pitivät hallussaan myös repolalaisyntyinen vääpeli Juho Romanainen sekä Lusmasta kotoisin ollut Anni Simainen, joiden tietoihin monet talo- ja asukastiedot perustuivat.

Kolvasjärven kylästä kotoisin ollut Juho Romanainen kuului siihen Vianan pakolaisten joukkoon, jota oli jo ennen sotatoimien alkua käytetty ”kävelijöinä” eli tosiasiallisesti sotilastiedustelijoina vihollisen asemia ennakolta selvitettyä.¹⁵¹ Vääpeli Romanainen myös johti ensimmäistä itärajan taakse Repolan suuntaan lähetettyä salaista tiedustelupartiota, joka ylitti rajan jo kesäkuun 15. päivänä, kaiken kaikkiaan kymmentä päivää aiemmin ennen kuin sodan virallisesti katsotaan edes alkaneen. Retkikunnan kaksi muuta jäsentä olivat alikersantit Mikko Lukkanen sekä Ville Simanainen.¹⁵²

Lupa museoesineiden keruulle ja kenttätutkimuksille oli riippuvainen Maaselän piirin Sotilashallinnon esikunnan myötätunnosta. Tutkijan harmiksi sitä ei juurikaan löytynyt.¹⁵³ Sotatilaa koskevan lainsäädännön yksiselitteisenä tavoitteena oli hillitä valloitetun alueen irtaimen omaisuuden häviämistä, ja tässä suhteessa myös kansatieteelliset keruutyöt näyttäytyivät hallintomiehen näkökulmasta hyvin ristiriitaisessa valossa. Esineiden vieminen pois miehitysalueelta kävi lopulta kuitenkin mahdolliseksi eversti Räsänen luvalla.¹⁵⁴ Myös valokuvaus oli miehityksellä alueella tarkoin säänneltyä. Sotilaallisesti merkityksellisten kohteiden ja niiden lähiympäristön kuvaaminen oli kiellettyä. Ennen ku-

¹⁵⁰ SKM: KTKKA 957/Helminen 21.10.1941.

¹⁵¹ Palaste 1996, 13.

¹⁵² Marttinen & Tikkanen 2002, 55.

¹⁵³ SKM: KTKKA 957/Helminen 6.10. – 18.11.1941. Maisteri Helmisen ja eversti Räsänen välit viilenivät siinä määrin, että pääosa museotavarasta everstin sijoituskylistä kerättiin tämän ollessa viikon ajan poissa virkamatkoilla.

¹⁵⁴ SKM: KTKKA 957/Helminen 9.10.1941.

vamateriaalin käyttöä tutkijan tuli luovuttaa ottamiensa valokuvien negatiivit Päämajan Tiedotusosaston tarkistettavaksi.¹⁵⁵

Ensimmäinen varsinainen tutkimusmatka tukikohdasta käsin tehtiin Ruokajärven suunnalla sijaitseviin Haukkasaaren ja Saarenpään kyliin. Koska matkan pääasiallinen tarkoitus oli elintarvikkeiden jako asemapaikoille, ei kovin syvälliseen kansatieteelliseen katselmukseen jäänyt aikaa.

Sinä aikana, kun muona jaettiin ja miehet söivät aamiaista, katselin Karhusen kanssa Kondratta Pottosen, Jyrki Kanasen ja Anni Pottosen talot ja keräsin sarajalta ja aitoista muutaman laatikollisen museotavaraa kuormaan. Näin että kylässä on työtä muutamaksi päiväksi ja kielsin työryhmää ryhtymästä kylän siivoukseen ennen tuloani.¹⁵⁶

Pikaisen katselmuksen perusteella näytti siltä, että Saarenpään kylän ydinalue oli säästynyt laajamittaisilta sodan tuhoilta, toisin kuin matkan varrelle jäänyt Omelia, josta metsäpalojen ja raa'an nelipäiväisen mottitaistelun jäljiltä oli keiräilty satoja hiiltyneitä vainajia.

Huomio kiintyi heti kylän portahikkoihin, silmä erotti paikalla kauniin Kuikkasen talon, ja tulo Vaarisen mahtavaan porttiin oli kotoinen. Lieneekö se johtunut siitä, että talon järjestys oli karjalainen, irtaimisto myös, ja että talon tanhuassa ja läävässä oli koko Repolan ainoat kotieläimet, nimittäin lehmä, sika ja lampaista. Kyläpäällikkö Vasrinen, talon nykyinen isäntä, on sitä paitsi itäkarjalainen, Tunkuan Salmisia. Saarenpään kanta-asukkaista oli läsnä kaksi Homan-veljestä, Suomesta nyt palanneita. Näin syntyi jonkunlainen karjalainen tunnelma, kun neiti Karhunen vielä liikkui talossa sukulaisten valloin.¹⁵⁷

Ensimmäisien tutkimuspäivien aikana Helminen ehti tarkastaa rakennuksia ja kerätä museotavaraa Kiikosenniemen ja Lehden kylissä. Nämä "museoutouhuihin" vastahankaisesti suhtautuneen eversti Räsäsen sijoituskylän rakennukset olivat Helmisen kuvauksen mukaan kuitenkin jo liiaksi uusittuja tai muutoin tärveltyjä.¹⁵⁸

Seuraava matka suuntautui tukikohdasta noin 30 kilometriä etelään sijaitsevan Kiimaanvaaran kylään. Alun perin tuossa Sakkusien, Kusninien ja Leskisien muodostamassa kylässä oli ollut toistakymmentä asuinsijaa. Väestö oli kylästä evakuoitu suomalaisten etenemisen alta heinäkuun alussa, mutta vaikka aikaa kylän tyhjentymisestä oli kulunut vasta kaksi kuukautta, oli tuho silti sitäkin suurempi. Kansatieteilijän näkökulmasta irtain omaisuus oli likimain menetetty, sillä "liian monet olivat jo ehtineet käännellä sitä ja ottaa muistojaa".¹⁵⁹

Aitat ovat suuta myöten täynnä ja hirveän sekaisin monen kävijän jäljiltä. Siellä on sirpät, höylät, kirveet ja sahat, padat, vadit, korvot ja tuohivakat, kivikupit, kenkäraajat, matonkuteet, vaatteet ja verkot, kirnut, kelkat ja kangaspuut, pirrat, niidet, rukit

¹⁵⁵ Helmi Helmisen henkilöarkistot: KOTUS.

¹⁵⁶ SKM: KTKKA 957/Helminen 9.10.1941.

¹⁵⁷ SKM: KTKKA 957/Helminen 9.10.1941.

¹⁵⁸ SKM: KTKKA 957/Helminen 6.10.-18.11.1941.

¹⁵⁹ SKM: KTKKA 957/Helminen 11.10.1941.

ja kuosalipäät yhtenä vyhytenä toisiinsa kietoutuneina. Särkynyttä posliinia on kaikkialla. Puisuissa suolakalat kuivuneet, taikinoissa tahdas kivettynyt. Hillopurnut hapantuneet, liinansiemenet pitkin lattioita. Heinien sisästä pölyä esiin höyheniä, riipulehtien alta pursuaa jouhia ja tilkkuvakasta vierii aikoinaan Suomesta tuotu separaattori. Pullojen määrä on tavaton.¹⁶⁰

Kiimaanvaarasta olivat asuinrakennukset palaneet jo kesällä 1941. Jäljellä oli enää kolme riihtä, muutama sauna ja aitta, yksi paja ja sen lähellä tuulimylly. Säilyneellä kalmismaalla oli vielä muutamia lahoavia hauta-arkkuja ja ristejä, ja lisäksi pystyssä oli keskeneräiseksi jäänyt venäläistyylinen rakennus sekä palaneen kaupan rauniot. Esineistö ”tässä tulen ja sodan ryöstämässä kylässä” ei tutkijan mukaan ollut mitenkään korvaamatonta. Jo aiemmin paikalla työskennelleet siivousryhmät olivat korjanneet talteen löytämänsä käsityöt, käsipaikat, lakit ja kirjavahelmaiset rätsinät. Tutkijan ”sotasaaliiksi” jäi paikalta ainoastaan muutama latikkavyö, kuoselipuikko ja kuoseli, pari sirppiä ja saviruukkua, pel-lavaharja, kerä rondulankaa, verkkokäpyjä, rukki, puulusikka ja pieni räsynukke sekä aiempien siivoajien reppujen sijoille jäänyt rätsinän helma.¹⁶¹

Kaikesta tuhosta huolimatta oli miehittäjän uuttera ahkerointi kuitenkin vielä elonkorjuun ajaksi nostanut raunioituneen kylän hetkeksi eloon ylös tuh-kasta.

Seisoin vaaran laella. Järvet hohtivat tarmokkaan sinisinä. Puimakone sytytti kylälä. Puimamiesten kyly sauhusi norossa. Romanainen, kuuluisa Repolan sissi, asteli rantaan siika-apajilleen mennäkseen. Sotilaat lastasivat viljaa riiheen ja vilja-aitan edustalla lottien telta puhalteli savupölyä kuin lappalaiskota. Tuuli kahisi sänkipel- lossa. Fobrovan Vilpun tuhkasijalta hiipi harmaa kissa, hieroi turkkiaan pieksunvar- teeni ja naukui surkeasti. Kiersi ympäri ja naukui. Nousi sitten pätsin raunioille ja jäi siihen kyyröttämään. Pilvet lensivät taivaalla. Alavaaran rinteellä nousi niittomiesten rivi, viikatteet heiluivat tahdissa ja myöhäinen elopelto kaatui. Kalmismaan ympäril- lä aaltoili kulottunut, niittämätön heinä. Muutaman päivän perästä kylä oli jäävä au- tioksi.¹⁶²

Lokakuun puoleenväliin tultaessa Helminen ja Karhunen olivat ehtineet jo luet- teloida ensimmäisen vallatulle alueelle järjestetyn kansatieteellisen keruumat- kan museosaaliin myöhempiä toimenpiteitä varten. Seuraava, noin viikon mit- taiseksi aiottu matka tulisi suuntautumaan tutkijan jo aiemmin lisätöimenpitei- den arvoiseksi havaitsemaan Haukkasaareen.

Bolsevikkien kädenjälkiä Haukkasaareessa

Haukkasaari oli Kiimaanvaaran kyläpiiriin kuuluva Lieksajärven saari. Vesi- teitse sinne oli Repolan kirkolta matkaa noin 8 kilometriä, maanteitse sitä kertyi kolmatta peninkulmaa. Kylän pelloilla kasvoi perunaa, kaalia, rehujuurikasta ja ruista, pieniä yhden lehmän tai muutaman lampaan lääviä oli liki joka talossa.

¹⁶⁰ SKM: KTKKA 957/Helminen 11.10.1941.

¹⁶¹ SKM: KTKKA 957/Helminen 11.10.1941.

¹⁶² SKM: KTKKA 957/Helminen 11.10.1941.

Eläimiä varten oli sammalturvetta nosteltu seipäille kuivumaan ja kerppuja oli kuivumassa useammankin asumuksen seinustoilla - jopa tsasounan lattia oli riipulehtien peitossa. Löytyipä vielä kirkonkin lähes jokaisen talon aitasta. Kalastus oli kylän sijainnin puolesta Haukkasaarella toisen elinkeinon asemassa, ja aitoista löytyneistä pyyntivälineistä päätellen myös metsästyksellä oli ollut vakaata sijansa kyläläisten elannon hankinnassa. Saaren kuutta päätäloa oli jo sukupolvien ajan asuttanut kaksi sukua: Kanaset ja Pottoset. Kylän kaakkois- ja etelärannalla sijaitsivat poukaman toisistaan erottamina Karppa ja Kondratta Pottosen talot, ja keskellä kylää kumpareen laella seisoivat Prokko Pottosen asuin- ja tuulimyllyineen. Kondratta Pottosen talon naapurissa sijaitsi Jyrki Kanasen talo, ja siitä muutaman kymmenen metrin päässä oli Feodor- eli Parta-Pottosen talo, joka oli "bolsevikkiaikana ollut ilmeisesti ryssien asuma ja kommunistikeskus kylässä".¹⁶³

Kylä oli evakuoitu heinäkuun alussa. Paluun toivossa kylän asukkaat olivat parhaansa mukaan pyrkineet kätkemään irtainta omaisuuttaan. Prokko Pottosella oli parhaat ruoka-astiat, posliinit ja lasit kätkeytyneinä karsinaan, ja Kondratta Pottosella oli arvokkain irtain vaateaitassa heiniin peiteltyinä. Anni Pottosen talossa oli piirastahdas jäänyt pöydälle ja voisula sen viereen leipojaansa odottamaan. Mitään erityistä apua tavaroiden haltijoille kätkeistä ei kuitenkaan koitunut, sillä kaikki irtain oli jo pengottu ja levitelty pitkin pihoja. Tavarain lisäksi lojui kylän liepeillä myös useita koirien ja lampaiden raatoja. Osa paljastuneista kätkeistä jätettiin myös aivan tietoisesti niille sijoilleen.¹⁶⁴

Kylän suurin asuinrakennus oli bolsevikkiaikana siirretty Mauranniementielle, Repolan kirkolle. Feodor Pottosen asuinsijaa oli uusittu kovalla kädellä: pirtti oli jaettu lautaseinillä neljään pilttuuseen ja riihi näytti viimeksi toimineen neuvostotilaiden hevostallina. Muutoinkin "koko talo osoitti uusien ihmisten ja vieraitten tapojen ikäviä jälkiä".¹⁶⁵

Osa ryhmästä lähti Vuosniemeen siivoamaan, osa siivoaa täällä Parta-Pottosen kommunistitörkyjä, joiden seasta olen jo erotellut museotavaran, parhaana kappaleena karjalaisen pöydän. Aamutoikseni tarkastelin Anni Pottosen saunan ja peruna-kuopan. Sitten pakkasin tavarat lähetyskuuntoon, pengoin pari aittaa, kävin uudelleen kalmismaalla ja kaavailin mieleeni kylän kartan. Tein muistiinpanoja rakennuksista. Kirjoittelin.¹⁶⁶

Myös Haukkasaaren kalmisto oli ehtinyt kokea kovia. Sitä ympäröivä aita oli sortunut, ja koivuista oli kiskottu irti tuohta. Uusimmat aidanseipäin merkityt haudat olivat kalmismaalla 1930-luvulta, ja muutamaan niistä oli nastalla pai-

¹⁶³ SKM: KTKKA 957/Helminen 6.10.-18.11.1941. Muistiinmerkintöjä Haukkasaaren kylän rakennuksista.

¹⁶⁴ SKM: KTKKA 957/Helminen 6.10.-18.11.1941. Muistiinmerkintöjä Haukkasaaren kylän rakennuksista.

¹⁶⁵ SKM: KTKKA 957/Helminen 17.10.1941.

¹⁶⁶ SKM: KTKKA 957/Helminen 17.10.1941.

nettuna luokkiliina eli palttinakankainen tilkku. Ruoka-astioita Haukkasaaren kalmalautoille ei Helmisen havaintojen mukaan näytetty enää tuodun.¹⁶⁷

Tutkijan laatiman kyläkuvauksen pohjalta on hieman hätkähdyttävää huomata, miten paljon informaatiota Helminen harjaantuneena kansatieteilijänä kykeni, ja toisaalta rohkeni, tehdä kyläyhteisöstä, jossa ei tarkalleen ottaen ollut ristien sielua. Äärimmäisen tarkoista ja täsmällisesti suoritetuista ja esite-tyistä kansatieteellisistä havainnoistaan huolimatta ei tosiasiassa ollut ketään, jolta asiatietoja olisi saattanut tarkistaa. "Minkälainen Feodor Pottosen talo ennen on ollut, siitä en tiedä, kun ei ollut keltä kysyä." Monilta osin kyse oli siis myös tutkijan otaksumista.

Kylien elonkorjuiden eteneminen ja sitä seuraava kylien tyhjentäminen piti tutkijan jatkuvassa liikkeessä. Heti perunan noston päätyttyä kylän tuli otta-maan huostaansa kuopiolaisista koostuva siivousryhmä, joten museotavaran keräämisellä oli kiire. Museotavara eroteltiin kylän rakennuksista yhden ainoan päivän aikana.¹⁶⁸

Aamusta rupesivat savut nousemaan kahdesta siivottavan talon pihoilta ja trubasta. Olen valokuvannut. Ja sitten hikihatussa kantanut tavaraa Pottosen aittaan ja kym- menet kerrat juossut nuotioilta nuotiolle katsomaan, etteivät polta niissä tarpeellista. Aamiaisilta kuorma-auto vei yhden lastin tavaraa, valmiiksi pakattua, Repolaan.¹⁶⁹

Käyttökelpoista taloustavaraa piti kyliin jättää myös Itä-Karjalaa koskevien asu- tussuunnitelmien mukaisesti, vaikka tutkijan välillä tekikin "mieli ottamaan muutamia hyviä ja kauniita puuastioita näytteeksi työtaidosta, mutta kun niitä tarvittiin kylän asuttamisessa, täytyi jättää niiden talteenotto toiseen ker- taan".¹⁷⁰

Vuosniemi - kansatieteilijän toiveuni

Työskentelyn Haukkasaassa päätyttyä Helminen siirtyi lokakuun 16. päivänä Vuosniemen kylään, josta oli tuleva ensimmäisen sotavuoden kansatieteellisten tallennustöiden kohokohta. Kylistä kenties ainoastaan se kykeni tarjoamaan edes häivähdyksen sitä itäkarjalaisen autentian kokemuksta, jota tutkimuskentäl- tä todella toivottiin löydettävän. Kansatieteellisten havaintojen kannalta Vuos- niemi osoittautui tähän asti nähdystä kaikkein antoisimmaksi. Sattumanvarai- sen irtotavaran keruun sijaan tutkija ehti nyt myös yksityiskohtaisemmin pa- neutua valitsemaansa työsarjaan.

¹⁶⁷ SKM: KTKKA 957/Helminen 6.10.-18.11.1941. Muistiinmerkintöjä Haukkasaaren kylän kalmistosta.

¹⁶⁸ SKM: KTKKA 957/Helminen 14.10.1941.

¹⁶⁹ SKM: KTKKA 957/Helminen 15.10.1941.

¹⁷⁰ SKM: KTKKA 957/Helminen 6.10.-18.11.1941. Muistiinmerkintöjä Haukkasaaren kylän rakennuksista.

Vuosniemi ei ollut kaukana tukikohdasta. Maanteitse matkaa Vuosniemeen oli seitsemisen kilometriä, mutta vesitse matka yli Lieksajärven ei ollut kahta kilometriä pidempi. Kelirikon alettua täytyi lyhyempi vaihtoehto kuitenkin hylätä. Samasta syystä ei myöskään ollut mahdollista käydä tarkistamassa järven selän takana siintäneitä Korolin ja Hautaniemen jo pitkään asumattomina olleita kyliä.¹⁷¹

Muiden Repolan kylien tavoin Vuosniemi oli tyhjentynyt asukkaista jo kesä-heinäkuun vaihteessa. Repolan Kolvasjärveltä kotoisin olleen vääpeli Romanaisen antamien tietojen mukaan se oli koostunut neljästä asuinsijasta, jotka olivat Trossi, Kakko, Kormila sekä neljäs uudempi, vielä osin keskentekoinen talo, jonka nimi oli jäänyt tuntemattomaksi. Vanhempien kansatieteellisten selontekojen mukaan Vuosniemen kylässä olisi asunut ainakin Haurilaisia, Hilipäisiä, Kokkosia, Nehvosia ja Ontosia. Kylän nykyisen kalmiston muodostivat kuitenkin pääosin Kakkoset ja Timoset. Taloista Kakko ja Trossi olivat vielä hyvässä kunnossa, mutta Kormila oli sen sijaan pahasti rappeutunut. Kahdesta paremmin säilyneestä erityisesti Kakko miellytti tutkijan silmää. Kakkoset ja Kakkojeffit olivat asuneet talossa aina miehityskesään asti. Vankkatekoinen rakennus ja irtain omaisuus rohkaisivat tutkijan arvelemaan sen kielivän jo "tsaarinaikaisesta vauraudesta ja vanhasta karjalaisesta mahdista, jota ei kolhoosiin ollu saanut rapistumaan".¹⁷²

Kaikesta huolimatta suomalaisten hyökkäysvaiheen nopean etenemisen mukanaan tuoma äkkilähtö oli jättänyt jälkensä myös tähän varsin hyvävointiseen karjalaistaloon.

Taloo oli sota raastanut. Ikkunat oli lyöty rikki, linnut lentelivät läpi pirtin ikkunasta ikkunaan. Perä tšupussa, siinä missä pyhäinkuvaa pidetään ja missä vielä on hylly sitä varten, lojui koiran raato. Sen vierellä hohti kaiken lian keskellä valkoinen joutsenensiipi. Pöydällä oli sysiä ja kalanruotoja. Kamarin uunilla oli kuoseli ja siinä kaunis uusi latikkanauha ja hyvä, kotitekoinen kuoselipuikko. Ikonat, obrazat, pyhäinkuvat oli otettu seinältä alas. Kaikki vaatetavarat, mikä asukkailta oli jäänyt, joutokossa raitaisia praasniekkasukkia ja käsipaikan pitsejä, virui pitkin lattiaita. Kangastilkut olivat yli kylän ja koko Repolan samanlaisista kankaista, toinen kukikasta, toinen keltaraitaista ohutta patjakankaan tapaista. Kamarin ikkunan kamanaan oli levitetty koppelon pyrstö. Siniseksi maalattu tuoli oli jäänyt keskelle lattiaa ja maalikuppi pensseleineen sen viereen. Kalustona kamarissa oli sohasänky, pari pöytää ja tuolia. Sintsoon oli nostettu suutarin työkalupöytä. Komerossa näkyi paljon linnunsiipiä ja höyheniä. Kaikenlaisen keitto- ja ruoka-astiaston ohella siellä oli vanha tuohivakka, siinä rikkimalja ja tsaarinaikainen mitali. Siellä oli myös kätöksä pari obrazaa.¹⁷³

Hieman myöhemmin Helminen julkaisi *Kotiseutu*-aikakausjulkaisussa matkakuvauksen kylästä nimellä "Vuosniememen kylä Repolassa". Artikkelinsa tutkija laati hyvin pitkälti matkapäiväkirjaansa laatiman kuvauksen mukaiseksi. Täysin yhdenmukainen se ei silti ole, sillä vaikka miljöökuvaukset sinällään ovatkin keskenään liki identtiset, kenttätöypäiväkirjan kuvaus sisältää osan, jo-

¹⁷¹ SKM: KTKKA 957/Helminen 16.10.1941.

¹⁷² Helminen 1942, 47-54. Artikkelissa "Vuosniemen kylä Repolassa" (*Kotiseutu* 1942) Helminen viittaa jo 1800-luvun puolella tehdyn kansatieteellisen matkan yhteydessä laadittuihin Vuosniemen kylän asutustietoihin.

¹⁷³ Helminen 1942, 47-54.

ka on julkaistussa tekstissä sivuutettu. Edellisen sitaatin kahden kappaleen väliin kuuluu alkuperäisissä kenttätyöpäiväkirjoissa viittaus talossa eläneisiin lapsiin.

Porstuan pohjakamarissa oli lattia täynnä Kakkojeffin geometrian ja algebranvihkoja, oppikirjoja, paperisilkkisiä kukkasia, lasten leluja, piirustuksia ja kangastilkkuja.¹⁷⁴

Tien toisella puolen, Kakon taloa vastapäätä, sijaitsi Trossi. Edellisestä se poikesi siinä, että rakennuksen keskeltä oli yksi pirtti purettu, ja varsinaista asuintilaa oli vain toinen pirteistä sekä sen takainen kamari. Pirtin ja tanhuan välissä oli kolme aittaa, joista yksi oli entisen sintson pohjasta erotettu. Yksinkertainen sauna, kyly, oli rannassa ja aitta talon takana, muutaman kymmenen metrin päässä pääarakennuksesta.¹⁷⁵ Koska myöskään Trossin talon asukkaista ei ollut täsmällistä tietoa, Helminen teki havaintonsa pirttiin jääneiden elämisen jälkien perusteella.

Vaatteista päätellen on Trossissa viimeksi asunut vanha karjalainen vaimo ja pieni poika. Muitten ikäkausien vaatuksesta ei näkynyt nauhaakaan. Pojan liivihousuja, joissa nappien sijalla (olivat) nauhat, ja vanhan emännän jupkia ja hyvin paikkaisia ja kuluneita sveresihameita oli kamarin seinänauloissa ja aitoissa. Piiras- ja kehruuvärttinöitä oli useita, samoin oli aitassa valmiita kuontaloita eli kuoselipäitä, tilkkuja morsiusvaipoista, saran ja piikon tilkkuja, myös jouhia ja valmiita ansakimppuja. Lapsen luistimet, kömpelösti puusta tehdyt, oli aitan lakalla. Siellä oli myös pari puista lehmän kytkyttä. Pieni kirnu oli vielä rasvainen voista, ja lehmän kellonkantimessa oli tuore lehmän haju. Kun se lisäksi oli kätetty lehtihinkaloon, oli sitä ajateltu tarvittavan. Lehtihinkalossa oli arvattavasti muutakin kätettyä, mutta en ruvennut kaivelemaan, peittelin vain säilyllä paremmin. Jokin kaunis posliiniesine kertoi menneistä hyvistä päivistä ja monet keskeneräiset käsityöt ja uskomattoman karsivällisesti paikatut ryysyt väsymättömästi uutteruudesta. Linnut olivat jo kuukausimääriä olleet tämänkin talon ainoat asukkaat. Ne nokkivat piirastahdasta pöydältä ja siemeniä pellostä. Ovet ja ikkunat olivat auki tuulen tulla ja mennä.¹⁷⁶

Kylän kolmas kansatieteellisesti mielenkiintoinen asuinrakennus oli kalmis- maan liepeillä sijainnut, edellisiä vaatimattomampi, Kormilan talo. Pirtti oli matala ja sen ikkunat olivat lähes sillan rajassa. Pöytää ja kiinteitä istuinsijoja lukuun ottamatta ei muuta irtainta pirtissä enää ollut, ja myös talon aitta oli tyhjennetty.¹⁷⁷ Kylän koillis- ja pohjoispäässä sijaitsi kaksi rihtä, latoja sekä uuden ajan airuena toiminut kolhoosinavetta.¹⁷⁸

Monen muun kylän tavoin myös Vuosniemen keskeisin kansatieteellinen anti ja samalla rikkumattomin karjalaisen tapakulttuurin ja miljöön autentia oli ammennettavissa menneisyyden asuttajien sijoilta, kylän kalmismaalta.

Tuntui omituiselta, että neljän talon kylässä on niin mahtava kalmisto kuin Vuosniemen kuusikko on. Kuusia on kaatunut ristiin rastiin, toisia kuivunut pystyyn ja naavoittunut. Pihlajan vesakko oli nousemassa kuusikon äärillä. Viime aikoina näkyi

¹⁷⁴ SKM: KTKKA 957/Helminen 16.10.1941.

¹⁷⁵ Helminen 1942, 47–54.

¹⁷⁶ Helminen 1942, 47–54.

¹⁷⁷ SKM: KTKKA 957/Helminen 16.10.1941.

¹⁷⁸ Helminen 1942, 47–54.

kuusia kaadetunkin, ja kaakkoisnurkassa kalmismaata oli korkea kerppuhaasia. Koil-lisnurkassa on kolme veneen puoliskon kattamaa hautaa, kokat itää tai itäkaakkoa kohti. Näitten hautojen lähettyvillä seisoivat vanhimmat vuosiluvulliset ristit, punaisiksi maalatut, vuodelta 1892. Näihin oli kiinnitetty puisia ”jumalia”, kalmatauluja, joissakin lasten risteissä taas riippui vanhempien kasteristi. Melkein kaikki kalmis-maan ristit olivat tyvestä lahonneet, viimeiset ristit ovat vuodelta 1933. Sen jälkeen on haudalle, jalkopäähän, pystytetty vain karsimaton seiväs, vanha aidanseiväs tai näreenkarahka. Mutta niihinkin on joko sidottu tai nastalla painettu valkoinen tai punainen luokkiina ja uusimmalla, suvisella haudallakin on kalmalauta. Kalmal-aidoilla näkyi savipatoja ja pieniä emalivateja, joissa oli ruokien tähteitä. Äärimmäisenä lännen puolella oli uusin hauta, kalmalaudalla kaksi seppeltä, kuusen- ja kata-janhavuista sidottua ja kangassuikalekukkasin koristettua. Pihlajankukkakimppu oli laskettu seppelten päälle. Ja ruokavati oli kalmalaudan länsipäässä, seiväs itäpäässä. Auringon laskiessa oli tunnelma kalmismaalla vahva. Kuuset hankasivat parاهدellen toisiaan vasten, palokärjet ja tikat koputtelivat puita ja kuukkelit parkuivat. Rantajää repeili raiiloille ja ulahteli. Se paistoi kuusten takaa sinipunervana, selempänä kohti vaalean vihertävää ja kaukaiset selkääavat vaalenivat sinisiksi. Metsät erottuivat vas-tarannoilta ja hiekkarannat hohtivat terävinä.¹⁷⁹

Ryhmän paluumatka sodan kulottamaa, korsujen ja hautojen reunustamaa tietä Haukkasaaresta Repolaan alkoi 18. lokakuuta jalkapatikassa. Matkan varrelle osui tarkastamatta jäänyt Moissei Pottosen asuinsija, josta pirtti oli jo purettu, mutta tanhut, läävä, vaja, lato ja kyly olivat jäljellä ja talon irtaimisto niihin ympäriinsä viskottuna.¹⁸⁰

Tanhuaan oli nostettu pirtin pöytä ja lauteet, kätkyt, puuastioita, vaatetta ja työkalu-ja. Otin niistä museolle vitimen, videinpoalikan, vaatteista pari risaista hametta. Vajassa tai ladossa, jossa on kaksipuoliset ovet, oli paljon tavaraa. Otin ansalavin, djub-kakangasta, ja tuohipäisen puukon, tuohisiimoilla päällystetyn kapin ja päreisen väl-pän. Kaksi viimeksi mainittua jäivät autokuorman tuotaviksi, muut sulloimme rep-puihin.¹⁸¹

Seuraavat päivät tukikohdassa kuuluivat matkalta kertyneen aineiston järjeste-lyssä sekä sen lähialueiden Tuntunniemen ja Grimoinniemen tarkastelussa. Tutkijan apuna ollut lotta Meri Kyrki kävi lahtelaisen siivousryhmän matkassa päiväselältään Kolvasjärvellä, ja aikeena oli käydä myös Kalmasaaresta, mutta aikaisista pakkasista huolimatta ei Lieksajärvi ollut vielä ehtinyt kunnolla jäätyä vasta kuin rannoilta, joten tuo retki piti toistaiseksi unohtaa. Museotavaraa löy-tyi hieman jopa aivan tukikohdan liepeiltä, sotapoliisien leirisijalta Tuntunnie-meltä. Syysmyrskyjä pidellessä perinnetietoja kertyi tukikohdassakin mukavas-ti, sillä 21.10. ”Karhunen innostui kertomaan Repolan entisistä häistä ja illalla tuli Romanainen ja kyselin häneltä nuotioista ja ruuhista ja Repolan sepistä”. Myöhemmin tuli vääpeli Romanainen tekemään Karhuun myös malliksi virsu-ja.¹⁸² Tulevaa Saarenpään lähtöä odotellessa kävi Kyrki piirtämässä Riikosen-niemellä riitää ja Pikarisen talon sänkyä. Maija Karhunen odotteli siirtoaan

¹⁷⁹ SKM: KTKKA 957/Helminen 16.10.1941.

¹⁸⁰ SKM: KTKKA 957/Helminen 18.10.1941.

¹⁸¹ SKM: KTKKA 957/Helminen 18.10.1941.

¹⁸² Kaukopartiomiesten muistelmissa vääpeli Romanainen muistetaan ”varsinaisena mestarinikkarina”. Hänen huhuttiin veistäneen vencen itselleen marsalkka Mannerheimille. Marttinen & Tikkanen 2004, 66–67.

Lusmaan, jonne hänen oli määrä rientää tukkimiesten kokiksi.¹⁸³ Tukikohdassa alkoi näkyä jo myös vihollisväriä, sillä ”Vankeja häärää tässä nurkilla. Joukossa on pari karjalaista, mutta on vihaisia aatteenmiehiä myös”, kirjoitti Helminen päiväkirjaansa.¹⁸⁴

Kohti uusia autiokylä

Jo ennen lähtöä Saarenpäähän, lokakuun 24. päivänä, oli saatu tietää Tuulivaaran olevan tuhkana. Vain muutama talo oli jäänyt kylän merkiksi. Lusma taas oli siivottu jo liiankin perinpohjaisesti; se mitä ei ollut poltettu, oli ”evakuoitu” parempiin käsiin. Matkaa taitettiin jälleen kerran muona-auton kyydissä. Reitti kulki nyt jo hiljentyneen Haukkasaaren kautta, syyskalastus oli päättynyt, ja Kondratta Pottosen talossa toiminut entinen muonakeskus ja majatalo oli jäänyt vaille asukkaita. Rintaman läheisyys ja tuntikausia kestänyt kylmä taival kohti Saarenpäättä kuorma-auton lavalla eivät näytä Helmistä kuitenkaan erityisesti lannistaneen, pikemminkin päinvastoin.

Pojat lauloivat ”Kukkivia kumpuja” ja muita sotaululuja. Laulajalla oli hyvin vahva ja kaunis tenori. Tähdet roihusivat ja revontulet paloivat. Yhtäkkiä kaikki alkoivat laulaa ”Ken olet, armas tähti”, ja erämaa tuntui taas mielellään hengittävän uuden laulun. Auto hyppelehti kuin vene aallokossa. Yhtäkkiä pysähdyttiin taas, kuten jo aikaisemmin metallin kiiltäessä tiellä. Tällä kertaa oli jäähdyttävä tyhjä ja kovasti kuumennut. Oltiin juuri puolustuslinjalla. Ei muuta, tehtiin nuotio keskelle tietä, sillä metsään ei miinojen vuoksi ollut menemistä. Kohta tervaskokko loimusi ja lunta pantiin sulamaan ja makkarat paistumaan. Kaikin pureksittiin siinä leipää ja koottiin lämmintä takin sisään. Tervasloimu valaisi runnellun metsän jylhän näköiseksi, mutta itse valkea oli kaunis. Kohta kekäleet taas viskottiin lumeen ja lähdettiin. Taivas oli vetäytynyt pilveen. Noustiin jyrkkiä mäkiä, joissa miesten aina piti mennä lapioidaan tie hiekalle. Matkan varrella laulettiin ja vaiettiin ja koko ajan auto hyppelehti kapulasilloilla ja jäätyneissä tien kuopissa.¹⁸⁵

Määränpäähän saavuttiin myöhään illalla, ja heti aamusta päästiin seuraavana päivänä tarkistamaan Kakkosen ja Bolttisen talot, joista löytyi muutama pyhäinkuva ja käsiastia. Koska kuitenkin vielä samana päivänä avautui mahdollisuus päästä muona-kuljetuksen mukana Roukkulaan, Saarenpään tarkempi läpikäyminen jäi tutkijoilta tuonnetun. Kohteena ollut Roukkulan kylä sijaitsi saarella, jonne kulku oli mahdollista vain kapeaa puusiltaa tai lossin tapaista lauttaa käyttäen virran yli. Kylän lähistöllä oli pitkään liikuskellut myös karhu, joka oli tappanut Saarenpään lampaita ja peitellet haaskoja sammaliin, joten Helmisestä, Karhusesta ja Kyrkistä koostuvan retkikunnan turvaksi jätettiin kylään aseistettu sotamies.¹⁸⁶

¹⁸³ SKM: KTKKA 957/Helminen 20.10.-23.10.1941.

¹⁸⁴ SKM: KTKKA 957/Helminen 23.10.1941.

¹⁸⁵ SKM: KTKKA 957/Helminen 24.10.1941.

¹⁸⁶ SKM: KTKKA 957/Helminen 25.10.1941.

Roukkulan kylä jakaantui virran kahden puolen Kobosen ja Jouhkimaisen puoleen. Kobosen puolella olivat Ondrei Kyrssosen ja Marttisen talot "aivan päälle kaatumassa", ja vain Huureisen talo vaikutti edes jotenkin asutulta. Metsänvartija Platonaisen tilan tutkija arveli olleen karjatalousrakennuksista päätellen kylän kolhoosikeskus. Ainakin perunaa oli kylän pelloilla viljelty ja myös ruista oli päästy puimaan. Yhteen kylän kalmismaan männyistä oli rakennettu tähystystorni ja sen tsasounan ja hautojen sijalle oli kaivettu ampumahautoja.

Roukkulan kylän asutus karttapohjalla kuvattuna syksyllä 1941. Kartan on Helmi Helmisen käyttöön laatinut luutnantti Olli Sopenen. Museovirasto: Kansatieteellinen käsikirjoitusarkisto.

Huureisen talossa oli kolme pirttiä, gornitsa ja aittoja. Maija Karhuselle kylä oli lapsuudesta tuttu. Tutkijakumppanilleen hän kertoi Huureisen talon olleen parhaina päivinänsä varsin vauraan. Helminen kiinnitti talossa huomionsa sen kauniiseen päätyparvekkeeseen, ikkunanpieliin sekä seinän viertä pitkin nousevaan korkeaan portahikkoon. Talon toinen pirtti oli suljettu. Sinne oli koottu lukkojen taakse koko kylän pikkuirtaimisto, johon ei katsottu aiheelliseksi kajo-ta. Syystä tai toisesta siivousryhmä oli kantanut asumusten irtaimen, pöydät, istuimet, makuusijat ja muun kalustuksen ulos räystäiden alle, missä katoilta nyt sulava lumi pääsi niitä turmelemaan. Varsinainen museopelastus käsitöiden ja naisten vaatetuksen alalta löytyi Huureisen talon perunakuopasta, josta Helminen nosti vedestä uiskentelemasta talteen juhlanan praasnikkasveresin, ani-liinipunaisen kouhdan sekä pari villakankaista huivia. Huureisen pirtin sei-nältä olisi ennakkotietojen mukaan pitänyt löytyä myös ristipistoin koristeltu,

vanhaa tekoa ollut naisen lakki, mutta se näytti ennättäneen jo tulleen aiemmin viedyksi: ”joku oli taas korjannut eli evakuoanut sen ennen minua”.¹⁸⁷

Kylää halkoneen virran toisella puolella sijainnut Jouhkimaisen tila oli kylän monien muiden rakennusten tavoin muutettu venäläisten kasarmiksi. Talon vanhastaan tuntenut Karhunen saattoi silti sen nykyasusta huolimatta esitellä Helmiselle talon neuvostokomentoa edeltäneen huonejärjestyksen: ”tässä on tyttären huone, tässä poikain, tässä isännän ja emännän, ja joka kerta hätkähti kun ovelta aukenikin näky johonkin kasarmitoimistoon. Vanhasta hengestä ei ollut jäljellä muuta kuin yksinäinen, jyhkeä honka keskellä pihaa”. Jouhkimaisen vieressä oli Pussisen talo, jonka karjalainen irtaimisto oli siirretty ulkorakennukseen. Suuri osa vaatetavarasta oli kuitenkin ollut ”niin vasikkain ja koirain sotkema”, että se oli jo aiemmin hävitetty ja vain kaistale hienoa morsiusvaippaa oli jäänyt talteen otettavaksi. Samasta Pussisen talosta oli aiemmin löydetty kuolleena puna-armeijan upseeri.¹⁸⁸

Kyläkatselmuksesta jäljelle jääneiden Lukinin rakennuksista tutkijat löysivät kauniin kuoselin, vanhan suusta ladattavan pyssyn sekä seudun vanhinta pätsityyppiä edustaneen tulisijan. Jo aiemmin myös luutnantti Sopenan oli korjannut samasta paikasta talteen ruutipahkan. Eräästä kylän aitasta löytyi koivun pölkystä askaroitu matkalaukku, jonka ryhmän mukana ollut sotilas välttämättä tahtoi ottaa kantaakseen, vaikka hänelle vakuuteltiin, ettei museo tulisi sitä tarvitsemaan.¹⁸⁹ Paluumatka tukikohtaan taitettiin jalkapatikassa jännittyneissä tunnelmissa, sillä alueella tiedettiin vaeltelevan joukoistaan erkaantuneita puna-armeijan sotilaita. ”Vielä syksyllä myöhään oli Saarenpään väki tietämättään elänyt yksissä leivissä metsäryssien kanssa pari viikkoa”.¹⁹⁰

Verratessaan kylää Haukkasaareen, Vuosniemeen sekä Repolan kirkonseutuun, Helminen päätyi johtopäätökseen, joka hänen mukaansa osoitti Roukkulan rappiotilastaan huolimatta olevan osa sitä kansanomaisen käsityötaidon syvältä kyllästävästä vyöhykettä, johon Saarenpääkin kuului. Hänen mukaansa se näkyi niin Roukkulan rakennusten yksityiskohtien runsaudessa kuin niiden kalustuksenkin poikkeuksellisen huolitellussa käsityössä. Roukkulan naiset olivat Helmisen mukaan olleet aivan yhtä käteviä ja ahkeria siellä kuin Repolassakin. Siitä todisteena oli vanhemmalta ajalta löydetty vaipan riekaleita ja uudemmalta pitsejä.¹⁹¹ Nähtävillä olleen rappion aiheuttajasta ei Helmisen mukaan ollut epäselvyyttä.

Kaikista näkemistäni kylistä on Roukkula tähän asti ollut rappeutunein ja syynä on ilmeisesti venäläisten kasarmi Jouhkimaisen puolella kylää. Ottamalla haltuun kylän

¹⁸⁷ SKM: KTKKA 957/Helminen 25.10.1941.

¹⁸⁸ SKM: KTKKA 957/Helminen 25.10.1941.

¹⁸⁹ SKM: KTKKA 957/Helminen 25.10.1941.

¹⁹⁰ SKM: KTKKA 957/Helminen 25.10.1941.

¹⁹¹ SKM: KTKKA 957/Helminen 25.10.1941.

suurin talo on ikään kuin selkä taitettu koko kylältä. Ihme, että Huureinen oli vielä niinkin kunnossa kuin se oli.¹⁹²

Saarenpää oli kylä, johon kuului parisenkymmentä Lieksajärven Lukkasenniemen ja Homasenniemen väliselle alueelle sijoittunutta taloa. Kanta-asutuksen lisäksi kylän neuvostoasuun kuului keskellä kylää sijainnut kyläneuvoston kokoushuone, kalakellari sekä kauppa, joka toimi hävitetyn tsasounan paikalla. Suomalaismiehityksen aikaan tsasounakummun olivat vallanneet sen honkien suojasta ilmatilaa tarkkailleet ilmavalvontalotat. Viimeksi vaikuttaneesta yhteiskuntajärjestelmästä Saarenpäässä muistuttivat myös kylän eteläpäässä sijainnut vanha kolhoosinavetta. Asukkaat olivat paenneet kylästä. Kylään ensimmäisinä saapuneiden Leppälaxin komppanian miesten mukaan kylää asuttivat tuolloin vain syystä tai toisesta evakuoimatta jääneet hevoset.¹⁹³ Tutkijoiden saavuttua kylän alkuperäisistä asukkaista paikalle olivat tulleet myös Homasenniemellä kalastuskautena majaansa pitäneet Homasen veljekset, joilta tutkijan onnistui saada kylän muuta asutusta koskevia tietoja.

Repolan tukikohdassa saatiin myöhemmin sotilasvirkailija Puolivälin välityksellä tietää Saarenpään kylän toimineen viime vuodet kalastuskolhoosina. Tieto saatiin yllättäen Taanisen talon varsinaiselta isännältä, Jussi Taaniselta, joka tuolloin oli sotavankina Kannuksen sotavankisairaalassa.¹⁹⁴

Useimmista Saarenpään taloista irtaimisto oli koottu keskitetysti kylän yhteiseen varastoon, joten tarkempi havainnointi sen suhteen, miltä missäkin talossa oli tarkalleen ottaen näyttänyt, oli mahdotonta. Kokonaiskuvaa autiokylän varhaisemmasta elämänmenosta piti kutoa kokoon vähistä aineksista. Se harmitti Helmistä, joka kaipasi päätelmiensä tueksi myös oikeita eläviä ihmisiä. Ei siis ihme, että hän muutamaa päivää myöhemmin odotti saavansa Repolassa tavattavakseen Tunkualta kuulopuheiden mukaan evakuoitua väestöä, sillä ”olisi toista saada haastatella heitä kuin tehdä päätelmiä vain autoista taloista ja tyhjästä kylästä, rappauteineita kalmismailta ja lumppulaareista”.¹⁹⁵ Liioin museoosineitä ei kertynyt paljo Saarenpään kylän ydinalueelta. Se, mitä taloihin oli jäänyt paikalleen, kuului kiinteään kalustukseen. Kuikkasessa, joka oli tukikohtana toimineen Vaarisen talon ohella ollut kylän vauraimpia taloja, jäljelle olivat jääneet seinä kiertävät lautsat, sohväsänky sekä pyhäinkuvahylly. Kuikkasen talon aitan oven päälle oli lyöty kalmismailla käytetty kalmataulu eli obraza. Maija Karhusen mukaan talo oli takavarikoitu sen isäntäväeltä jo talvisodan aikaan ja sen isännät, isä ja poika, karkotettu Siperiaan. Kaurosen ja Laasarin taloissa ”rappio oli jo pitkällä, pirtit jaettu kolhoosikarsinoiksi, uunit pilat-

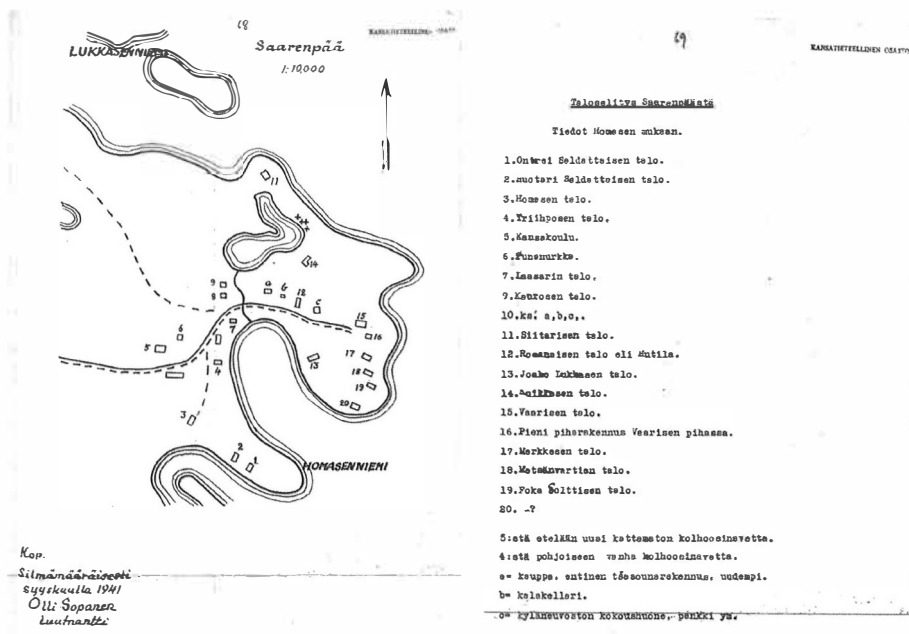
¹⁹² SKM: KTKKA 957/Helminen 25.10.1941.

¹⁹³ Palaste 1996, 63.

¹⁹⁴ SKM: KTKKA 957/Helminen 12.11.1941. Puolustusvoimien Suomen sodissa menehtyneiden tiedoston mukaan Itä-Karjalassa palveli 1./JR 8:ssa kannuslainen Svante Puoliväli, joten kysymys saattaa olla hänestä.

¹⁹⁵ SKM: KTKKA 957/Helminen 28.10.1941.

tu, portaat luhistuneet, ja ikkunat rikki". Tosin karjalaisia ruokia ja käsitöitä näytettiin niissä tutkijan havaintojen mukaan yhä tehdyn.¹⁹⁶

Helmi Helmisen kenttätöiden yhteydessä valmistunut selvitys Saarenpään kylän asutuksesta ja sen rakennuksista. Kylän kartan on Helmiselle laatinut luutnantti Olli Sopenen. Museovirasto: Kansatieteellinen käsikirjoitusarkisto.

Tukikohdan lähialueista Homasenniemi osoittautui kansatieteen kannalta vähäpätöiseksi, eikä Helminen katsonut sen olevan valokuvaamisen saatikka detaljipiirustusten aiheuttaman vaivan arvoinen. Homasen talon vanha päärakennus oli siirretty Roukkulan virran kahlaamon luo, ja uusi rakennus oli tyystin venäläinen. Merkittäviä löytöjä ei tullut eteen myöskään kylän kahdesta muusta talosta, Ontrei ja Huotari Sadattaisesta, joista ensimmäisestä Helminen pani merkille obrazakotasen sekä oraskäävän pirtin ikkunan pielestä.¹⁹⁷ Kaiken kaikkiaan kylän yleisilme vaikutti lähinnä kaottiselta.

Aittojen edessä oli vaatekasoja ja rökkiöt kenkärajoja, joitakin tuoleja, vakoja ja lippaita. Ne oli viskottu ulos aittoja siivotessa ja nyt olivat vaatteet jäätyneet suureksi paakuksi, jota ei voinut ryhtyä repimään. Kaikista paitsi Homasenniemen taloista kaikki vaatteet ja lumput olivat kerätty osaksi kaupassa olevaan loppuvarastoon, osaksi suureen loppuvaraariin huonekaluvarastossa.¹⁹⁸

¹⁹⁶ SKM: KTKKA 957/Helminen 25.–26.10.1941.

¹⁹⁷ SKM: KTKKA 957/Helminen 27.10.1941.

¹⁹⁸ SKM: KTKKA 957/Helminen 27.10.1941.

Mainittuja lumppuvarastoja käytiin tämän jälkeen läpi tarkemminkin, mutta mitään museokelpoista ei joukosta kuitenkaan enää löytynyt.¹⁹⁹ Inhimillisesti ottaen merkittävin havainto Homasenniemellä lienevät olleet lampaan jäljet lumessa - Vaarisen talosta oli pässi päässyt karkuteille ja näin päästiin karkulaisen jäljille.

Päähuomio Saarenpäässä kiinnittyi itse rakennuksiin ja rakennusdetaljeihin. Meri Kyrki piirsi luonnokset kylän kaikkien rakennusten portahikoista. Juuri niissä ilmeni Helmisen mukaan se "sama tyylivarmuus, mikä antaa kulttuurin leiman koko Saarenpäälle". Talojen irtaimen kohdalla tulos jäi laihemmaksi, ja huonekalujen osalta luonnospiirustukset tehtiin vain muutamasta seinänyllystä. Oman pienen lisänsä toi vielä Pläkkäjän autioituneella kasarmisaa-rella komennuksella ollut työryhmä tuomalla sieltä mukanaan koristeellisen kuoselin.²⁰⁰ Myrskyisien syyssäiden asetuttua - lumi peitti tuolloin jo maan - Helminen pääsi lopulta valokuvaamaan Kuikkasen, Laasarin, Joaka Lukkasen sekä tukikohtana toimineen Vaarisen talon ja sivurakennukset. Kuvatuksi tuli myös kylän pohjoispäässä sijainnut Siitarisen talo, joka oli neuvostohallinnon aikana muutettu lastenkodiksi.²⁰¹

Viisitoista lastensänkyä oli kamarissa. Pirtissä kaksi matalaa lautsoista tehtyä ristikojalkapöytää ja pikkuriikkiset lautsat. Pirtti oli lautaseinällä jaettu kahtia, kuten kaikissa ryssän hoidossa olleissa taloissa. Yksi ikkuna rikki, vanerilla hatarasti paikattu, karsinaluukku longolla, seinän vieristä paistoi päiviä. Kylmässä aitassa ikkunan alla kätkyt, ikkuna takana rikki, siitä oli tuiskunut lunta kätkyeen ja laineille lattialle. Otin aitan kynnykseltä kuvan.²⁰²

Varhaisen talven tulon seurauksena paluu Repolan sotilastukikohtaan tehtiin hevoskyydillä pitkin lumen tukkimia teitä.

Hevonen lähti kahlaamaan hankea, reki keikkui pehmeästi lumilaineilla, aisakello helisi, lumi kimmelsi. Metsä oli jouluisen kaunis, kuusten oksat lumessa ja männyt ja lehtipuut huurteessa. Roukkulan tienhaarasta lähdetäessä näkyivät tiellä ihan tuoret hirven jäljet. Se juoksi edellämme pitkin tietä Pläkkäjään asti. Näkyi myös ketun ja jäniksen jälkiä ja metsoja kohahteli petäjistä lentoon hevosten tullessa kohdalle. Oski kertoi kaikesta siitä "unohtumattomasta", mitä hän työryhmän jäsenenä on täällä koonnut muistoihinsa ja kokemuksiinsa.²⁰³

Rutiinityöt tukikohdassa esineluetteloiden kopiaointeineen eivät syrjäkylien maakuun pääsystä tutkijaa kuitenkaan pitkään jaksaneet miellyttää. "Hetimitun ei ole ihan tulisessa menossa, alkaa tympäistä tämä ihmisten maleksiminen täällä", Helminen sai aiheen kirjoittaa. Lähikylistä olisi kyllä ollut mahdollista mennä Kolvasjärvelle ja Virroille milloin vain, mutta pääsy Suulaansaareen oli sitä vastoin kapteenin auton kuntoon tulemisen varassa.²⁰⁴ Mauranniemellä oli

¹⁹⁹ SKM: KTKKA 957/Helminen 28.10.1941.

²⁰⁰ SKM: KTKKA 957/Helminen 28.10.1941.

²⁰¹ SKM: KTKKA 957/Helminen 29.10.1941.

²⁰² SKM: KTKKA 957/Helminen 29.10.1941.

²⁰³ SKM: KTKKA 957/Helminen 29.10.1941.

²⁰⁴ SKM: KTKKA 957/Helminen 31.10.1941.

tosin tarkistettavissa Haukkasaaresta nykyisille sijoilleen siirretty suuri asuinrakennus, joka sekä osoittautui lopulta ”kovin venäläistetyksi” hiirien vilistellessä karkuun tutkijan edeltä huoneesta toiseen. Muutoinkin Mauranniemen ympäristö oli kylvetty täyteen ampumahautoja ja piikkilankaesteitä. Kun vielä Taanisenniemen ja Karhun välille asettuneet, joko bolševikkiaikana rakennetut tai sinne tuolloin siirretyt pienemmät talot oli käyty lävitse, oli tukikohdan ympäristö käytännöllisesti katsoen selvitetty.

Jotain lohtua asemapaikan tavanomaisuuteen toi kuitenkin se, että myös uhtualaissyntyinen kuvataiteilija Palokoski oli saapunut Repolaan kertoillen tutkijalle töistään sekä niiden taustoista. Oman taiteellisen työnsä lisäksi hän tiesi kertoa paljon myös Miinoan, Luvajärven ja Akonlahden asukkaista, tiesipä vielä kertoa 102-vuotiaasta runonlaulaja Jyrkistä.²⁰⁵

Matka Kolvasjärvelle alkoi marraskuun kolmantena päivänä jääpeitteen saaneen Tuntunniemen ylityksellä. Tuntunniemeltä matka jatkui jalkapatikassa muutaman kilometrin pitkin Lieksan tietä, jonka varrelta onnistuttiin saamaan autokyyti Kajaanin tienhaaraan, josta matkaa Kolvasjärvelle oli enää noin viisi kilometriä.²⁰⁶ Kaiken kaikkiaan taivalta Kolvasjärvelle kertyi tukikohdasta alun toistakymmentä kilometriä.

Repolan tavoin Kolvasjärvi oli suurelta osin kasarmialuetta, jossa toimi armeijan eläinlääkintäosasto. Suuri osa asuinrakennuksista oli ”uutuuttaan valkeita, hataria ja mautonta huvilatyyliä” ja jäljelle jääneet alkuperäiset rakennukset olivat useimmiten niin huonossa kunnossa, ettei niihin tutkijan kannattanut kallista kamerafilmiään tuhkata. Kylän vanhalla puolella sijaitsi Romanaisen talo, joka oli jo kauan ollut kylmillään ikkunat särjettynä. Talon viisi vuotta sitten tapahtuneen tyhjentyksen syy oli traaginen: Helmisen kertoman mukaan Romanaisen vaimo oli tuolloin murhattu ja upotettu läheiseen Kipon ojaan.²⁰⁷

Aivan Romanaisen talon naapurissa piti majapaikkaansa lahtelaisista koottu siivousryhmä. Rakennus oli kylän vanhojen talojen tapaan avara ja valoisa tarjoten samalla esteettömät näköalat järvelle. Rakennuksen pohjoispäässä oli tanhut ja sen perällä kaksi läävää. Talosta koilliseen oli sauna ja sen pohjoispuolella kaksi aittarakennusta, joista toisesta tutkija löysi vitmin, sinisen pellovakangaspohjaisen vipukätkeyeen, sekä lumppujen seasta näytteen reikäömmeltä.²⁰⁸

Rukkeja, pellava- tai hampukupuontaloita sekä kangaspuita tuli kylässä vastaan lähes joka talosta, samoin vankkoja puuastioita, aitoissa kaiken kokoisia korvoja, purnuja ja tiinuja. Lattia- ja seinäkaappeja oli myös useampia, yksinkertaisia maalaamattomia orsipöytiä sekä kotitekoisia vinokantisia lipastoja. Muista taloista löytyi hameita, kolme kuoselia, tuohivakka, rukinlapa, kyynärkeppi, pieni viiipsinpuu ja pari pahkakuppia. Kolvasjärven taloista vain kaksi kuvattiin ja yhdestä tehtiin pohjapiirustus. Tutkijoilla piti kiirettä, sillä paluun

²⁰⁵ SKM: KTKKA 957/Helminen 1.11.1941.

²⁰⁶ SKM: KTKKA 957/Helminen 3.11.1941.

²⁰⁷ SKM: KTKKA 957/Helminen 3.11.1941.

²⁰⁸ SKM: KTKKA 957/Helminen 3.11.1941.

Repolaan oli tapahduttava vielä samana päivänä. Helmisen osalta aikaa Kolvasjärven tarkistamiseen oli vain viisi tuntia, ja vastuksia riitti myös paluumatkal-
le.²⁰⁹

Hevonen oli pieni, harmaa, ponimainen raukka, huonossa kengässä. Reki oli huono-
rautainen työreki ja sen takana kuormana vielä kaksi työrekeä karraamassa. Muun
kuorman muodostivat kuski ja minä, museotavarat ja hevoslääkkeet, joita sain pak-
kasessa istuen odottaa hevostalleilla lähes tunnin ajan. Matkan varrelta tuli kuor-
maan vielä kaksi autonsa metsään ajanutta poikaa, mutta heidät karkotettiin pian
kuormalta.²¹⁰

Sotilastukikohdan arkea Repolassa

Kolvasjärven matkan päätyttyä kuuluivat tutkijan seuraavat päivät Repolan tu-
kikohdan arkisissa askareissa. Museotavaroita luettelointiin ja pakattiin, ja talos-
sa riitti tavanomaisia talousaskareita myös Helmiselle - tukikohdan kautta kul-
kivat niin komennukselle menevät kuin Rukajärven suunnasta lomalle lähtenyt
miehistö. Museotavaroiden pakkaamisessa avustamaan luvatus kirvesmiehet
oli määrätty tähdellisemmäksi katsottuun työhön toisaalle, joten tutkija joutui
turvautumaan omaan apuun ja vanhojen ”ryssän laatikoiden” purkamiseen
tehtävästään suoriutuakseen. Karhunen oli Lusman kylästä lähettänyt kirjeen,
jossa hän ilmoitti, ettei sinne museomielessä kannattaisi ensinkään lähteä. Ky-
län ainoan museolöydön, vuolukivisen silitysraudan, hän oli ennättänyt jo lait-
taa postilähetyksenä viestinsä ohessa. Lisäksi Lusman kylästä ja rakennuksista
oli jo olemassa luutnantti Sopasen tekemä kartta.²¹¹ Odottamattoman varhainen
talventulo oli toistaiseksi estänyt pääsyn myös läheiseen Virran kylään. Min-
käänlainen auto- tai hevoskyyti ei voinut tulla kysymykseenkään, sillä yhä jat-
kuvat lumipyryt olivat tukkineet tiet kulkukelvottomiksi. Myös kerätyn esine-
kokoelman suhteen oli epävarmuutta, sillä lähetyslupaa niiden edelleen lähet-
tämislle ei vielä ollut saatu.²¹²

Marraskuun neljännen päivän yönä arkinen puurtaminen kuitenkin yllät-
täen keskeytyi. ”Talo tuntui heilahtavan, kuului kahdeksan jymäystä ja kävi
kova papatus ja leimuaminen”, kirjoitti Helminen myöhemmin päiväkirjaansa.
Venäläiset olivat iskeneet Repolan tukikohtaan, Virroille ja Haukkasaarelle.
Pommituksesta ja konekivääritulituksesta huolimatta mitään merkittäviä tappi-
oita ei tuolloin kuitenkaan tapahtunut.²¹³

Äskettäin tapahtuneen iskun kiristämään ilmapiiriin ja oman työnsä tilan-
teeseen hieman turhautuneena Helminen päätyi uudistamaan tutkimuksiaan
tukikohdan läheisyydessä, vaikka Repolan kirkon seutua ei sinällään voinut-

²⁰⁹ SKM: KTKKA 957/Helminen 3.11.1941.

²¹⁰ SKM: KTKKA 957/Helminen 3.11.1941.

²¹¹ SKM: KTKKA 957/Helminen 5-7.11.1941.

²¹² SKM: KTKKA 957/Helminen 8-9.11.1941.

²¹³ SKM: KTKKA 957/Helminen 4.11.1941.

kaan pitää kansatieteellisesti minään avainkohteena. Kannuksen sotavankisairaalaan sijoitettu Taanisen talon isäntä oli tiennyt kertoa kirkon seudun olleen yhtenä kolhoosina, jossa oli viljelty perunaa ja ruista, eikä kalastaa saanut kuin kolhoosille. Polttopuutkin olivat olleet kylässä ostotavaraa.²¹⁴

Aamupäivän pengoin Tuntuniemellä. Siellä sijaitsevat Repolan talot n:o 46–50, kaikki ennen Repolan omaisuutta. Talossa n:o 46 näkyi asuneen Tuntusia näihin asti, koska aitan lakalla oli tuore Tuntusen Maikin oikeinkirjoitusvihko ja kaikenlaista karjalaisen elämän irtaimistoa. Aitasta korjasin talteen pois ryssien käsistä suuren pahkakupin, jossa on sininen ulkopinta, kaistaleen esiliinan helmaa, pitsin pätkiä ja nipun kaarnakohoja. Joku toinen oli jo käynyt aikaisemmin ja leikellyt hameista parhaat palat ja vienyt kaiken muunkin vietävän. Djubkien vyötärykset vain olivat jäljellä. Vakalliset valmiiksi harjattua pellavaa oli viskottu aitoissa huiskin haiskin. Kävi sääli Tuntusia, joitten työt ja vaivat siinä oli tallattuna. Ryssät, vankiryssät ovat myös pöyhineet kaikki kätköt, ottaneet parhaat villavaatteet ja tehneet niistä käsineitä ja jalkineita itselleen.²¹⁵

Sodan alkuvaiheessa ylimieliset ilmaiset kuten ”ryssä” ja ”Tivana” sekä miehistön keskuudessa käytetty loivempi ilmaisu ”Vanja” olivat luonnollinen osa Suur-Suomen arkisanastoa. Kotirintamalla koettu jatkuva kurjistuminen ja aineellinen puute oli omiaan kääntämään syyttävän katseen kohti vihollisvankien ylen määräiseksi koettua ”hyvänä pitämistä”. Samaan aikaan näyttävät myös Helmisen venäläisantiopatit olleen huipussaan. Se heijastui hänen päiväkirjamerkintöihinsä, joissa ilmaisu ”ryssä” on sittemmin jälkikäteen yliviivattu tai korvattu venäläisellä. Läheinen Tuntunniemi oli joka tapauksessa saanut uusia asukkaita. Sen kärjessä asuivat vanginvartijat, seuraavassa talossa inkeriläiset ja karjalaiset vangit ja kolmannessa ”erittäin likaiset ja uppiniskaiset” rangaistusvangit.²¹⁶

Toisista pirteistä tuli niin hirveä ryssän lemu, ettei saanut luonnoltaan mennyksi sisälle. Parhaassa talossa asuvat juuri rangaistusvangit. – (Miehet tässä vieressä tätä kirjoittaessani manaavat, että suomalaiset saavat maalla olla pimeässä ja iivanat täällä polttavat yhdessä pirtissä kolmeakin myrskylyhtyä yhtä aikaa, niin kuin tosi on).²¹⁷

Säätilanteen seudulla helpotuttua Helmisen ja Kyrkin onnistui 10. päivä marraskuuta päästä Virroille, jonne meno oli jo pitkään ollut suunnitelmassa. Suomalaisien kesän hyökkäysvaiheen aikana kylän edustalla ollut Lieksajärven kapeikko oli ollut strategisesti merkittävä kohde ja kiivaan taistelun näyttämö vesistön itäpuolista sillanpääasemaa valloitettaessa. Itse kylä oli muodostunut arviolta noin kuudesta talosta, joista enää vain yksi, suomalaisten vartiomiesten asuttama Virran Vasein talo oli pystyssä. Kaikki muut asuinrakennukset oli poltettu. Palaneiden talojen pihamaita komistivat suuret hiiltyneet kuuset. Useimmissa tapauksissa kuitenkin talojen sivurakennukset, kylyt, riidet ja aitat olivat säilyneet sijoillaan tuhoutumattomina. Niin ikään säilyneestä, vartioiden

²¹⁴ SKM: KTKKA 957/Helminen 12.11.1941.

²¹⁵ SKM: KTKKA 957/Helminen 7.11.1941.

²¹⁶ SKM: KTKKA 957/Helminen 3.11.1941.

²¹⁷ SKM: KTKKA 957/Helminen 7.11.1941.

talon vanhasta ja jo kylmilleen jääneestä pirtistä löytyi kolpitsauuni patsaineen. Pirtin ikkunoiden puitteet oli ulkoa maalattu vaalean vihreiksi ja kauniit seinä-hirret olivat ”iälliset ja ikään kuin hiiltyneet”.²¹⁸ Kylän aitoista löytyi runsaasti kaikenlaisia hyvin säilyneitä puuastioita. Vasselin talon aitassa oli kolmijalkainen kaljatynnyriä muistuttava purnu, lisäksi oli tuurikkaa, luomakehää, raudoitettua lipasta, kalskauhaa, kuoseleja, kontteja ja jouhikkaita. Erään toisen talon aitasta löytyi kaistale käsipaikan päätä, latikkanauhoja sekä sen lävästä riivinv-lauta, josta Kyrki piirsi luonnoksen. Riihien ja varastojen penkominen toi vielä esille vanhan koristeellisen viikatteen varren, varstan, riihilapion ja puisen satulan. Myös kalastustarpeita ja suolakala-astioita löytyi runsaasti.²¹⁹

Aikaa työskentelyyn Virroilla ei ollut kuitenkaan käytettävissä lyhyttä päiväsydäntä enempää. Yöpyminen kylässä ei katsottu olevan mahdollista. Helminen sai lähteä vielä saman päivän iltapuolella museotavaroiheen kohti Repolaa terijokelaisen vartiomiehen ohjastaessa sotasaalishevosta, joka tutkijan mukaan oli niin laiska, että ajomiehen piti vähän väliä ”esimerkin vuoksi” juosta sen rinnalla.²²⁰

Ensimmäisen tutkimusmatkan viimeiset päivät kuuluivat Helmiseltä lähtöjärjestelyjä tehden. Museotavaroiden ”maastaviennin” kohtalo oli viimein ratkennut. Hankkeeseen vastahakoisesti suhtautunut eversti Räsänen oli suostunut alistamaan asian Itä-Karjalan sotilashallinnon valistusosaston ratkaistavaksi, jota tuolloin luotsasi yksi näkyvimmistä Suur-Suomi-aatteen ideologeista, vänrikki Vilho Helanen.²²¹ Museotavaroiden oli määrä lähteä Repolasta sotilaskuljetuksena heti luvan saavuttua, ja Helminen oli luvattu pitää ajan tasalla sen suhteen mikäli alueelle alkaisi palata sen alkuperäisiä asukkaita. Vielä viime töikseen Helminen oli myös opettanut Maanselän piiriin jääneen siivousryhmän ”ymmärtämään jotain museotavaroista”. Erityisesti Helminen koetti vaikuttaa alueella olevien taiteilijoiden ja muiden piirustuskoulutuksen saaneiden innostuksen virittämiseen rohkaisten heitä ”piirtämään niin paljon kuin suinkin näkevät ja ehtivät ja tarjoamaan sitten töitään lunastettaviksi”.²²²

Ensimmäisen Itä-Karjalan miehitetylle alueelle tehdyn kansatieteellisen tutkimusmatkan lopputuloksena karttui 409 museoesinettä, 72 valokuvaa sekä toista sataa lotta Meri Kyrkin piirrosta, jotka hän vielä myöhemmin oli luvannut piirtää puhtaaksi.²²³

Marraskuun 14. päivän iltana oli viimein koittanut aika laittaa ”Iivana lämmittämään lähtösaunaa” tukikohdan jättäville. Museotavarat olivat lähtövalmiina ja Helminen oli saanut kotiutuskomentonsa. Samaan aikaan Repolan tukikohdan jätti taakseen myös Meri Kyrki, joka oli saanut komennuksen Pora-

²¹⁸ SKM: KTKKA 957/Helminen 10.11.1941.

²¹⁹ SKM: KTKKA 957/Helminen 10.11.1941.

²²⁰ SKM: KTKKA 957/Helminen 10.11.1941.

²²¹ Laine 1982, 87.

²²² SKM: KTKKA 957/Helminen 15.11.1941.

²²³ SKM: KTKKA 957/Helminen 18.11.1941.

järven alue-esikuntaan.²²⁴ Repolaan jäivät vääpeli Romanainen ja Maija Karhunen, joilta Helminen - sotilailta tulleiden siikojen, linnun ja kolmen päivän eväspaketin lisäksi - sai mukaansa Romanaisen tekemät virsut sekä Karhusen käsitöinä tekemät pallot.²²⁵ Helminen palasi kotiin Lieksan ja Joensuun kautta. Joensuun asemalla hän tapasi jo takaisin Karjalaan palaavan evakkoperheen, vanhan äidin ja leskeksi jääneen tyttären lapsineen.²²⁶ Sotatilan kangistamat rautatieyhteydet olivat myöhässä pitkälti toista vuorokautta, joten tutkijalla oli aikaa arvioida kaikkea tähän asti näkemäänsä ja kokemaansa.

Oli sotilaita Rukajärven suunnalta, Karhumäen mailta ja Syväriltä, vieläpä Kannakselta. Ajattelin, miten taas Helsingissä osaan olla tervehtimättä vieraita ihmisiä ja rupeamatta keskustelemaan heidän kanssaan, niin kuin täällä nyt on kuulunut hyviin tapoihin. Katselin miesten kasvoja. Vertasin niitä talvisodan aikaisiin kasvoihin. Ja opin paljon asioita.²²⁷

Kansatieteelliset tutkimukset Porajärven alueella syksyllä 1942

Alkuvuodesta 1942 suomalaisten idän sotaretkelleen asettamien päämäärien voitiin katsoa monilta osin tulleen täytetyiksi. Moskovan "pakkoviivan" ja "Tarton häpeärauhan" maastomerkit oli ylitetty. Karjalan Armeijan ja Puna-armeijan välinen rintama oli pääosin vakiintunut sille linjalle, jolle se oli asettu-
nut jo hyökkäysvaiheen päättyessä loppuvuodesta 1941. Viipurissa Suomen lippu oli nostettu liehumaan entisille sijoilleen linnan salkoon elokuun viimeisenä päivänä. Petroskoihin, tulevaan Äänislinnaan oli marssittu lokakuun alussa, ja joulukuuhun tultaessa Hangon edustalla sijainnut Hankoniemen Neuvostotukikohta oli tyhjentynyt puolustajistaan. Tummiä pilviä Suur-Suomen taivaanrantaan kasasivat kuitenkin uutiset liittolaisen takaiskuista. Näytti ilmeiseltä, ettei saksalaisten hallitsemalla pohjoisella rintamaloikolla todellisuudessa ollut minkäänlaisia edellytyksiä Vienanmeren, saati sitten Muurmannin radan saavuttamiseen. Itä-Karjalan suomalaishallinnon kannalta tämä uusi vaihe merkitsi kuitenkin aluevaltauksien ja sen silloisia ja tulevia asujia koskevien järjestelyjen pääsemistä täyteen vauhtiinsa.

Vuonna 1942 karjalaisen kansankulttuurin keruutöitä miehityksellä alueella suoritettiin pääasiassa Porajärven ympäristössä. Suomalaisen kansatieteellisen käsityksen mukaan se oli osa perinne-alueita, joka läntisellä reunallaan rajoittui Ilomantsin itäisiin kyliin. Kansankulttuuria tuolta alueelta oli kerätty talteen viisitoista vuotta aiemmin, vuonna 1927, mutta näitä keräyksiä koskevat tulokset oli julkaistu vasta 1930-luvun lopulla.²²⁸ Suomalaisten haltuun Porajär-

²²⁴ SKM: KTKKA 957/Helminen 14.11.1941.

²²⁵ SKM: KTKKA 957/Helminen 14.11.1941.

²²⁶ SKM: KTKKA 957/Helminen 18.11.1941.

²²⁷ SKM: KTKKA 957/Helminen 18.11.1941.

²²⁸ SKM: KTKKA/Helminen 24.5.1973. Matkapäiväkirjan käsikirjoituksen oheen liitetty lähete.

ven alue oli tullut jo alkusyksystä vuonna 1941. Kuutamolahden suomalaisjoukot olivat vallanneet heinäkuun lopulla, mutta siitä edespäin tie kohti Porajärveä osoittautui tuskaiseksi. Porajärvestä taisteltaessa heimopataljoonan vastassa oli puna-armeijan 126. jalkaväkirykmentti, joka vetäytyi asemistaan vasta 11. lokakuuta.

Myös Porajärven puolustajat olivat lähes yhtä suomenheimoisia kuin sinne hyökkääjät. Suuri osa heistä oli asevelvollisia, jotka olivat syntyjään karjalaisia, inkeriläisiä, Karjalassa asuvia venäläisiä sekä Neuvostoliittoon pulavuosina siirtyneitä suomalaissyntyisiä miehiä. Porajärven puolustusta johti kansalaissohdassa punakaartissa taistellut eurajokelaissyntyinen Valter Valli, joka sittemmin oli siirtynyt Neuvosto-Karjalaan puna-armeijan palvelukseen. Myös rykmentin ensimmäinen komentaja Ivan Mihailovitš Petrov (Toivo Vähä) ja sen kolmannen pataljoonan esikuntapäällikkö yliluutnantti Ville Vainio olivat syntyperäisiä suomalaisia. Kokonaisuudessaan 126. jalkaväkirykmentti oli osa Akseli Anttilan johtamaa puna-armeijan 71. jalkaväkidivisioonaa.²²⁹

Ensimmäisen sotavuoden tutkimuksista poiketen tutkijoilla oli tällä erää aiempaa parempi mahdollisuus käyttää tietolähteinään myös asuinsijoilleen jääneitä alkuperäisasukkaita, lähinnä vanhempia naisia sekä lapsia. Itä-Karjalan miehityshallinnon tekemistä väestönsiirroista johtuen useimmat heistä olivat vain osaksi alkuperäisillä asuinsijoillaan. Monet olivat asianomaiseen kylään vain väliaikaisesti sijoitettuna.

Kohti Kuutamolahtea

Toisen sotavuoden kansatieteellisistä tutkimuksista miehitetyllä alueella vastanneiden Hilikka Vilppulan, Helmi Helmisen ja Tyyni Vahterin matka kohti Porajärveä alkoi 10. päivä syyskuuta 1942 Äänislinnaan vievässä pikajunassa, josta matkaa jatkettiin Sortavalan kautta Suojärvelle.²³⁰ Suojärvellä Vahter erkaantui retkikunnasta lähtien omalle taholleen suorittamaan erityisesti karjalaisen käsityöperinteen tallentamiseen liittyviä toimia. Varsinaiset kenttätutkimukset Porajärven ympäristössä suorittivat siten Helminen ja Vilppula. Tutkijoiden taival kohti sijoituspaikkaa, Kuutamolahdella entisessä venäläisessä rajavartioston kasarmissa toimivaan Esikuntaan kulki Kostamuksen kylän ja Porajärven kautta.²³¹ Tunnelma ja odotukset alkavien tutkimusten suhteen olivat korkealla.

Käännettiin huonolle Porajärven-Repolan tielle, jolla heti rupesi tutusti tuutimaan. Usein "tyynyt" heittivät päätä kattoon. Matkalla ampui eräs sotamies koppelon, joita kaksi oli kävelyllä tiellä. Pyitä pyrähteli ryppysijoiltaan lentoon, mutta niitä ei ampuiltu. Karhunkin on kuulemma nähty käyskentelevän tietä, puhumattakaan jänksistä, ketuista ja hirvistä. Tie kulkee hyvin kauniita maita. On ruosteisia soita, joita punai-

²²⁹ Rugojev 1988, 11-16.

²³⁰ SKM: KTKKA/Helminen 10.-11.9.1942.

²³¹ SKM: KTKKA/Helminen 12.9.1942.

set haavat saartavat, on neulaisia kangasmaita, korkeita harjanteita ja jyrkkiä mäkiä. Satoi, mutta se ei mitenkään tehnyt mieltä alakuloiseksi. Oli niin kodikasta ja tuttua taas olla erämaassa, taas Karjalassa, Värmlantikin muistui mieleen.²³²

Vilppulalle matka miehitettyyn Itä-Karjalaan oli ensimmäinen. Ensikosketus sotilashallintoalueen olosuhteisiin oli hämmentävä – ”ei täällä niin kuljeta kuin Suomessa” – eikä sitä suinkaan vähentänyt se, että majapaikan lähistöllä tiedettiin liikuskelleen karhun, ja että hänen seinänsä taakse sijoitettiin yöpymään joukko rangaistusvankeja.²³³ Repolassa edellisyksynä ”tulikasteensa” saaneena Helminen sen sijaan suhtautui tähän kaikkeen jo tyynemmin. Kuutamolahteen vievässä kuljetuksessa mukana olleista sotavangeista hän saattoi suurpiirteisesti vain todeta, ”etteivät he muuta pahaa tehneet sillä välin kuin söivät varkain muonalaatikosta leipää”.²³⁴

Kuutamolahden kylän ytimen muodosti 25 asuintaloa. Osan niistä oli hajottanut tykistötuli ja osa oli sen seurauksena palanut. Osasta oli lentolaivue pyyhkäissyt katot irti. Kylän viisi riittä olivat silti yhä yhdessä rivissä kylätien varrella. Läheisen Rautalammin rannalla, aivan vesirajan pinnassa, olivat saunat ja ranta-aitat. Kuutamolahden kalmismaan puna-armeija oli jyrännyt syrjään uuden lentokentän tieltä. ”Ryssän piru ne kaatoi”, kertoi Vilppula kylän raitilla erään pirtin pimennosta pikkusiskoineen esiin pujahtaneen pojan todenneen.²³⁵ Suomalaisten toimesta kylän ehjiksi jääneisiin rakennuksiin oli sijoitettu ilmansuojelukomppania sekä muualta Kuutamolahteen siirrettyjä karjalaisia.²³⁶ Vakainempi henkilökunta tutkijoiden ”kotina” toimineessa esikunnassa koostui sotilavirkailija Mauno Kytästä sekä sen kanttiinissa työskennellestä lottamäntä Iida Suhosesta ja hänen apulaisestaan, Tanja Omelinista, josta harvalukuisiin paikallisiin asukkaisiin kuuluneena oli suuresti apua myös vierailuille tutkijoille. Vilppulan kanssa hän suoritti muun muassa rakennusmittauksia. Tanja Omelin oli omaa sukua Turunen, ja hän oli naimisissa karjalaispojan kanssa, joka oli ”ryssän” armeijassa upseerina.²³⁷

Tutkijoille kauan kaivattujen karjalaisten tapaaminen oli enemmän kuin tervetullutta aiemmin yksinomaan elottomista esineistä tehtävien kansatieteellisten päätelmien sijaan. Mutta ongelmansa oli toki elävissäkin. Esimerkiksi vaikkapa tukikohdassa työskennelleen keittiöapulaisen, Tanja Omelinin, henkilöhistoriallista taustaa vasten tarkasteltuna karjalaisuuden tarkka asemoiminen näyttää osoittautuneen juuri niin hankalaksi kuin se myös todellisuudessa oli. Tosiasiassa Kuutamolahdella vuonna 1942 väestö muodostui hyvin kirjavasta joukosta erilaisista olosuhteista liikkeelle lähteneistä ihmisistä, joiden suhde karjalaisuuteen tai ylipäänsä kotiseutuun ei välttämättä esittänyt kovinkaan näyttävää roolia. Kyläkunnan asujaimistoon kuulunut ”pikku” Pekka JEuhto-

²³² SKM: KTKKA/Helminen 12.9.1942.

²³³ SKM: KTKKA/Vilppula 11.-12.9.1942.

²³⁴ SKM: KTKKA/Helminen 12.9.1942.

²³⁵ SKM: KTKKA/Vilppula 13.9.1942.

²³⁶ SKM: KTKKA/Helminen 13.9.1942.

²³⁷ SKM: KTKKA/Vilppula 12.-13.1942.

nen puhui yhtä hyvin ”ryssää, vepsää, karjalaa ja suomea”.²³⁸ Himolalaisyntyisen Aune Mustosen lähimpänä tulevaisuuden haaveena oli päästä aloittamaan kauppakouluopinnot Suomessa.²³⁹ Kylässä Helmisen vastaan asteli yllättäen tuttuja myös Konginkankaalta. Puutavaran uitossa Himolanjärvellä työskenteli aiemmin Sanakirjasäätiön Pohjois-Hämeen tutkimusasemalla paikallissanaston keruutyössä avustanut Eino Liimatainen Konginkankaan Kalaniemen Heikkilästä.²⁴⁰

Toiselle sotavuodelle tultaessa oli ennätetty tehdä jo suuri joukko miehitehtyyn alueen väestöä koskevia järjestelyjä, joiden seurauksena Kuutamolahdelle oli sijoitettu joukko soutuja. Heidän sodan varhaisvaiheisiinsa liittyi myös Helmisen matkakertomuksissaan lyhyesti mainitsema tragedia, jonka seurauksena lukuisien soutuja kerrottiin hukkuneen Äänisen aaltoihin. Tiedotuskomppaniassa toimineen Martti Haavion mukaan tosiasia olikin, että juuri ennen suomalaisten tuloa Soutujärvelle, vepäläiskylien inkeriläiset, virolaiset ja lättiläiset oli koottu Äänisen ylittäviin proomuihin, joiden ei otaksuttu koskaan saavuttaneen vastarantaa.²⁴²

Eräs ensimmäisistä haastateltavista Kuutamolahden kylässä oli Maša Kottarainen, josta sittemmin tuli yksi Helmisen tärkeimmistä tiedonlähteistä. ”Silmiään pyyhkien hän kertoi surullista elämäntarinaansa ja kysyi olemmeko tohoreita (lääkäreitä) ja asummeko me Narkon koissa”, jolla paikallisen väestön keskuudessa tarkoitettiin esikunnan viljelyspäällikön asemapaikkaa.²⁴³

Aamusta läksin heti Maša Kottaraisen luo ja kyselin juhlista ja kirjoittelin niistä muistiin sitä mukaa kuin Maša kertoi. Siinä kävi pari muutakin mummua, yksi korviketta jauhamassa, toinen, Hermosen moammo vain uteliaisuuttaan. Maša tarjosi korviketta ja perunapiiraita. Annoin heille 20 markkaa. Juuri kun olimme juomassa, sotilasvirkaailija Kyttä ja lääkintäkapteeni Valle tulivat sinne. Saivat korviketta hekin. Lähdettiin aamiaiselle. Valle kertoili karjalaisnaisten synnytystavoista ja muista sen kaltaisista. Läsna oli myös pari piirin vänrikkiä. Aamiaisilta läksimme taas kylälle ja pistäydymme sisään kaikkiin taloihin aina n:o 16 asti. Ensimmäisessä näimme kaksi vanhaa käsipaikkaa, jotka saimme mukaamme valokuvattavaksi ja piirrettäväksi. Toista niistä piirsin illan. Hikka Vilppula kuvasi hiilloksessa olevan tsugunapadan.²⁴⁴

Jo edeltäkäsän rajalliseksi tiedetyn ajan puitteissa työt tutkimuskentällä pyrittiin toteuttamaan mahdollisimman tehokkaasti. Taloja käytiin lävitse usein juoksu-
tahdilla, kuten Vilppula asian ilmaisi. Soutaen, jalkaisin tai pyöräillen tehdyt päiväkohtaiset kilometrimäärät saattoivat usein venyä hyvinkin mittaviksi.

18. päivänä heti aamiaiselta läksimme kiputäti (lääkintälotta) ja allekirjoittanut Lupalalmelle armeijan pyörillä. Alkumatkalla sateli ja pian kasteli meidät perinpohjin,

²³⁸ SKM: KTKKA/Vilppula 12-13.1942.

²³⁹ SKM: KTKKA/Helminen 13.9.1942.

²⁴⁰ SKM: KTKKA/Helminen 18.9.1942.

²⁴¹ SKM: KTKKA/Helminen 25.9.1942.

²⁴² Haavio 1941.

²⁴³ SKM: KTKKA/Helminen 13.9.1942.

²⁴⁴ SKM: KTKKA/Helminen 14.9.1942.

mutta Sianvaaraa lähestyttäessä ilma selkeni ja aurinkokin pilkisti sen verran, että vaaralta aukeavat näköalat olivat loistossaan. Vaara vaaran takana, välillä kimmeltävä järvi, metsä loistopuvussaan. Sianvaaralla on ollut 12 taloa käsittävä kylä. Nyt siellä on vain vähän alempana kaksi riittä ja lato. Valokuvasin riihet. Seuraava pysähdyspaikka oli Vitsavaara. Siellä asuu kahdessa talossa perhe. Sahusella söimme voileipämme, paistimme siikaa hiilillä ja korvikemaitona oli uunissa paistettu maito. Puoli kahdeksalta olimme sitten 52 kilometrin taipaleemme lopussa.²⁴⁵

Himola

Ensimmäisen tukikohdan ulkopuolelle suuntautuneen tutkimusmatkan määränpäänä oli Himolan järven koillisella rannalla sijainnut samanniminen kylä. Jalkapatikan lisäksi pääsy vesistön vastakkaisella rannalla sijainneeseen kylään edellytti toistakymmentä kilometriä pitkää souturupeamaa. Tutkijoiden ohella matkaan lähtivät lääkintälotta, ”tippatäti” neiti Ollikainen, insinööri Eteläinen sekä retkikunnan turvaksi mukaan määrätty sotamies.²⁴⁶

Himolaan päästyään Vilppula ei jäänyt kylään rakennusmittauksia pidemmäksi ajaksi vaan kiiruhti lääkintälotta Ollikaisen kanssa edelleen Lupasalmelle.²⁴⁷ Lupasalmi ei kuulunut Himolanjärven ympäröskyliin. Se sijaitsi Repolan ja Porajärven välisen maantien varrella, suunnilleen Lentieran ja Porajärven puolella välissä. Sieltä käsin Vilppulan onnistui muutaman päivän kuluessa vierailulla useammassakin paikassa. Lupasalmelta hän kävi soutaen Saarikylässä, joka kahta taloa lukuun ottamatta palaneena, ”ryssän pilaamana mäki-kylänä”, tuotti pettymyksen. Samassa yhteydessä hän tutustui myös hyökkäysvaiheessa edenneiden joukkojen mielissä unohtumattomasti tummaa syys-taivasta vasten palaneeseen Lyysinvaaraan, josta tutkijan havaintojen mukaan tuolloin oli jäljellä enää ”kaksi taloa, joku riihi ja sauna”.²⁴⁸

Runsaammin katsottavaa löytyi sen sijaan Himolasta. Helmisen mukaan kylän asuinsijat olivat sijoittuneet löyhästi kolmeen erilliseen riviin Himolan järven rannalle siten, että niistä rannimmaisessa oli vain pari asuintaloa ja kirkko sekä sen alapuolella rannan tuntumassa aittoja ja saunarakennuksia. Ylimpänä rinteellä oli pieniä ja tuolloin jo käytöstä poistuneita ”viluja” asuinrakennuksia. Varsinaiset asumiskäytössä olleet rakennukset sijaitsivat näiden kahden ryhmän välissä kylän riihien ollessa yhtenä ryppäänä hieman sivummalla. Mitä tuli edellisen syksyn tutkimuksiin Repolassa, Helminen arveli Himolan rakennusten olevan rakennettu hieman korkeammalle maaperästä niihin verrattuna.²⁴⁹

Muista tähän asti tutkimuksen kohteeksi tulleista kylistä Himolan teki poikkeukselliseksi se, että kylään oli muodostunut Helmisen aiemmin miehite-

²⁴⁵ SKM: KTKKA/Vilppula 18.9.1942.

²⁴⁶ SKM: KTKKA/Helminen 16.9.1942.

²⁴⁷ SKM: KTKKA/Helminen 20.9.1942.

²⁴⁸ SKM: KTKKA/Vilppula 18.9.1942.

²⁴⁹ SKM: KTKKA/Helminen 18.9.1942.

tyllä alueella näkemiin kyliin nähden jo jollain tapaa vakiintuneeksi luonnehdittava asujaimisto. Metsosen talossa oli tavattavissa ensimmäistä kertaa myös eräänlainen miehitetyn alueen harvinaisuus, eheä perhekunta, isäntä, emäntä ja heidän omat lapsensa. Karjalaisidyllin varmimmaksi vakuudeksi Teulosen pirtistä lehahti tutkijaa vastaan tuoreen leivän tuoksu. Talossa tarjottiin lämpimäisiä ohraleivästä, jonka jauhot oli juuri käsikivillä jauhettu. Kylän syrjäinen sijainti näytti taanneen ainutkertaisten puitteet kansatieteelliselle työskentelylle ja Helminen saattoikin hyvillä mielin todeta, että ”on perinjuurin hyvä olla, kuten syrjäkylässä ainakin”.²⁵⁰

Noin vuotta aiemmin, heinäkuun viimeisinä päivinä, Karjalan Armeijan 14. divisioonan ensimmäisten partioiden saapuessa samaiseen Himolaan kylään, kylä oli ollut vailla asukkaita. Vertailun vuoksi onkin mielenkiintoista luoda silmäys erään kylän ensimmäisten joukossa saavuttaneen, joukkueenjohdaja Pentti Perttulin laatimaan paikalliskuvaukseen Himolasta, sillä se poikkeaa varsin vähän kansatieteilijöiden laatimista kyläkuvauksista.

Tapaamistamme Vienan kylistä Himolan kylä oli tyylikkäämmin rakennettu ja vauraamman näköinen kuin yksikään aikaisemmin näkemistämme kylistä. Kylässä oli neljättäkymmentä hirsitaloa, komeimmat kolmikerroksisia rivissä, ja päädyt järvelle päin. Rannalla oli runsaasti vanhoja aittoja, osa kaksikerroksisia, ovissa maasepän takomat saranat ja salvat. Alkuasukkaiden kulkutiet länteen suuntautuivat järven poikki, kesäisin veneellä, talvisin jään yli, kylästä lähti vanha polku korven läpi itään aina Selkin kylään saakka, matkaa runsaat viisikymmentä kilometriä. Kylän kokonaiskuvaa kaunisti koivikkopuisto kylän ja hiekkarannan välillä. Kylän aitoa karjalaiskuvaa rumentamaan oli rakennettu tyyliä neuvostovalan ”punanurkka” punaisine peltikattoineen. Sisällä oli juhlasali näyttämöineen, seinät täynnä kommunismin iskulausevaatteita ja punaisia lippuja ynnä muuta sellaista törkyä. Kylän keskustassa kalliolla oli suurikokoinen koulurakennus. Sen ullakolta löytyi vaaksan korkuinen, kaunisääninen vaskikello, jossa oli vuosiluku 1822. Arvioimme sen kylän tsasounan vanhaksi kelloksi.²⁵¹

Himolan valtaajat olivat ottaneet valokuvan, jossa vänrikki Aake Hauru istui Himolan koulun erään luokan opettajan pöydän takana. Sen taakse oli liituttu lulle tekstattu: ”Rehtori Aake Hauru Himolan yliopistossa 29.7.1941”.²⁵²

Paikallisen väestön keskuudessa jo pienetkin edistysaskeleet arkielämän kohentumisessa, niin Porajärven suunnalla kuin muualla miehitetyllä alueella, olivat omiaan virittämään orastavan toiveen myös olojen kestävämmästä vakaudesta. Himolassa yleisinhimilliset pyrkimykset kohti ennustettavissa olevaa ja organisoitua arkista elämänjärjestyksestä näkyivät kylän lapsissa, jotka ehtimiseen kävivät tiedustelemassa Helmiseltä koulun alkamisajankohtaa ja kyselemässä sitä, pitääkö siellä ruuasta kenties maksaa. ”Pojat esittelevät ”hienoja” eli kuluneita sukkaa ja tytöt selittelevät, kuinka sargaset ovat murentuneet”, kirjoitti Helminen Himolan kylän lapsista.²⁵³

²⁵⁰ SKM: KTKKA/Helminen 18.9.1942.

²⁵¹ Palaste 1996, 229.

²⁵² Palaste 1996, 229.

²⁵³ SKM:KTKKA/Helminen 18.9.1942.

Kansatieteellisiä havaintoja tehtäessä etusijalle Himolassa nousivat erityisesti ruokatalouteen ja edellisen satokauden sadon talteen ottoon liittyvät seikat. Kylän taloissa Helminen seurasi leivontaa, sai maistettavakseen ”kiisseliä” ja tarkkaili esimerkiksi sitä, miten pikkupojat perkasivat puolukoita kallelleen asetettua pirtin pöytää ja sen alapäähän laitettua korvoa apunaan käyttäen.²⁵⁴ Himolassa Helmisellä oli tilaisuus päästä seuraamaan myös ohrankorjuun aikaan liittyviä ”tsirbikkäisiä”.

Pitalossa jauhinkivet jyrsivät. Akka toisensa jälkeen sukelsi lattian alle karsinaan, missä käsinkivet olivat, ja missä jokainen jauhoi itselleen ”tsirbikkäisiin” tarvitsemansa ohrajauhot. Tulin juuri parhaaseen aikaan. Tahdas oli tehty ja nyt alkoi monimutkainen sirppiiraiden valmistus. Pätsi, missä tuli paloi, oli kaunis. Sen puinen salvos oli maalattu vaalean siniseksi ja pätsin kupu oli käsin muovailtu, valkeaksi liiduttu. Hiillustan suuaukko (oli) neliskulmainen. Uunin suu tulenlieskoineen oli kuin laskeva aurinko, liekehtivä. Piirakat pantiin kaksittain riehtilään. Siitä nousi kypsävän ohran tuoksu ja höyry, hiillos lekahteli, sinerteli, punerteli, savusi riehtilän ympärillä. Voikuppi uunin suussa, piirakat käsipaikan päällä lavitsalla. Ikkunoista näkyi tyyni, hämärtyvä järvenselkä. Uunin kupeessa, sen valkoisella pinnalla leikki varjoja: näkyi emännän hahmo ajelemassa piirakoita, näkyi sitä seuraavan pojan varjo ja nukkeaan vaaliva tyttö.²⁵⁵

Myös aivan tavanomaiset arkiset askareet kiinnostivat tutkijoita, vaikka oma lukunsa on tietysti se, missä määrin arkiaskareiden tallennuksessa saattoi nähdä nimenomaan karjalaiselle kulttuurille ominaisia ja uniikkeja piirteitä.

Valokuvasin lattian pesua. Siinä ensin raivataan pirtti, kootaan vaatteet nauloihin, järjestetään kaikki kulkeilla oleva tavara paikoilleen ja pyyhitään kostealla tomut. Ikkunat valellaan vedellä ja pestään lautsat. Otetaan ”renkiin” eli puusankoon vettä ja valellaan sitä kylvästä ympäri lattiaa. Sitten ripotellaan vakasta ”peskuttia” eli hiekkaa lattialle. Toinen pesijöistä rupeaa virsuilla hankaamaan lattiaa, virsu kummankin jalan alla. Hiihtelee siinä edestakaisin. Toinen valelee taas vettä ja hankaa raakavastan tyvellä. Sitten niinvihkolla pyyhkiellään seinänvieret ja kootaan ensimmäinen lika pois. Toinen puhtaalla rievulla ja vedellä pesee jälkeä ja lopuksi pesty permanto kuivataan. Ovensuulattia pestään viimeksi.²⁵⁶

Se ainakin on varmaa, että Itä-Karjalan miehityksen tieteellisten perusteiden laatimisen kannalta lattian pesutapojen käyttöarvon poliittisena argumenttina saattoi arvella olleen vaatimaton. Enimmäkseen se heijasteleekin kansatieteen sisällä tapahtunutta käännettä, jossa varhaista typologisoivaa tutkimusperustaa seurasi tietynlaisen ” talonpoikaisjärjen” leimaama funktionaalinen tutkimusote, ja jonka myötä myös arkiset askareet pääsivät yhä enenevässä määrin tutkimuksen keskiöön. Kyse oli eräänlaisesta tarkoituksenmukaisuusteoriasta, joka syntyi kansatieteessä aiemmin vallinneen evolutionismin vastavaikutukse-
na.²⁵⁷

Sotilashallintoalueella tehtäville tutkimuksille tarkoitettu aika oli totuttuun tapaan kortilla ja jo syyskuun 20. päivän aamuna Helmisen oli aika jättää

²⁵⁴ SKM:KTKKA/Helminen 18.9.1942.

²⁵⁵ SKM: KTKKA/Helminen 18.9.1942.

²⁵⁶ SKM: KTKKA/Helminen 19.9.1942.

^{257k} Lehtonen 2005, 13.

Himolan kylä taakseen ja kiiruhtaa takaisin Kuutamolahdella vielä keskeneräiseksi jääneiden töiden pariin.

Tuotiin sanaa, että vene lähtee. Pottosen rannassa lastattiin ja työnnettiin vene vesille. Kohta nostettiin purje, ”poarussi”. Kävi vahva myötäinen. Himolan selkä vilkkui vaalidlossa. Mutta aurinko paistoi ja vesi kimmelsi ja niin, että silmiin koski. Vuottovaara hohti juureltaan sinipunaisena ja huipultaan sinisenä. Tuuli täytti purjeen ja vene keinui pehmeästi. Rinnallani istua kyyrötti Metsosen Sasa umpihoppuun käpristyneenä vaieten, matkalla sairaalaan. Veli Sergei, matojen vaivaama, istui vastapäätä soutamassa yhdessä sotamies Hakosen kanssa. Keulassa konepistooli piirtyi terävänä vettä ja taivasta vasten.²⁵⁸

Tukikohdassa Helminen jatkoi ahkerointiaan haastatellen päivittäin pääasiallisia tietolähteitään, Maša Kottaraista ja Nastasia Hermosta. Haastattelutyö tukikohdassa eteni ripeästi, sillä jo ennen loppukuusta alkavaksi suunniteltua Juustojärven ja Jänkäjärven matkaa oli metsästystä, kalastusta, tervanpolttua, malminnostoa ja muita miesten töitä koskevat tiedot saatu kerättyä talteen. Kesken olivat enää vuotuisjuhlia ja karjanhoitoa koskevat muistiinmerkinnät.²⁵⁹ Samaan aikaan Vilppula valokuvasi ja piirsi kylän rakennuksia ja niiden yksityiskohtia.²⁶⁰ Tutkijan osalta tietojen hankinnan menestys riippui oleellisesti hänen kyvystään lomittaa oma toimintansa osaksi kylän muita askareita, eikä kansanhimien lähestyminen Helmiselle näyttänyt tuottavan ongelmia. Tämä helposti huomiotta jäävä seikka ei millään tapaa ollut itsestään selvää, sillä ei ollut mitenkään epätavallista, että haastateltavat saattoivat suhtautua vieraaseen kyselijään erittäin varauksellisesti ja toisinaan jopa vihamielisesti. Työn onnistuminen edellytti tutkijalta ensisijaisesti kykyä kohdata haastateltavansa vertaisinaan, ei niinkään tutkimuskohteina.

Masan sisko, Metsosia, nuiji perunapuuroa ja kertoi viimeisten vuosien vaiheita. Katkerat kyyneleet tippuivat ”puisueen”, kun hän sanoi kuinka he nyt kuin palaneet lintuset ovat mieron kululla. Mutta kun minulla nousi kyyneleitä silmiin, hän vakuutti, että kyllä vielä ”hyvä roidee” hänen lapsilleen. Ei niiden tarvitse kuolemaansa vuottaa. Pirtti hämärtyi. Hiilloksessa kiehui haahloissa musta kattila ja ”koatofeikoassa” perunapuuro, jota emäntä härkkimellä pieksi. Samovaarissa hiilet kohisivat ja paloivat tuhkaksi. Pihalla Masa riisui hevosen, vei sen talliin ja tuli muuttamaan ylleen kuivat vaatteet. Teki sitten ”rozmon”, taikinan juren. Ruvettiin illastamaan. Minäkin sain maitokasteista teetä, leipää ja perunapuuroa. Ihan jo pimeä oli kun tein muistiinpanoja lampaiden hoidosta.²⁶¹

Kansatieteilijät etenevät kohti itää

Varhaisena syyskuun 25. päivän aamuna lähti Kuutamolahdesta liikkeelle retkikunta, johon Vilppulan ja Helmisen lisäksi kuuluivat sotilasvirkailija Mauno

²⁵⁸ SKM: KTKKA/Helminen 20.9.1942.

²⁵⁹ SKM: KTKKA/Helminen 22.–23.9.1942.

²⁶⁰ SKM: KTKKA/Helminen 22.–23.9.1942.

²⁶¹ SKM: KTKKA/Helminen 24.9.1942.

Kyttä Kuutamolahden tukikohdasta sekä Kansanhuollon edustajana matkaan lähtenyt sotilasvirkailija Louke. Asemasodan ja Itä-Karjalan miehityshallinnon vakiintumisen etuihin kuului tällä erää se, että nyt matkaa saatettiin tehdä autokyydillä pitkin Porajärven kirkolta auennutta, tien vierustoilla työskennelleiden ojan kaivajien, kivimiesten ja ”vankilaumojen” reunustamaa uutta ja tasais-ta maantietä.²⁶² Matkan päämääränä olivat Juustjärven ja Jänkjärven kylät, jotka puna-armeija oli jättänyt jo noin vuotta aiemmin, edellisenä syksynä.

Tutkijoille saapuminen kuortanelais-syntyisen paikallispäällikkö Ikolan isännöimään Juustjärven kylään oli kuitenkin pettymys. Vilppula kuvasi kylää ikävän näköiseksi, vaikka arveli sen saattavan johtua myös pelkästään rumasta ilmasta, joka sai kylän näyttäytymään epäedullisessa valossa.²⁶³ Ikkunoista kurkistelevien sotilaiden täyttämien rappeutuneiden rakennuksien joukossa ei ollut yhtään täysin ehyttä karjalaistaloa, eikä karjalaisen kansankulttuurin keruun parissa tehtävä työ paikalla olleen sotaväen keskuudessa kenties muutoinkaan nauttinut täydellistä arvonantoa. Helmisen mukaan sotamiesten joukosta saatiin ehtimiseen kuulla ”kaikenlaisia mielipiteitä”.

Juustjärvelle tultaessa oli joitakin kohteita, kuten Semssinmäen kalmistoa, tarkasteltu jo matkan varrella ja jotain sentään löytyi myös itse kylästä. Eräästä pirtissä kuvattiin pätsi ja sen sivussa kolpitsa, jolle oli levitetty liinansiemeniä kuivumaan. Talon sintsoissa oli uutimellinen sänky sekä hurstille kuivumaan levitettyjä ohria.²⁶⁴ Kylässä näkyvien miehityksen jälkien runsaus kansatieteellisen niukkuuden sijaan ei tutkijoita kuitenkaan lannistanut, sillä parempaa odotettiin pian löydettävän Keltaselän kylästä, jota kohti lähdettiin pyrkimään heti seuraavana päivänä.

Suurenmoinen syyspäivä. Kaikki kultaa. Lepikot alkavat taas olla satumaisia ja koi-vikot - en tiedä kuinka sanoisi - niin kepeät, kirkkaat kuin tuhansia aurinkoja täynnä, aurinkosuihkulähteitä, vähän surumielisiä, mutta henkisen riemullisia. Sivuitimme useita tieporukoita, suomalaisia ja vankeja. Poikkesimme ruohoiselle kylätielle. Ka-jahhti pistoolin laukaus ja ajaja lisäsi kaasua. Tie viehättävä, vanhaa ratsastietä, mui-naisia kaskimaita halkovaa. Teeren pää näkyi mäennyppylän laelta, mutta pian sen määränpää oli haudassa kiven kupeella.²⁶⁵

Keltaselän vaaran laella sijainneen kahdeksan talon ja kalmismaan ”täydellinen sydänmaan idylli” ei pettänyt tutkijoita. Ennen sotia kylän vankkatekoisissa rakennuksissa tiedettiin eläneen noin puolen sataa henkeä, nimeltään pääosin Si-manaisia, Konosia ja Arhippaisia. Nyt kylää asutti enää Konosen vanha isäntä miniöineen ja vilkkaine kouluikäisine lapsineen sekä hänen naapurissaan eleleet Simanaisen talon asukkaat. Väliaikaisesti kylän tyhjiksi jääneissä rakennuk-sissa oli majaillut myös puimatöissä olleita apujoukkoja. Poikkeuksellista kyläs-sä Helmisen mukaan olivat sen lukuisat pihapuut. Konosella koivuja kasvoi ai-van talon nurkalla ja alapihalla oli korkea kuusi sekä keskellä pihanurmea eril-

²⁶² SKM: KTKKA/Helminen 25.9.1942.

²⁶³ SKM: KTKKA/Vilppula 25.9.1942.

²⁶⁴ SKM: KTKKA/Vilppula 25.9.1942.

²⁶⁵ SKM: KTKKA/Helminen 25.9.1942.

leen aidattu tuomi. Kylän pellot olivat kivikkoiset, mutta silti hyvämultaiset ja suojassa hallalta, civätkä niitytkään olleet kaukana. Kalaiselle järvelle oli matkaa viitisen kilometriä ja läheiselle lammelle puolet vähemmän. Konosen talon takaa aukeni alaspäin viettävä rinne, kulkutie ”Tsuunmägeh” eli Suununmäkeen, josta tarkasteltuna ”maailma idästä kuvastuu laajana ja avarana”.²⁶⁶

Kaikki oli niin kaunista tuhruisen Juustjärven jälkeen. Karhukin oli lähellä. Ja mennessä kuului metsästä laukaus. Melkein jo vähän hätkähti koskapa miehetkin olivat vakavia. Keltaselästä käväistiin Sunnunmäen autiokylässä, jossa oli vielä pystyssä alueen ainoa pikku tsasouna viehättävän pikku kalmiston reunassa. Näköalat olivat täältäkin suuremμοiset. Tänne tulee varmasti ikävä Suomessa.²⁶⁷

Myös esineistön puolesta Keltaselkä oli Juustjärveen verrattuna omaa luokkaansa. Simanaisen asumuksesta Helminen löysi sintsosta ”kravatin”, vuoteen, jonka päälle oli verhoksi asetettu valkea pellavainen verho, ”uudimo”. Gornitsan ”tsupussa” oli autioituneen Suununmäen tsasounasta tuotu suuri ikonitaulu ja muita pienempiä ”obrazoita”, eikä pyhäinkuvien ohella pieninkään kansatieteellinen yksityiskohta jäänyt tutkijalta huomaamatta. Kylätanhuita erottavien aitojen aidasliitoksissa Helminen havaitsi pienen käytännöllisen paikallisen erikoisuuden: aidaksen väliin oli sijoitettu pieni kapula, joka esti aidan täydellisen luhistumisen vielä siinäkin vaiheessa, kun aidan yhteen sitovat vitsakset ovat jo antaneet periksi.²⁶⁸ Runsaasta aineellisesta materiaalista huolimatta parasta antia tarjosi tutkijan mukaan Konosen talo asujineen.

Konosen pirtissä ja huokaisin tyytyväisyydestä, kun kerrankin pääsi taloon, jossa kaikki irtaimisto oli tallella ja paikoillaan, komeita, kimmeltäviä, ”jumalia” myöten. Vanhaisäntä ei ollut antanut niitä siirrellä. Pirtissä vanhat orret, patsaasta lähtevät, punaisilla, matalilla, ”zaviessoilla” ”tsupun” puolelta verhotut. Pöytä keski-ikkunan alla ja kaikki muukin sijoillaan, käsiastiaa myöten. Kapusin sarailla ja ”tsardakkaan” eli ullakkokamariin, jossa hohti valkea puhdas puu ja jossa oli tukuttain järjestyksessä hyvää irtaimistoa, muun muassa 13 paria pirranpäällisiä, kaikki kauniisti kaarevia, eräät maalattuja ja koristeltuja. Oli myös sinipohjainen mallikas ja kukitettu kuosali ja linnunmallisia niisihepoja. Sarailla lipsua muistuttava ”videinalanen”, monenlaista astiaa ja kavetta joiden nimiä kyselin neveskältä. Kahdet pitkät viiksimet riippuivat sintson vaarnassa, niissä värtinällä kehrätyä, hienoa, tasaista rihmaa. Strarikalla oli teon alla monta rekeä. Kerta kaikkiaan oli halu jäädä taloon viikkokausiksi, tunki olevansa kuin jossain määrin päässä.²⁶⁹

Konosen pirtin päässä oli suuri ”gornitsa” eli kamari, missä uunintausta oli ”zaviessoilla” eli vaaleilla verhoilla erotettu makuuhuoneesta. Nurkassa olivat paikallaan pyhäinkuvat, ”obrazat”, sekä paikalliseen tapaan seinustalla oleva pitkä selkänöjällinen sohva, jonka yläpuolelle oli aseteltu joukko perhevalokuvia kehkyksiin. Pyhäinkuvien alla pirtin ”perätsupussa” seisoi pahvinen leikkihevonen kaulassaan pieni luokkitiuku. Talon emäntä, Anni Kononen, tarjosi tutkijoille vadelman lehdistä haudutettua ”vagarmoteetä”, lämpimäisleipää sekä ahventa

²⁶⁶ SKM: KTKKA/Vilppula 26.9.1942.

²⁶⁷ SKM: KTKKA/Vilppula 26.9.1942.

²⁶⁸ SKM: KTKKA/Helminen 26.9.1942.

²⁶⁹ SKM: KTKKA/Helminen 26.9.1942.

ja säynävää ja lupasi vielä valmistaa Helmiselle malliksi parin hänen eteisen seinällä näkemiään koukkuamalla tehtyjä kintaita - mikäli hän vain onnistuisi toimittamaan emännälle sopivaa lankaa.

Kylän kiviaidan ympäröimän kalmiston oli kolhoosin toiminnan aikana pelastanut hävitykseltä ainoastaan "starikan", Konosen talon vanhan isännän, vetoomukset vainajien hautarauhan puolesta. Kalmismaa oli ollut käytössä aivan viime aikoihin asti. Siellä oli toimitettu uhreja, ja apua oli haettu yhtä hyvin myös selviämiseksi ehjänä tulevan sodan kurimuksesta.

Kalmistoa lähestyttäessä starikka paljasti päänsä. Esitteli paria kumpua: "tässä moamo viruu, tässä toatto viruu". Kertoi kuinka poika sotaan lähtiessään oli käynyt kalmoilla ja silmiään ristien pyytänyt taattoa ja esi-isiään lähtemään hänen kerallaan torjumaan "raudaragehuizet" ja varjelemaan häntä muilta tuhoilta.²⁷⁰

Helmi Helminen Jänkjärvellä ja Kurkilassa

Tutkijoiden seuraavaa etappi oli 15 kilometrin mittaisen ja leveimmillään viisi kilometriä pitkäksi järvenseläksi aukeavan Jänkjärven samanniminen kylä, jota kohti lähdettiin matkaa taittamaan syyskuun 26. päivänä. Ennen lähtöä oli myös pikaisesti ehditty tarkastella Keltaselän läheisyydessä sijainnut Sunnunan noin puolen kymmenen talon autiokylä, jossa sen syrjäisen aseman vuoksi oli poikkeuksellisesti säästynyt alueen ainoa tsasouna.²⁷¹

Neljän maissa lähdettiin Jänkjärveä kohti. Soutojärvellä taas sateenkaaria, pientä kirkasta päivänpaisteista sadetta, joka kirkasti kylän tienoon ja ympäröivät metsät. Talot ovat sijainneet järvien kannaksen keskitse kulkevan tien kahden puolen, rannoilla saunat ja aitat, hyvät pellot, niissä tuntui ihmisen jälki - oli paljon kiviraunioita. Lähellä kaskimetsiä. Ei voi sanoin kuvata kuinka ihania ne ovat, kun toisaalla on sininen aurinkotaivas ja toisaalla ukkosmainen, sinipunainen pilvi, jossa päivä rintaansa paistaa. Tie Jänkjärveen kapeni, kiemurteli kaitoja harjanteita, jotka heti kahden puolen tietä putosivat kuin rotkot synkin kuusin lampiin ja järviin. Tien varressa tyyniä lampia, joihin kummut ja metsät kuvastuivat. Vähän jo hämärтели, kun Jänkjärven vanha kuusikko ja sen vierellä harmaa puinen kirkko piirtyi auringonlaskua vasten.²⁷²

Jänkjärven paikallisesikunnassa matkaseuruetta odotti terveystsar Ollikaisen emännöimä "Itä-Karjalan siistein koti", joksi tutkijat sen leikkisästi nimesivät. Sieltä käsin tutkijat saattoivat seuraavina päivinä tarkistaa esikunnan välittömässä lähiympäristössä sijainneet Niemen- ja Kellolan kylät. Myös näiden kyläryhmien alkuperäisyyden laita vaihteli suuresti, mikä ei suinkaan ollut tutkijan mieleen. Pogostan kylän linnoituspataljoona oli ottanut varastokäyttöön ja yhteen sen rakennuksista suunniteltiin parasta aikaa koulukotia. Tästä kansanperinteen alennustilasta huolimatta Helmisen mukaan oli kuitenkin niin, että "heti kun käänsi selkensä ränsistyneelle pogostalle, joka oli täynnä sotilaita, au-

²⁷⁰ SKM: KTKKA/Helminen 26.9.1942.

²⁷¹ SKM: KTKKA/Vilppula 26.-28.9.1942.

²⁷² SKM: KTKKA/Helminen 26.9.1942.

toja, tyhjiä purettavia taloja, ja upottaa jalkansa vanhan kuusikon varjoisaan sammaleeseen, niin virkoaa”.²⁷³ Pikaisesti ilmettään uudistaneen kylän läheisellä hiekkaharjulla oli osin vielä keskeneräinen puinen kirkkorakennus, jossa oli muutamia ikoneja sekä yksinkertainen alttaritaulu.²⁷⁴ Parhaiten Jänkäjärven lähikylistä olivat alkuperäisen asunsa säilyttäneet Niemen- ja Kellolan kylät. Näistä jälkimmäisessä, Kellolassa, olivat sijoitettuna radistit, joiden joukossa Helminen kertoi olleen myös erään ”taiteilijan alun”, neiti Leiniön, jota hän kovasti rohkaisi piirtämään ja maalaamaan myös museota varten.²⁷⁵ Myöhemmin Marja-Liisa Leiniö ja Helminen vierailivat yhdessä ainakin Simanaisen talossa, jossa Helminen oli tiedustelemassa yksityiskohtia muun muassa juhlatavoista, ”rostavanmyökyksestä” ja ”synnyhattaroista” sekä härkä- ja pässiuhreista.²⁷⁶

Syyskuun lopulla tutkijoiden tiet erkaantuivat siten, että Vilppula palasi alue-esikunnan väen kyydissä takaisin Kuutamalahdelle Helmisen jatkaessa paikallisen asujaimiston haastatteluja Jänkäjärvellä. Kuutamalahdesta käsin Vilppula jatkoi edelleen Himolaan, jossa jo aiemmin aloitetut rakennusmuistiinpanot olivat jääneet keskeneräisiksi. Tuolla matkalla hän kävi tarkistamassa myös Himolan läheisyydessä sijainneen Roikonniemen kylän, joka oli ”täysin autio, jokaisessa talossa kiireisen lähdön merkit”, ja jossa olivat ”tavarat, paljon hyvääkin joukossa hujan hajan”.²⁷⁷

Helmiselle nuo muutamat päivät syrjäisellä Jänkäjärvellä näyttäytyivät eräänlaisena virvoittavana keitaana keskellä sodan erämaata.

Nyt on Mikkelin ilta. Kuultavalta taivaalta sammuiivat äsken vaaleanpunaiset ruskot ja villanharmaat hahtuvat lepäävät nyt mustenevan kuusikon yllä. Niemenkylän ja Putsilan välinen lahti on tyyni ja musta, kahden puolen siihen kuvastuvat kylän tummat talorivit. Vain keskellä teräksen sininen vanavesi siikanuotalle lähtevän veneen jäljessä. Tumma vene menossa järven ja taivaan viimeistä ruskorantaa kohti. Talojen takana keltaisia, kalpeita ohrasänkiä, kynnöspeltojen violettia maanruskeutta, peltojen keskeltä kohoavat hämärässä korkeilta näyttävät haasiat. Nauris- ja perunamailla on vielä vaimoja töissä ja lapsia nyhtämässä itselleen paistikasnuriita. Minullekin juoksutti Liisa yhtä, kun kuljin kylää katsomassa.²⁷⁸

Helminen sai Jänkäjärvellä haastateltavakseen todellisen yksityisajattelijan, ”Simanaisen mummun”, 67-vuotiaan Maria Simanaisen, joka oli syntyjään Jänkäjärven Kellolan kylästä. Helmiselle hän esitti mielipiteenään, että Karjalaa tulevaisuudessa kehitettäessä voitaisiin rakentaa ainoastaan naapurikateuden varaan. Hänen mukaansa karjalaiset olivat pohjimmiltaan toisilleen kateellista kansaa, jotka eivät toisiaan työssä auta, ”vaikka toinen pellon rantaan raatoon kuolisi”, ja joille suomalaiselle talonpoikaiselle kansankulttuurille tyypilliset

²⁷³ SKM: KTKKA/Helminen 1.10.1942.

²⁷⁴ SKM: KTKKA/Helminen 27.9.1942.

²⁷⁵ SKM: KTKKA/Helminen 28.9.1942.

²⁷⁶ SKM: KTKKA/Helminen 2.10.1942.

²⁷⁷ SKM: KTKKA/Vilppula 1.-2.10.1942.

²⁷⁸ SKM: KTKKA/Helminen 29.9.1942.

talkoot olivat tyystin tuntemattomat.²⁷⁹ Simanaisen poika palveli puna-armeijassa, ja talossa eleli hänen ja hänen puolisonsa lisäksi miniä, joka tuolloin työskenteli elonkorjuutöissä Itä-Karjalan miehityshallinnon palveluksessa. Varttuvaa polvea talossa edusti "Simanaisen mummun" lapsenlapsi, Kola. Jänkäjärvellä Helminen kohtasi myös kylään väestön siirtojen yhteydessä sijoitetun naisen, joka poti ankaraa koti-ikävää kotitanhuvilleen. Hänen kertomuksestaan kävi ilmi, että tukikohdassa Kuutamolahden keskikylällä sijainnut nelipirttinen, vuoden 1930 lähettyvillä rakennettu - tutkijan jo aiemmin tarkistama asuinrakennus -, oli haastatellun ja hänen veljensä alkuperäinen kotipaikka. "Hänen ovat pätsid laaditut ja savet niihin murennetut, hänen ovat lattiat höylätyt ja parret leikatut", Helminen kertoi naisen ikävissään kertoneen.²⁸⁰

Esi-isensä ja -äitiensä tapojen ohessa haastateltavilla oli usein myös paljon tuoreempaakin kerrottavaa. Ehkä paljon enemmän kuin tutkija päiväkirjoihinsa merkitsi. Enin osa näistä tarinoista liittyi neuvostovallan aikaiseen elämään ja varsinkin terveyssisaren luona tutkija sai kuulla "karuja kertomuksia kolhoosin aikaisesta raatamisesta. Kaikissa oli kolhuja ja kuhmuja, repeämiä ja jos jotakin vikoja. Kellä on ranne rikkunut kokotalvisesta viljan viskaamisesta, ketä on härkä puskenut, keltä hartiat kipeytyneet vesikorvojen kannannasta".²⁸¹

Eräs hyvä syy haastattelutyön jatkamiselle Jänkäjärvellä oli Anni Patrikainen, jonka kerrottiin olevan tietäjä. Elantonsa Patrikainen hankki erilaisilla parantajan töillä, minkä lisäksi hän tarjosi saunaansa pientä korvausta vastaan kylällä majoitettujen sotamiesten käyttöön. Jänkäjärvelle tutkimuksille varatusta niukasta ajasta Helminen käytti yhtäjaksoisesti lähes vuorokauden haastatellakseen monipuolista ja tietorikasta "tietäjäeukkoa". Jo aamusta alkaen kirjoitettiin muistiin kaikenlaista virttä, taikaa ja parannuskeinoja yhtä soittoa neljättä tuntia, aina siihen asti kunnes Kurkilasta oli paikalle saapunut eräs eukko parantamaan vaivaansa "parturin moahista", jonka Patrikainen kuvauksen perusteella vakuuttavasti diagnosoiti. Tutkijan läsnäolo ei näytä Patrikaista suuremmin haitanneen, pikemminkin päinvastoin, ja sen suuremmitta ponnisteluita saatiin kootuksi viehättävä kuvaus alueen "viimeisen tietäjäeukon" arkipäivästä syksyllä vuonna 1942.

Ruvettiin taas virsittämään ja muuten pakinoimaan maahisista ja kaikista näkymättömistä. Aina välillä Anni pyörähti saunalle, niin että punaisen "pridoanasveresin" eli myötäjäiseksi saadun olkainhameen helmat hulmahtelivat. Radistilotat tulivat saunaan ja sitä mukaa seppiä ja muita työmiehiä pitkin iltaa aina hämäriin saakka. Välillä Anni otti sotilailta vastaan puulähetyksen, syötti tanhuaan vangittua koiranpenikkaa, askarteli yhtä ja toista. Aina välillä virsitettiin ja päästeltiin tautisia rikkeitään. Lyhty mukana lähdettiin vihdoinkin saunaan, missä oli makeat löylyt. Hieroimme vastalla toistemme selät ja minä vielä saippualla pesin Annin selän niskaa myöten. Anni muisteli hyvää, lempeää neväskää vainajaansa, joka hänen selkäänsä aina kyylyssä hieroi. Pukeuduin ulkona, oli lämmin ilta. Lahti hengitti tyynenä ja tummana. Kuu nousi Kurkelan takaa. Pertissä viritimme tulen hiillokseen ja Anni pani perunapadan haahloihin. Samovaariin hän nyppi hehkuvia hiiliä ja kohta se kohisi kodikkaasti. Koottiin pöydälle illallinen ja sille saapui Pyhäniemen karjalainen sotilas. Anni tälle

²⁷⁹ SKM: KTKKA/Helminen 29.9.1942.

²⁸⁰ SKM: KTKKA/Helminen 29.9.1942.

²⁸¹ SKM: KTKKA/Helminen 2.10.1942.

saneli elonkertansa ja terveisensä Kuopiossa elävälle veljenpojalleen kutsuen häntä näille rannoille elämään, hänen talossaan. Vielä tunnin verran kirjoittelin muistiin Annin tietoja, sitten Anni levitti puhtaan hurstisen höyhenperinnölle (patjalle), pöyhi pielukset ja veti ”odjoalan” eli huovan syrjään. Kohta Anni kuorsasi ja mitään uinahdin hetken ajan kuluttua kuunneltuani illan ja tuvan oloa, ja seurattuani, miten karhu raapi pirtin ulkonurkkaa.²⁸²

Jänkjärven läheisyydessä sijaitti myös Kurkulan kylä, jonka sota oli runnellut siihen pisteeseen, että se onnistui saamaan myös karjalaiskyliin aina pohjimmiltaan vankkumattoman positiivisesti suhtautuneen Helmisen mielen apeaksi. Kylässä oli kuitenkin asukkaita ja muutamissa taloissa käyskenneltyään tutkija päätyi lopulta Teulosen pirttiin. Talossa oltiin juuri hankkimassa lähtöä hautajaisiin. Kolme päivää aiemmin menehtynyt vainaja, Ville Jaakkonen, oli ollut mies parhaissa voimissaan. Puhuttiin ”terävästä” surmasta eli suolisolmusta, ja siitä miten ”toiseh ilmah” olisi ollut joutilaampiakin lähtijöitä, sillä viisi lasta jäi vainajalta orvoksi. Hautajaisia varten talossa oli paistettu ”olanjaa” eli ohukaisia ja leivottu talkkunapiirasta. Kansatieteilijän kannalta ”oli koittanut oikea hetki ryhtyä selvittämään kuolemaan liittyviä tapoja”²⁸³.

Hain valokuvauskoneen ja menin kirkon eteiseen, jossa arkku oli. Astuin sisään. Idän puolella eteistä oli karu arkku, höyläämättömistä laudoista kotona tehty, maalaamaton. Se oli leveä, keskellä kantta loiva harja. Kansi oli työnnetty sivuun, arkun kannella siniraitainen uusi pumpulikangas ja kaksi käsipaikkaa. Vainaja oli ummistettu. Lattialla arkun vieressä istui itkuvirttä laulamassa kaksi vaimoa, sisaria Selgistä. Painoivat huivia suutaan vasten, lauloivat ja itkivät. Tuli aina joku, otti pienen valkoisen kangastilkun arkusta, kiersi kolme kehää ruumiin yllä myötöpäivään, laski pois rievun, teki kolme ristin merkkiä, ”pominoi”. Itki ja lausui jotakin vainajalle. Taustalla eukot valittelivat perheen kohtaloa. – Oli kuin olisi pientä toraakin syntynyt siinä. Jaakkosen viisitoistavuotias tytär valitti ja itki ihan kaksikerroin taittuneena. Vaatteina hänellä oli silkkitrikooalushame ja musta nuttu, keltapohjainen punakukkainen huivi kiedottuna pään ympäri, käsissä ”Vakon” ruskeat sotasaalissormikkaat. Leskellä oli punainen huivi ja tulipunainen ”peretnikka” ja sininen hame, parasta kai mitä hänellä vaatetta oli.²⁸⁴

Hautajaisväen jätettyä jäähyväisensä vainajalle ryhdyttiin arkkua siirtämään hevoskärryille kantajina toimineiden sotilaiden sekä erään vanhemman kyläläisen toimesta. Käsipaikoin somistettu arkunkansi naulattiin kiinni kirkon edustalla isolla kivellä ja leipä ja piirasvati asetettiin kannelle.

Sitten lähdettiin kalmismaata kohti, hevonen edellä, arkun kannella istumassa ajaja ja vainajan pienet pojat. Saatto ylen kirjava, mitä milläkin yllään, mutta kaikilla piirasnyytit kainalossa. Lapsia oli suuri liuta. Jotkut saatossa itkivät, jotkut kyselivät toisiltaan, kuinka leikkuu oli mennyt, miten nauriit kasvaneet, puhuttiin lehmistä ja siitä, että pitäisi saada pitäjään sonni. Lapset poikkeilivat naurisvarkaisiin, huiskivat piiskalla hevosta, vaativat ”dorogoa” pyörällä ohi ajaessaan ja telmivät. Kukkia ja seppeleitä ei ollut kellään. Sivuutettiin poltettu Suvenkylä, jonka tanhusijat nyt on kynnet-

²⁸² SKM: KTKKA/Helminen 30.9.1942.

²⁸³ SKM: KTKKA/Helminen 27.9.1942.

²⁸⁴ SKM: KTKKA/Helminen 27.9.1942.

ty pelloksi ja uuni eli pätsi töröttää pystyssä pellon keskellä. Tuhka on kuulemma kasvanut hyvät nauriit.²⁸⁵

Puolen tunnin taivalluksen jälkeen ruumissaattue oli päässyt perille, ja varsinaista hautasijaa eli ”peskuun kalmaa” saatettiin ryhtyä kaivamaan. Tällä välin enin osa saattoväestä hajaantui omien sukulaistensa haudoille kierrellen omaistensa kumpujen ympärillä männynhavuja käsissään asettaen ne viimein niiden ylle.

Mäntyvesakko eli omituista elämää, lapset viuhuuttivat oksiaan, vaimot itkivät ja esittelivät heimonsa kumpuja. Keltä oli siellä neväskä, keltä lapsi, keltä moamo. Monilta olivat kaikki lapset ja mies kuolleet. Valokuvasin haudankaivuun ja itkennän sekä ruumishevosen. Sitten hauta alkoi olla tarpeeksi syvä. Itkijät taittuivat arkun yli ja korottivat äänensä, lauloivat kauniisti. Tuli järkyttävän hetki, kun arkku nostettiin rattailta ja käännettiin haudan reunalle ja siitä hautaan. Pappia ei ollut. Leski viskautui hiekkään pääpuoleen, lapset reunoille. Miehet alkoivat täyttää hautaa. Pieni poika katsoi kyyneleiset silmät suurina ja kasvat kalpeina maammoon ja tätiään, joka itki orpojen osaa. Sen traagisempaa asentoa en ole nähnyt kuin tällä leskellä haudan pääpuolella.²⁸⁶

Lesken ja tyttären luotua vainajan haudan umpeen laskettiin mukana tuodut käsipaikat ja piirakat vielä kertaalleen hetkeksi hautakummulle, minkä jälkeen sen ympärillä kierräteltiin jälleen tovi männynhavuilla, ja jätettiin ne sitten kummulle. Tarvittavat toimet kalmismaalla oli suoritettu ja hautajaisseurue saattoi ryhtyä valmistelemaan paluuta kylälle.

Lasten huomio oli tällä välin kiintynyt läheiselle tielle pysähtyneeseen kuorma-autoon ja haudan tienoo hiljeni ja tyhjjeni äkkiä. Minä jäin sinne viimeksi, kaikki rientsivät kilvassa pois kyykistellen alamäkeä juostessaan ja koskettaen kolmasti maata - varmaankin uskomuksellisista syistä. Ruumishevonen lähti liikkeelle uudessa lastissa. Rattailla istui yhteensä kolmesta lasta, jotka vielä pyysivät minuakin kuorma-autoon. Orpopoikien poskilla oli kyyneleitä ja silmät tummat ja laajat. Ajaja heilutti piiskaansa ja huuteli hevoselleen perkelettä. Yksi hoilasi ”Talvella Talikkalan markkinoilla...” Puolimatassa itkijämummo kapusi alas kuormalta. Paluu kylään oli samanlaista seurustelua kuin menokin. Putsilan kylässä nykytejä availtiin ja moni poikkesi tien varteen vanhan boabon luo, joka mennessä oli ristinyt silmiään haussaaton kulkiessa ohi. Haudoilla, kalmoilla käyneet ruoat annetaan vanhoille ja vaimoisille. Surutaloon en mennyt. Nyt on hyvä tässä kylässä kysellä kuolintapoja.²⁸⁷

Selityksen saattoväen pikaiseen poistumiseen kalmistolta Helminen sai seuraavana päivänä jatkaessaan kuolintapoja koskevia haastatteluja Simanaisen talossa. Simanaisen emännän tiedonannon mukaan kalmistonmäellä kolmasti alas istahtanut saattoväki oli tällä tavoin varmistanut, ettei vainajalla ollut pääsyä tuota paikkaa edemmäs ja että hautaan pannulla vaskirahalla oli samassa yhteydessä lunastettu maaemältä kalma. Samana päivänä Helminen etsi käsiinsä myös vainajan saattoväen maantien varressa ohittaman ”boabon”, jolle mukana olleet kalmapiiraat oli paluumatkalla jaettu. Putsilan talosta eleli vielä täysissä hengen ja ruumiin voimissa Ahtosen 96-vuotias vanhaemäntä. Hän oli ”jäntevä

²⁸⁵ SKM: KTKKA/Helminen 27.9.1942.

²⁸⁶ SKM: KTKKA/Helminen 27.9.1942.

²⁸⁷ SKM: KTKKA/Helminen 27.9.1942.

ja ryhdikäs, oikea talon emäntä, joka pitää kurissa 70-vuotiaan miniänsä eli ”neväskänsä” ja muun talon väen”, kuvaili Helminen. Pöytä oli Ahtoisen emännän pirtissä kukkuroillaan hautajaisväen lahjoittamia piiraita, ”kokkosia” ja leipiä, ja niiden edestä hän kertoi rukoilleen otsansa kipeäksi koko eilisen päivän. Tutkijalle hän esitteli kuolintyynynsä ja katevaatteensa.²⁸⁸

Kuuluisan ”nälkätalven” jälkeen erilaiset kulkutaudit ja niiden katkerat seuraukset olivat tulleet entistäkin tutummaksi myös siviilien keskuudessa. Eräänä tällaisena tapauksena Helminen on merkinnyt muistiin paikallispäällikkön pirtissä vierailleen, aivokalvontulehdukseen menehtynyttä kaksivuotiaista tytärtään Äänislinnasta hautaamasta tulleen äidin kertomuksen.

Kyyneleet silmissä istui, suri sitä, että lapsi oli joutunut kahdeksan päivää olemaan ruumiina maan päällä. Kertoi kuolinvaatteista, matkavaatteista, jotka lapsi oli saanut sairaanhoitajalta täältä lähtiessään. Ja samassa jo hymysi ja uhkeana kertoi, kuinka hän oli nähnyt suurimman sairaalan herra kenraalin seurueineen. – Karut ovat täällä keski-ikäisten vaimojen ja äitien kohtalot.²⁸⁹

Kuutamolahden avainkertojat

Helmiselle lokakuun alkupäivinä tapahtunut paluu Kuutamolahden tukikohtaan merkitsi samalla toisen miehitysvuoden viimeisen tutkimusperiodin alkua. Se oli määrä käyttää jo aiemmin hyväksi tietolähteiksi havaittujen Hermosen ”papan” ja Maša Kottaraisen haastattelemiseen. Soutarvessa syntynyt Maša Kottarainen oli tuolloin hieman yli 50-vuotias, ja Kostamuksen kylästä kotoisin olleet Ivan ja Nastasia Hermonen olivat häntä noin neljännesvuosisadan vanhempia.²⁹⁰ Heidän luonaan Helminen saattoi vielä kertaalleen hankkia lisätietoja häätapoja koskeviin yksityiskohtiin ja nimityksiin. Hermonen tarkensi ”kuokka- ja naitinmiehien” erilaisia merkityksiä ja häätapojen ohessa Helminen hankki hänen avullaan lisiä myös haltioita, näkyjä ja parannustapoja koskeviin muistiinpanoihin. Jo tutuksi tullessa ympäristössä muistiinpanoja karttui jou-tuin. Vielä lähtöä edeltävänä päivänä haastatteluja tehtiin Hermosen luona aina ”päivän kintahia” myöten.²⁹¹ Aivan sotilashallintoalueelta lähdön kynnyksellä, lokakuun kahdeksantena päivänä, Hilikka Vilppulan onnistui hankkiutua matkalle Uskalin kylään yhdessä sotilasmestari Mauno Kytän sekä Taimi Omelin kanssa. Koko päiväsydämen kestäneen soutumatkan päätteeksi Uskaliin saavuttiin vasta myöhään iltapäivällä, joten jäljellä olevan valoisan ajan maisteri Vilppula sai oman kuvauksensa mukaan juosta kieli vyön alla kameransa kanssa.²⁹²

²⁸⁸ SKM/KTKKA/Helminen 27.9.1942.

²⁸⁹ SKM/KTKKA/Helminen 28.9.1942.

²⁹⁰ SKSKRA/Helminen 1943: 1211.

²⁹¹ SKM: KTKKA/Helminen 9.10.1942.

²⁹² SKM: KTKKA/Vilppula 8.10.1942.

Olosuhteet Porajärven ja Kuutamolahden seutuvilla eivät olleet mitenkään rauhanomaiset. Tukikohdan tavanomaisia keskustelun aiheita olivat väkivaltaisista tiedusteluista tekevät vihollispartiot sekä yhä rohkeammiksi käyneet, haaskojen perässä ympäriinsä kuljeskelevat karhut. Jopa villiintyneiden hevosten tiedettiin palanneen niiden tähden vapaudestaan takaisin asuttuihin kyliin. Epävarmuutta lisäsivät entisestään myös Porajärven ja Kuutamolahden pommitukset lokakuun seitsemännen päivän yönä.²⁹³ Ylipäänsä suomalais-saksalainen sotaretki oli alkanut osoittaa uhkaavia signaaleja, joiden saattoi halutessaan ymmärtää puhuvan sen puolesta, että tähän asti suomalaisille sodassa myötäinen tuuli saattaisi olla kääntymässä vastaiseksi.

Äsken kävelin kylällä ja sydän ja silmä katselivat kaikkea jäähyväisiä ottavan hellästi. Hermosen saunan puinen "onnus" eli savutorvi höyräsi sinistä pilveä, joka painui järven ja rantanurmen yli. Pirteissä hohtivat lämpiävät pätsit. Tuuli ja pakkanen ovat kuivanneet tien mukavan kiinteäksi ja jalan alle taipuvaksi. Taivaalla ohutta sineä ja harmaita rastaanrintoja ja hanhensulkia. Pakastuu. Makkosen pieni poika tuli itkevänä vastaan tiellä. Lehmä Hermosen kyläyhteyksessä, vaimot kaalia listimässä, toiset ohria tuultamassa. Kuukaudessa ovat pellot ja metsät tyhjentyneet, avartuneet ja vapautuneet. Ryhdyn valkean tekoon.²⁹⁴

Lokakuun kymmenentenä päivänä tutkijat poistuivat Kuutamolahdesta ennestään tutuksi tullutta reittiä Juustjärven, Keltavaaran, Kumsanjärven ja Tšopenan kautta saapuen seuraavana päivänä Karhumäen piiriesikunnan lottamajaan, "kulkurilottalaan", jonka ruokasali oli Helmisen mukaan kuin minkä tahansa suuren matkailumajan sali honkapöytineen, takkoineen ja kelopatsaineen.²⁹⁵ Porajärveä koskevat muistiinpanot Helminen kirjoitti puhtaaksi seuraavan vuoden kuluessa. Niistä Kansallismuseon kansatieteellinen osasto sai esineellistä kulttuuria koskevat muistiinpanot ja Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkisto vuotuis- ja perhejuhliä, uskomuksia ja muuta henkistä perinnettä koskevat tiedonannot.²⁹⁶ Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kerääjätiotojen mukaan Helminen keräsi Porajärveltä 33 uskomustarinaa, 54 loitsua, 631 taikaa, uskomusta tai ennettä ja 16 sananpartta, yhteensä 976 perinneyksikköä. Tulemajärveltä 91 uskomustarinaa, 48 kalevalamittaista laulua, 36 riimillistä kansanlaulua, 229 loitsua, 1450 taikaa, uskomusta tai ennettä, 64 itkuvirttä, 213 sananpartta sekä 268 kansatieteellistä kuvausta, yhteensä 2455 perinneyksikköä.²⁹⁷

Keruumatkan pohjalta Vilppula julkaisi *Emäntä-lehdessä* vuonna 1943 artikkelin, jossa hän esitteli karjalaistalon rakennetta ja sen eri osia. Samassa yhteydessä hän tarjosi lukijoilleen tuokiokuvan elämästä Porajärven ja Kuutamolahden kylissä. Laajempi selvitys samasta aiheesta ilmestyi myöhemmin kesken

²⁹³ SKM: KTKKA/Helminen 4.-7.10.1942.

²⁹⁴ SKM: KTKKA/Helminen 8.10.1942.

²⁹⁵ SKM: KTKKA/Helminen 11.10.1942.

²⁹⁶ SKM: KTKKA/Helminen 12.10.1942.

²⁹⁷ SKSKRA: n ATK-analyysi, kerääjälista.

jääneessä kokoomateoksessa *Muinaista ja vanhaa Itä-Karjalaa* (1944), jossa pyrittiin vetämään yhteen tutkimusten siihen astiset saavutukset.

Näin ollen käy karja-askareitten hoitelemisen pirtistä päin vaivatta tarvitsematta astua jalallaan syksyistä rapakkoa tai talvista hankea. Mukavuuden haluko lie aikoinaan synnyttänyt tämän tapaisen yhdistelmän. Ehkäpä myös turvallisuuden tunteella on ollut oma osuutensa. Liikkuuhan noilla seuduilla yleisesti metsän petoja, ja karja oli asuinrakennuksen turvissa paremmassa suojassa kuin erillisissä navetoissa olisi ollut laita.²⁹⁸

Tyyni Vahter Kuujärvellä

Vuoden 1942 tutkijajoukkoon kuului myös Tyyni Vahter. Kansallismuseon eli silloisen Valtion historiallisen museon palvelukseen hän oli astunut vuosisadan alkupuolella edeten ensin Muinaistieteellisen toimikunnan amanuenssiksi ja lopulta Kansatieteellisen osaston intendentiksi sekä Seurasaaren ulkoilmamuseon hoitajaksi 1930-luvun puolivälissä. Vahterin toimikautena siirrettiin muun muassa Seurasaaren ulkoilmamuseoon Suojärven Moseinvaaran kylästä professori Albert Hämäläisen sinne valitsema rajakarjalainen talo, Pertinotsa. Irtaimiston rakennukseen Vahter oli kerännyt samalta seudulta. Hän julkaisi rakennusta koskevan artikkelin Kalevalaseuran vuosikirjassa vuonna 1941 nimellä ”Rajakarjalainen talo Seurasaaren ulkomuseossa”,²⁹⁹ joka julkaistiin myös saksaksi nimellä ”Pertinotsa. Ein grenzkarelisches Bauernhaus aus dem Dorfe Moseinvaara im Kirchspiel Suojärvi”.

Vahterin ominta alaa olivat kansanomaiset ja esihistorialliset tekstiilit, niiden valmistusmenetelmät sekä ylipäänsä työ kansan- ja kansallispukujen parissa. Hänen tutkimustyönsä tuloksina syntyivät tutkielmat ”Pronssikierukkakoristelun teknillisistä menetelmistä” (1928) sekä ”Ihmisen kuvia Karjalan ja Inkerin kirjonnassa” (1938), joka julkaistiin myös ranskaksi. Vahterin mittavin työ oli vanhojen idän kävijöiden, August Ahlqvistin, Artturi Kanniston ja Uuno Taavi Sreliuksen tutkimusmatkojen tekstiilikeräelmiin perustuva, vuonna 1953 julkaistu *Obin-ugrialaisten kansojen koristekuosit*.³⁰⁰ Monien muiden tutkijoiden tavoin myös Vahter esitteli miehityskauden aikaisen työalansa tuloksia ”Itä-Karjalan kansanomaisista käsitöistä”, kesken jääneessä teoksessa *Muinaista ja vanhaa Itä-Karjalaa* (1944). Vahter julkaisi työnsä tuloksia myös ”pohjoista ajatusta” palvelevissa julkaisuissa *Der Norden* ja *Nordlicht*. Vahterin ”Finnische Volkskunst” julkaistiin ensin mainitussa jo 1937 ja ”Finnische Volkstrachten” vielä niinkin myöhään kuin vuonna 1944.³⁰¹

Kesällä 1936 Alfred Rosenbergin johtama Der Nordische Gesellschaft, kansallissosialistinen kulttuurijärjestö, antoi järjestämällään Lyypekin kesäjuhli-

²⁹⁸ Vilppula 1943, 190–193.

²⁹⁹ Kaukonen 1970, 355–363.

³⁰⁰ Vilkuna 1970, 124–126.

³⁰¹ Haltsonen 1956, 32–34.

la tilaa myös suomalaisen kansankulttuurin esittelyyn. Suomalaisten osalta päivien teemaksi oli valittu talonpoikaiskulttuuri ja sen kansanomaisen pitopöytä. Kansallisten tieteiden harjoittajista tilaisuudessa olivat läsnä muun muassa historioitsija Eino Jutikkala sekä kansanmusiikin tutkija A. O. Väisänen. Pitopöydän antimien kustantajaksi oli onnistuttu saamaan Pellervo-Seura.³⁰² Samana vuonna Tyyni Vahter julkaisi Pellervo-seuran julkaisemassa Yhteishyvä-lehdessä artikkelin ”Ruokataloutemme vanhoja kulttuuripiirejä: leipä, piiraset, talkkuna”.

Kansanmusiikin tuntija A.O. Väisäsen tehtäväksi oli annettu juhlien kalevalalaisesta ohjelmasta huolehtiminen. Ohjelman suorittajaksi hän hankki Helsinkiin 1910-luvulla mekaanikon töihin tulleen itseoppineen inkeriläismusiikon, Teppo Revon. Pelimannimusiikista vastasi Emil Risku, viuluniekka Kauha-joelta. Kanteleen varteen Lyypekissä tarttui suojärveläinen Antero Vornanen. Varsinaisesta runonlaulusta ja itkusta huolehti kuulu suistamolainen Oksenja Mäkiselkä.³⁰³ Mäkiselällä riitti tuohon aikaan vieniä. Tapahtuman jälkeen Mäkiselkää haastatteli Suomessa Heinrich Himmlerin muinaistutkimuslaitoksen, Ahnenerben-Institut -laitoksen palveluksessa toiminut suomalainen kansanperinteen tutkija Yrjö von Grönhagen sekä hänen saksalainen kollegansa, kansanmusiikin tutkija Fritz Bose. Mäkiselkä yllätti tutkijat esittämällä tuoreeltaan sepittämänsä itkuvirren matkastaan kolmannen valtakunnan vieraaksi!³⁰⁴

Syksyllä 1942, Helmi Helmisen ja Hilikka Vilppulan työskennellessä Kuutamolahden ja Porajärven suunnalla, Tyyni Vahter oli suunnannut matkansa kohti Aunusta ja Kuujärven lyydiläisiä. Tukikohtana matkalla oli Äänislinna, josta käsin Vahter sai Tyyne-Kerttu Virkin, Itä-Karjalan väestölle suunnattujen käsityökurssien ja työtupien johtajan kanssa mahdollisuuden kulkea ”vaelluksilla korsu ja kyläteillä”, kuten Vahter itse oli neiti Virkin vieraskirjaan lähteisään kirjoittanut.³⁰⁵

Vahter ja hänen nuoremmat tutkijatoverinsa pitivät yhteyttä sotilashallintoalueella myös töiden edetessä. Ajankohtaisia kuulumisia vaihdettiin puolin ja toisin. Syyskuun loppupuolella Vahter lähetti Aunuksen työtuvasta Helmiselle ja Vilppulalle Kuutamolahden Alue-esikuntaan osoitetun kirjeen, jossa hän selvensi juuri alkaneiden tutkimustensa nykytilannetta ja sen kohtaamia vaikeuksia. Kirjeestä käy monien muiden yksityiskohtien lisäksi ilmi myös se, että Vahterin miehitetyllä alueella työskentelyn pitkän tähtäimen tavoitteena näyttää olleen materiaalin keruu alueelle suunnitteilla olevaa uutta museota varten.

Hyvät tytöt!

Parhaat kiitokset kirjeestänne, joka tuli jo Äänislinnaan. Täällä on paljon alkukasvaimia, tai oikeastaan parhaat puhutettavat ovat muualta muutettuja, ja jos oikein jälkeä pitäisi saada, niin aika on ylen lyhyt. Viljavainiot ovat valtavat näin syksylläkin katseltuna. Kyllä täällä tuulee, mutta minusta on lämpimämpi kuin Äänislinnassa. Tulevaa tšekäläistä kotiteollisuusmuseota varten kerätty kokoelma on etenkin tääl-

³⁰² Hiedanniemi 1980, 94–95.

³⁰³ Sihvo 1970, 25.

³⁰⁴ Pimiä 2004 b, 12–20.

³⁰⁵ Kaukonen 1970, 355–363.

lä silmää ja myös mieltä ilahduttava. Nämä naiset, joiden hyväksi suojassa olen työtä tehnyt, tuovat sen näytteille Helsinkiin ym. kaupunkkeihin. Helsingissä avataan jo kai 14. päivä ensikuuta. Minä olen suunnitellut lähteväni matkaan neiti Stenij'in kanssa Äänislinnasta 8. päivä. Voihan sentään olla mahdollista, että lähdän täältä autolla Sortavalaan, ja viivyn Kuujärvellä kauemmin. Martat ovat tarjonneet - olen täällä tavannut konsulentti Kanasen - yömajaansa käytettäväkseen. Oikein minua hävettää, kun ajattelen teidän matkanne vaivoja. Taalla asun neiti Virkin ja lastensuojelun tarkastaja maisteri Lindströmin kanssa. Muona tuotiin tänne esikunnasta.

(...)

Olen tavannut sekä vepsiä että karjalaisia, jotka bolseviikkiajan sumun takaa muistavat vanhoja käsitöitä. Mutta vaikeaa on saada pystyyn, kun ei ole välineitä, työtupien avulla se sentään on käynyt mahdolliseksi. Mutta valokuvaaminen jää vähemmälle, siksi panen Hilkalle tulemaan tässä pussissa kolme rullaa. Rakennuksia en ole valokuvannut ensinkään. Kyllä tänne jää ainesta vielä moneksi matkaksi. Olen lähdössä erään karjalaisen luo, joka luo käsipaikka kankaan seinälle ja poimii sitten. Milloinkahan te pyritte kotipuoleen? Monet sydämmelliset terveiseni! Hyvää mieltä ja voimia matkan vaivoja kestäämään. On meillä pagisemista, kun tavataan. Hirsjärvi pakenee toisenkin kerran.

Tyyni.³⁰⁶

Vuoden 1942 loppupuolella Vahter julkaisi karjalaisen naisen arkielämää kuvaavan artikkelin "Itä-Karjalan naisen arkista askarta" julkaisussa *Naisten ääni* (1942). Artikkelissa korostettiin eritoten naisten itsenäisyyttä. Hänen mukaansa "tässä suhteessa oli Itä-Karjalan nainen jo kauan käynyt kanssasisarensa edellä". Miehittäkin Kuujärvellä tultiin toimeen, vieläpä aivan mallikelpoisesti. Talloissa oli riihet ja myllyt siinä missä muualla, vaikka työssä apuna olivat ainoastaan pienet lapset. Kaiken kaikkiaan saattoi vain ihmetellä "kuinka sellaisessa raskaassa raadannassa karkeiksi käyneet kädet pystyvät aikaansaamaan niin hienoja kirjonta- ja kudontatöitä."³⁰⁷

Aina viime aikoinakin oli usea uttara Itä-Karjalan nainen siementänyt pienenosen peltotilkun pellavalle saadakseen ainesta karkeiksi raadantavaatteiksi, mutta myös kauniiksi pellavaisiksi kudoksiksi. Vaatii herkkä mieli silmäniloa arkiseenkin aherrukseen ja elämän ankeuteen. Katselipa vain yksinkertaisia raadantahameita, joko karkeita rohtimisia tai riepukuteisia, kuinka kauniita ne ovatkaan erivärisine sopusuhtaisine raitoineen.³⁰⁸

Huomiotta eivät myöskään jääneet karjalaiseen luonteeseen liitetyt määreet, kuten vieraanvaraisuus. Karjalaisemäntä tarjosi vähästäänkin, ja vieraan astuessa sisään aunukselais-emäntä oli aina valmis ryhtymään vaikkapa blinien paisuun. "Paloniemen iloisen reipas Darja-emäntä, jonka kasvot ja silmät loistivat aurinkoista hymyä, oli odottamatta saapuneet vieraat herkullisilla piirailla samovaarin ääressä hyvin kestittyään ja runsaat kauniit kutomatyönsä näyteltyään tuossa tuokiossa valmis perunan ottoon."³⁰⁹

³⁰⁶ Tyyni Vahterin Kuutamolahden Alue-esikuntaan osoittama kirje. Päivätty 25.9.1942. KÖTUS: Helmi Helmisen henkilöarkistot.

³⁰⁷ Vahter 1942 b, 179–181.

³⁰⁸ Vahter 1942 b, 179–181.

³⁰⁹ Vahter 1942 b, 179–181.

Ahkeran naisen ihannoiti miellytti myös sotilashallintoa. "Akad sovvetah, muzikad pereä pietäh", kertoi museoasioihin perehtynyt sotilasvirkailija Eino Nikkilä radioesitelmässään sanottavan. "Tässä jälleen tapa, jonka mukaan karjalaiset naiset osallistuvat kaikkiin voimia kysyviin töihin".³¹⁰ Utteruuden lisäksi sotilashallinnossa noteerattiin korkealle myös itäkarjalaisen naisen siveys. "Mitä yleisiin siveyskäsitteisiin tulee, olivat ne Itä-Karjalassa ennen erityisen ankarat ja Karjalan naiset olivat tunnettuja siveydestään", kerrottiin sotilashallinnon sisäiseen käyttöön julkaistussa opasvihkosessa.³¹¹

Karjalaisen käsityötaidon näytteitä keräämässä

Aunuksen seudulla käsityönäytteiden keräystä johti tarkastaja Tyyne-Kerttu Virkki. "Sodan jaloista oli nopeasti pelastettava se, mikä vielä oli pelastettavissa ja valtavista lumppukasoista poimittiin esiin mitä moninaisimpia käsityönäytteitä". Syksyllä 1942 Suomen kaupunkoja kiersi myös karjalaisten käsitöiden kiertonäyttely. Rajaseudun ystävät nimisen yhteenliittymän toimesta aikaan saadun näyttelyn ensiesiintyminen oli Ateneumin taidemuseossa. Sodan jälkeen niin Rajaseudun ystävät r. y. kuin monet muutkin kulttuurin alalla aktiivisesti toimineet yhdistykset päätyivät "punaisen Valpon" tarkkailun alaisiksi.³¹² Näyttelyhankkeen taustalla vaikutti erityisesti tarkastaja Maija Stenij, joka Äänislinnasta käsin johti miehitetyn alueen työtupa- ja käsityötoimintaa.³¹³ Maija Stenijin, "jonka koko olemus kertoi tarmosta ja halusta koota, tallentaa ja opettaa karjalaisnaisten käsityötaidot jälkipolville ja heimosiskoille Suomen puolella tarmokkuuden", muistaa myös Suurmäessä kansakoulun opettajana miehitysaikana työskennellyt Siina Taulamo. Taulamolle hän kertoi "pelastaneensa monia rätin palasia milloin mistäkin käytöstä. Kun esimerkiksi käsipaikka on kulu- nut ja riekaleina, siitä emäntä tekee pesu- tai navettarievun. Tunkiostakin hän on poiminut kangaspalasiin jääneitä käsityöaarteita. Ne hän on kaikki huolellisesti pessyt, mankeloinut, ottanut selville, mikäli mahdollista, niiden historian, ja kohta hän on jo ruvennut jäljittelemään pellavakankaalle jotain kiehtovaa mallia".³¹⁴ Rajaseudun ystävien järjestämään näyttelyyn löysi tiensä muun muassa Äänislinnasta pengottujen lumppujen seasta löydetty näyte lintuaiheisella revinnäiskirjauksella koristetusta hurstinreunasta.³¹⁵

³¹⁰ "Itäkarjalaisen kylän arkea". Sotilasvirkailija Eino Nikkilän radiopakina Suomen yleisradiossa 29.2.1944. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

³¹¹ "Itäkarjalaiset ja me" Itä-Karjalan sotilashallinto-esikunnan valistusosaston julkaisuja n:o 1. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

³¹² Seurantatietoja taantumuksellisista ja poliittisluonteisista järjestöistä. KA. Valpo II (AMP), KO 26, T 4.

³¹³ Vahter 1942 a, 82-84.

³¹⁴ Taulamo 1985, 179.

³¹⁵ Vahter 1942 a, 82-84.

Vahterin mukaan syy käsityötradition tilaan Karjalassa oli selvä: ”viimeksi kuluneina raskaina vuosikymmeninä on monelta taitavaltakin tekijältä käsityönteke päässyt unohtumaan, eihän bolseviikkivalta suosinut kotoista käsityötä. Mutta sai sen käyntiin, jos vain aineksia löytyi, ja neljännesvuosisadan takaa saattoi kovia kokenut nainen ilahtuen innostua tarkkaa silmää ja kättä vaativaan kirjontatyöhön.”³¹⁶

Käsityötaidon elvyttäminen miehitysalueella ei ollut yksin naistutkijoiden asia. Maalis-hutikuun taitteessa vuonna 1942 Sotilashallinnon valistusosaston toimesta ”kulttuurimuistojen” keruuta koskevalta tarkastusmatkalta raportoinut Eino Nikkilä saattoi todeta työtupien toiminnan olevan kaikin puolin ”hyvällä tolalla ja asiantuntevissa käsissä”. Nikkilän raportin mukaan nämä miehitysalueen naisilla teetetyt ”tavallaan museoesineet” valmistettiin nimenomaan perustettavaksi kaavailtua Itä-Karjalan museota varten. Itä-Karjalan Sotilashallintoesikunta myös rahoitti hankkeen jakamalla toiminnasta vastanneelle Virkille kuukausittaisen määrärahan käsityöhankintoja varten.³¹⁷

Käsityöperinteen keskusjohtoisella uusintamisella saatiin monia unhoon vaipuneita käsityötekniikoita esille ja uudelleen käyttöön. Vahterin saapuessa syksyllä 1942 Äänislinnaan oltiin työtuvissa jo täydessä työn touhussa; eräässä Vilppulalle osoittamassa kirjeessään hän kertoi tulleen juuri haastattelema vepsäläisiä, jotka ompelivat käsipaikkoja käsityötupatoiminnan johtajan, Maija Stenijn heille hankkimista materiaaleista.³¹⁸

Myös aikakauslehdistö tunsu mielenkiintoa itäkarjalaista kansankulttuuria kohtaan. Tutkijoista eritoten Vahter piti karjalaisen käsityötaidon ja sen erityispiirteiden asiaa esillä tyyliin: ”Herkkänä taiteilijana Suomen heimon nainen valikoi kirjonta aiheensa kotiseudun luonnosta” (*Kotiliesi* 1944). Itä-Karjalan Suomeen liittämisen prosessin ollessa vielä kesken tällä kotirintamalla sinnittelevälle suurelle naisennemmistölle suunnatulla työllä on saattanut epäilemättä olla kansatieteilijän tieteellistä toimintaa huomattavasti laajempi yleiseen mielipiteeseen vaikuttava merkitys. Se näytti sen ”minkä loistavan panoksen Itä-Karjalan naiset ovat tuoneet yhteiseen kansalliseen käsityövarastoomme”. Vahterin mukaan ei sopinut vähätellä myöskään sitä innostavaa vaikutusta, joka värikkäällä ja taidokkaasti toteutetulla vaatekappaleella saattoi olla kantajalleen. ”Vepsäläishameen väritys - harmaata punaisen eri vivahduksia, mustaa, keltaista ja valkoista - on niin herkullinen, että varmasti siihen puettun mieli pysyisi iloisena raskaassakin raadannassa”.³¹⁹

Vuoden 1942 tutkimuksien päättyessä suomalaista ”salamasotaa” seurasi sen vakiintuminen asemasodaksi. Saksalaisen pohjoisen Armeijakunnan eteneminen Kuolan alueella ei täyttänyt lähellekään niitä odotuksia, joita sen harteilteille oli lastattu niin Kolmannen valtakunnan kuin Suur-Suomenkin kannatta-

³¹⁶ Vahter 1942 b, 179-181.

³¹⁷ Eino Nikkilän kertomus komennusmatkalta Itä-Karjalaan 30.3.-20.4.1942. SA. Valistus os. / Itä-kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

³¹⁸ Tyyni Vahterin Hilikka Vilppulalle Kuutamolahden Alue-esikuntaan osoittama kirje. Päivätty 15.9.1942. KOTUS: Helmi Helmisen henkilöarkistot.

³¹⁹ Vahter 1942 a, 82-84.

jien keskuudessa. Liittoutuneiden poliittinen painostus Suomea kohtaan oli jo alkanut ja edessä hämmöttävän tappion merkit häälyivät itäisellä taivaanrannalla. Ainakin asevoimissa ne jo nähtiin. Kansatieteilijöitä nämä pahaenteiset kaiut eivät silti näytä vielä tavoittaneen. Maailmanlaajuisen kriisin strategisen kokonaisasetelman monitahoisuuden suhteen Karjalan syrjäkylillä työskentelevät tutkijat joutuivat tekemään tulevaisuutta koskevat arvionsa pääosin yhtä toisarvoisten tietolähteiden varassa kuin muutkin siviilit, siitakin huolimatta, että heidän miespuoliset kollegansa toimivat tehtävissä, joissa myös kauaskantoisempia näkymiä oli varmasti tarjolla. Ideologisesti kansalliseen menestystarinaan sitoutuneina he tyytyivät toimimaan niiden argumenttien varassa, joita he itsekin olivat osaltaan luomassa. Miehitetyn alueen väestön eri etnisten ryhmien parsiminen osaksi yhteistä suomalaista kulttuuriperintöä takasi riittävästi työtä jo itsessään, eikä suomenheimon kotitanhuvia laajemmalle panoraamalle juuri liennyt aikaa.

Kapteeni Laihon runonkeruumatka Aunuksessa

Kesällä 1942 myös kapteeni Lauri Laiho keräsi noin kahden kuukauden ajan kansantietoutta eteläisesen Aunuksen alueelta. Hän työskenteli Väinö Kaukosen tavoin valistusupseerina. Tutkimusmatka toteutettiin Valtion tieteellisen Itä-Karjalan toimikunnan myöntämän apurahan turvin. Työnsä Laiho aloitti Kuujärveltä, jossa hän saattoi majoilla Solan kansakoululla Vaasenin alue-esikunnassa. Kuujärveltä käsin Laiho saattoi samalla helposti tehdä matkoja läheisiin Paloniemen, Syrjän, Hidniemen, Tuoskolan ja Joensuun kyliin. Näiden lisäksi Laiho ennätti käydä haastattelemassa ”tiedokkaimpia vanhuksia” myös kaukaisemmissa kylissä, Kukoinniemessä, Agvehessa, Novikussa, Ylitsissä ja Metsoiniemessä sekä Sakilan kyläryhmässä.³²⁰

Laihon mukaan Kuujärvi oli ennen muuta ”lännen ja suomalaisuuden äärimmäisiä etuvartioita itää ja venäläisyyttä vastaan”. Syvärin varrella muutamman kymmenen kilometrin etäisyydellä sijainneiden Vaasenin ja Uslangan voimakkaasta venäläisvaikutuksesta huolimatta se oli onnistunut ”yllättävän hyvin säilyttämään vanhaa kansallista kulttuuriperintöänsä”. Vaasenin ja Uslangan vaikutus vauraina kauppakeskuksina oli silti sukupolvien ajan säteilyt laajalti myös suomalaiskyliin. Vaikka Kuujärvellä Laihon mukaan edelleen puhuttiin mitä parhainta lyydiä, olivat Vaasenia lähinnä sijainneet Järventaustan ja Koginon kylät ehtineet venäläistyä. Ainoastaan loitsut olivat säilyneet omakielisenä. Tosin niistäkin monet olivat saaneet vaikutteita venäjältä ja osa vaikuttanut olleen suoraan venäjältä käännettyjä. Monet itkuvirret, hää- ja kehtolaulut esitettiin Kuujärvellä yksinomaan venäjäksi, eikä kalevalaista runoutta sen

³²⁰ ”Kertomus kapteeni Lauri Laihon kansantietouden keruumatkasta eteläiseen Aunukseseen heinä-elokuussa 1942”. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

asukkaiden keskuudessa tunnettu lainkaan.³²¹ Laihon kansanrunousmuistiinpanojen mukaan esimerkiksi kaikkialla Aunuksessa suositut laulut, kuten ”Ruškei neitšoi, valgei neitšoi” ja ”Tämä kylä, hyvä kylä...”, jotka hän merkitsi Kuujärvellä muistiin Alisa ja Tellervo Melnikoffin tulkitsemana, olivat hänen mukaansa opittu bolševikkiaikana gramofonilevyltä.³²²

Laihon onnistui kuitenkin kerätä pitkiä parannusloitsuja sekä kuujärveläisiä satuja, uskomuksia, taikoja sekä hää- ja praasniekkakuvauksia. Erilaisten loitsujen voima oli Laihon mukaan seudulla edelleen elävää elämää, ja siksi niitä yhä vaalittiin. Bolševikkiaikana tiedettiin loitsuja taitavia ”tiedoiniekkvoja ja guldunoita” toisin ajoin ahdistellun, ja tästä syystä he ensi alkuun arkailivat esittää niitä tutkijalle. Ongelma osoittautui kuitenkin väliaikaiseksi, sillä ”kun molemmin puolinen luottamus oli saavutettu, aukeni helposti sanainen arkku”, kirjoitti Laiho. Seutukunnan parhaiksi loitsuntaitajiksi osoittautuivat Oute Pilatova Tuoskolasta, Outi Tsernoprofkina Kukoiniemestä sekä Sanni Fomin Syrjän kylästä. Satujen taitajina kunnostautuivat sen sijaan Juho Kalinin sekä Pekko Zavodov Syrjän ja Ylitsin kylistä.³²³

Heinäkuun lopulla Laiho jatkoi matkaansa ”Kuujärven kauniista ja liikuttavan vieraanvaraisista lyydiläiskylistä” kohti aunukselaisen kulttuuripiirin vahvimmin leimaamia alueita. Mägrätjärven kylässä hän kohtasi muun muassa koko matkansa aikana parhaimmaksi sadun kertojaksi osoittautuneen Juho Nikivoroffin, jonka Laiho vei seuraavana vuonna esittelemään taitojaan myös Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kokoukseen Helsinkiin.³²⁴ Nikivoroff oli iältään vasta 48-vuotias. Kuittisten paikallisesikunnasta käsin Laiho saattoi retkeillä sekä Pien- ja Suurselän että Sammatuksen kylissä, joissa kaikissa hänen mukaansa saattoi vielä kuulla omalla äidinkielellä esitettyjä ja jokapäiväiseen elämän kulkuun liittyviä itkuvirsiä, joiden taitajia löytyi runsain mitoin. Nimeltä Laiho mainitsee muun muassa Bola Panovin sekä Olga Sisulinin Kuittisista, Oksenja Ublajevan ja Masa Lekkojevan Pienselästä sekä sammatukselaiset Parasovja Kursojevan, Balageja Brohhorovan sekä Panja Petrovin. Aivan erityinen kansanrunouskeskittymä löytyi Laihon mukaan viimeksi mainitun kylän liepeille muodostuneesta pienestä kyläryhmästä.³²⁵ Aunuksen Suur-Selästä oli peräisin myös hänen Oloi Andrejeviltä muistiin merkitsemä itkuvirsi, joka esitettiin sotaan ”raudazien ragezhien alle” joutuneen miehen turvaksi.

³²¹ ”Kertomus kapteeni Lauri Laihon kansantietouden keruumatkasta eteläiseen Aunukseseen heinä-elokuussa 1942”. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

³²² SKSKRA/Laiho 1942q/ 6462.

³²³ ”Kertomus kapteeni Lauri Laihon kansantietouden keruumatkasta eteläiseen Aunukseseen heinä-elokuussa 1942”. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

³²⁴ Laine 1993, 143.

³²⁵ ”Kertomus kapteeni Lauri Laihon kansantietouden keruumatkasta eteläiseen Aunukseseen heinä-elokuussa 1942”. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

Voinavirz:
 Hoshodi blahoslovi Kristos
 blahosloviet jo suured syndysesd
 kargiaisen akan kallehen kandomoan kallistu hyvasty.
 Tuonikkoone miäs lähtou
 tulisile bulkkazile vastah
 raudazien ragehzien alle.
 Surendoiset suuril syndysil
 pagitsemmo suurii miilostizii
 raudazed hod levozed
 anna panna raudazien ragehuzien
 tulend aijaks
 kivised seinazed kaunehis rungasis ymbär
 atkalih elonaigazih
 pimeilöih elonaigazih
 pimeilöih elonaigazih.³²⁶

Kuittisista tutkijan matka vei Mäkriän kautta kohti Aunusta. Keskuspaikaksi muodostui Aunuksen kaupunki sekä sen länsipuoliset kylät, kuten Riipuskala, Tuuksi, Kaarola ja Alavoinen. Kylistä tarttui matkaan muinaisrunoa, erilaisia lastenlauluja ja muita viihdytyslukuja. Itkuvirret samoin häissä esitettäviä ”pajoja” esitettiin täälläkin jo venäjän kielellä, vaikka Laihon mukaan venäläisvaikeus alueella muutoin oli aiempiin kyliin nähden selvästi vähäisempi. Hyvämuistisimmiksi lauluntaitajiksi ja itkijöiksi kylissä osoittautuivat Nastasia Anisimova, Katerina Hoteijova sekä Anastasia Ignatjeva.³²⁷

Kokonaisuudessaan matkan tuloksena saatiin Laihon mukaan selvä käsitys kansanrunouden nykytilasta ja sen käytöstä eteläisen Aunuksen tutkimusmielessä verraten vähän tunnetuissa kylissä. Matkan saalis oli lopulta mittava, sillä erilaista kansanrunoutta, itkuvirsiä, loitsuja, pajoja sekä satuja ja taikoja kertyi runonkerääjän konttiin yhteensä noin 600 kappaletta Suomalaisen Kirjallisuuden Seuralle luovutettavaksi. Matkalta otetut noin 300 valokuvaa sen sijaan päätyivät Kansatieteellinen filmi-osakeyhtiön haltuun.³²⁸

Esiselvitys rakennustaiteellisesti arvokkaista rakennuksista

Kesällä 1942 miehitetyn alueen kulttuurimuistoja olivat inventoimassa myös teknillisen korkeakoulun Suomen ja pohjoismaisen arkkitehtuurin professori Carolus Lindberg sekä luutnantti Jouko Hautala. Matkan tarkoituksena oli selvittää, ”millä seuduilla vielä tutkittua tai tutkimatonta Itä-Karjalaa oli jäljellä rakennustaiteellisesti arvokkaita kansanomaisia rakennuksia, sekä lähinnä Kansallismuseon toimeksiannosta todeta, missä kunnossa näiden seutujen kirkolli-

³²⁶ SKSKRA/Laiho 1942q/ 6204.

³²⁷ ”Kertomus kapteeni Lauri Laihon kansantietouden keruumatkasta eteläiseen Aunuksen heinä-elokuussa 1942”. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

³²⁸ ”Kertomus kapteeni Lauri Laihon kansantietouden keruumatkasta eteläiseen Aunuksen heinä-elokuussa 1942”. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

set rakennusluomat olivat”. Aikaa tehtävän toteuttamiseen oli kuitenkin vähän. Tästä syystä tutkimukset kohdistuivat pääasiassa Aunuksen keski- ja eteläosiin. Yhteensä Lindberg ja Hautala käyttivät tutkimuksiin yhden kuukauden. Tänä aikana he ennättivät vieraila kymmenissä miehitetyn alueen kylissä, tutkia pääpaikkakunnat eri puolilla Aunukselta sekä vieraila seuduilla, joilla ei ollut aiemmin suoritettu rakennustaiteellista tutkimusta. Yhteensä he ottivat noin 700 rakennuksia tai niiden detaljeja koskevaa valokuvaa sekä laativat noin 250 sivua muistiinpanoja ja piirroksia rakennuksista, niiden rakenteista, pohja- ja julkisivumuodoista sekä muista yksityiskohdista. Kokonaisuudessaan mittava aineisto jaettiin lopulta Teknillisen korkeakoulun arkkitehtiosaston sekä Kansatieteellisen filmi-osakeyhtiön kesken.³²⁹

Linbergin ja Hautalan mukaan sota ja kuluneet vuosikymmenet eivät olleet kohdelleet hyvin itäkarjalaista rakennusperintöä. Kolhoositalouteen siirtyminen ja bolsevikkien asettama suoranainen rakennusten korjauskielto oli lyönyt surullisen leimansa rakennusten kuntoon. Asuinrakennuksia ja niihin kiinteästi liittyviä muita osia oli purettu rakennustarpeiksi toisaalle. Sodan aikana moni kylä oli autioitunut ja menettänyt suuren osan rakennuksistaan tai pahimmassa tapauksessa palanut maan tasalle. Toisaalta varsinkin Aunuksen ja Maanselän piiristä löydettiin vielä seutuja, joiden rakennuskanta oli ränsistyneenäkin tutkimuksen kannalta erittäin arvokasta.³³⁰

Tutkijoiden mukaan oli selvää, että rakennushistoriallista tutkimusta alueella oli parasta jatkaa. Ei ainoastaan rakennushistorian itsensä vuoksi vaan myös siksi, että ”siellä olevat suomalaisen suvun saavutukset saataisiin selvitettyiksi ja voitaisiin osoittaa, miten tämä kovia kokenut kansa myöskin rakennuskulttuurin alalla on pystynyt säilyttämään perimänsä kantasuomalaiset traditiot ja kehittämään niitä omalaatuisella tavalla”. Toimeen oli tartuttava pikaisesti, sillä kesän kokemukset olivat opettaneet ajan hampaan yhdessä sodan tuhojen kanssa tekevän nopeasti selvän vielä jäljellä olevista rakennuksista.³³¹

Tutkijat Äänisniemen suomalaisuuden jäljillä

Vuonna 1942 sotilashallinnon määräyksestä toteutettiin hanke, jonka tavoitteena oli selvittää antropologisten mittausten ja veritutkimusten avulla vallatun Äänisniemen alueella asuvan Sungun paikallisväestön rodullinen alkuperä sekä heidän kantasuomalaiseen väestöön liittämisen vaikutukset. Hankkeen toteu-

³²⁹ Carolus Linbergin ja Jouko Hautalan selvitys Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnalle kesän 1942 tutkimusmatkasta. 31.10.1942. SÄ. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjjeistöä 1941–1944.

³³⁰ Carolus Linbergin ja Jouko Hautalan selvitys Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnalle kesän 1942 tutkimusmatkasta. 31.10.1942. SÄ. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjjeistöä 1941–1944.

³³¹ Carolus Linbergin ja Jouko Hautalan selvitys Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnalle kesän 1942 tutkimusmatkasta. 31.10.1942. SÄ. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjjeistöä 1941–1944.

tuksesta vastasi anatomian professori, lääkintämajuri Niilo Pesonen apulaisineen, lääketieteen ylioppilas Tapio Törmän, Matti Mustakallion sekä Olavi Katilan kanssa.³³² Tutkimusryhmää Äänisniemellä johtanut Pesonen oli alallaan aikansa arvostetuimpia tiedemiehiä ja suomalaiseseen tiedeakatemian muodostetun antropologisen toimikunnan johtaja.³³³

Tutkimusten valossa hän piti todennäköisenä, että alueella oli muutamia satoja vuosia aiemmin asunut suomalaista väestöä, johon seudulle myöhemmin siirretyt vieraat kansallisuudet olivat sittemmin sekaantuneet aiheuttaen sen nykyisen kielellisen venäläistymisen. Suomalaisen alkujuuren puolesta puhui myös se, että tutkittavien sukutaustaa selviteltäessä ilmeni hyvin usein tutkittavan suvussa neljännessä tai viidennessä polvessa olleen karjalaisia. Edellä esiteltyjen seikkojen perusteella professori Pesosen oli lopulta helppoa päätyä johtopäätökseen, jonka mukaan ”tutkitun väestön liittäminen kansalliseen väestöömme ei toisi kansaamme vieraita rotuaineita ja kun ko. väestö myös sekä ruumiinrakenteeltaan, että henkisiltä ominaisuuksiltaan teki edullisen vaikutuksen, pitäisin mainitun väestön liittämistä Suur-Suomen väestöön erittäin luonnollisena ja oikeaan osuneena toimenpiteenä”.³³⁴

Äänisniemen alueen väestön alkuperää tutkineen Pesosen tavoin myös maisteri Reino Peltolan tutkimuskohteena oli Sungun alueen asutuksen alkuperä sekä sikäläisten asukkaiden suhde karjalaisiin ja vepsäläisiin. Alun perin Peltolan tarkoituksena oli aloittaa tutkimus Valtion tieteellisen Itä-Karjalan toimikunnan stipendiaattina vuonna 1942, mutta Päämajan tarjottua hänelle samaa tointa sotilashallinnossa, Peltolan paikka stipendiaattina raukesi. Tutkimustyön tuloksena Peltola kokosi noin 3 000 nimeä käsittävän paikannimikeräelmän sekä noin 300 valokuvaa. Tulostensa nojalla Peltola päätyi käsitykseen, jonka mukaan alueen nimistö ja esineellinen kansankulttuuri oli suomalaisperäistä, vaikka alueen väestö oli kieleltään venäläistynyttä. Kansatieteellisistä merkeistä ei Peltolan mukaan voinut tehdä kovin pitkälle meneviä päätelmiä, olihan alueelle virrannut venäläistä verta jo 1300-luvulta lähtien. Alueen ”alkuperäisen” väestön hän arveli olleen lyydiläisiä. Myöhemmin Peltola jatkoi työskentelyä Päämajan yhteydessä toimineessa paikannimitoimikunnassa.³³⁵

Maaliskuun lopulla vuonna 1943 Peltola komennettiin vielä kerran Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valistusosaston palvelukseen. Tuolloin hän sai tehtäväkseen ”ryhtyä tutkimaan Itä-Karjalassa Soutjärven alueella asuvien vepsäläisten kieltä ja kansanomaista kulttuuria”. Työ tulisi kohdistamaan vep-

³³² Niilo Pesosen Itä-Karjalan sotilashallintokomentajalle antama selvitys Äänisniemellä suoritetuista antropologisista mittauksista. 21.11.1942. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

³³³ Laine 1993, 164.

³³⁴ Niilo Pesosen Itä-Karjalan sotilashallintokomentajalle antama selvitys Äänisniemellä suoritetuista antropologisista mittauksista. 21.11.1942. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

³³⁵ Laine 1993, 163.

säläisalueen kansankielisen paikannimistön kokoamiseen Päämajan tiedusteluosastoa varten.³³⁶

Tiedusteluosaston lähetteen mukaan Peltolan työ tuli hyödyttämään samalla myös Itä-Karjalan sotilashallintoesikuntaa, sillä "hänen keräämänsä materiaalin avulla saadaan Soutjärven alueen kylien ym. nimistö selvitettyksi ja lopulliset ehdotukset laadituksi jo ensi syksyyn mennessä".³³⁷ Kyse oli eräästä viimeisimmistä sotilashallinnon piirissä toteutetuista kansatieteellis-henkisistä hankkeista.

³³⁶ Sotilasvirkaileija Peltolan Soutjärven alueelle komentamista koskeva aloite. 8.5.1943. SA. Valistuos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

³³⁷ Sotilasvirkaileija Peltolan Soutjärven alueelle komentamista koskeva aloite. 8.5.1943. SA. Valistuos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

5 SOTATOIMIIYHTYMÄT JA KULTTUURIPERINNÖN KERÄÄMINEN

Kulttuurimuistojen keruu VII:n armeijakunnan hallintoalueella

Itä-Karjalan alueiden jouduttua muun Suomen yhteyteen, herätti se jo sodan parhailaan riehuessa esille vanhan kysymyksen tämän salaperäisen, mutta meille mielenkiintoisen maan menneisyyden tutkimisesta. Kun nykyaikainen hävittävä sota kulkee seutukuntien yli, jättää se jälkeensä vain savuavia raunioita, hävittäen kaiken sen, mikä antaisi valaistusta kansan aikaisempiin vaiheisiin. Pahoin turmelee sota myös seutuja, joissa varsinainen taistelutoiminta on tosin säästänyt rakennukset, mutta asukkaiden jouduttua, jäävät nämä asumukset kaikkien evakuoitaviksi. Näin oli tilanne muutamien paikoin Äänisjärven rantamilla. Näitä muinaistutkimukselle neitseellisiä seutuja uhkasi osittainen tuho.³³⁸

Muinaismuistojen tallentamisen kannalta sodan alkuvaihe oli kriittistä aikaa, sillä juuri "sodan tässä vaiheessa ehti moni muisto hävitä tulematta asianmukaisesti talteenotetuksi tulevia aikoja varten", kuten tilanteesta armeijakunnan alueella raportoi luutnantti V. R. Tolonen.³³⁹ Siitä huolimatta muutamien sota-toimiyhtymien hallinnoimilla alueilla saatiin aikaan myös merkittäviä tuloksia. Eräs vakavimmin muinaismuistojen keruuseen suhtautuneista sotatoimiyhtymistä oli VII armeijakunta. Kenraaliluutnantti Taavetti Laatikainen ilmoitti yhdessä esikuntapäällikkönsä eversti Savonjousen kanssa keväällä 1943 tavoitteen, että "Itä-Karjalan sotilashallinnon ja Itä-Karjalassa toimivan kenttäarmeijan kiinteä yhteistyö toivottavasti kykenee pelastamaan jälkimaailmalle ne

³³⁸ Luutnantti V. R. Tolosen kertomus muinaismuistojen esiintymisestä ja kokoamisesta VII AK: n hallintoalueella Itä-Karjalassa vuosina 1942-1943. 20.2.1943. SA. Valistussos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

³³⁹ Luutnantti V. R. Tolosen kertomus muinaismuistojen esiintymisestä ja kokoamisesta VII AK: n hallintoalueella Itä-Karjalassa vuosina 1942-1943. 20.2.1943. SA. Valistussos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

kulttuuri- ja muinaismuistot, mitkä vielä ovat pelastettavissa bolsevismin ja sodan runtelemassa heimomaassa”.³⁴⁰

Armeijakunnan joukko-osastoille oli 5. helmikuuta 1942 annettu käsky alueelta löytyvien muinaisesineiden kokoamisesta ja varastoisesta.³⁴¹ Samana keväänä armeijakunnan alueella aloitettiin myös ikonien keräys luutnantti Lauri Santun johdolla. Myös kansanomaista kulttuurisineistöä uhkasi kova kohtalo. Asian korjaamiseksi annettiin elokuun 10. päivänä käsky muinaismuistojen kokoamisesta asianomaisella sotilashallintoalueella. Armeijakuntien piirissä hanke oli laatuaan ensimmäinen, ja sitä johtamaan komennettiin luutnantti V. R. Tolonen. Vaikka sodanoloissa toteutettavan hankkeen tuloksien tiedettiin vääjäämättä jäävään tieteellisessä mielessä alamittaisiksi, se ei estänyt armeijakuntaa olemasta omalta osaltaan mukana luomassa itäkarjalaisen kansanperinteen tutkimuksen tulevaisuutta, ja ”näin ollen auttaa sitä tieteellistä tutkimustyötä, jota muinaistutkimuksen alalla tullaan näilläkin seuduin suomalaisten taholta tekemään”.³⁴²

Varsinaisen keruutyön armeijakunnan alueella Tolonen järjesti siten, että kuhunkin joukko-osastoon ja alue-esikuntaan asetettiin muinaisesineiden keräyksen johtaja, ”joka johtaa kyseessä olevien esineiden kokoamista sekä sitten luetteloja ja lähettää saadut esineet määrättyihin kokoamispaikkoihin”. Esineiden asianmukaisen keruun varmistamiseksi Tolonen kertoi käyneensä antamassa keräilyjohtajille ohjeet kädestä pitäen armeijakuntansa jokaisessa joukko-osastossa ja alue-esikunnassa. Useimmiten tuohon toimeen määrättiin joukko-osastojen valistusupseerit. Tolonen ei tyytynyt antamaan kerääjille yksinomaan ohjeita, vaan suoritti heidän kanssaan myös keruumatkoja lähiseudulle ”tutustuttaen heitä täten paikalla asiantuntijoiksi muinaismuistoesineitä etsittäessä”. Tämän esityön jälkeen jokaisella keräyksenjohtajalla oli käytössään yhdenmukainen ohjeisto muinaisesineiden luettelointia varten, niiden numeroimiseksi, sekä niiden varastoisiksi ja lähettämiseksi eteenpäin.³⁴³

”Koska tehtäväni ja työ, jota täällä poikkeuksellisten olojen vallitessa suoritan jää monessa suhteessa keskeneräiseksi ja vajavaiseksi, lienee paikallaan, että selostan lyhyesti niitä havaintoja, vaikutelmia ja mahdollisuuksia, mitä löytöjen ja matkojen perusteella olen tehnyt”, kirjoitti Tolonen helmikuun lopulla vuonna 1943.

³⁴⁰ Kenraaliluutnantti T. Laatikaisen kulttuurimuistojen keruuta koskeva kirje Itä-Karjalan sotilashallintokomentaja J. V. Arajourelle. 21.2.1943. SA. Valistuos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

³⁴¹ (VII AKE:n kirj. N:o 170/Val./Y/sal./5.2.1942.)

³⁴² Luutnantti V. R. Tolosen kertomus muinaismuistojen esiintymisestä ja kokoamisesta VII AK: n hallintoalueella Itä-Karjalassa vuosina 1942-1942. 20.2.1943. SA. Valistuos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

³⁴³ Luutnantti V. R. Tolosen kertomus muinaismuistojen esiintymisestä ja kokoamisesta VII AK: n hallintoalueella Itä-Karjalassa vuosina 1942-1942. 20.2.1943. SA. Valistuos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

Luutnantti Tolosen museolöydöt

"Itä-Karjala on monessa suhteessa sen aikaisempien vaiheiden tutkijalle luvattu maa!", kirjoitti Tolonen, ja se "joka joutuu suoraan Suomesta Äänisjärven rannoille, huomaa joutuneensa aivan erilaiseen ympäristöön ja vieraan kulttuurin vaikutuspiiriin". Samalla Itä-Karjala hänen mukaansa "monta kertaa asettaa tutkijan pulaan ratkaisemattomien, ennen tuntemattomien asioiden tullessa esille". Aika ei hänen mukaansa ollut vielä kypsä sille, että kansanelämän moninaisuudesta kulloinkin pintaan pulpahtaneiden hajanaisten ilmiöiden perusteella voitaisiin mennä tekemään minkäänlaista yleisesti kattavaa teoriaa. Siitä huolimatta käytössä olleiden asunto- ja esinelöytöjen sekä tarkkojen tutkimusten perusteella saattoi kuitenkin jo "melko varmuudella sanoa, että karjalaiset asuttivat Äänisjärven rannat jo satoja vuosia sitten". Alueen venäläistyminen oli sen sijaan tapahtunut paljon myöhemmin, ja "vasta monien vaikutteiden ja vaiheiden jälkeen on karjalainen asutus hävinnyt ja venäläinen astunut sijalle".³⁴⁴

Kun Itä-Karjala ja sen asukkaat, jotka rodullisesti ovat muinaisuudessa olleet samaa juurta suomalaisten kanssa, ovat olleet vuosisatoja idän kulttuurin vaikutuspiirin alla, siksi vanha kalevalainen, puhtaasti karjalainen tyyli on harvinainen niillä alueilla, jossa kieli ja asukkaat ovat melkein kokonaan venäläistyneet. ... Onpa Karjalan heimolle käynyt niinkin kuten Äänisniemellä, että se on omaksunut alueellensa tunkeutuneiden kielen. Näin esiintyykin Äänisniemellä epäkansallisena vaaleita, sinisilmäisiä varsin miellyttäviä ryssiä, joiden suonissa virtaa paljon karjalaista verta.³⁴⁵

Rodun ja vieraiden vaikutteiden sekoittuminen oli kuitenkin maksattanut karjalaisilla kovan hinnan, sillä siinä missä "elämän kehitys Suomessa länsimaisen sivistyksen piirissä on mennyt hiljalleen eteenpäin", oli se Tolosen mukaan Itä-Karjalassa pysynyt joillakin aloilla vuosisatoja jäljessä. Joiltakin osin kehitys alueella oli tarkastelijan mukaan jopa "vielä samalla asteella kuin silloin, kun rajaa ei vielä välillämme ollut". Monet kansantavat, työvälineet ja -menetelmät olivat säilyneet samankaltaisina halki vuosisatojen ja myös vuosisataista sisäänpäin kääntynyttä pysähtyneisyyttä kuvastaneiden muinaisten luostarien ja kirkon vaikutus näkyi ja tuntui moniaalla. Esimerkkinä saattoi mainita vaikkapa pellavan, hampun sekä villan kehräämisen, joka Itä-Karjalassa suoritettiin yhä alkeellisillä menetelmin värttinän avulla. Kanta-Suomessa kehruu oli sen sijaan jo yli kahden sadan vuoden ajan totuttu tekemään rukilla, "mutta Itä-Karjalassa ja etenkin Äänisen rannoilla on rukki suurin piirtein vieläkin tuntematon varsinaisen kansan keskuudessa". Tosin myös siirtymäkausi uuteen teknologiaan oli jo käynnistynyt. Esimerkkinä tästä Tolonen löysi muun muassa eräästä Äänisniemen Kuusirannan talosta kolme rukkia, jotka kaikki edustivat

³⁴⁴ Luutnantti V. R. Tolosen kertomus muinaismuistojen esiintymisestä ja kokoamisesta VII AK: n hallintoalueella Itä-Karjalassa vuosina 1942–1943. 20.2.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

³⁴⁵ Luutnantti V. R. Tolosen kertomus muinaismuistojen esiintymisestä ja kokoamisesta VII AK: n hallintoalueella Itä-Karjalassa vuosina 1942–1943. 20.2.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

kehruuvälineen eri kehitysvaiheita. Osan tuon edistysaskeleen tuomasta kunniasa saattoi hyvin antaa myös suomalaisille, sillä ”toisin paikoin Suomesta tulleet yliloikkaarit sekä Murmanskista karkotetut suomalaiset sekä inkeriläiset ovat tuoneet rukin ja rukilla kehräämisen taidon ja näin vieneet kehitystä monessa suhteessa roimasti eteenpäin”.³⁴⁶

Vaikka Suur-Suomi-aatteen hahmotteleman karjalaisuuden löytäminen Äänisjärven rantamilta edellytti tutkijalta tarkkaa, ei se silti ollut mahdotonta, sillä kun ”lähemmin tutustuu paikalla näihin oloihin, huomaa ihmeekseen, että sieltä täältä ilmaantuu meille tuttuja piirteitä. Karjalainen talo saattaa löytyä aivan venäläisestä ympäristöstä”, kirjoitti Tolonen. Itä-Karjalan vähemmän venäläistyneiden osien lisäksi niitä saattoi löytää myös venäläistyneiltä alueilta, Limosaarelta ja Äänisniemeltä. Myös esineistä tarkkaavainen havainnoitsija saattoi löytää tunnusomaisia piirteitä eri aikakausien ja eri paikkakuntien välillä. ”Kun esineitä ja näytteitä kaikkialta ja kaikilta aloilta Itä-Karjalassa on saatu kokoon, tarjoaa tulevaisuuden Itä-Karjalan museon kokoelma mielenkiintoisen kuvan Itä-Karjalan muinaisesta elämästä”, maalaili Tolonen edessä hämmöttäviä tulevaisuuden näkymiä.³⁴⁷

Kantasuomalaisin silmin havaitusta takapajuisuudesta huolimatta alueelta saattoi löytää vauraita viljelyksiä, jotka olivat jo miespolvien ajan olleet kiinteässä kauppayhteydessä Pietarin kaupungin kanssa. Näihin muinaisen pohjoisen kauppapien läheisyydessä sijainneisiin asutuskeskuksiin kuuluivat Limosaari, Äänisniemen pohjois-osat, Sungu, Tulvaoja, Virojärvi sekä Kuusiranta. Vuosien varrella vaurautta oli kyliin kertynyt aina siinä määrin, että ”kerääntyi jonkun rikkaan Sungulaisen kauppiaan kotiin Pietarista sellaista tavaraa, joka muutoin ei olisi löytänyt paikkaansa idän oloissa”.³⁴⁸

Olen tavannut Äänisniemellä sekä muuallakin Itä-Karjalassa jäänteitä tällaisten pohatoiden kodeista. Bolševikkien aikana näiden asukkaat karkotettiin useimmiten kulakkeina tai vastavallankumouksellisina Siperiaan ja heidän omaisuutensa ja komeat talonsa joutuivat valtiolle. Tällaisissa taloissa elämä oli komeampaa kuin vaatimatommassa naapureissa. Muutamista löydöistä päättäen olivat huonekalut näissä taloissa Äänisniemellä erikoisen loistavia. Barokki, rococo, empire ym. tyyli ovat edustettuina. Onpa taloja, joissa huonekalut löydöistä päättäen ovat olleet kaikki mahonkiaisia ja edustaen jotakin tyyliä joko puhtaasti tai Venäjän oloissa ominaiset muodot saavuttaneena. Äänislinnassa tapaa myös huonekaluja, joihin museomiesten mielen-

³⁴⁶ Luutnantti V. R. Tolosen kertomus muinaismuistojen esiintymisestä ja kokoamisesta VII AK: n hallintoalueella Itä-Karjalassa vuosina 1942–1943. 20.2.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

³⁴⁷ Luutnantti V. R. Tolosen kertomus muinaismuistojen esiintymisestä ja kokoamisesta VII AK: n hallintoalueella Itä-Karjalassa vuosina 1942–1943. 20.2.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

³⁴⁸ Luutnantti V. R. Tolosen kertomus muinaismuistojen esiintymisestä ja kokoamisesta VII AK: n hallintoalueella Itä-Karjalassa vuosina 1942–1943. 20.2.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

kiinto tulevaisuudessa kohdistuu. Nykyisin ne ovat joko upseerien yksityismajoitus-huoneissa tai toimistojen ja virastojen käytössä.³⁴⁹

Itä-Karjalasta löydettyjä antiikkisia huonekaluja tutkiessa tuli Tolosen mukaan kuitenkin tarkoin pitää mielessä venäläiselle kulttuurille ominaiset rajoitukset, ”idän olot”, joiden seurauksena ”kaikki täällä enemmän tai vähemmän heittää jättiläistä”, eikä ”mikään länsimaissa vallitseva aikahistoriallinen tausta jonkun tyylin esiintymisajan tai esineen iän määrittämiseksi täällä pidä paikkaansa”.³⁵⁰

Itäkarjalaisia kulkuvälineitä tarkasteltuaan Tolonen oli havainnut varsinkin rekien olevan pitkälti samankaltaisia kantasuomalaisien kanssa. Poikkeuksen säännössä tekivät ajoreet eli ”sanit”, joiden peräosat olivat perinteisin menetelmin ja aihein kauniisti koristeltuja. Tuoreimmat ”sanit” oli Tolosen mukaan valmistettu vielä niinkin myöhään kuin vuonna 1932, eivätkä ne hänen kertomansa mukaan suuresti poikenneet varhaisimmista edeltäjistään - mitä nyt joi-takin puisia osia oli korvattu rautaisilla ja aiemmin yleinen sininen värisävy oli vaihtunut ruskeaan ja punaiseen. Vetopelien lisäksi hän perehtyi myös alueella tavattaviin hevosten valjaisiin, joista erityisesti luokit ansaitsivat hänen mukaansa oman mainintansa.

Kaikkien vanhimpina aikoina oli tapana luokit somistaa pienillä puuleikkauksilla, myöhemmin alettiin tähän käyttää maalia. Mielenkiintoisin luokki löydetty Limosaaren luostarista. Se on nykyisin Limosaaren luostarin kanttiinissa. Se on puuleikkauksin koristeltu ns. troikan luokki. Varsin hauskoja ovat maalatut luokitkin. niiden varsinainen valmistuspaikka näyttää sijainneen Limosaarella ja Äänisniemellä. Muualla tällaisten luokkien esiintyminen on harvinaisempaa. Nyt kuitenkin paikalliset joukko-osastot ja paikallisesikunnat ovat ottaneet käyttöönsä kaikki vielä hyväkuntoiset luokit, joten museoon on mahdollon talven aikana saada mitään kunnollista tämän alan tavaraa.³⁵¹

Tolosen mukaan myöhemmässä vaiheessa kuitenkin ainakin Polan, Jandomjärven, Velikaja-Nivan ja Tulvaajan paikallisesikunnilla saattoi olla jonkinlainen mahdollisuus hankkia edellä kuvatun kaltaisia valjastarpeita myös museon koelmiin tallettavaksi.

Muista kansanomaisista kulkuvälineistä etenkin veneet näyttävät kiinnostaneen armeijakunnan muinaismuistojen kerääjää suuressa määrin, sillä ”tuskinkin muualla sivistyneessä Euroopassa käytetään yhdestä puusta koverrettuja venheitä kuin Itä-Karjalassa”. Oli veneitä, joiden kyljille oli toisinaan asennettu niiden kaatumisen estämiseksi jonkinlaiset ohjeputut, ”muistuttaen tässä suhteessa joittenkin Etelämeren villien asukkaiden venheitä”. Tolosen kuvaamia veneitä oli hänen mukaansa käytössä ainakin Sungussa Putkijärven lahdessa,

³⁴⁹ Luutnantti V. R. Tolosen kertomus muinaismuistojen esiintymisestä ja kokoamisesta VII AK: n hallintoalueella Itä-Karjalassa vuosina 1942–1943. 20.2.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

³⁵⁰ Luutnantti V. R. Tolosen kertomus muinaismuistojen esiintymisestä ja kokoamisesta VII AK: n hallintoalueella Itä-Karjalassa vuosina 1942–1943. 20.2.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

³⁵¹ Luutnantti V. R. Tolosen kertomus muinaismuistojen esiintymisestä ja kokoamisesta VII AK: n hallintoalueella Itä-Karjalassa vuosina 1942–1943. 20.2.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

Tavoinmässä sekä Soutjärven tienoilla Vepsässä. Museomiehen harmiksi ne olivat tosin jääneet talveksi vedenrajaan ja tästä syystä niiden kuljettaminen toisaalle osoittautui mahdottomaksi. Sungussa hänellä sen sijaan oli tiedossaan sopiva vene, joka sijaitsi lähellä autotietä. Tolosen kuvaama yhdestä puusta kovertamalla valmistettu vene oli niin kutsuttu kuutti. Kuutin löytymisestä lience seurannut myös se, että kyseisen vesikulkuneuvon olemassaoloa tultiin myöhemmässä vaiheessa tiedustelemaan myös sotilashallinnon valistusosaston Itä-Karjalan kansakoululaisille suunnatussa aineiston keruussa.³⁵²

Tolonen kuvasi myös Itä-Karjalassa esiintyneitä kuosaleja eli värttinöitä, koristeellisesti valmistettuja pellavaisia pyyheliinoja eli ”käsipaikkoja”, sängyn reunoja peittäviä kirjailuin, pitsein tai reikäompelein koristeltuja lakanoita, tyyrynliinoja sekä naisten pitkiä paitoja, joita kutsuttiin ”rätsinöiksi” sekä jossain määrin myös suuritöisiä mattoja ja raanuja, joiden valmistamiseen ei Tolosen arvion mukaan kansalla bolsevikkiaikana ollut aikaa eikä varoja ryhtyä. Tosinaan harvinaisempiakin kudonnaisia saattoi hänen mukaansa silti löytää. Usein ne olivat yksityishenkilöiden hallusta. Armeijakunnan muinaisesineiden kerääjä ymmärsi hyvin naisten käsitöiden kulttuuriarvon. Selonteossaan hän esitti toiveen, että ”nämä naisten työt: kirjailu-, reikäompele-, pitsi-, ym. työt erilaisine valmistustapoineen ansaitsivat oman tutkielmansa ja toivottavasti tämä ala asiantuntijoittemme toimesta huomioidaan”.³⁵³

Värttinät (karjalaksi kuosali), joita Itä-Karjalassa runsaasti kaikkialla esiintyy, on myös museotavaraa jos mikään. Vuosisatoja sitten esiäitimme kehräsivät värttinällä lankansa ja olivat värttinät suurin piirtein jo silloin samanlaisia kuin nykyisinkin. Kaikkein vanhimmat värttinät, mitä Itä-Karjalassa ja etenkin Äänisjärven rannoilla esiintyy, ovat maalaamattomia ja vailla minkäänmoisia leikkauksia. Sen jälkeen aikaisintaan 1500- ja 1600-luvun loppupuolella tulivat leikkauksilla varustetut värttinät käytäntöön. Jo vihdoinkin 1700- ja 1800-luvulla aletaan värttinälapakoita maalauksin kaunistella. Värttinäteollisuus näyttää viime vuosisadan puolivälissä luisuneen yksin ammattimiesten käsiin ja siitä on värttinälapakkojen yksilöllisten piirteiden aiherikkaus kärsinyt. Kuitenkin Itä-Karjalan värttinäkokoelma Äänisjärven rannoilla edustaa mitä erilaisempia aiheita. Mutta ei se vastaa osaksikaan sitä aiherikkautta, mikä esim. Suomen puoleisen kansan kauniit rukiinlapakot tuovat.³⁵⁴

On kenties oletettavaa, etteivät sotilashallinnon miehet aina pitäneet itseään naisten käsitöiden asiantuntijoina. Se ei silti estänyt heitä antamasta käsitöille kuuluvaa arvoa. Esimerkiksi valistusosastoa edustanut Eino Nikkilä pakinoi radiossa itäkarjalaisista naisten käsitöistä viimeisenä sotatalvena seuraavaan tapaan:

³⁵² Luutnantti V. R. Tolosen kertomus muinaismuistojen esiintymisestä ja kokoamisesta VII AK: n hallintoalueella Itä-Karjalassa vuosina 1942–1943. 20.2.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

³⁵³ Luutnantti V. R. Tolosen kertomus muinaismuistojen esiintymisestä ja kokoamisesta VII AK: n hallintoalueella Itä-Karjalassa vuosina 1942–1943. 20.2.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

³⁵⁴ Luutnantti V. R. Tolosen kertomus muinaismuistojen esiintymisestä ja kokoamisesta VII AK: n hallintoalueella Itä-Karjalassa vuosina 1942–1943. 20.2.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

Vaikka karjalaisen luonteelle on ominaista vilkas kylässä käynti, ylen harvoin näemme karjalaisen emännän toimettona. Usein kyllä piipahdetaan asiasta naapurissa pakisemassa, mutta kotiin päästyä varttinä taitavasti pyörähtelee emännän sormissa, siinä on "kezriäjä, hienon langan luadija", ja niin valmistuu hoikkaa langkaa. Entiseen aikaan kankaat kudottiin kotona, kangaspuut, stoavat, helskyivät vapaahetkinä pertissä. Nytkin, kun ollut pellavaa kasvussa, pirta paukkuu kotona. Karjalan naisväki on tunnetusti käsityötaitoista. Hameen helmat, paidan hiat, sängyn reunat, ja ennen kaikkea kaidat pyyhinliinat, käzpaikat, ovat taidokkaasti kirjottuja. Koristeet tehdään joko kangaspuissa poimintalastaa käyttäen tai ompelukehässä, jolloin punaisella langalla laaditaan kirjat tai valkealla luodaan revinnäisompelua. Koristeaiheet ovat tavattoman moninaiset, milloin on mittausopillisia kuvioita, milloin kukka- tai eläinaiheita, ja kun aiheet kirjotaan silmämäärällä tai vallan ulkomuistista, niin vähitellen ne muuttuvat tuntemattomiksi.³⁵⁵

Vaikka kantasuomalaiset ruginlavat Tolosen mukaan peittosivatkin itäkarjalaiset vastineensa, Itä-Karjalasta löytyi "sitä vastoin paljon sellaista, jolla se voittaa Suomen täydellisesti". Tähän voittoisaan kansankulttuurin alaan saattoi laskea kuuluvaksi muun muassa taidokkaasti koristellut "käsipaikat", joita Tolonen luonnehti "karjalaisen ja vepsäläisen naisen käsityötaidon ja mielikuvituksen mestarinäytteeksi", joiden laatijoita tavattuaan hän kykeni vain "ihmettelemään sitä käsin näppäryyttä, jolla tämä kaikki syntyy". Tekijä keksi koristuksien aiheet usein vasta työtä suorittaessaan. Käsipaikkojen koristuksista saattoi tavata työmenetelmien koko kirjon. Aiheet niihin oli "usein saatu uskonnollisesta aihepiiristä, kuten ikoneista, kirkoista jne., mutta esiintyyppä sellainenkin harvinaisen aihe kuin muinainen assyrialainen sodan jumalan kuva". Tolosen mukaan oli merkillä pantavaa, että sinänsä taidokkaat käsipaikat, joita karjalaiset äidit usein valmistivat tyttäriensä myötäjaisiksi, eivät suinkaan kaikkialla olleet yhtä etevää tekoa, sillä aiheiltain rikkaimmat ja taidokkaimmin valmistetut käsipaikat näyttivät syntyneen ennen muuta vepsäläisten käsissä. Hieman erilainen tilanne vallitsi sen sijaan Äänisniemellä, jossa "kansan varallisuus ja luostarien läheisyys näyttävät lyövän leimansa käsipaikkojen aiheisiin ja työn laatuun". Tolonen sai jopa aiheen otaksua sosialistisen yhteiskuntajärjestyksen pesiytyneen käsipaikkojen valmistukseen. Hän kirjoitti tehneensä havainnon, jonka mukaan "noin 100%:sti venäläiset pitivät punaisella kankaalla kirjailtuja käsipaikkojansa arvokkaampina ja parempina kuin monin kerron suuritöisemmät ja kauniimmat valkoiset pitsityönsä ja reikäompeluksensa". "Lieneekö tämä primitiivistä punaisen värin ihannoimista vai bolsevikki-ajan syövyttämää oikeaoppisuutta, sitä en tiedä", pohdiskeli luutnantti Tolonen.³⁵⁶

Kansanomaisista tuohitöistä Tolonen mainitsi erilaiset kontit ja virsut sekä nuotan kohot. Ne eivät sanottavasti poikenneet siitä, mitä tältä alalta oli totuttu näkemään myös Suomen puolla rajaa. Juurista valmistettiin hänen mukaansa myös taidokkaita vakkoja ja kirstuja, ja niinestä kudottiin erilaisia käsilaukkuja

³⁵⁵ "Itäkarjalaisen kylän arkea". Sotilasvirkailija Eino Nikkilän radiopakina Suomen yleisradiossa 29.2.1944. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

³⁵⁶ Luutnantti V. R. Tolosen kertomus muinaismuistojen esiintymisestä ja kokoamisesta VII AK: n hallintoalueella Itä-Karjalassa vuosina 1942-1943. 20.2.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

ja kasseja samoin kuin oljesta. Olkikirjailua oli myös aivan viime aikoihin asti käytetty esimerkiksi lippaiden koristamisessa.³⁵⁷

Rauta- ja kyläsepät näyttivät olleen Itä-Karjalassa hyvin harvinaisia. ”Joi-takin lukkoja, saranoita, ovenripoja ym. vähemmän taitoa kysyviä esineitä lu-kuun ottamatta mitään erikoisvalmisteita”. Kyläsepän töiksi havaittiin erilaiset patakoukut, -hangot ja kolmijalat sekä erinäiset kuparityöt, kuten kaksinokkai-set pannut ja osittain pakottamalla taidokkaasti tehdyt pesuvadit. Rajan takana monen kurkihirren alla kuumenneet samovaarit olivat poikkeuksetta venäläistä tehdastekoa, mutta pärepihdit olivat samankaltaisia kuin Suomessa. Puukkote-ollisuuden Tolonen kirjoitti olleen Itä-Karjalassa lähes tuntematonta, sillä ”puukkoa ryssä pelkäsi” ja ”jo tsaarinaikana oli puukon kanto ankarasti kiellet-ty”.³⁵⁸

Savituotteita oli Itä-Karjalassa ja Äänisen rannoilla valmistettu sen sijaan jo ammoin. Venäläiset arkeologiset löydöt olivat osoittaneet sen kuuluneen ki-vikaudella niin kutsuttuun itäiseen piiriin, jolle olivat tunnusomaisia kampako-risteiset padat ja ruukut. Savituotteiden valmistus tunnettiin alueella yhä. Esi-merkiksi Ruoppaojalla oli toiminut savivalimo, jossa valmistettiin yksinkertai-ten patojen ohessa kauniita käsinmaalattuja maljakoita. Tolosen mukaan savi-tuotteet olivat edelleen monin paikoin osa karjalaiskodin arkea. ”Niin primitii-viset ja itämaisets ovat vielä Itä-Karjalassa olot, että esim. on kyläkuntia, joissa ei ole edes yhtään rautapataa tai kattilaa hellasta puhumattakaan. Keittäminen ja yleensä ruuan valmistaminen tapahtuu hiilloksella uunissa tai kolmijalan pääl-lä, uuninsuun edessä olevassa syvennyksessä näillä kivikauden aikuisilla savi-ruukuilla”. Tiutian Valkeamäessä oli louhittu marmoria tsaarinajoista lähtien ja keisariajalla niin ikään myös Soksun porfyryrilouhokset kukoistivat. Kiveä kulje-tettiin proomuilla rakennustarpeiksi Pietariin. Tästä laajamittaisesta teollisuu-desta oli sittemmin versonut myös kotiteollisuutta, sillä ”jotkut paikkakuntalai-set, jotka olivat Valkeamäen louhoksilla töissä, valmistivat tästä juovikkaasta, kauniista marmorista melko taidokkaasti tuhkakuppeja, kirjoitusvälineitä, kan-nanmunia yms”.³⁵⁹

Armeijakunnan museosaalis

Seikkaperäisistä ohjeista ja luutnantti Tolosen antamasta opastuksesta huoli-matta keruutyön käytännön toteutus osoittautui armeijakunnan eri osissa var

³⁵⁷ Luutnantti V. R. Tolosen kertomus muinaismuistojen esiintymisestä ja kokoamisesta VII AK: n hallintoalueella Itä-Karjalassa vuosina 1942–1943. 20.2.1943. SA. Valis-tusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

³⁵⁸ Luutnantti V. R. Tolosen kertomus muinaismuistojen esiintymisestä ja kokoamisesta VII AK: n hallintoalueella Itä-Karjalassa vuosina 1942–1943. 20.2.1943. SA. Valis-tusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

³⁵⁹ Luutnantti V. R. Tolosen kertomus muinaismuistojen esiintymisestä ja kokoamisesta VII AK: n hallintoalueella Itä-Karjalassa vuosina 1942–1943. 20.2.1943. SA. Valis-tusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

sin kirjavaksi. Vaikeutta aiheutti Tolosen mukaan se, että ohjeista riippumatta "itsekin keräilynjohtaja alueellansa saa järjestää esineiden kokoamisen miten parhaaksi näkee". Kovin motivoituneita joukoissa ei asian suhteen näytetä ollut, sillä esimerkiksi "alue-esikunnat poikkeuksetta löivät laimin kyseessä olevan esineiden kokoamisen, eivätkä ole edes yrittäneetkään sitä suorittaa". Joukko-osastoistakin annettuun tehtävään paneutuivat vain harvat. Lisäksi työtä haittasi alueella käynnissä ollut viljankorjuu, johon oli valjastettu kaikki tuolloin saatavilla ollut työvoima. Samaan aikaan armeijakunnan alueella oli käynnissä myös jumalanpalveluksessa käytettävien kirkollisten esineiden ja ikonien keruu, joita tuolloin kertyi yhteensä noin 700 kappaletta. Tämä ei Tolosen mukaan kuitenkaan poistanut sitä mahdollisuutta, etteikö samalla olisi järjestetty yksityisluonteisempiakin keruita, joiden tuloksista pysyttiin luonnollisesti vai. Tolosen suorittamien laskelmien mukaan museoesineitä oli tuohon mennessä saapunut seuraavan luettelon mukaisesti.³⁶⁰

Esineitä koottu:	
URR Sungun alue	70 kpl
JP 1 Tulvaajan alue	
Varsinaisia kansankulttuuriesineitä	60 kpl
Kirkollisiin toimituksiin kuuluvia esineitä	23 kpl
Limosaaren lohko	42 kpl
Yhteensä:	195 kpl ³⁶¹

Tolonen ei itse pitänyt muinaismuistoesineiden kokoamistulosta tyydyttävänä. Tästä syystä hän ryhtyi paikkaamaan joukko-osastojen jälkeensä jättämiä aukkoja oma-aloitteisesti keräten museoesineitä omien matkojensa yhteydessä. Työ tuotti tulosta, sillä Tolosen keräämiä museoesineitä kertyi hänen ilmoituksensa mukaan 166 kappaletta. Armeijakunnan valtuuttamana kerääjänä hän saattoi käyttää työssään myös muita kuin kansanomaisia esinelähteitä. Tolonen kertoi kartuttaneensa kokoelmaa 36 museoesineellä sotapoliisin tarkistusasemalla Äänislinnassa. Lisäksi hän oli ennättänyt luovuttaa varuskuntakirkon ikonivarastoon jo 30 ikonia. Tolosen ilmoituksen mukaan hän oli tähän mennessä koonnut 232 muinaismuistoesinettä eli itse asiassa enemmän kuin armeijakunnan joukko-osastot yhteensä. Kokonaisuudessaan museoesineiden keruu VII armeijakunnan alueella tuotti siten seuraavanlaisen tuloksen:

Yhteensä kerätty:	
Joukko-osastot	95 kpl
Luutnantti Tolonen	232 kpl
Yhteensä:	327 kpl ³⁶²

³⁶⁰ Luutnantti V. R. Tolosen kertomus muinaismuistojen esiintymisestä ja kokoamisesta VII AK: n hallintoalueella Itä-Karjalassa vuosina 1942-1943. 20.2.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

³⁶¹ Luutnantti V. R. Tolosen kertomus muinaismuistojen esiintymisestä ja kokoamisesta VII AK: n hallintoalueella Itä-Karjalassa vuosina 1942-1943. 20.2.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

Joukko-osastoissa suoritettujen muinaismuistojen keruun ja numeroinnin jälkeen esineet tuli määräysten mukaan toimittaa Äänislinnan alue-esikunnan valistus-toimistolle. Logistinen ketju ei kuitenkaan toiminut katkoksitta. Tolonen kuvasi muinaismuistojen epävakaa matkaa sotilashallinnon haltuun seuraavasti:

Näin saapui tuon tuostakin sulan aikana esineitä laivalla tai junalla yllämainitulla osoitteella. Mutta kun Äänislinnan alue-esikunta ei kyennyt järjestämään esineiden autokuljetusta esimerkiksi asemalta varastopaikkaan, niin esineet on viime aikoina osoitettukin 3800:n, jonka toimesta ne on myös kuljetettu Äänislinnan asemalle tai varastopaikkaan. Lisäksi entinen niin sanottu museo on vartioimatta eikä allekijoit-tanut ollut matkojen takia näitä museoesinelähetystyksiä vastaanottamassa, niin ei voi-nut automiehiä tai heidän avustajiaan laskea yksikseen museoon viemään kyseessä olevia esineitä, koska olisi sellainen vaara tarjolla, jotta esineitä katoaa.³⁶³

Museoesineiden varastointia varten käytössä oli yksi huone eräästä armeija-kunnan hallitsemasta kiinteistöstä Lenininkadulla, minkä lisäksi osa esineistä oli varastoitu varuskuntakirkon yläkerrassa sijainneen ikonivaraston yhteyteen. Jokunen autokuorma museoesineitä oli kuljetettu myös Petroskoin museon ti-loihin. Soutjärvellä muinaismuistoesineiden käyttöön oli paikallisen keräilyn-johtajan myötävaikutuksella järjestynyt alue-esikunnan käytössä ollut kivinen varastorakennus, joka Tolosen mukaan ”nykyisessä vaiheessa soveltuu erittäin hyvin keräilyvarastoksi ja myöhemmin voi tästä rakennuksesta hyvin suunnit-tella paikallisen maakuntamuseon”.³⁶⁴

Kerättyjen museoesineiden Tolonen kirjoitti olleen peräisin pääasiassa Äänisniemen alueelta, josta paikallinen asujaimisto oli evakuoitu. Tammikuus-sa 1942 hän kertoi suorittaneensa tarkan jokaista kylää koskevan esinekeräilyn Tulvojan ja Kuusirannan alueilla jatkaen loka-marraskuussa esineiden kokoam-ista Limosaarella, Heinälähden, Petrin ja Koiselän kylissä. Joukko-osastojen keruut Limosaarella olivat sen sijaan kohdistuneet Konnun, Luostariniemen ja Longan kyliin sekä Äänisniemellä Sungun ja Tulvaajan alueille. Tolonen kirjoit-ti lisäksi tehneensä tunnustelevia matkoja myös Äänisniemen, Kontupohjan, Äänisenrannan sekä Soutjärven alue-esikuntien hallinto-alueille. Koska määrä-rahoja esineiden hankintaan ei ollut, Tolonen joutui useimmiten jättämään mu-seoesineiksi arvioimansa löydöt niille sijoilleen. Toisaalta hän arveli voivansa käyttää hyödyksi tuolloin karttunutta tietoa mahdollisesti myöhemmin musco-esineitä hankittaessa. ”On itsestään selvää, että näillä paikan päällä asuvilla säi-lyvät nämä entisyyttä ja elämäntapoja ilmaisevat esineet vielä kauan, siksi kun-nes ne otetaan tarpeellisina tulevaan Itä-Karjalan museoon”, vakuutteli Tolonen

³⁶² Luutnantti V. R. Tolosen kertomus muinaismuistojen esiintymisestä ja kokoamisesta VII AK: n hallintoalueella Itä-Karjalassa vuosina 1942–1943. 20.2.1943. SA. Valis-tusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

³⁶³ Luutnantti V. R. Tolosen kertomus muinaismuistojen esiintymisestä ja kokoamisesta VII AK: n hallintoalueella Itä-Karjalassa vuosina 1942–1943. 20.2.1943. SA. Valis-tusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

³⁶⁴ Luutnantti V. R. Tolosen kertomus muinaismuistojen esiintymisestä ja kokoamisesta VII AK: n hallintoalueella Itä-Karjalassa vuosina 1942–1943. 20.2.1943. SA. Valis-tusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

selvityksessään. Surkeimman kohtalon Tolonen arveli odottavan ennen muuta täysin heitteille jäänyttä irtainta.

Näin on tapahtunutkin. Niissä kylissä ja taloissa, joissa sotilasmajoitus on ollut pitemmän aikaa, ovat kaikki entisaikaa kuvaavat esineet hävitetty. Äänisniemellä ja osittain Limosaarellakin polttopuupulan takia moni vanha talo puretaan ja poltetaan. Tätä tapahtuu kielloista huolimatta jatkuvasti. Tällöin ei useinkaan katsota, onko talo vanha ja muinaistutkimukselle arvokas vaan katsotaan sitä, mistä saadaan vain parasta polttopuuta. Syy tällaisen tapahtumiseen lienee se, että kyseessä olevilla alueilla ei ole metsää lainkaan, mistä polttopuuta ottaisi.³⁶⁵

Muinaisesineiden keruuta käsittelevän raportin päätteeksi Tolonen tahtoi kiinnittää valistusosaston huomion niihin epäkohtiin, joihin hän oli toimessaan törmännyt, ja joihin vastaisuudessa kannatti kiinnittää erityistä huomiota, mikäli museoesineiden keruuta sotilashallintoalueella tulevaisuudessa mielittiin kehittää nykyistä sujuvampaan muotoon. Ensimmäisenä Tolonen kiinnitti huomionsa sotilaspireissä museoesineistön pelastustyötä kohtaan tunnettuun puutteelliseen mielenkiintoon. Joukko-osastoissa museokeruun suoritti valistusupseeri tai jokin muu työhön osoitettu sotilashenkilö. Otollisissa oloissa ”tämä voi onnistuakin, jos valistusupseeri omaa riittävästi harrastusta ja taitoa”, kirjoitti Tolonen, mutta käytännön kokemukset olivat kuitenkin jo osoittaneet, ”että joukko-osastojen toimesta tämä työ ei tule suoritettua ja samaa on sanottava alue-esikuntienkin suhteen”. Todellisuudessa esineiden keruu oli hidasta ja vaivalloista työtä ja se onnistui vain siihen kouliintuneilta kerääjiltä. Keruuta oli myös hankala suorittaa yksin. Osa esineistä oli niin suuria, että pelkästään niiden siirtelyyn olisi tarvittu 2-3 miestä ja samoin olisi tarvittu vielä hevonen kuljettamaan saalis esineiden kokoamispaikkaan. Myös jatkuvan partisaanivaaaran tähden kerääjien olisi ollut parasta kulkea vähintään kahdestaan ja samasta syystä museoesineiden kerääjien tuli ehdottomasti olla aseistettuja.³⁶⁶

Vaikeat kuljetusolot tarjosivat miehitysalueella loputtomasti uusia haasteita. Talvisaikaan esineiden keruulle ei juuri siunaantunut mahdollisuuksia, siitä pitivät lumesta umpeen menneet tiet ja lyhyet päivän ajat huolen. Museoesineiksi kelpaavat veneet ja ajoneuvot saivat talvehtia sankan lumipeitteen alla kenenkään puuttumatta asiaan. Majoitusolot varsinkin etulinjan läheisyydessä olivat vaikeat, eikä mistään pidempiaikaisesta oleskelusta linjojen liepeillä voinut edes haaveksia. Myös päivittäinen ravinto osoittautui hankalasti järjestettäväksi etenkin niillä alueilla joilla joukko-osastoja ei ollut.³⁶⁷

³⁶⁵ Luutnantti V. R. Tolosen kertomus muinaismuistojen esiintymisestä ja kokoamisesta VII AK: n hallintoalueella Itä-Karjalassa vuosina 1942–1943. 20.2.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

³⁶⁶ Luutnantti V. R. Tolosen kertomus muinaismuistojen esiintymisestä ja kokoamisesta VII AK: n hallintoalueella Itä-Karjalassa vuosina 1942–1943. 20.2.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

³⁶⁷ Luutnantti V. R. Tolosen kertomus muinaismuistojen esiintymisestä ja kokoamisesta VII AK: n hallintoalueella Itä-Karjalassa vuosina 1942–1943. 20.2.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

Museoesineiden käsittely niiden kuljetusten aikana oli Tolosen mukaan kovakouraista. ”Yleensä kuljetuksista olen saanut sellaisen käsityksen, että etenkin museoesineitä ei käsitellä tarpeellisella varovaisuudella. Laivaan saataan pistää tavarat halkojen sekaan lastiruumaan, jossa ne vuodon sattuessa kastuvat. Auto- ja erikoisesti rautateillä välinpitämättömästi heitellään näitä romuja, ja voi olla, että itsekseen näin lähetetty laatikko tai kolli ei saavu koskaan perille”.³⁶⁸

”Tähän saakka on keräys pääasiassa koskenut sellaista tavaraa, joka on autioituneista taloista ilman omistajaa talteen otettu”, kirjoitti Tolonen raportissaan. Jotta keruutyö tulevaisuudessa voitaisiin ulottaa myös miehitysalueella yhä asuvien yksityishenkilöiden hallinnassa oleviin esineisiin, tuli kerääjällä olla käytössään myös jonkin verran määrärahoja esineiden lunastamiseksi. Tätä Tolonen piti ehdottomana edellytyksenä erityisesti, mikäli museokokoelmiin tahdottiin saada kotiteollisuustuotteita. Muutoin hänen mukaansa oli uhkana, että ne lopulta päätyivät ”yksityisiin rahalla hamstraajien kokoelmiin”.³⁶⁹

Kaiken kaikkiaan Tolonen päätyi lopulta kuitenkin varovaisen myönteisiin loppupäätelmiin arvioidessaan VII armeijakunnan alueella suoritettua muinaisesineiden keruutyötä. ”Muinaisesineiden kokoamistyö näin sotatoimiyhtymän taholta on ollut ensimmäinen laatuaan ja osoittaa se tulevaisuudelle, että varsinaisen taistelutehtävän rinnalla on tähän puoleen harvinaisen paljon kiinnitetty huomiota. Vaikka kokoamistyö, jota on tällä sotatoimialueella suoritettu, jää sodanaikaiset olot huomioon ottaen kesken ja puutteelliseksi, on se kuitenkin suuriarvoinen. Se luo pohjan sille muinaisesineiden kokoamistyölle, jota täällä Itä-Karjalassa rauhan palattua tullaan suorittamaan”.³⁷⁰

Sotilashallinto Aunuksen kirkollista jäämistöä suojelemassa

Sotilashallinnon valistusosastolla kiinnitettiin erityistä huomiota vallatun Aunuksen alueen kirkollisen jäämistöön, jonka ohjenuoraksi laadittiin erityinen ohjelmaluonnos. Tavoitteena oli ”ennen kaikkea estää kirkollisten esineiden ja rakennusten pelastaminen suoranaiselta tuholta”. Ensisijaisena toimenä pidettiin bolševikkien uusiokäytöltä pelastuneiden kirkkojen ja kappeleiden sulkeamista ”sivullisilta katselijoilta ja sotamuistojen kerääjiltä”. Samalla toivottiin, että näissä kansan sydäntä lähellä olevissa pyhätöissä kyettäisiin silti mahdollisuuksien mukaan toimittamaan jumalanpalveluksia. Myös sodan jaloissa tur

³⁶⁸ Luutnantti V. R. Tolosen kertomus muinaismuistojen esiintymisestä ja kokoamisesta VII AK: n hallintoalueella Itä-Karjalassa vuosina 1942–1943. 20.2.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

³⁶⁹ Luutnantti V. R. Tolosen kertomus muinaismuistojen esiintymisestä ja kokoamisesta VII AK: n hallintoalueella Itä-Karjalassa vuosina 1942–1943. 20.2.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

³⁷⁰ Luutnantti V. R. Tolosen kertomus muinaismuistojen esiintymisestä ja kokoamisesta VII AK: n hallintoalueella Itä-Karjalassa vuosina 1942–1943. 20.2.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

meltuneet kirkot tuli sulkea ja niissä mahdollisesti säiden armoille joutuva esineistö tuli siirtää lukittuihin suojiin. Rappiolle päässeet kansanomaista tyyliä edustavat tsasounat piti - jos mahdollista - korjata väliaikaisesti ja valokuvata. Suomalaisten jo keräämät pyhäinkuvien kokoelmat tuli niin ikään laittaa lukkojen taakse. Niiden esittelemistä sivullisille ei enää katsottu hyvällä, sillä sotilashallinnon tietojen mukaan niistä ”yhä katoaa sotamuistoja”. Viranomaisen toimet tuli ulottaa myös karjalaisten yksityisessä hallussa oleviin tavallista runsaampiin pyhäinkuvien kokoelmiin, joiden arveltiin olevan alun alkaen peräisin hävitetyistä kirkkoista.³⁷¹ Muutamain täsmennyksin esitetyt suunnitelmat noudattelivat valistusosaston loppusyksystä vuonna 1941 sotilashallintoesikunnalle hahmottelemia muinaismuistojen keräämistä koskevia suuntaviivoja.

Yleisenä ohjenuorana pidettiin sitä, ettei kirkkoista yksityisiin karjalaisiin koteihin kulkeutuneita pyhäinkuvia saanut kerätä pois niiden nykyisiltä haltijoilta. Näin toimittiin siitäkkin huolimatta, että tiedettiin paikallisväestön hallussa olevia pyhäinkuvia joutuneen karjalaisperheiden tuttaviksi päässeiden suomalaisten haltuun, jotka näitä arvotavaroita aina toisinaan mielivät myös itselleen. Pyhäinkuvien siirron yksityisten hallusta saattoi sotilashallinnon mukaan toteuttaa ainoastaan kansaa lähinnä oleva oikeauskoinen papisto ja tuolloinkin vain niin, että paikallinen asujaimisto edelleen tietäisi niiden yhä olevan heidän käyttöönsä säilytettävänä ja heitä lähellä. Sotilashallinnon käsityksen mukaan ”karjalaisen kansansielun erikoislaatuun nähden olisi vältettävä kansalle antamasta sitä käsitystä, että suomalaiset vievät kirkolliset muistot väkisin ja että ne kuljetetaan pois Karjalasta palauttamattomasti”³⁷². Bolsevistisen vallankumouksaattien varaan rakentuneisiin museoihin tutustuneelle väestölle arveltiin myös olevan varsin epämieluisaa nähdä pyhäinkuviansa näytteillä minäkäänlaisten vallankumousmuistojen tai muiden epäpyhien keräelmien joukossa. ”Eivät karjalaiset voine sulattaa sellaista kuvitelmaa, että heidän pyhät kuvansa sijoitettaisiin joittenkin spriissä säilytettyjen matelijain ja anatoomisten preparaattien seuraan”, kuten valistusosaston mietinnössä asiaa mutkattomasti valaistiin. Tästä syystä arveltiin, että varsinaisiin museokokoelmiin tulisi lopulta riittäneeksi vain hyvin niukalti karjalaista kirkollista jäämistöä, kun sen oikea paikka kuitenkin tulisi olemaan miehitysalueella kuntoon laitettavissa pyhätöissä, joissa tuo ”kansalle kallis taidetuotanto” säilyisi elävänä osana alueen ”oikeauskoisuuden perinteitä”. Miehittäjän kunnostamiin kirkkoihin arveltiin toiveikkaasti kansan tuovan lopulta myös bolsevikkien jäljiltä aiemmin kätkemänsä pyhäinkuvat.³⁷³

Kirkollisten muistomerkkien käytännön pelastustyöhön näytettiin kaavailtavan ainakin Suojeluskuntain esikunnan palveluksessa työskennellyttä taiteilija O. Niemeä, joka oli pitkään työskennellyt Suomen vanhan kirkkotaiteen kon-

³⁷¹ Ohjelmaluonnos ”Karjalan kirkollisen jäämistön pelastamisesta ja suojelemisesta” 31.3.1941. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944/ Promemorat.

³⁷² Ohjelmaluonnos ”Karjalan kirkollisen jäämistön pelastamisesta ja suojelemisesta” 31.3.1941. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944/ Promemorat.

³⁷³ Ohjelmaluonnos ”Karjalan kirkollisen jäämistön pelastamisesta ja suojelemisesta” 31.3.1941. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944/ Promemorat.

servoijana ja jonka edelleen arveltiin olevan ”altis käyttämään kykyänsä kansallisten arvojen pelastamiseen”. Työpariksi taiteilija Niemelle kaavailtiin Syvärin Lotinanpellolla tykistöväenrikkinä palvelutta kirkkoarkkitehti Erkki Kartanoa.³⁷⁴ Suurimman työn kirkkotaiteen parissa tuli tekemään kuitenkin taidehistorioitsija Lars Pettersson, jonka ansiot juuri rakennushistoriaan perehtyneenä tutkijana olivat nuoresta iästä huolimatta kiistattomat. Pettersson oli valmistanut vuonna 1939 lähes 500 sivuisen pro gradu- tutkielman suomalaisesta puuarkkitehtuurista, minkä lisäksi hän oli jo ennättänyt työskennellä aktiivisesti erilaisissa Muinaistieteellisen toimikunnan hankkeissa.³⁷⁵

Vänrikki Pettersson oli syksyllä 1942 Äänisniemen alueella liikkueensa tavannut Kosmajärven kirkonkylässä tuolloin kenties ainoan elossa olevan itäkarjalaisen ikonimaalarin, vuonna 1869 syntyneen Ivan Miheinpoika Abramovin. Kirkkotaiteen tuntijoiden keskuudessa seutu tunnettiin eräänlaisena muinaisen Novgorodin reuna-alueeksi kuuluvan ”pohjoisen koulukunnan” edustajana. Alue oli rikkaan talonpoikaiskulttuurin aluetta, jonka muotoutumiseen olivat vaikuttaneet eritoten Pohjois-Äänisen luostarit, kuten Valesaaren luostari Tulvaajalla sekä Klimetskin luostari Limosaassa, jotka Itä-Karjalan oloissa olivat jo varhain olleet huomattavia keskuksia. Ikonioppinsa Abramov oli perinyt isältään Mihei Ivaninpoika Abramovilta (1830–1912). Hänet taas oli saattanut ikonien pariin ikonimaalari Ivan Averkijev, joka oli alun perin työskennellyt vanhauskoisten 1600-luvun lopulla Uikujoen varrelle perustamassa Danilovan luostarissa.³⁷⁶

Averkijevia seuranneiden itseoppineiden ikonimaalareiden yhteenlaskettu tuotanto oli laaja. Isä Abramov oli uudistanut muun muassa Kosmajärven keskikirkon, Terehovan tsasounan ikonostaasit, maalannut enimmäkseen osan Kosmajärven tsasounan ikonostaasista sekä kokonaan Bolshoi Shildan tsasounan ikonostaasin. Nuoremman Abramovin käsialaa olivat muun muassa Pruginon, Novinkan ja Bykovan tsasounain sekä Uunitsan ja Velikaja Nivan kirkkojen ikonostaasit. Niin ikään lähikylissä monilla yksityishenkilöillä oli hallussaan molempien töitä.³⁷⁷ Eräitä niistä Pettersson oli lunastanut Äänislinnan museota varten.³⁷⁸

Petterssonin mukaan oli ilmeistä, ”että paikallisia ikonimaalareita on ollut myös muualla Itä-Karjalassa ja että he ovat kuuluneet niin sanottuun itäkarjalaiseen kulttuurikuvaan, olisi tärkeätä saada rekonstruoiduksi sopivaan valtioon museoon ikonimaalausateljeeri, jossa museossa kävijä olisi tilaisuudessa tutustua ikonin valmistamiseen sen eri työasteissa, sen työkaluihin ja eri työmenet-

³⁷⁴ Ohjelmaluonnos ”Karjalan kirkollisen jäämistön pelastamisesta ja suojelemisesta” 31.3.1941. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944/ Promemorat.

³⁷⁵ Kotkavaara 2009, 65.

³⁷⁶ Pettersson 2005, 18.

³⁷⁷ Vänrikki Lars Petterssonin selvitys Muinaistieteelliselle toimikunnalle koskien Ivan Miheinpoika Abramovin ikoniateljeeta. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

³⁷⁸ Vänrikki Lars Petterssonin selvitys muinaistieteelliselle toimikunnalle. 30.12.1942. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

telmiin”.³⁷⁹ Suunnittelemaansa ateljeeta varten Pettersson oli jo ehtinyt teettää kuvanveistäjä Oiva Heleniuksella ikonimestarin ohjeiden mukaan entisöimisluonnoksia ateljeehuoneesta, joka tuolloin oli armeijan käytössä. Muutamista esineistä oli myös jo entuudestaan olemassa kaksoiskappaleet, joten aloitteessa kiinnitettiin huomiota myös siihen, että myös Suomen kansallismuseolle varattaisiin tarpeelliset välineet ikonimaalaustekniikan esittelyyn. Tarvittava kiinteä sisustus, uunit, ovet, ikkunat, panelit ja tapetit oli tarkoitus teettää mittausten ja mallinäytteiden mukaisina kopioina. Abramovin alkuperäisestä työhuoneesta lunastettavaksi aiotusta Pettersson oli laatinut yksityiskohtaisen luettelon, joka sisälsi kaiken tarpeellisen aina lehtikullan silityksessä käytetystä jäniksen kypälästä alkaen.³⁸⁰

Kanta-Suomessa puolella hankkeen puolesta puhujana toimi Muinaistieteellinen toimikunta. Mikäli valistusosasto ei katsoisi tarpeelliseksi hankkia Abramovin ateljeeta, toimikunta oli valmis harkitsemaan sen hankkimista omiin kokoelmiinsa. Asiaa pidettiin kiireellisenä myös siitä syystä, että arveltiin ”Mainittujen esineiden säilymisen Abramovin talossa Kosmajärvellä olevan erittäin epävarmaa”.³⁸¹

Muinaistieteellinen toimikunta katsoo että vänrikki Petterssonin ehdottama ikonimaalausateljeerin hankkiminen johonkin valtion museoon olisi sangen suotavaa; ateljeeri olisi omiaan oleellisesti valaisemaan itäkarjalaista kulttuuria. Koska Abramovin työpaja Toimikunnan saamista tiedoista päättäen on ainoa jäljellä oleva niin olisi heti ryhdyttävä toimenpiteisiin sen hankkimiseksi. Asian kiireellisyyteen nähden onkin Muinaistieteellinen toimikunta ennakkomaksuna lähettänyt vänrikki Petterssonille 8 000 markkaa pyytäen, että hän lunastaisi kokoelman. Toimikunnan mielestä on kuitenkin Äänislinnan museo sopivin paikka ikonimaalarin työpajalle.³⁸²

Muinaistieteellinen toimikunta esitti, että valistusosasto lunastaisi kokoelman liitettäväksi osaksi Äänislinnan museota. Näin tapahtukin, sillä helmikuun lopulla vuonna 1943 Itä-Karjalan Sotilashallintoesikunta myönsi ikonityöpajan lunastusta varten määrärahan.³⁸³ Myös jo edellisenä syksynä se oli myöntänyt 20 000 markan määrärahan Muinaistieteellisen Toimikunnan vastaanottamien ”Äänislinnan museon ikoonien alkukonservointiin”.³⁸⁴

³⁷⁹ Vänrikki Lars Petterssonin selvitys Muinaistieteelliselle toimikunnalle koskien Ivan Miheipoika Abramovin ikoniateljeeta. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

³⁸⁰ Vänrikki Lars Petterssonin selvitys Muinaistieteelliselle toimikunnalle koskien Ivan Miheipoika Abramovin ikoniateljeeta. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

³⁸¹ Vänrikki Lars Petterssonin selvitys Muinaistieteelliselle toimikunnalle koskien Ivan Miheipoika Abramovin ikoniateljeeta. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

³⁸² Muinaistieteellisen toimikunnan esitys ikonimaalausateljeerin hankinnasta. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

³⁸³ Itä-Karjalan Sotilashallintoesikunnan päätös määrarahasta 23.2.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

³⁸⁴ Itä-Karjalan Sotilashallintoesikunnan päätös määrarahasta 15.9.1942. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

Määrärahoista huolimatta Itä-Karjalan kirkkotoiteen suojelua vaivasi alituinen rahapula. Pettersson joutui syyskuun puolivälissä vuonna 1943 raportoimaan valistusosastoa sen johdosta, että ikonien ja muun kirkollisen esineistön alkukonservoimiseen myönnetty 20 000 markan määräraha oli käytetty.³⁸⁵ Pettersson oli huolissaan, sillä Äänislinnan varuskuntakirkon varastoon oli ehditty kerätä huomattava määrä ikoneja ja muuta kirkollista esineistöä. Osa koelmasta oli jo evakuoitu parempaan suojaan Hämeen museoon Tampereelle. Muinaistieteellinen toimikunta oli Petterssonin mukaan ehtinyt lähestyä samassa asiassa jopa Eduskuntaa, joka ei tiukassa taloustilanteessa katsonut aiheelliseksi raottaa kukkaronsa nyörejä. Koska varoja kuitenkin väjäämättä tarvittiin, tuli niiden hankkimiseksi keksiä uusia keinoja. Petterssonin mukaan asian ratkaisemiseksi olisi käytettävissä vielä ”eräs tehokas keino”, jonka hän valistusosastolle hahmotteli. Kyseessä tulisi olemaan Helsingissä järjestettävä ikonitaidenäyttely, jonka tulojen arveltiin taidehallin intendentin mukaan kohoavan aina 50 000 markkaan asti. Näin saadut varat oli tarkoitus ohjata kokonaisuudessaan ikoneiden kipeästi kaipaamaan konservointiin, johon Petterssonilla oli tarjolla osaavat tekijät. Kyseessä olivat taiteilijat Oskar Niemi ja Hannes Malisto. Näyttelyn jälkeen ikonit piti siirtämän niiden säilyttämisen kannalta Helsinkiä turvallisemmalle seudulle. Tuossa vaiheessa sijoituspaikaksi kaavailtiin Tamperetta, jossa osa ikoneista oli jo muutoinkin ennättänyt olla säilytteillä.³⁸⁶

Suomen kreikkalaiskatolisen kirkon kantaa näyttelyyn oli tiedusteltu arkipiispa Hermanilta. Taidehallin johtokunta oli ilmoittanut suostuvansa järjestämään kyseisen näyttelyn tammikuussa 1944. Ikonien valinta tuli luonnollisesti suorittaa siten, että maksava yleisö saisi mahdollisimman kattavan kokonaiskuvan Itä-Karjalan ikonitaiteesta sekä siitä, että niiden järjestelmällisen hoidon välttämättömyys kävisi selväksi jokaiselle, ”jolla on mahdollisuuksia sitä rahallisesti tukea”.³⁸⁷

Vänrikki Petterssonin ja intendentti Hintzen ikoniretket

Syksyllä 1942 Pettersson raportoi inventoineensa vallatun alueen kirkollisia rakennuksia sekä niiden hengellistä välineistöä yhteensä kolmen kuukauden ajan. Hän työskenteli Muinaistieteelliseltä Toimikunnalta saamiensa ohjeiden mukaisesti VII AKE:n osasto 5:n alaisena. Työnsä Pettersson aloitti armeijakunnan komentajan toivomuksesta Äänisniemen alueelta, sillä luutnantti Lauri Santun

³⁸⁵ Vänrikki Lars Petterssonin selonteko Helsingin Taidehallissa järjestettävää ikoninäyttelyä koskevista suunnitelmista 17.9.1943. SÄ. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjjeistöä 1941–1944.

³⁸⁶ Vänrikki Lars Petterssonin selonteko Helsingin Taidehallissa järjestettävää ikoninäyttelyä koskevista suunnitelmista 17.9.1943. SÄ. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjjeistöä 1941–1944.

³⁸⁷ Vänrikki Lars Petterssonin selonteko Helsingin Taidehallissa järjestettävää ikoninäyttelyä koskevista suunnitelmista 17.9.1943. SÄ. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjjeistöä 1941–1944.

suorittama kirkkojen ja tsasounien välineistön keruutyö Limosaarella ja Äänisniemen etelä- ja itärannalla uhkasi muutoin jäädä kesken.³⁸⁸

Marraskuun alkuun asti Petterssonilla oli apunaan yli diakoni L. Kasanko, jonka tehtävänä oli luetteloida Äänislinnan alue-esikunnan kellarissa olevat Vaasenista lähetetyt kirkolliset esineet sekä Suurlahden kirkon irtaimisto. Piirtäjäksi hankkeeseen oli määrätty kuvanveistäjä Oiva Helenius ja kirkonkatsastajien tulkkina työskenteli tuolloin yksiköstä n:o 9300 komennettu sotamies Ipatti Kemov. Samana syksynä Aunukseen kirkollisia kulttuurimuistoja saapui tarkistamaan myös kansallismuseon intendentti, tohtori Bertel Hintze.³⁸⁹

Hintzen tehtävänä oli Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan syyskuun lopulla antaman komennuksen mukaan tehdä katselmus muutamissa erikseen nimetyissä Itä-Karjalan kirkoissa ja tsasounissa sekä kirkollisten esineiden varastoissa. Myös Hinzen tutkimusmatkaan käyttämä aika oli Petterssoniin nähden oleellisesti lyhyempi, sillä Hinze suoritti matkansa lokakuun ensimmäisen viikon aikana vuonna 1942.³⁹⁰ Äänislinnan museon kokoelmiin ja sinne muualta miehitysalueelta siirrettyyn esineistöön tutustuttuaan Hintze kirjoitti sen osalta raportissaan seuraavan selvityksen:

Museossa on lukuisia tähän asti melkein kokonaan tutkimattoman itäkarjalaisen ikoonimaalaus-koulun historialle erittäin arvokkaita esineitä. Tärkein on kahteen osaan paloitettu, n. 3X2,5 metrin suuruinen ikooni, "Ainutsyntyinen" (Viimeinen tuomio), joka lienee maalattu 1700-luvulla tai viimeistään 1800-luvun alkupuolella. Aihe on venäläiselle ikoonimaalaukselle harvinainen, mutta tuntuu olleen melko yleinen itäkarjalaisessa ikoonimaalauksessa. Monumentaalisen luomuksensa ja erinomaisen taiteellisen tekotapansa vuoksi ylittää se kaikki muut näillä seuduilla näkemäni työt. Suuressa määrin mainitsemisen arvoisia ovat myöskin muutamat juhla-kulkueritit 1700-luvulta, maalatut tolpat "Kuninkaan ovista", jotka ovat peräisin suuremmasta ikonostaasista sekä suuria kullattuja puuveistoslohkareita, jotka ovat kuuluneet johonkin ikonostaasiin. Kaikki tässä mainitut esineet - samoin kuin myös jotkut nyttemmin erittäin harvinaiset, vanhat novgorodilaista 1600-luvun talonpoikaistyylillä olevat pöydät, todennäköisesti Itä-Karjalassa valmistettuja - ovat hyvin huonossa kunnossa. Sekä värit että puuainekset ovat kärsineet kosteudesta ja ainoastaan pätevän konservاتورin pikainen puuttuminen asiaan voi ylimalkaan pelastaa nämä esineet nopealta tuholta.³⁹¹

Varuskunnan kirkossa sijainneeseen ikonivarastoon - minne niitä virtasi jatkuvasti lisää - oli sijoitettu taistelualueilta turvaan suuri joukko pyhäinkuvia, jotka Hintzen mukaan oli pakosta jouduttu sijoittamaan aivan liian ahtaisiin tiloihin. Ikonit kärsivät. "Enemmän kuin puolet kaikista ikooneista on kosteuden pahasti turmelema, väri on irtaantunut ja haljennut ja tuhoutuminen jatkuu, jollei niiden säilyttämiseksi mitä pikimmin ryhdytä toimenpiteisiin", kirjoitti Hintze sotilashallinnolle. Kovin yksityiskohtaisia arvioita ikonien laadusta ei

³⁸⁸ Fil. tri. Bertel Hintzen toimintakertomus Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valistusosastolle. 13.1.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

³⁸⁹ "Toimintakertomus ajalta 30.9. - 31.12.1942". 31.12.1942/Lars Pettersson. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

³⁹⁰ Fil. tri. Bertel Hintzen toimintakertomus Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valistusosastolle. 13.1.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

³⁹¹ Fil. tri. Bertel Hintzen toimintakertomus Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valistusosastolle. 13.1.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

hänen mukaansa voinut antaa, sillä ikonien suuri määrä muutti tarkistuksen luonteen vääjäämättä tietynlaiseksi ”pikainventaarauseksi”. Monet esineistä olivat vahvasti päälle maalattuja, eikä niiden laadusta näin ollen voinut sanoa mitään pelkän pintapuolisen tarkastelun perusteella. Nopeankin tarkistuksen perusteella Hintze saattoi kuitenkin laittaa sivuun muutamia taiteelliselta ja taidehistorialliselta kannalta merkittäviä töitä, joista ainakin osa vaikutti hänen mukaansa olevan peräisin 1500-luvulta. Hänen mukaansa ne puhuivat sen puolesta, että itäkarjalainen ikonimaalaus olisi jo tuolloin kulkenut omia, venäläisestä maalausperinteestä poikkeavia latujaan. Hintzen mukaan kyseessä olevat työt tuli pikimmiten toimittaa Kansallismuseoon Helsinkiin saamaan arvoistaan huolenpitoa.

Vaasenin kirkossa ikonien tilanne ei sen sijaan näyttänyt hälyttävältä. Sen ikonostaasi oli 1800-luvulta, eikä varsinaisesti kaivannut mitään välitöntä kunnostamista. Kirkossa säilytettiin myös ”suuria arkullisia kirkollisia kudonnaisia”, jotka tuli Hintzen mukaan siirtää Äänislinnaan, jotta ”niitä tarpeen tullen voitaisiin luovuttaa kirkollisiin käyttöön”. Joukossa oli jonkin verran myös puhtaasti museokappaleiksi luettavia tekstiilejä, kuten kaapuja ja alttariliinoja 1700-luvulta. Näiden lisäksi kirkon kellarista löytyi lukuisa joukko hyvin säilyneitä uudempia ikoneja sekä ikonostaaseihin kuuluvia listoja kullattuine puuveistoksineen.³⁹²

Kontupohjan kirkosta Hintze kertoi raportissaan seuraavaa: ”Kirkko on rakennettu 1700-luvun keskivaiheilla ja on sillä arvokas, osittain hyvin säilynyt ikonostaasi samalta ajalta. Maalaukset ovat klassinen esimerkki Itä-Karjalan ikonimaalauksesta sekä todistavat sen korkeatasoisuutta aikana, jolloin venäläinen ikonimaalaus jo oli alkanut rappeutua. Muutamat ikonostaasin suuret maalaukset sekä erillinen Kristus-kuva, jotka ovat peräisin noin vuodelta 1800 ja pikaisen korjauksen tarpeessa. Jotkut vanhoista ikooneista on, maalattu puoli ulospäin, naulattu seinäaukkojen eteen estämään sadetta ja lunta tunkeutumasta sisään ikkunattomista aukoista ja olisi nämä ikoonit viipymättä korjattava talteen. Katto vuotaa ja on korjauksen tarpeessa. Kirkko on Itä-Karjalan huomattavimpia rakennustaiteellisia nähtävyyksiä”.³⁹³

Edellä esiteltyjen löytöjen lisäksi Hintzen onnistui paljastaa 1800-luvun puolivälissä rakennetun Sunnun hyljätyksi jääneen kivikirkon kalkkimaalauksen alta kauniita puna-sinisiä seinämaalauksia.³⁹⁴

Pettersson suoritti raporttinsa mukaan kirkollisen jäämistön tarkistuksen Suurlahden-, Tipinitsan-, Tulvaajan-, Kuusirannan-, Velikaja-Nivan-, Patrovan-, Kosmajärven paikallispäällikköpiireissä. Hän tarkisti vuoden 1942 kolmen viimeisen kuukauden aikana yhteensä yli 40 kirkkoa ja tsasounaa. Konkreettisen esimerkin Petterssonin työn luonteesta sekä kirkollisten tilojen vaihtelevasta

³⁹² Fil. tri. Bertel Hintzen toimintakertomus Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valistusosastolle. 13.1.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

³⁹³ Fil. tri. Bertel Hintzen toimintakertomus Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valistusosastolle. 13.1.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

³⁹⁴ Fil. tri. Bertel Hintzen toimintakertomus Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valistusosastolle. 13.1.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

kunnosta sotilashallintoalueella saa tutustumalla hänen Tulvaajan paikallis-päällikköpiiristä laatimaan kirkollisten muistomerkkien inventaariin.

Tulvaajan pp. Piiri.

Prosevsckajan tsasouna, hirsistä rakennettu, laudoilla vuorattu. Eteisen yläp. 8 kulm. torni. Katolla lävistetty harjalauta. Tornin sisäseinässä olevan kirjoituksen mukaan tsasounan olisi rakentanut Kirilin niminen henkilö v. 1868, jäljistä päätellen vanhoista rakennusaineista. - Sisustus täydellisesti säilynyt, ikonostaasi harvinaisen yhtenäistä ja huolellista työtä, ilman rappeutumisen merkkejä. - tsasounaan oli Sot. hallinnon toimesta sijoitettu JP I:n alueelta mm. Tulvaojalta ja Palesaaren luostarista kerättyjä ikoneja ja kehyksiä, mutta ovi oli ilman lukkoa. Rakennus kohtalaisessa kunnossa, lukittu, avain A Tulvaajan paikallis-päälliköllä, avain B aluepäälliköllä.

Mironovskajan tsasouna, hirsistä rakennettu, laudoilla vuorattu. Eteinen ja sen päällä oleva 8-kulm. torni muita rakennuksia nuoremmat. Katolla lävistetty harjalauta. Välikatto keskeltä puhkaistu, vesikatto melko hyvässä kunnossa, tornin katto sitä vastoin, pahasti ränsistynyt. Ikonostaasista ainoastaan kukkamaalauksin koristeltu rintapaneli jäljellä. Irtonaisia miltei pilalle rappeutuneita ikoneja oli 8 kpl. Kaikki taitteellista arvoa vailla. Tsasounan ikkunat on tukittu ja ovet lukittu Tulvaajan paikallis-päällikön toimesta. Avain A paikallis-päälliköllä, avain B aluepäälliköllä.

Sotronovskajan tsasouna, hirsistä rakennettu, laudoilla vuorattu. Bolsevikkivallan lopulla muutettu kaupaksi, jolloin torni oli purettu. Suomalaiset ovat käyttäneet tsasounaa tallina, jolloin mm. portaat on hävitetty ja oviaukkoa suurennettu. Tsas. Siivottiin ja lukittiin, irtaimisto kaikki hävinnyt. Avain A JP I:n komentajalla, avain B aluepäälliköllä.

Igumenovskajan tsasouna, hirsistä rakennettu, laudoilla vuorattu. Eteisen päällä 8-kulm. torni, avokuisti. Käytetty bolsevikkivallan aikana varastona, jonka väliseinästä löysin kolme kalkkimaalilla siveltyä ikonia (7/1 - 7/3). Kylän taloista löytyi lisäksi viisi ikonostaasiin kuulunutta ikonia (7/4 - 7/8). Mainitut ikonit ovat tyylliltään lähellä I. M. Abramovin töitä ja siirrettiin kaikki Äänislinnaan. - Tsasouna melko hyvässä kunnossa, lukittu, avain A JP I:n komentajalla, avain B aluepäälliköllä.

Zitnitsa kirkko, hirsistä rakennettu, laudoilla vuorattu, koristeaiheissa uusklassillisuuden jälkikaikua 1800-luvun lopulta. Kaikki irtaimisto hävinnyt. Bolsevikit käyttäneet elokuvateatterina, suomalaiset kokoushuoneena.

Rimin tsasouna, hirsistä rakennettu, lautavuoraus miltei kokonaan purettu, samoin kuistin sivuseinät, torni eteisen päällä. Ikonostaasista jäljellä muutamia listoja sekä kolme irtonaista, uudehkoa ikonia (9/1 - 9/3), jotka siirrettiin Äänislinnaan.

Emishenskajan kirkko, hirsistä rakennettu, laudoilla vuorattu, kaksikerroksinen, länsiosa toiminut porrashuoneena. Itä-Karjalassa harvinaista tyyppiä. - Käytetty viimeksi kauppana. - Sisustuksessa säilynyt ikonostaasikehysten kappaleita, muutamia rikkoutuneita ikonikaappeja ja pilalle ravistuneita ikoneja. Tsasounan ovet ja ikkunat tukittu JP I:n toimesta.

Shitikin tsasouna, hirsistä rakennettu, laudoilla vuorattu. Alkuaan 8-kulm., myöhemmin laajennettu eteisellä. Itäpäädyn katto kulmikkaasti aumattu. - Sisustus kaikki hävinnyt. - Tsasounaan on nyt sijoitettu kenttäkeittiö.

Lebestsinan tsasouna, hirsistä rakennettu, laudoilla vuorattu. Tornin länsipäädyssä eteisen yläpuolella. Tsasounasta on kaikki sisustus hävinnyt ja lautavuorausta on käytetty rakennusaineiksi armeijan tarpeisiin. JP I:n komentaja antanut kiellon rakennuksen jatkuvasta purkamisesta.

Tulvojan kirkko, tiilistä muurattu, todennäköisesti 1800-luvun loppupuolelta. Ulkoseinien jäsentelyssä uusklassillisuuden jälkikaikua, välikatot holvattu, vesikatto pellistä. Länsipäädyn torni yläosaltaan räjäytetty. Muuten on rakennus kohtalaisessa kunnossa. - Irtaimistoa ei ole. - Käytetään muonavarastona.

Shirokije Poljan tsasouna, hirsistä rakennettu, eteinen ja sen yläpuolella oleva 8-kulm. torni lautavuorausta vailla. Avokuisti ja portaat miltei kokonaan hävitetty. Tornin ja kattoratsastajan sipulit paanujen peittämät. Katto kohtalaisessa kunnossa, ikkunat tukittu. Sisäovi lukossa, avain evakuoidun siviiliväestön hallussa. Irtaimistoa ei ole.³⁹⁵

³⁹⁵ "Toimintakertomus ajalta 30.9.-31.12.1942". 31.12.1942/Lars Pettersson. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjettä 1941-1944.

Tulvaajan lisäksi kohtalo oli koetellut myös Petterssonin muissa piireissä inventoimia kirkollisia rakennuksia. Jälkensä niihin olivat jättäneet niin bolsevikit kuin suomalaiset miehittäjät - ellei pyhätön irtaimisto ollut ennättänyt jo sitä ennen hävitä teille tietämättömille. Tipinitsan kirkosta Pettersson kertoi Santun jo syksyllä evakuoineen tärkeimmät eli kiinteät ikonit, mutta pääikonostaasi, samoin kuin etuhuoneen kaakkoiskulmassa sijainnut kappelin kuvaseinä oli yhä paikallaan. ”Ensinmainitusta irrotettiin kaikki ikonit sekä kaksiosaiseen alttarihuoneeseen johtavat, henkilökuvin koristetut sivuovet. Pohjoisesta kuningasportista oli muutamia medaljonkeja ryöstetty, saamani tiedon mukaan on eräs lotta vienyt ne Suomeen”.³⁹⁶ Myös Tipinitsan piirissä sijainnut Bisokaja Nivan tsasouna oli Petterssonin tarkistuksen aikaan jo täysin vailla irtaimistoa. Voroni Ostrovin saarella sijainneen tsasounan ikoneista olivat ainoastaan enää kehykset jäljellä. Suurlahden kirkon sisustuksessa oli jouduttu turvautumaan koviin otteisiin. ”Jotta ikonostaasin takasivulla oleva puulle tehty kupolimaalaus mahtuisi nykyiseen paikkaansa, oli reunoja sahaamalla pahasti typistetty. Kuningasportin medaljongit oli myös saatu sahaamalla vanhoista ikooneista kasvo-osat irti”, kirjoitti Hintze. Kuusirannan sotilashallintoalueella sijainneen Petrovan tsasounan tornista oli katto hävitetty ja sen varsinaisesta sisustuksesta oli jäljellä enää vain osa sisähuoneen rintanelia. Viimeiset ajat tsasouna oli palvellut verstaana. Samalla alueella oli tarkoituksenmukaistettu myös kahden muun tsasounan käyttötarkoitusta. Ensimmäiseen niistä bolsevikit olivat perustaneet viljavaraston ja jälkimmäisessä toimi nykyisin ammusvarasto. Velikaja-Nivan alueella sijainneeseen kirkkoon bolsevikit olivat perustaneet punaklubin ja saman alueen Krohinon ja Bolshoi Shildan tsasounat oli muutettu kaupoiiksi. Punaklubeina olivat niin ikään palvelleet Patrovan piirissä sijainneet Patrovan sekä Painitsan kirkot.³⁹⁷ Sanomattakin on selvää, että yllä lueteltujen muutosten yhteydessä rakennusten alkuperäinen sisustus oli käynyt tarpeettomaksi.

Surkeaa luettavaa ollut lista tsasounien kurjasta kunnosta ei kuitenkaan ollut koko totuus, sillä osa niistä oli yhä täysin käyttökelpoisia. Toisinaan myös tsasounan käyttö tyystin toisessa tarkoituksessa saattoi olla parempi vaihtoehto kuin rakennusten jääminen hylätyksi tuulten ja tuiskujen piestäväksi. Patrovan piirin Täysiän tsasounaa kylän kalastajat käyttivät kala- ja verkkovarastona, mikä paransi sen tilannetta oleellisesti. Petterssonin mukaan rakennus oli hyvässä kunnossa ja avaimet visusti kalastajien vanhimman takana. Lisäksi Pettersson löysi tsasounan tornista kuusi noin 1700-luvulta peräisin ollutta ikonia Äänislinnaan vietäväksi.

Muinaistieteellisen Toimikunnan valistusosastolle antaman tiedonannon mukaan Suomen kansallismuseon taideteosten konservattori Oskari Niemi oli sotilashallinnon edellisenä syksynä myöntämän määrärahan turvin kiinnittänyt uudelleen kaikkien Äänislinan museosta ja Vaasenista konservoitaviksi lähetettyjen ikonien irtaantuneet väripinnat. Vaikka toimikunnan mukaan ei mitään

³⁹⁶ ”Toimintakertomus ajalta 30.9.-31.12.1942”. 31.12.1942/Lars Pettersson. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

³⁹⁷ ”Toimintakertomus ajalta 30.9.-31.12.1942”. 31.12.1942/Lars Pettersson. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

varsinaista restauroimistyötä oltukaan voitu suorittaa, voitiin kuitenkin "olettaa, että ikoonit nyt säilyvät".³⁹⁸ Taiteen "pelastusnäkökulma" ilmenee vahvasti myös tohtori Hintzen matkaraportissa. Siinä hän selvittää vallatun alueen kulttuurimuistojen kruununjalokiveen, Kiizin kesäkirkkoon, lähitulevaisuudessa kohdistettavia toimenpiteitä.

Koska vihollisen tihutyöt ja sabotaasit saattavat olla mahdollisia tällä yksinäisellä ja syrjäisellä saarella ja kun kaikki nämä ikoonit jo ikänsä vuoksi ovat korvaamattoman arvokkaita taideteoksia, olisi ne mahdollisimman runsaslukuisina siirrettävä Äänislinnaan sodan ajaksi. Ne on myös perusteellisesti puhdistettava ja kunnostettava, mitä työtä ei missään tapauksessa voida suorittaa Kiishissä. Olen jättänyt vänrikki Lars Petterssonille, joka on komennettu hoitamaan Itä-Karjalan kirkkoja ja kirkollisia esineitä, yksityiskohtaisen luettelon ikoonista, jotka joka tapauksessa olisi kuljetettava pois restauroitaviksi. – Suuresta ikoonivarastosta, jonka luutnantti Santtu on koonnut ympäristön kirkoista ja tsasounista ja joita nyt säilytetään kiisiin talvikirkossa, olen valinnut ne teokset, jotka taiteellisen ja taidehistoriallisen arvonsa vuoksi sekä siksi, että ne ovat niin huonossa kunnossa, olisi ensi tilassa siirrettävä Äänislinnaan säilytettäväksi.³⁹⁹

Arvokkaimmille taidearteille näytti tosin Äänislinnakin olleen turhan vaaranalainen säilytyspaikka, sillä juuri Kiizin talvikirkosta Pettersson kirjoitti siirtäneensä otaksuttavasti 1500-luvulta peräisin olleen 13-osaisen kenttäikonostaan sin Suomen kansallismuseoon Helsinkiin.⁴⁰⁰

Petterssonin työ ei supistunut yksin kirkollisen rakennusten ja niiden jäämistön seulontaan, sillä Pettersson ehti tehdä myös muistiinpanoja Äänisniemellä tapaamistaan talonpoikais- ja säätyläishuonekaluista. Esimerkiksi Wyrozerosta Äänislinnan museoon lähti myöhäisbarokkia edustanut kirjoituslipasto ja toinen miltei samanlainen Kalozzerosta, Martinovin talosta. Bolshoi Karovnikovasta suomalaisten matkaan lähti maalaamaton barokkikaappi renessansisaranoin, Oneshinasta kukkamaalauksin koristellut pariovet barokkimallisin peilein sekä Oneshinan eteläpuolelta leikkauksin koristeltu matkamiehen risti.⁴⁰¹

Suorittamiensa tarkistusmatkojen perusteella Pettersson ja Hintze puolsivat pikaisia lisätoimia itäkarjalaisen kirkkotaiteen pelastamiseksi. Pettersson arveli pääasiallisena tehtävänä olevan jo aiemmin esitellyn ikonimaalari Abramovin ateljeeriin siirtämisen Äänislinnaan, luutnantti Santun Kiizin talvikirkkoon keräämän ikonivaraston ja Äänislinnan varuskuntakirkossa sijainneen kirkollisten esineiden varaston lajittelun sekä "Äänisniemen kirkollisten raken-

³⁹⁸ Muinaistieteellisen Toimikunnan selvitys Äänislinnan museosta ja Vaasenista lähetettyjen ikonien konservoinnista. 29.5.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

³⁹⁹ Fil. tri. Bertel Hintzen toimintakertomus Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valitusosastolle. 13.1.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁴⁰⁰ "Toimintakertomus ajalta 30.9.-31.12.1942". 31.12.1942/Lars Pettersson. SA. Valitusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁴⁰¹ "Toimintakertomus ajalta 30.9.-31.12.1942". 31.12.1942/Lars Pettersson. SA. Valitusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

nusten läpikäymisen MT: Itä (Muinaistieteelliseltä Toimikunnalta) saamieni ohjeiden mukaisesti”.⁴⁰²

Hintzen arvion mukaan jo pikainenkin tutkimus miehitysalueen kirkoissa ja tsasounoissa oli osoittanut, ”että Itä-Karjalalla on ollut tieteellisessä kirjallisuudessa tähän asti melkein kokonaan tuntematon sangen omalaatuinen, paikallista luonnetta omaava ikonimaalaus, joka tuntuu eroavan oleellisesti samanaikaisesta venäläisestä ikonimaalauksesta”. Hintze kirjoitti myös olevansa varma siitä, että ”tämän itäkarjalaisen taidekoulun syvempi tuntemus tulee todennäköisesti kuulumaan suomalaisen sivistyshistorian merkittävimpiin tehtäviin”. Tästä syystä olikin aiheellista ryhtyä mitä pikimmin ”tutkimaan tätä kirkollista taidetta ikonimaalaustekniikkaan hyvin perehtyneiden konservaattoreiden opastamina”. Raporttinsa päätteeksi Hintze maalaili miehitysalueella tarpeellisten tulevien toimien kuvan seuraavan kaltaiseksi:

Koska ikonimaalaus on ollut itäkarjalaisen väestön kansallisen kulttuurin korkeimpia ja rikkaimpia ilmauksia historiallisella ajalla, tulisi tämän aineiston tuntevan museomiehen johdolla koota, ei ainoastaan eri aikakausilta ja paikallissävyyisistä kouluista peräisin olevia ikooneja, vaan myös työvälineitä, ikonien valmistukseen tarvittavia aineita sekä mahdollisia esikuvia, joita itäkarjalaiset maalarit ovat ikonien valmistamisessa käyttäneet. Koska on mahdollista, että näille seuduille jäljelle jääneiden asukasten joukossa on vielä vanhuksia, jotka aikaisemmin ovat harjoittaneet ikonimaalauksia tai jotka ainakin voivat antaa tietoja ikonimaalareista ja heidän työpaikoistaan, työtavoistaan ja töistään, olisi tämä keräilytyö pantava ensi tilassa alulle.⁴⁰³

Intendentti Hintzen mukaan aineistoa tuli kerätä ensisijaisesti ”vastaisuudessa Itä-Karjalaan perustettavaa museota ajatellen”, siten että kirkkotaiteellisista esimerkkikappaleista kertyneet kaksoiskappaleet tulisivat Suomen kansallismuseoon suunnitellun Itä-Karjalan kulttuuriosaston käyttöön.⁴⁰⁴

Sotilashallinto ikonitaiteen asialla

Itä-Karjalan sotilashallinnon valistusasiain osasto on kiinnittänyt huomiota Itä-Karjalassa säilyneeseen arvokkaaseen kirkkoarkkitehtuuriin ja ikonimaalauksitaiteen tuotteisiin sekä ryhtynyt valmistaviin toimenpiteisiin niiden suojelemiseksi sota-ajan aiheuttamilta hävityksiltä ja niitä koskevan tutkimuksen alkuunpanemiseksi. Tässä sillä on ollut voitettavanaan erinäisiä alkuvaikeuksia, joista suurin on ollut alan outous, se seikka, että maassamme on sotaa edeltäneenä aikana täysin puuttunut harastus, mikä olisi kohdistunut itäkarjalaiseen kirkolliseen taiteeseen.⁴⁰⁵

⁴⁰² ”Toimintakertomus ajalta 30.9.-31.12.1942”. 31.12.1942/Lars Pettersson. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁴⁰³ Fil. tri. Bertel Hinzen toimintakertomus Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valistusosastolle. 13.1.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁴⁰⁴ Fil. tri. Bertel Hinzen toimintakertomus Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valistusosastolle. 13.1.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁴⁰⁵ Vänrikki Lars Petterssonin aloite Kiizin kirkkoa koskevan julkaisun valmistamisesta 15.5.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

Vaikka suomalaisessa ikonitaiteen tuntemuksessa oli Petterssonin mukaan puutteita, oli niitä myös Neuvostoliitossa, jossa bolsevikit olivat muuttaneet Kiizin kuulun kesäkirkon uskonnonvastaiseksi museoksi. Alennustilasta huolimatta vaikuttava hirsipyhättö oli silti tuon tuostakin vilahdellut englannin ja ranskankielisessä taidekirjallisuudessa. Venäjänkielinen Vienan ja Aunuksen monivivahteisen puukirkkoarkkitehtuurin esittely oli sen sijaan jäänyt kokonaisuudessaan varsin vaatimattomaksi tsaarin-aikana virinneestä hetkellisestä mielenkiinnosta huolimatta. Kirkollisen taiteen harrastajien kannalta Neuvostoliiton välinpitämättömyydestä oli ollut kuitenkin myös hyötyä, sillä uskonnon vastainen museo oli samalla tae kirkon irtaimiston säästymiseltä sen uusiokäytöltä, jonka kohteeksi tsasounien irtaimisto bolsevikkien käsissä usein joutui. Muiden muassa tohtori Pälsin kertomukset vanhasta ja taiteellisesti arvokkaasta ikonista naulattuna viljavarastoksi muutetun tsasounan ikkunan peitteenä tuulen ja tuiskun turmeltavana sekä halkovarastosta löydettyistä ikonostaasin kappaleista, joissa ”jokaisen halon pinnassa oli hienoa taidemaalauksia, missä pyhimyksen parta, missä kirja, missä risti tai muu pyhä merkki”⁴⁰⁶, kertoivat kaiken oleellisen bolsevikkien suhteesta kirkkotaiteeseen.

Petterssonin käsityksen mukaan oli aika kesällä 1943 kypsynyt valmiuteen ottaa kauaskantoisempi askel itäkarjalaisen ikoni- ja kirkkotaiteen esille tuomiseksi niin Kanta-Suomessa kuin mahdollisesti myös laajemmin Euroopassa. Toistaiseksi ei ollut ainoatakaan yksin tähän aihealueeseen keskittyntä kuvitettua julkaisua millään kielellä, siitäkin huolimatta, että alueen ikonitaide asiantuntijain lausuntojen mukaan oli siksi merkittävää, että sen tuotteet olisivat milloin hyvänsä kyenneet puolustamaan paikkaansa missä eurooppalaisessa taidemuseossa hyvänsä. Petterssonilla ei siis ollut mitään syytä epäillä esittämänsä julkaisun merkitystä. Kun ”Itä-Karjalan ikonitaiteen historia kerran kirjoitetaan, on se muodostava loistavan kapittelin Suomenkin taiteen historiasa”.⁴⁰⁷ Itäkarjalaisen kulttuuriperinnön suojelun kannalta hankkeen voittajiin voitaisiin eittämättä lukea myös Suur-Suomi, joka tulisi tällä tavoin saamaan kansainvälisesti otollisen mahdollisuuden esittäytyä - ei ainoastaan omaa etuaan ajavana valloittajana - vaan myös kulttuurisia arvoja tuntevana suojelijana.

Koska tieteellisesti täysipainoisen julkaisun valmistaminen ei vallinneissa sodan oloissa ollut kuitenkaan mahdollista, Petterssonin mukaan oli tyydyttävä yhden riittävän edustavan kohteen esittelyyn. Sellaiseksi valikoitui tietysti itseoikeutetusti ”Itä-Karjalan ikonimaalauksikoulun mestarinäyte”, Kiizin kesäkirkko. Partisaanien pelossa osa ikonostaasista sekä kirkon irtaimistosta oli suomalaisten toimesta ehditty siirtää jo parempaan talteen. Samassa yhteydessä myös kirkon arkisto oli siirretty sotasaalisarkistoon.⁴⁰⁸ Kiizin lähetyviltä, Teljatnikovon kylän Elian tsasounasta löytyi sittemmin myös vanhimmaksi Itä-Karjalassa säilyneeksi ikoniksi arveltu Pyhää Nikolaosta ja apostoli Filipposta esittänyt

⁴⁰⁶ Pälsi 1942, 116.

⁴⁰⁷ Vänrikki Lars Petterssonin aloite Kiizin kirkkoa koskevan julkaisun valmistamisesta 15.5.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁴⁰⁸ Vänrikki Lars Petterssonin aloite Kiizin kirkkoa koskevan julkaisun valmistamisesta 15.5.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

maalaukseen, jonka arvellaan olleen peräisin jo 1300-luvulta. Petterssonin toimesta Suomeen kuljetettu ikoni palautettiin myöhemmin Neuvostoliittoon rauhanehtojen mukaisesti vuonna 1945, jonka jälkeen se siirrettiin Tretjakovin galleriaan Moskovaan.⁴⁰⁹

Kiizin merkittävyyttä suomalaisten silmissä kuvaa se, ettei edes sen sijaintia vankasti venäläistyneellä alueella katsottu ongelmaksi. Vaakakupissa painoi enemmän se, että käsillä oli kiistatta kuitenkin eräs Pohjois-Euroopan merkittäviä puurakennuksia, jonka hyvällä syyllä odotettiin herättävän myös kansainvälistä mielenkiintoa. Alueen venäläisvaikutuksesta huolimatta Petterssonin mukaan oli nähtävissä aivan ilmeisiä viittauksia siihen suuntaan, että varsinkin kirkon ikonostaasi olisi ollut paikallisen mestarin tekoa. Tähän hänen mukaansa viittasi ennen muuta runsas vaaleankeltaisen värin käyttö sekä muutamien ilmeisten pohjoismaisten kuva-aiheiden, kuten esimerkiksi viinttikaivot sekä hirsirakennukset, joihin ei venäläisissä ikoneissa juurikaan törmännyt. Ikoneista saattoi löytää myös kuvaukset Solovetskin luostarin perustajista Sosimasta ja Savvatijista, joista edellisen tiedettiin olleen kotoisin Äänisniemen Tulvaajalta.⁴¹⁰

Kiizien esittelevän teoksen Pettersson hahmotteli jakautuvan kahteen pääosaan, joista ensimmäinen tarkasteli itäkarjalaista puukirkkoarkkitehtuuria, Kiizin kirkon rakennusvaiheita sekä sen rakentajaa, Nestor-mestaria, josta yhä oli kerättävissä perimätieto Limosaaren väestön keskuudesta. Rakennuksesta itsestään esiteltäisiin sen poikkeuksellisia rakenteellisia ratkaisuja sekä barokin tyyli- ja vaikutusta, jolta pyhästä Petterssonin mukaan oli saanut lopullisen pohjaratkaisunsa. Teoksen toisessa osassa tuli lukijan katse tarkentaa ikoneihin itäkarjalaisen maiseman ja miljöön sekä sen kansanelämän ja -kulttuurin ilmauksina. Aihetta tuli lähestyä Petterssonin mukaan psykologisesti: missä määrin ikonit ilmensivät yksityistä taiteilijuutta ja toisaalta itäkarjalaista hengellistä luonteenlaatua, sen kristillisiä aatevirtauksia kuten staroveerilaisuutta tai kenties yhteyttä maalauksen ja alueella tunnettujen kansanlegendojen välillä. Lopulta ei pitänyt unohtaa myöskään kysymystä ikonien ja niiden luoneiden mestarien kansallisesta alkuperästä, josta oli suursuomalaisuuden kannalta kehkeytynyt merkittävä kysymys. Teoksen kirjallisen sisällön tuottaisivat suunnitelman mukaan jo aiheen hahmottelusta vastannut Pettersson sekä luutnantti Pentti Härkönen, joilla molemmilla oli hankkeen toteuttamisessa tarvittavaa rakennustaiteellista kompetenssia. Ehdottomana minivaatimuksena pidettiin, että ainakin teoksen kuvamateriaaliin liittyvät kuvaukset voitaisiin toteuttaa saksan- ja ranskankielisinä.⁴¹¹

⁴⁰⁹ Belik 2004, 59–60.

⁴¹⁰ Vänrikki Lars Petterssonin aloite Kiizin kirkkoa koskevan julkaisun valmistamisesta 15.5.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

⁴¹¹ Vänrikki Lars Petterssonin aloite Kiizin kirkkoa koskevan julkaisun valmistamisesta 15.5.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

6 TUTKIMUKSET VUOSINA 1943-1944

Tutkimustyön vakiintumisen aikaan

Viimeistään vuoden 1943 aikana nähtiin toisen maailmansodan muuttavan lopullisesti suuntansa. Valtaiset etenemiset vaihtuivat ensin valtaisiksi paikallaan pysymisiksi ja lopulta valtaisiksi perääntymisiksi, kuten kirjailija Jaan Kross eräässä novellissaan asian kiteytti. Saksalaiset menettivät otteensa Leningradista. Myös Suomessa miehityspoliitikka loiveni: syksyllä 1943 miehitysalueen keskitysleirien nimet vaihdettiin siirtolaisiksi ja venäläisperäisen väestön ravintoannos yhdenmukaistui samanveroiseksi muun väestön kanssa.⁴¹² Laajemmat sotatoimet Suomen vastaisella rintamalla antoivat kuitenkin vielä odottaa itseään. Kesällä 1943 miehitysalueella työskennelleiden tutkijoiden selonteista päätellen näytetään Äänisen rantamaiden vepsäläiskylissä vietetyn sangen rauhanomaista elämää.⁴¹³

Vuonna 1943 oltiin jo varsin hyvin perillä siitä, minkälaisia vaikeuksia ja mitä käytännön järjestelyjä miehitykselle alueelle tehtävät tutkimusmatkat edellyttivät. Pääpiirteissään tutkijoille jaetut ohjeet seurasivat aiemmilta vuosilta tutuksi käyneitä määräyksiä: tutkimustöiden yhteydessä tehtävä valokuvaaminen oli edelleen luvanvaraista ja tarkasti säänneltyä. Henkilökohtaisen kuvausluvan haltijalla oli velvollisuus luovuttaa jokaisesta ottamastaan kuvasta yksi vedos sotilashallinnolle. Kulkuneuvot, joina tavanomaisimmin tutkimuksia tehtäessä käytettiin polkupyöriä, oli tutkijoiden järjestettävä itse. Sotilashallinnon valistuspäällikön ohjeiden mukaan ”paikallisen väestön vähäisiä ruokaannoksia ei ollut syytä verottaa”. Majoituksesta tutkijat vastasivat itse, usein se kuitenkin tavalla tai toisella järjestyi paikallisesta alue-esikunnasta. Mikäli tutkija majoittui alueen varsinaisten asukkaiden luona, kuten luonnollisesti myös usein tapahtui, annettiin ohje suorittaa yösijan tarjonnalle yöpymisestä koh-

⁴¹² Seppälä 2003, 156.

⁴¹³ SKSKRA/Valjakka 1943: 1.

tuullinen korvaus.⁴¹⁴ Valistustoimiston ohjeiden lisäksi myös Valtion tieteellisen Itä-Karjalan toimikunnan sihteeri Kustaa Vilkuna muistutti lähtijöitä tarpeellisista rokotuksista sekä siitä, että tutkijat muistaisivat määräaikaan mennessä toimittaa vaadittavat työselostukset toimikunnalle.⁴¹⁵

Tutkijoiden huolellinen ohjeistus vähensi kitkaa sotilashallinnon suuntaan. Kauden tutkimusmatkojen päätteeksi Vieljärven alue-esikunnasta saatettiin valistusosaston tietoon, ”että alueella käyneet tutkijat ovat yleensä käyttäytyneet moitteettomasti eikä heidän täällä olostaan ole muutenkaan ollut haittaa tai harmia”. Täysin ongelmitta ei kuitenkaan selvitty, sillä samaiselta Vieljärven alueelta katsottiin aiheelliseksi ilmoittaa myös siitä, ettei alueelle saapuneilla tutkijoilla suinkaan aina ollut mukanaan elintarvikekortteja. Niukassa elintarviketilanteessa aiheesta saattoi helposti syntyä erimielisyyttä, sillä ”eräät tutkijat ovat ilmeisesti edellyttäneet, ettei k.o. suhteessa alueella oltaisi niin tarkkoja, vaan että muonitus täällä tapahtuisi kokonaan säännöstelyn ulkopuolella”. Toinen varsin tavanomainen suukovun aihe muodostui liikkumisesta alueen kylien välillä. ”Muutamat tutkijat ovat esittäneet vaatimuksia kulkuneuvoihin nähdessä ja kun kaikkia vaatimuksia ei ole voitu tyydyttää, vedonneet ItäKar. SE:ssä muka annettuihin lupauksiin toisilla alueilla tapahtuneisiin järjestelyihin jne”. Olosuhteet ja mahdollisuudet kuljetuksiin eripuolilla miehitysaluetta poikkisivat suuresti toisistaan, eikä Vieljärven aluepäällikön mukaan tutkijoille tästä syystä missään tapauksessa sopinut luvata liikoja.⁴¹⁶

Kesällä 1943 valistusosasto ilmoitti haluavansa käyttöönsä omat kappaleensa sotilashallintoalueelle tehtyjen tutkimusmatkojen tuloksena tehdyistä matkakertomuksista, kuvamateriaalista sekä matkojen pohjalta myöhemmin julkaistavista tutkimusten tuloksista. ”Koska Valistusosaston tarkoituksena on koota mahdollisimman laaja Itä-Karjalaa koskeva painettu aineisto, niin on selvää, että kaikki sotilashallinnon aikana julkaistut tutkimukset on saatava Valistusosaston arkistoon”. Ja koska yleisen tavan mukaista oli, ”että lähteitten käyttäjät luovuttavat tutkimustuloksiansa lähteiden haltijoille, on luonnollista, että Itä-Karjalasta tutkimusaineistonsa ammentaneet tutkijat antavat yhden kappaleen julkaisuja Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnalle”.⁴¹⁷ Pyyntö kehottaa edellisenä ja juuri kuluneena kesänä miehitysalueella työskennelleitä tutkijoita toimittamaan julkaisunsa sotilashallinnon valistusosastolle suunnattiin Valtion tieteelliselle Itä-Karjalan toimikunnalle, joka tarjoutui järjestämään asianomaisia

⁴¹⁴ Itä-Karjalan Sotilashallintoesikunnan valistuspäällikön 27.5.1943 päivätty ohjeet Itä-Karjalaan työskentelemään tuleville tutkijoille. KOTUS: Helmi Helmisen arkistokoelma.

⁴¹⁵ Valtion tieteellisen Itä-Karjalan toimikunnan ohjeita Itä-Karjalaan matkustaville tutkijoille. Päiväty 17.5.1943. KOTUS: Helmi Helmisen arkistokoelma.

⁴¹⁶ Vieljärven alue-esikunnan kirje Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valistusosastolle. 6.9.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁴¹⁷ Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan Valtion tieteelliselle Itä-Karjalan toimikunnalle osoittama kirjelmä. 30.7.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

tutkimuksia koskevat eripainokset sotilashallinnolle Valtion tiedotuslaitoksen välityksellä.⁴¹⁸

Sotilashallinnossa tuoreet tutkimustiedot tahdottiin saada käyttöön mitä pikimmin siksi, ”koska olisi suotavaa, että niin hyvin Äänislinnan varuskunnan kuin Itä-Karjalan sotilashallinnon upseereilla olisi mahdollisimman asialliset ja tarkat, suomalaisten tiedemiesten tutkimustuloksiin perustuvat tiedot Itä-Karjalasta”. Tiedonpuutteen kohentamiseksi valistusosasto ehdotti myös syksyllä 1943 Äänislinnassa järjestettäväksi luentosarjaa, jonka kuulijoiksi kutsutaisiin alueella oleviin joukko-osastoihin ja miehityshallintoon kuuluvia upseereja ja sotilasvirkailejoita. Luentojen aiheiksi oli alustavasti kaavailtu geologiaa, mineralogaa, talousmaantiedettä, kasvistoa, soita ja niiden viljelymahdollisuuksia, maa- ja metsätaloutta, metsästystä ja kalastusta. Itä-Karjalan hyötykäyttöä luotaavien aiheiden ohessa luentoja tuli pitämän myös arkeologiasta, historiasta, kansatieteestä ja kansarunouden tutkimuksesta ja itäkarjalaisesta rakennustaiteesta. Oman aihealueensa muodosti lisäksi vallatun alueen väestön kielellinen jakaantuminen sekä sen rodulliset ominaisuudet. Aikomuksena oli julkaista esitetyt luennot virkakäyttöä varten myös muille upseereille.⁴¹⁹

Luennoitsijoiksi tilaisuuteen oli pyydetty muun muassa professori Heikki Järnefelt, Antti Sovijärvi, tohtori Pentti Renvall, agronomi M. J. Kaltio, maisteri Eino Kärki sekä valistusosaston oma mies, Eino Nikkilä. Itä-Karjalassa suoritetun tutkimustyön perusteella muiksi asiantuntijoiksi tilaisuuteen kaavailtiin humanisteista muiden ohessa tohtori Väinö Kaukosta, professori Carolus Lindbergiä sekä rotunäkökohtiin suuntautunutta professori Niilo Pesosta.⁴²⁰ Yhtään naispuolista asiantuntijaa ei tilaisuuden järjestäjillä nähtävästi juolahtanut mieleen.

Kesän 1943 kuluessa tultiin valistusosaston mukaan järjestämään monin paikoin miehitysaluetta erilaisia juhlatilaisuuksia, ”praasniekkoja” joiden osuutta paikallisen väestön ja kantasuomalaisten välisenä lähentäjänä pidettiin erityisen tärkeänä. Syysaikaan tämän kaltaisissa näyttelyissä esiteltiin tavallisesti viimeisimpiä saavutuksia maatalouden alalla, mutta valistusosaston esityksen mukaan tulevan kesän juhlien merkitystä lisäksi, mikäli niiden yhteydessä esiteltäisiin myös Itä-Karjalan vanhaa kansankulttuuria. ”Ilmeistä on, että tällainen kansankulttuurin esittelytilaisuus osaltaan kohottaisi kansallisen väestön itsetietoisuutta ja suomalaisuutta”, minkä lisäksi ”paikallinen suomalainen hallintohenkilöstö paremmin tutustuisi Itä-Karjalan saavutuksiin sekä yhä enemmän antaisi arvoa karjalaiselle väestölle ja sen pyrkimyksille”, kirjoittivat valistusosaston päämiehet Yrjö ja Aarre Vuorjoki. Pienimuotoisiin näyttelyihin toivottiin kerättävän ympäristökylästä vanhoja karjalaisia käsitöitä, pukuja ja

⁴¹⁸ Valtion tieteellisen Itä-Karjalan toimikunnan kirjelmä koskien tutkimustulosten toimittamista Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valistusosastolle. 6.8.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁴¹⁹ Itä-Karjalaa käsitteleviä luentoja koskeva aloite. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁴²⁰ Itä-Karjalaa käsitteleviä luentoja koskeva aloite. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

erilaisia kotitalouksesineitä, joiden ohkeen voitaisiin liittää myös jokunen piirroskuva tai valokuvasuurennos. Näyttelyjen käytännön toteutuksessa valistusupseerien toivottiin kääntyvän paikallisten kansakoulun opettajien ja kerhoneuvojen puoleen.⁴²¹ Vaikka sotaväsymys näyttikin vaivaavan miehityshallintoa, hanke sai kuitenkin jonkinlaisen mielenkiinnon viriämään, kuten alla olevasta kirjeestä saattaa lukea.

Lutnantti Jussi Rainio
Soutjärvi

Äänislinna 6.5.1943.

H. V.

Siellä käydessäni oli puhetta kesäjuhlien yhteyteen järjestettävästä, op. Valtonen esittämästä käsityönäyttelystä. Olen samaisesta asiasta lähettänyt valistusupseereille kirjelmän ja toivon kovasti tuloksia. Kuten käsität, ei näin sota-aikana tahdo kukaan innostua museoasioista.

Näyttelyn käytännöllisen puolen järjestelyä huolehtimaan on parasta valita 3-4 henkilöä käsittävä toimikunta. Täältä katsellen keskeisin henkilö siihen olisi op. Valtonen. Myös neiti Juvonen, joka karjalaihmisenä joutuu kulkemaan ympäri aluetta ja tuntee ihmisiä, olisi ehkä sovelias. Sinä tietysti paikkaseutulaisena turunet asiat ja henkilöt. Tämä toimikunta ehkä valitsee kyliin "asianaisen", joka tunnustelisi ja keräisi näyttelyyn tulevat esineet.

Näyttelyssä olevien esineiden lukumäärä ei saa olla liian suuri, jo turvallisuussyistäkin. Käsipaikkoja enintään 40-50. Muita esineitä: paikallinen puku, rätsinän koristeita, pitsejä ja muita vaatetukseen kuuluvia kappaleita, sitten joku kuosali ja värttinä, kääminkota, vyyhdinpuut ja muita mahdollisia esineitä. Kangaspuutkin olisivat soveliaat, jos vaan tilaa riittää. Lisäksi muita kotitaloudessa käytettäviä esineitä: tuohivakkoja, juurikori, tavillinen huhmar ja pesuhuhmar, kurikkoja jne. Esineiden pitäisi, mikäli mahdollista, olla kotona valmistettuja ja vepsäläisiä.

Kun tällaisia esineitä on muutama koossa, saa niistä kokoon sievän nurkkauksen johonkin huoneeseen. Esi nelajeja voi olla runsaamminkin kuin mainitsin, ehdotukseni on vain runko. Ehkä on molemmin puolin hyödyllistä, jos käyn siellä esim. kesäkuun alussa keskustelemassa kanssanne.

Ilmeistä on, että esineistä ainakin osa saadaan tulevan Vepsän museon kokoelmiin. Luulen myös, että tällainen näyttely innostaa vepsiäsi museotoimintaan, jota näin sota-aikana on vaikea virittää. Kun olet keskustellut asiasta aluepäällikön kanssa, ilmoitapa sen edistymisestä minulle.

Parhain Terveisin⁴²²

Lisäksi Itä-Karjalan Sotilashallintoesikunnassa kannettiin samaan aikaan huolta Suomen julkisuuskuvan heikentymisestä. Kansainvälisessä lehdistössä oli harhaanjohtavasti väitetty, "että vapautetun Itä-Karjalan väestö olisi venäjänkielistä ja venäjänmielistä." Keväällä 1943 näkemyksen oikaisemiseksi kutsuttiin miehitysalueelle viiden ulkomaalaisen lehden edustajat tutustumaan koulu- ja sairaalaloihin sekä itäkarjalaisen väestön suhtautumiseen sotilashallintoon kolmipäiväisellä opastetulla kiertokäynnillä.⁴²³ Suursodan huonommalle puolelle ajautuneen Suomen heikentynyt asema heijastui myös Itä-Karjalaan lähte-

⁴²¹ Juhlien yhteyteen järjestettävältä näyttelyä koskeva aloite. 5.5.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁴²² Vepsäläisalueella järjestettävää näyttelyä koskeva kirje. 6.5.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁴²³ Itä-Karjalan Sotilashallintoesikunnan esitys kansainväliselle lehdistölle suunnatun kiertokäynnin ohjelmasta. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

ville tutkijoille annettuihin ohjeisiin. Vihollisen provosointia tuli kaikin tavoin välttää. Aikaisempina vuosina tutkijat olivat kertoneet matkojensa kokemuksista ja niiden tuloksista varsin vapaasti sanoma- ja aikakauslehdissä; sotilashallinnon Valistusasianosaston mielestä liiankin vapaasti. Tästä syystä annettiin määräys, jonka mukaan matkoja koskevien tietojen ja tutkimustulosten antaminen julkisuuteen ilman Itä-Karjalan Sotilashallinnon valistuspäällikön lupaa oli ehdottomasti kielletty.⁴²⁴

Kansatieteilijöillä oli vahva asema Itä-Karjalan popularisoijina ja tästä syystä myös heidän julkaisemansa kirjoitukset olivat viranomaisten mielenkiinnon kohteena. Useimmat tutkijat olivat ideologisesti yhteiseen tavoitteeseen vahvasti sitoutuneita, mikä heimohenkisesti värittyneeseen ja ylipäänsä puutteellisen informaatioon yhdistettynä synnytti vihollista aliarvioivia kannanottoja. Tämä saattoi toisinaan näkyä ulospäin turhan raskaana kynänjälkenä Suomen reaali poliittiseen tilanteeseen nähden. ”Ryssää” ja ”Iivanaa” ei enää ollut syytä liikaa viljellä.

Tilanteelle oli kuvaavaa, että miehitysalueelta radioiden välityksellä Kanta-Suomeen kesällä 1943 lähetetyssä tervehdyksessä puhuttiin kyllä juhannuksesta ”Suomen sydänsuven suurena valon juhlapäivänä”, mutta Suur-Suomesta ei sen sijaan enää entiseen tapaan rohjettu puhua. Valistusosaston juhannustervehdystä koskevien konseptien mukaan puheesta oli johdonmukaisesti pyyhitty ylitse kaikki Suomea tai muutoin isänmaata kuvailevat suur-liitteet. Esimerkiksi tähän tapaan: ”Kansalaiset radioittenne ääressä kautta ~~suuren~~ Suomen! ...Tämä valoisa keski-suven juhla on kuin lupaus johonkin uuteen, ~~lupaus uuteen, vapaaseen suuruuteen~~, johon kaikki entinen hukkuu painajaisunen tavoin.... Kohotkoon tänä iltana viritetyt juhannuskokot kuin vartiotulet ~~suuren~~ isänmaamme äärestä ääreen”.⁴²⁵

Tästedes myös tieteen ohjaket tulivat olemaan tiukemmalla. Heinäkuussa 1943 Helminen sai Sotilashallinnon valistusosastolta kapteeni Eino Leskisen laatimat ohjeet, joissa muistutettiin siitä, että vallitsevien sensuurimääräysten mukaan Itä-Karjalaa tavalla tai toisella sivuavat kirjoitukset toimitettaisiin suoraan Valistusosaston ja Päämajan sensuuritoimiston tarkistettavaksi ennen niiden toimittamista asianomaisiin lehtiin.⁴²⁶ Helmisen osalta oli tuolla erää kysymys *Lotta-Svärd* -lehteen laaditusta artikkelista ”Tuonilmaiset”, jonka suhteen sensorilla ei näyttänyt olevan moittimista.⁴²⁷ Muiden kansatieteilijöiden tapaan Helminen esitelmöi ja julkaisi myös joukon yleistä kulttuurihistoriaa ja kansanelämää sivuavia esityksiä erilaisissa ammatti- ja aikakauslehdissä. Uusien sensuu-

⁴²⁴ Itä-Karjalan Sotilashallintoesikunnan valistuspäällikön 27.5.1943 päivättyt ohjeet Itä-Karjalaan työskentelemään tuleville tutkijoille. KOTUS: Helmi Helmisen arkistokokoelma.

⁴²⁵ ”Juhannuspuhe Suomen yleisradion lähetyksessä ”Suomi juhlii juhannusta” Äänislinnassa 23.6.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁴²⁶ Itä-Karjalan Sotilashallintoesikunnan Valistusosaston 20.7.1943 päivätty kirjelmä. KOTUS: Helmi Helmisen arkistokokoelma.

⁴²⁷ Itä-Karjalan Sotilashallintoesikunnan Valistusosaston 25.7.1943 päivätty kirjelmä. KOTUS: Helmi Helmisen arkistokokoelma.

riohjeiden mukaisesti Helminen teki tiliä julkisiksi aiotuista kirjallisista töistään heinäkuussa 1943 Kolatsetlän sairausmajalta Valistusosaston päällikölle osoittamassaan kirjeessä, jossa hän edellä mainitun *Lotta-Svärd*-lehden päätoimittaja Valma Kivitien lehden juhlanumeroon pyytämän vainajan muistotapoja Itä-Karjalassa koskevan artikkelin lisäksi kertoi kansatieteellisiä kuvauksia pyydetyn ainakin *Kotilieteen* sekä *Yhteishyvään*. Tutkija itse näytti suhtautuvan uusiin sensuurimääräyksiin epäillen vaikka joutuikin taipumaan luvaten viranomaisille, ettei muistitietoon rakentuvissa kirjoituksissa tarvitsisi ilmaista kertomuksen lähteitä saatikka paikan- tai henkilöiden nimiä. Kirjoitustensa ennakkosensuuria koskevan kirjeensä hän päätti seuraavasti:

Kun lehdet ovat halukkaita julkaisemaan tämäntapaista ja kun lukijakunta kaipaava Itä-Karjalaa koskevia asiatietoja, täyttäisin mielelläni nämä pyynnöt ja anon lupaa mainittujen kirjoitusten jättämiseen lehtien toimituksille. Varsinkin, kun keräilyni tulokset heti joutuvat Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkistoon, missä ne ovat esteettä kaikkien käytettävissä, kuten muutkin kokoelmat. Samalla ilmoitan, että viimesykyisen tutkimusmatkani johdosta lehdille annettu haastattelu ei ollut minun, vaan kansallismuseon kansatieteellisen osaston antama, kuten muukin museon kenttätöitä koskeva selostus. Tällä kertaa olen velvollinen jättämään työselostuksen sekä Suomalaisen Kirjallisuuden Seuralle että Valtion tieteelliselle Itä-Karjalan toimikunnalla, mutta torjun tietysti kaikki muut haastattelijat.⁴²⁸

Myöhemmin elokuussa *Kotiliesi* toimitti sensorille Helmisen artikkelin ”Karjalan sirppiiraista”. Loppusyksystä 1943 Helmiseltä pyydettiin lisäksi esitelmä köyritavoista Pohjois-Savon Marttaliiton järjestämään juhlatilaisuuteen, ja saman vuoden marraskuussa hän pakinoi myös Suomen yleisradiossa otsikolla ”Kekrin kerät, Martin Lortit, ja rukkien joulurauha”.⁴²⁹

Jonkinlainen särö oli tiedeväen ja sotilashallinnon väleihin sensorille syksyllä 1943 osoitettujen kirjelmien sävyistä päätellen päässyt syntymään, sillä Tieteellisen Itä-Karjalan toimikunnan sihteerin ominaisuudessa Kustaa Vilkuna katsoi eräälle kansanomaista rakennustapaa Karjalassa koskevan artikkelin julkaisulupaa hakiessaan tarpeelliseksi huomauttaa – ”väärinkäsitysten välttämiseksi” – tohtori Ella Kivikosken *Uudessa Suomessa* julkaistun haastattelun luvan olevan täysin kunnossa, vaikkei hän itse tiennytkään millä osastolla lupa sen julkaisemiseen oli annettu.⁴³⁰ Huomautettavaa oli löytynyt muun muassa professori Antti Sovijärven haastattelusta ”Vepsän rannan kieltä ja kansanrunoutta

⁴²⁸ Helmi Helmisen kirje Itä-Karjalan Sotilashallintoesikunnan valistuspäällikölle 16.7.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1942–1943.

⁴²⁹ Pohjois-Savon Marttapiiriliiton 6.10.1943 varmistuskirje 14.11.1943 järjestettävää juhlatilaisuutta koskevista järjestelyistä. Pohjois-Savon Marttapiiriliiton 6.10.1943 varmistuskirje 14.11.1943 järjestettävää juhlatilaisuutta koskevista järjestelyistä sekä OY. Suomen Yleisradio AB: n Esitelmäosaston 15.11.1943 päivätty ilmoitus ohjelmaajasta. KOTUS: Helmi Helmisen arkistokokoelma.

⁴³⁰ Julkaisulupapyyntö koski professori Carolus Lindbergin kirjoitelmaa ”karjalantalon alkuperäis- ja lainamuodoista”. Tieteellisen Itä-Karjalan toimikunnan sihteeri Kustaa Vilkunan anomuskirje Itä-Karjalan Sotilashallintoesikunnan valistusosastolle. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1942–1943.

äänilevyille”⁴³¹, jonka oikovedoksen Valtion Tiedotuslaitos palautti ilmoittaen, ”ettei Itä-Karjalan Sotilashallintoesikunnalla ole mitään haastattelun julkaisemista vastaan, jos täällä tehty poisto huomioidaan”. Sensorin mukaan poistussa kohdassa oli ilmennyt suomen, vepsän ja itäkarjalaismurteiden ero ”liian tehostetusti sekä turhan selvästi”.⁴³²

Kesä Aunuksessa

Toukokuun alussa vuonna 1943 Helmiseen otti kirjeitse yhteyttä kirkkotaidetta ja puuarkkitehtuuria miehitysalueella virkатыönään tutkinut Lars Pettersson. Helmiselle hän kertoi viettäneensä vepsäläisalueella noin kuukauden päivät ja saaneensa talteen tietoja Vepsän kirkonrakentajista sekä paikallisesta puuarkkitehtuurista. Samalla Pettersson kirjoitti löytäneensä kansatieteilijälle täydellisesti sopivan kylän. Hänen mukaansa tällainen kylä oli Kaskesoja. Museonäkökohtia silmällä pitäen se oli hänen mukaansa ”äärettömän mielenkiintoinen rakennusten ja sisustusten suhteen, sillä sarain talli ja pirtti eivät (siellä) yleisesti vielä ole saman katon alla, vaan talli on erillään omine saraineen”. Myös käsitöitä näytti kylässä olleen hyvin tarjolla, - tosin Petterssonin mukaan vain ”leivällä vaihdettavissa”. ”Cara”, professori Carolus Lindberg oli jo ennättänyt vierailla kylässä, mutta Petterssonin mukaan se ei saanut olla mikään este sille, ”että kylä tutkitaan perusteellisesti ja kaikilta puolin”. Myös majoitusasiat olivat järjestyksessä. Kaskesojan paikallisesikunnassa hän kehui odottavan ”tarmokkaan komendantin ja emännän,” eikä lutikoistakaan toistaiseksi ollut tietoa.⁴³³

Petterssonin houkutteluista huolimatta Helmisen matka suuntautui toisaalle. Kesällä 1943 hän keräsi kansantietoutta Valtion Tieteellisen Itä-Karjalan toimikunnan lähettiläänä Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran työlle myöntämän stipendin turvin Aunuksessa, Vieljärjärven alueen Kolatselän piirissä.⁴³⁴ Tutkimuksille myönnettyssä 10 000 markan avustuksessa oli tällä erää huomioitu myös kertojille maksettavat mahdolliset palkkiot. Kokemus oli näet opettanut, että ilman kunnollista rahapalkkaa oli vuoden kiireisimpään työaikaan miltei mahdotonta ja vähintäänkin perin turhauttavaa tavoitella perinnetiedon antajia, vaikka vanhempi väki Helmisen mukaan periaatteessa suhtautuikin edelleen mitä lämpimimminkin kansanrunouden keruutöihin. Nämä rajoitukset tuntien hän pyrkiikin säännönmukaisesti tekemään kertojiansa kanssa kiinteät työskentely-

⁴³¹ Tieteellisen Itä-Karjalan toimikunnan sihteeri Kustaa Vilkun professori Antti Sovijärven haastattelua koskeva anomuskirje Itä-Karjalan Sotilashallintoesikunnan valistusosastolle. SA. Valistusos./Itä-Kar.SE. Yleistä kirjeistöä 1942–1943.

⁴³² Valtion Tiedotuslaitoksen huomautus Itä-Karjalan Sotilashallintoesikunnalle koskien professori Antti Sovijärven haastattelua. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1942–1943.

⁴³³ Lars Petterssonin Ruoppajalla 3.5.1943 päiväämä kirje maisteri Helmi Helmiselle. KOTUS: Helmi Helmisen arkistokokoelma.

⁴³⁴ Helmi Helmisen 6.11.1965 päivätty ansioluettelo. KOTUS: Helmi Helmisen arkistokokoelma.

sopimukset silläkin uhalla, että hyviä haastateltavia olisi kenties löytynyt muualtakin. Päiväkausia kestävien kylissä harhailujen välttämiseksi oli kuitenkin parempi pitää kiinni niistä, jotka jo olivat käden ulottuvilla. Tuolloin hän saattoi käyttää työnsä tukena myös Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimittamaa uunituoretta *Itä-Karjalan kansanrunouden keruuopasta* (1943). Kansantietoutta kerätyi oppaassa määritellyiltä elämänalueilta lähes sata koneella puhtaaksi kirjoitettua arkkia, jotka sisälsivät 1895 numeroa erilaista perinnetietoa.⁴³⁵ Vaikka matkan tarkoituksena ei tällä erää ollutkaan kerätä museoesineistöä, niin aina kuitenkin jotain pientä tarttui tutkijan matkaan. Vieljärvellä Helminen osti esimerkiksi Kinnermäen tsasounan vartijalta käsipaikan sekä villaa 350 markan hinnasta.⁴³⁶

Erityisen arvokkaaksi Helmisen Tulemajärveltä keräämä aineisto on myöhemmin osoittautunut siitä syystä, että kyse on todellakin aivan viime tingassa muistiin merkitystä kansantietoudesta. Kolatselän vanhan polven keskuudessa elivät tuolloin vielä verrattain vahvana kansanomaisen ortodoksisen uskonnon ja kansanhurskauden monet muodot, legendat ja stiihut ja paljon tietoa karttui myös Aunuksen vanhauskoisista. Yhä vielä osattiin esittää kalevalamittaisia virsiä, Seppo Ilmollisen virttä ja Maarian virttä, tunnettiin hää- ja kuolinlutut sekä vanhan ortodoksisen perinteen mukaiset hengelliset laulut.⁴³⁷

Jokaisessa kylässä asuu useita kansanrunouden taitajia, itkijöitä, kansanparantajia ja vanhojen tapojen tuntijoita. Näistä voisi mainita kuulun virsittäjän Matrona Agejevin Ahin kylästä, ja tämän tyttäret Olga Fominin ja Anni Agejevin, joilta sain tietoja häätavoista ja loitsuja, Ahin kylässä asuvan Solomonida Petrovin, arpojan ja syntymän ja kuoleman selvittelijän. Robohoilan kylässä Jevdokia Kohlojev taisi stiihujia, legendoja ja tunsi taikoja, Semoi Tupitsin taas osasi Seppo Ilmollisen virren, soitti jouhikkoa ja kannelta ja hallitsi äitinsä jättämää perimätietoa. Hänen sukulaisensa Tyyne Tupitsin taas oli parantaja. Haroilan kylässä Jevdokia Kunsin selvitteli juhlatapoja ja Paraskeva Bukkijev, seudun ruumiinpesijänä käytetty, osasi yönistujaisvirsiä. Kondroilan kylän virsittäjä on Olga Trifonov. Hilkkoin kylässä oli kaksikin tietäjää, Anni Jegorov, jonka luona päivittäin kävi potilaita ja Maria Jermakov. Näitä henkilöitä puhutin moneen otteeseen koko oleskeluni ajan ja sen lisäksi Kolatselän neljän eri kylän perhekuntia, Ukkojevin, Sykköjevin, Sosoin Abramovin väkeä, Keikkulan Lomojevia sekä Suonaan kyläläisiä, Niikin talon vanhuksia ja Saarimäkeläisiä. Kun kullakin näistä oli niin runsaasti tietoja hallussaan, ettei niitäkään ehtinyt näin lyhyenä aikana tyhjentää, täytyi jättää ohjelmasta matkat Tulemajärven eteläpään kyliin Palalahteen, Koivuniemen, Repoilaan ja Kohtuselkään sekä Kormelistöön ja muihin kolatselästä lähtien etäisempiin kyliin, vaikka niissäkin olisi ollut hyviä haastateltavia.⁴³⁸

”Lomujeffin ukko” Keikkulan kylästä osasi Helmisen mukaan lukea maata ja kykeni pääältäpäin tuntemaan sen mineraalit ja muut ominaisuudet. Kun itse laatimansa yksitoistakielisen kantelen ja jouhikon taitaja Semoi Tupitsin esitti Seppo Ilmollista, niin sankoin joukoin kerääntyi Robohoilan kylän väki sitä kuulemaan. ”Pirtti istui kuuntelevaa väkeä täynnä, kun virttä virtasi ja kaikki

⁴³⁵ SKSKRA/Helminen 1944: 10 q, 2126–2278.

⁴³⁶ Kinnermäen tsasouanvartijan 19.7.1943 kirjoittama kuitti. KOTUS: Helmi Helmisen arkistokokoelma.

⁴³⁷ Järvinen 2004, 43–60.

⁴³⁸ SKM: KTKKA/Helminen 1943. Selonteko kesän 1943 tutkimuksista Valtion Tieteelliselle Itä-Karjalan Toimikunnalle.

tunsivat runon ja seurasivat säe säkeeltä: Kohta ollaan Hiijen kartanossa...”, kirjoitti Helminen. Heinäkuun 17. päivänä järjestyi jälleen myös oivallinen tilaisuus muistotilaisuuden seuraamiseen, kun vuonna 1874 syntynyt Olga Rötsöjev Paljalan kylästä järjesti ”lounaalliset” puolisonsa Ivan Rötsöjevin muistolle. Mies oli saanut surmansa kaksi vuotta aiemmin harhaluodista Kolatselän valtauksen yhteydessä.⁴³⁹ Harvinaisuuksien ohella kertyi luonnollisesti myös hieman tavanomaisempaa perimätietoa, ja näiden ”avainkertojen” ohella Helminen tutkimussaalista kartuttivat myös monet yksittäiset tiedonantajat. Heidän joukkoonsa kuului muun muassa vuonna 1897 syntynyt mägrätjärveläinen Juho Nikiforof, joka tutkijan välityksellä kantoi oman kortensa sääennustusten (”jos sammakon kutu alkaa kylmällä tuiskulla niin...”) korkeaan kekkoon sekä antoi ohjeita korpin usein vaikeaselkoisesta ääntelystä perille pääsyn helpottamiseksi. ”Kun löytää korpin pesän ja ottaa sieltä munan ja juo sen, niin kolmen vuorokauden kuluttua ymmärtää korpin kielen. Ja korppi tietää kaikki asiat. Kolme vuorokautta lintu pelottelee jos jollakin muotoa ja voi viedä ymmärryksen”.⁴⁴⁰

Helminen käyttämät kertojat olivat muutamia poikkeuksia lukuun ottamatta pääosin 1800 - luvun viimeisinä vuosikymmeninä syntyneitä naisia. Poikkeuksia joukossa olivat Ahin kyläläisen Matrona Agejevin Paljalan kylään avioitunut tytär, vuonna 1905 syntynyt Olga Fomin sekä 32-vuotias Jevdokia Ivanov Robohoilan kylästä. Parhaat itkijöistä ja tietäjistä Helmi Helminen valokuvasi sekä laati heistä luettelon, jossa merkittävimmät kertojat on lajiteltu kyläkunnittain.⁴⁴¹

Tutkimukset Tulemajärven erittäin väki- ja tietorikkaiksi osoittautuneissa rantakylissä Helminen oli arvioinut saavansa päätökseen heinäkuun loppuun mennessä.⁴⁴² Ensi näkemältä näytti olleen selvää, että paljon muistitietoa jäisi vielä keräämättä, vaikka Helminen kirjoittikin muistiinpanoja niin ”että kynä tulta iski”. Antaumuksella työskentelivät myös haastateltavat: ”kovasuisen” Matrona Agejevin itkua muistiin merkitessään oli tutkija itsekkin vähällä puhjeta kyyneliin, kun ei saanut itkijän vauhtia ensinkään hillittyä. Myöhemmin hän pökertyi erään itkuvirren jälkeen silkasta ylläsuruksesta.⁴⁴³ Tutkimatta jäivät vielä Tulemajärven eteläiset kyläkunnat sekä Saarimäen ja Lukkalan kylät. Kovakouraisesta karsinnasta huolimatta Helminen ei omien sanojensa mukaan

⁴³⁹ Helmi Helminen matkapäiväkirjan merkinnät Tulemajärveltä 14.6. ja 17.7.1943. KOTUS: Helmi Helminen arkistokokoelma; ks. myös Järvinen 2004, 43–60.

⁴⁴⁰ SKM: KTKKA 957/Helminen 1943. Mägrätjärveläiseltä Juho Nikiforofilta muistiin merkitty toisinto.

⁴⁴¹ SKSKRA/Helminen 1944: 10 q, 2126–2278.

⁴⁴² SKSKRA/Helminen 1944: 10 q, 2126–2278. Helmi Helminen työselostus Suomalaisen Kirjallisuuden Seuralle kesän 1943 keruutöistä.

⁴⁴³ Helmi Helminen matkapäiväkirjan merkintä Tulemajärveltä 10.6., 30.6. ja 1.7.1943. KOTUS: Helmi Helminen arkistokokoelma; ks. myös Järvinen 2004, 43–60.

onnistunut vielä tyystin tyhjentämään edes käytössään olleiden itkijöiden ja tietäjien tietovarastoja.⁴⁴⁴

Poltetun maan kansatiedettä Munjärvellä

Helmisen suunnatessa kesällä 1943 matkansa kohti Tulemajärven väki- ja tietorikkaita ympäryskyliä vei hänen edellisvuotisen matkakumppaninsa Hilikka Vilppulan tie Munjärvelle, missä hänen oli määrä viettää yhteensä noin neljän viikon mittainen tutkimusjakso. Munjärven tutkimusalue ulottui etelässä Säämäjärven pohjoisosiin, pohjoisessa Suununjoen alajuoksulle, idässä Munjärven, Viksjärven ja Kenjärven rantimilla sijainneeseen kyläryhmään. Alueen läntisin kylä oli vain noin kymmenen kilometrin päässä vanhalta itärajalta sijainnut Kangasjärvi. Asumuksia kylissä oli tavallisesti kymmenestä kahteenkymmeneen, vaikka pieniä muutaman talon kyliäkin oli joukossa. Sellainen oli esimerkiksi Munjärven rannalla sijainnut Ulkoisten kylä. Suurin kylistä oli Säämäjärven rannalla sijainnut Lahden keskuskylä. Kaiken kaikkiaan omaa nimeä kantavia kyliä oli tutkimusalueella noin puolen sataa. Kaikkiin niistä ei kuitenkaan desanttivaaran vuoksi annettu lupaa mennä.⁴⁴⁵

Vilppulan tutkimustyön tavoitteena oli alueen talonpoikaisrakennusten tutkimus ja inventointi. Työ toteutettiin Suomen Muinaismuistoyhdistyksen myöntämän stipendin turvin. Kesän uurastuksen tuloksena syntyi raportti, joka työhön osoitetusta vaatimattomasta ajasta huolimatta oli varsin seikkaperäinen katsaus Munjärven seutukunnan rakennuskulttuurin. Erityisenä ansiona voidaan pitää sitä, että se sisälsi runsaasti rakennusten paikanpäällä suoritettuihin mittauksiin perustuvia havaintoja ”tyypillisten” karjalaistalojen välisten keskinäisistä ja toisinaan melko mittavistakin eroista. Lähemmässä tarkastelussa oli näet käynyt yhä ilmeisemmäksi, että perinteistä huolimatta asuinrakennusten pohjaratkaisuja ja huoneitten sijoitustapoja oli alueella lähes yhtä montaa ”tyyppiä” kuin oli niiden rakentajienkin. Samassa yhteydessä kyytiä saivat professori Lindbergin aiemmin esittämät tyypillistä lounaisaunukselaista kaksoisikkunatyyppejä koskevat väittämät, jonka kaltaisiin Vilppula kertoi törmänneensä aiemmin yhtä hyvin Porajärvellä. Tieteellisen debatin kehittäessä Vilppula saattoi hakea tukea väitteilleen kollegastaan Helmisestä, jolla oli esittää samankaltaisia esimerkkejä Repolan alueelta ensimmäiseltä sotasyksyltä.⁴⁴⁶

Miehitysalueen tutkimuksissa rakennuskulttuuri sai usein osakseen moninkertaisen huomion, sillä kansa- ja kielitieteilijöiden kanssa samaan aikaan myös taidehistoriallisesti suuntautuneet ryhmät kiersivät osapuilleen samoilla

⁴⁴⁴ SKSKRA/Helminen 1944: 10 q, 2126–2278. Työselostus Suomalaisen Kirjallisuuden Seuralle kesän 1943 keruutöistä.

⁴⁴⁵ SKM: KTKKA 976/Vilppula 1943. Muinaismuistoyhdistykselle laadittu kuvaus kesän 1943 matkalta Munjärven alueelle.

⁴⁴⁶ SKM: KTKKA 976/Vilppula 1943. Muinaismuistoyhdistykselle laadittu kuvaus kesän 1943 matkalta Munjärven alueelle.

alueilla. Edellisenä vuonna Aunuksen kylien elämää oli käynyt tallentamassa Carolus Lindberg yhdessä Jouko Hautalan kanssa. Matkan tulokset oli julkaistu tuoreeltaan teoksessa *Aunuksen asunnoilla. Itä-Karjalan kansanomaista rakennuskulttuuria* (1943).

Munjärvelle Vilppula, rakennusmittauksista vastannut maisteri Helena Hankala sekä työryhmässä piirtäjänä työskennellyt ylioppilas Kaisa Harjanne saapuivat kesäkuun 9. päivänä. Paikallinen aluepäällikkö Vihanti oli järjestänyt tutkijavierailijoille majapaikan alue-esikunnan sairausmajalle. Ryhmän tutkimusten oli määrä kestää heinäkuun puoleen väliin saakka. Olosuhteet töille miehitysalueella kesällä 1943 näyttivät olleen hyvässä järjestyksessä, ja saapumispäivän iltana Hilikka Vilppula saattoikin työpäiväkirjassaan vain todeta, että ”alku tuntuu niin hyvältä, että ihan pelottaa huomenna alkaa työt”.⁴⁴⁷

Vaikka tutkimustyölle sotilashallintoalueella käytettävissä ollut aika olikin hyvin tiivis, yleensä vain joitakin viikkoja, tutkijoilla oli siitä huolimatta ohjelmassaan runsaasti myös ”tyhjää” aikaa. Liikkumisrajoitukset ja kyytien odotukset saattoivat hyvinkin sitoa kentälle halajavan tutkijan alue-esikunnan lieden lämpöön pitkiksikin ajoiksi, eivätkä vähäisiä olleet ne hetket, jotka esikunnissa käytettiin sen henkilökunnan, taloudenpidosta vastanneiden lottien, apulaisten ja paikallisen päällystön välisten ihmissuhteiden setvimiseen. Toisinaan elämä alue-esikunnissa äityi riehakkaaksi. Sen seurauksena Helminen sai heinäkuun 4. päivänä 1943 Kolatselän kirkkosaarella sijainneella Suomen Punaisen Ristin sairausmajalla aiheen kirjoittaa päiväkirjaansa sapekkaita rivejä asuin-kumppaneistaan. ”Nyt nukuttaa armottomasti, mutta peräkamarissa on taas se tuima konimajuri vieraana.” Työn rasitukset yhdistettynä pitkittyneen sodan aiheuttamaan jatkuvaan jännitystilaan vaativat veronsa, joka ennen pitkään purkautui jonkinlaisena suomalaismiehityksen lopullista romahdusta enteilevänä turnausväsymyksenä. Päiväkirjassaan Helminen totesi: ”Uuvuttaa. Eniten uuvuttavat ihmiset, vieraat. On se vaihe työssä, että on kuin kurkkuaan myöten täynnä. Pitää muuttaa muihin kyliin kun vain ilma lämpiää.”⁴⁴⁸

Tutkimusalueelle päästyä ei aikaa ollut hukattavaksi. Aikaisempien vuosien tapaan kiire oli jälleen kova. Tästä syystä Vilppulan tutkimuspäiväkirjaan merkityt huomiot jäivät usein varsin yliolkaisiksi eikä niitä usein voinut pitää kovinkaan tieteellisinä. Suuri osa arvioista tehtiin hetken vaikutelmien varassa, kuten paikan ulkonäön tai säätilan varassa. ”Juustjärven kylä on ikävä ulkonäöltään vai tekekö sen ruma ilma siksi.”⁴⁴⁹

Kyliä on käyty soutaen alue-esikuntaa vastapäätä olevassa Jekonniemessä, vähän kauempana Puikkoniemessä sekä Tärökässä. Edellisenä perjantai-iltana autonkuljettajan ja eläinlääkintämiehen suosiollisella avulla ja tuella Utukassa ja Jessossa, joissa molemmissa oli tsasouna eheänä. Matka oli vaivalloinen ottaen huomioon huonon

⁴⁴⁷ SKM: KTKKA/Vilppula 9.6.1943.

⁴⁴⁸ Helmi Helmisen matkapäiväkirjan merkintä 4.7.1943. Tulemajärvelle suuntautuneelta tutkimusmatkalta; ks. myös Järvinen 2004, 43–60.

⁴⁴⁹ SKM: KTKKA/Vilppula 25.9.1942.

kivikkotien ja verenhimoiset sääsket. Dvordsankylässä on samoin käyty, sekä silmäys luotu tänään Munjärven pogostaan, joka on suureksi osaksi poltettu.⁴⁵⁰

Kesäkuun lopulla Vilppula sai tilaisuuden päästä asukkaista tyhjentyneelle Lintujärvelle, jossa puolesta tunnissa oli tutkittava ja valokuvattava koko kylä. Nyt liikuttiin jo varsin vaarallisella alueella, sillä "seitsemän kilometriä Lintujärvestä Suomen rajalle desantit (ovat) tappaneet samana päivänä kaksi suomalaista sotapoikaa ja ampumisen prälinaässä mekin lähdemme kotia kohti. Tuskinpa kaukaisempiin kyliin pääsemmekään asioitten näin ollen".⁴⁵¹

Vaaranalaisiksi käyneen työn keskeyttivät vepsäläis-suomalaiset laulujuhlat. Juhlatilaisuus järjestettiin heti juhannuspyhien jälkeen Soutjärvellä, Äänisen rannalla. Miehitysalueella työskennelleiden tutkijoiden kannalta se kuului kesän kohokohtiin katkaisten yksinäisiä korpimaita kolunneiden tutkijoiden arkielämän puurtamisen. Samalla se antoi tilaisuuden tavata eri puolilla miehitysalueita työskennelleitä kollegoja. Kansankulttuurin tutkijoista saapuvilla juhlatilaisuudessa olivat ainakin Hilikka Vilppula, Tyyni Vahter sekä Sirkka Valjakka. Heidän lisäksi läsnä oli arvatenkin myös koko joukko muita paikallisen miehityshallinnon keskeisiä toimijoita. Hilikka Vilppulan kyyti odotetuille juhlille oli järjestynyt jauhokuorman päällä. Perillä "heimopolitiikan" voimannäyttöön tempauduttiin mukaan perin hilpeissä lomatunnelmissa.

Soutjärven laulujuhlien päätyttyä Vilppula vieraili heinäkuun alussa paikallispuhallikko Toivasen seurassa Utukan ja Jesson kylissä, Kenjärvellä ja sieltä käsin Tsupun ja Typpein pikkukylissä. Kenjärveltä käsin tehtiin myös tutkimusmatka pitkän soutumatkan taakse Paatniemeen. Pisin "rengasmatka" oli kuitenkin vasta edessä.

3. päivä alkoi pitkä matkamme länteen autiokyliin. Retkue aluepäällikkö Takala, Alén miehistöpuolta ja tliikat naisista. Ennakkohuomautukset desanteista ankeuttivat hieman aluksi, mutta mitä pitemmälle matka kului, sitä helpommalta tuntui. Reitti Munjärvi - Vuohjärvi - Onkamus - Ruvanmäki - Suur-Ruga - Lahti. Lauantai-ilta ja yö oltiin Lahdessa, kova penkki makuusijana. Sunnuntaiaamuna kello neljä oltiin matkassa, reitti Lahti Suur-Ruga - Onkamus - Tsalkinselkä - Multaselkä - Maaselkä, takaisin Tsalkinselkään ja sieltä Kangasjärvelle. Ja kotiin Vuohjärven kautta. Kokonaisvaikutelma kansatieteelliseltä näkökannalta oli hyvä, Suur-Rugassa olisi mennyt päivä, kylä oli niin viehättävä. Lahdessa on suurkylän leima. Ruvanmäki karhea vaarakylä silmäkantamattomine erämaanäköaloineen. Kivatsu poltettu, Tsalkinselkä samoin, paria saunaa ja yhtä taloa lukuun ottamatta. Kangasjärvi ikävän näköinen. Ja iloisempaa matkaseuraa saa hakea kuin meillä oli toisissamme. Konepistooli ja pari kivääriä antoivat taatun turvallisuuden tunteen ja nyt onkin yksi hauska muisto kai-voon kurkotteluineen ym. tapahtumineen tallella. Sunnuntaina päivälliseksi ehdittiin kotiin, Vuohjärvellä saunottiin sieltä lähtiessä.⁴⁵²

Alueen rakennuskulttuuria arvioidessaan Vilppula piti kiinni aiemmin muotoutuneesta vakaumuksestaan: oleellista rajantakaisissa karjalaiskylissä oli se, millä tapaa asujaimistot käyttivät hyväkseen ympäröivää luontoa. Kyse oli tavasta, johon Kanta-Suomen puolella hänen mukaansa enää vain ani harvoin törmäei.

⁴⁵⁰ SKM: KTKKA/Vilppula 14.6.1943.

⁴⁵¹ SKM: KTKKA/Vilppula 29.6.1943.

⁴⁵² SKM: KTKKA/Vilppula 3.7.1943.

nuksia oli jäänyt järven rannalle kummittelemaan. Tähän murheelliseen joukkoon kuuluivat esimerkiksi Suojärvelle johtavan tien varrella sijainnut Kivatsu sekä Tsalkinselkä eli Vuohtajärvi. Myös Munjärven tukikohtakylän keskusta oli käytännöllisesti katsoen hävinnyt.⁴⁵⁴

Vepsäläiset - Aunuksen hämäläiset

Liikkuminen Soutjärven alueella on elävässä museossa kulkemista ja se tarjoaa suuren elämyksen siellä vaeltavalle. Sydämellisten, vieraanvaraisten vepsäläisten keskuudessa viihtyy erinomaisesti ja tuntee olevansa oman heimonsa keskuudessa ja olevansa odotettu, tervetullut valloittaja.⁴⁵⁵

Heimotietoisten tutkijoiden keskuudessa vallitsi laajalti romantisoitu käsitys, jonka mukaan vepsäläisissä oli säilyneenä todellista luonteen jaloutta ja omaan alkuperään liittyvää heimorakkautta, vaikka bolsevismi olikin vaivuttanut sen toistaiseksi Ruususen uneen. Venäläistyneenkin vepsäläisen sisikunnassa uskottiin kytevän suomenheimoisuuden hiillos, joka odotti lietsojaansa leimahaakseen uudelleen liekkeihin. Tiedotuskomppanian muokkaamassa virallisessa julkisuuskuvassa välittyi kuva ylvästä ja uppiniskaisesta kansasta, joka tutkijoiden käsittelyssä usein ”kansanpsykologisoitui” hämäläisyyden sinänsä sangen epämääräiseen muotoon. Tutkijoiden käsityksiin vepsäläisistä oli vaikuttanut laaja-alainen suomen- ja sen sukukielten tuntija, professori Lauri Kettunen (1885–1965), joka toimi 1920-luvulla Tarton yliopistossa itämerensuomalaisten kielten professorina. Vepsäläisten alalta hän oli julkaissut äännehistoriallisen tutkielman *Lounavepsa häälik-ajalugu* (1922) sekä vuonna 1935 julkaistun teoksen *Näytteitä vepsän murteista* (1935). Kesällä 1943 hän riensi vepsäläisten keskuuteen suoraan Unkarista, jossa hän oli työskennellyt edelliset vuodet. Jotain Kettusen kuulusta utteruudesta kertoo se, että jo samana vuonna voitiin painaa paperille *Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus* (1943).

Vepsäläisten tiedettiin toisinaan olleen varsin pidättyväisiä suomalaismiehiä kohtaan. Vepsien luona valloittaja ei suinkaan aina tuntenut olevansa odotettu ja oman heimonsa keskuudessa. Sitä ei voitu selittää epämääräisillä puheilla pidättyväisestä kansanluonteesta. Ilmenneen kitkan pääasiallisiksi syiksi arveltiin suomen ja vepsän välistä kielieroa sekä bolsevismien mukanaan tuoman yleisvenäläisen kulttuurin arvioitua suurempaa vaikutusta alueen väestöön. Suomalaisten käynnistämien henkikirjoitusten mukaan suurin osa kirjoille saatujen asukkaiden sukunimistä olikin ollut puhtaasti venäläisiä. Vepsäläisiä ei myöskään neuvostohallinto ollut kurittanut itäkarjalaisten, inkeriläisten ja virolaisten tapaan. He olivat säästäneet nahkansa heimoveljiään paremmin jonkinlaisena mielenkiintoisena kuriositeettina Neuvostokansojen kirjossa. Neu-

⁴⁵⁴ SKM: KTKKA 976/Vilppula. Muinaismuistoyhdistykselle laadittu kuvaus kesän 1943 matkalta Munjärven alueelle.

⁴⁵⁵ SKSKRA/Valjakka 1943:1. Työkertomus vepsäläisalueelle kesällä 1943 tehdystä tutkimusmatkasta.

vostoaikana vepsäläisemäntiä oli kuljetettu näytille aina Moskovaa myöten. Mielenkiintoisena kuriositeettina vepsäläisiin suhtauduttiin myös suomalaisten taholta, vaikka kysymys ei ollut mistään runollisesta takapajulasta. Kansanelämän tutkimukseen pesiytyneet käsitysluutumat näyttivät siten sinnikkäästi jatkavan elämäänsä sukupolvesta toiseen. Noin vuosisadan kuluessa oli nimittäin vakiintunut käsitys, jonka mukaan vepsäläisalue oli mitä soveliaain "elävän muinaisuuden" tutkimuskohde. E. N. Setälän ja A. O. Väisäsen onnistui kuin onnistuikin löytää alueelta vielä vuonna 1916 muutama kanteleen soittaja, vaikka venäläinen tutkija V. N. Mainov oli jo 1870-luvulla kirjoittanut, että vain yksi ainoa ihminen Lotinanpellon kihlakunnassa hallitsi kanteleen valmistuksen ja soiton taidon.

Soutjärvi oli Äänisen alueen merkittävä satamapaikka, sillä Äänisenrannan alueella sijaitsi kvartsiittiesiintymä, jota oli ryhdytty hyödyntämään rakennusteollisuuden tarpeiksi jo 1800-luvun puolivälistä lähtien. Kauniisti punertava "Šokšun porfyryri" oli synnyttänyt vepsäläismiesten keskuuteen laajan kivi-työmiesten ammattikunnan, joka tunnettiin Pietarissa, Kronstadtissa ja Ruotsin saarilla. Se oli ollut omiaan edistämään myös tutkijoidenkin huomion kiinnittänyttä alueen omaperäistä sukupuolten välistä työnjakoa. Vepsässä oli perinteisesti totuttu lähtemään leivän hakuun kauaskin ja tästä syystä naiset näyttivät täysivaltaisesti vastaavaan usein "isännättömistä" tiloista.⁴⁵⁶

Tiedotuskompanian palveluksessa vepsäläisistä raportoinut kansanrunouden tutkija Martti Haavio suhtautui joka tapauksessa jo virkansa puolesta tulevien suomenvepsäläisten uuteen huomeneen toiveikkaasti. Vaikka tie vepsäläisyyttämiin näyttikin ylen kivikkoiselta, oli miehittäjän silti paras suhtautua heihin pitkämielisesti ja ymmärryksellä, sillä viimekädessä se kuitenkin tulisi kantamaan runsaimman sadon, sillä Haavion mukaan "vepsäläisten elinhermoa ei neuvostosirppi ollut kuitenkaan kyennyt katkaisemaan". Vepsäläistupaasta astuessa tunsu suomalainen olonsa aina miltei kotoisaksi, sillä olihan tulijaa oven suulla vastassa punakirjontainen käsipaikka. Vepsäläisten kodikkaat ja siistit kylämiljööt - siellä täällä karjalaistalojen seassa näkyi barokki-ikkunaluukullisia "herrastyyliä" tavoittelevia asuinrakennuksia - johdattivat kirjoittajan mieleen väkisin viedä ahvenanmaalaispirtit. Shokšun kylässä Haavion mieleen juolahti jopa Saarijärven Paavo - kyse oli eräästä miehestä, joka oli kertonut, ettei hänellä ollut enää leipää jäljellä kuin ainoastaan yhden kuukauden ajaksi.⁴⁵⁷

Soutjärveltä vetäytyessään venäläiset olivat polttaneet suuren viljavaraston ja pitkälti toistakymmentä julkista rakennusta oli ehditty tuhota. Koululaisien kerrottiin saaneen määräyksen tuhota opinahjojensa irtain omaisuus. Pääosa kirkollisista rakennuksista oli tavalla tai toisella runneltu, ja vain muutamia kirkkoja oli alueella säilynyt "yli bolsevismin takatalven" todisteena hengellisestä elämästä, lähinnä paikallisen siviilirohkeuden ja rakennusten vankan kivi-rakenteen ansiosta. Shokšun kylässä kirkko ja kalmismaa oli hajotettu maan-

⁴⁵⁶ Pimenov & Strogalštšikova 1994, 19-40.

⁴⁵⁷ Haavio 1941.

tasalle: komsomolien räjäyttämän kirkon tornin jäänteet lojuivat yhä tantereella yhdessä puoliksi maahan hautautuneiden kirkonkellojen kanssa ja kirkon kammiossa olivat pyhäinkuvat haloiksi pilkottuina. Entisen kirkon paikalle oli pystytetty klubirakennus. Noilla kalmismailla astellessaan ja ajatellessaan Aunuksen lukemattomia hylättyjä tsasounia ja kalmistoja, kertoi Haavio viimeistään käsittäneensä, mikä tärkeä työmaa Suomen Muinaismuistoyhdistyksellä Itä-Karjalassa tulisi aukenemaan.⁴⁵⁸

Kansantietoutta kolhoosin varjosta

Kesällä 1943 Soutjärven vepsäläisalueelle saapui kaksi Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran lähettämää stipendiaattia, maisteri Sirkka Valjakka ja ylioppilas Sylvi Sääski. Heidän tutkimusmatkansa tarkoituksena oli paikallisen kansantietouden keruu. Sen toteuttamiseksi Itä-Karjalan sotilashallintoesikunta oli myöntänyt tutkijoille kolmen kuukauden mittaiset oleskeluluvat.⁴⁵⁹ Tutkijoista Valjakalle oli ehtinyt kertyä kokemusta vepsäläisalueelta jo aiemmin. Hän oli ollut alueella Lotta-komennuksella sen valtaussyksynä.

Aunuksen vepsäläisalue oli laaja ja aikaa keruutyön suorittamiseen oli vähän. Tästä syystä tutkijat päättivät jakaa tutkimusalueen siten, että heistä kumpikin saattoi toteuttaa omat keruutyönsä omalla alueellaan parhaaksi katsomallaan tavalla. Sääski hoiti keruutyön Ruoppaojan eteläpuolisissa paikallispiireissä sekä Soutjärven alueen pohjoisimmalla alueella Soksussa. Valjakan keruualueeksi tuli vepsäläisalueen keskiosa, joka oli hänelle entuudestaan tuttu. Tutkimuksia helpottaakseen Sääskellä oli mukanaan oma polkupyöränsä; tarkoituksena oli asua samassa paikassa aina muutama viikko kerrallaan ja tehdä sieltä käsin matkoja ympäristön muihin kyliin.⁴⁶⁰ Keruutyön keskipisteenä toimi itseoikeutetusti Soutjärven kauppala. Kulkeminen tosin oli usein sattumakyytien varassa, eikä kokonaisen päivänkään kestänyt kyydin odottelu ollut mitenkään tavatonta. Tästä syystä kannatti liikkeelle päästyään kaukaisemmissa kylissä viettää useampia päiviä kerrallaan.⁴⁶¹

Syrjäseuduille, kyliin joista Sääsken mukaan olisi eittämättä varmimmin löytänyt aidointa ja alkuperäisintä kansantietoutta, ei kenelläkään, saati sitten yksin liikkuncella kansanperincen kerääjällä, jolla oli aseistuksenaan ainoastaan kynä ja muistilehtiö, ollut menemistä. Tästä syystä kansantietoutta kerättiin pääasiassa vain pääteiden varsilla ja niiden läheisyydessä olleista asujaimistoista ja kylistä, joissa työt saatiin toteuttaa päiväsaikaan. Sääskeltä jäivät näin

⁴⁵⁸ Haavio 1941.

⁴⁵⁹ SKSRA/Valjakka 1943:1. Työkertomus vepsäläisalueelle kesällä 1943 tehdystä tutkimusmatkasta.

⁴⁶⁰ SKSKRA/Sääski 1943. Työkertomus vepsäläisalueelle kesällä 1943 tehdystä tutkimusmatkasta.

⁴⁶¹ SKSKRA/Valjakka 1943:1. Työkertomus vepsäläisalueelle kesällä 1943 tehdystä tutkimusmatkasta.

tutkijan omaksi ja vepsäläisten kansanrunouskokoelmien harmiksi näkemättä muun muassa Soksun piirin syrjäkylistä Hapsoma, Krikunselkä, Vanhimanselkä sekä Rugisjärvi.⁴⁶² Pitkin kesää oli saatu kokea varoittavia esimerkkejä desanttien tuhotöistä, ja samasta syystä myös Valjakalta evättiin pääsy Matvejan-selkään, minkä seurauksena keräystyö siellä jäi hänen mukaansa täysin kesken-eräiseksi.⁴⁶³ Suurin osa Valjakan keräämästä kansantietoudesta tehtiin siten Mäen, Metsäntaan, Matjeranselän ja Vehkaojan kylissä. Erilliset matkat tehtiin lisäksi Himjoelle, Kaskesojalle, Toisojalle, Kalajoelle ja Pervakoihin.⁴⁶⁴ Kyse oli samoista vepsäläiskylistä, joita taidehistorioitsija Lars Pettersson oli aiemmin keväällä suositellut Helmiselle.

Sylvi Sääski keräsi vepsäläisalueella kahden kuukauden aikana kansantietoutta 16:ssa Soutjärven alueen kylässä, haastatteli yhteensä 139:ää henkilöä ja laati muistiinpanoja yhteensä 1 072 puhtaaksi kirjoitettua liuskaa. Olosuhteisiin nähden lopputulos oli hyvä, vaikka se ei tutkijan itsensä mielestä ollut lähellekään sellainen kuin se otollisemmissa oloissa olisi voinut olla. Hänen mukaansa tulos oli kovin pintapuolinen, "mutta olihan siinä vaatimaton alku, josta toisella kerralla ja toivottavasti kaikin puolin edullisimmissa olosuhteissa voi jatkaa".⁴⁶⁵ Enemmistö tutkittavista oli totuttuun tapaan naisia. Haastatelluista vain 25 oli miehiä. Tästä syystä myös pääosa muistiinmerkinnöistä käsitteli nimenomaan vepsäläisten naisten elämänpiiriä sivuavia aiheita. Siitä mitä vepsäläiset tutkijalle perinnelajeittain jaksotettuna täsmälleen ottaen kertoivat, saa hyvän kuvan Sylvi Sääsken vuoden 1943 tutkimusmatkaa kuvaavasta tilastosta. Satujen poikkeuksellisen runsas esiintyminen selittyy opettajien kansakoululaisten keskuudessa teettämään keruuseen, jossa satuja ja arvoituksia saatiin talteen suorastaan joukoittain. Monet niistä olivat tosin toisintoja lapsille tutuista venäläisistä satukirjoista.

Tarinoita:	
Vainaja ja kummit	9 liuskaa
Luonnonilmiöt	21 liuskaa
Noidat	6 liuskaa
Haltiat	45 liuskaa
Pyhimykset	2 liuskaa
Syntyvät	8 liuskaa
Legendat	8 liuskaa
Satuja/	294 liuskaa
Taikoja:	
Asunto ja talo	2 liuskaa
Kalastus	8 liuskaa
Metsästys ja eksyminen	9 liuskaa
Karjanhoito	63 liuskaa

⁴⁶² SKSKRA/Sääski 1943. Työkertomus vepsäläisalueelle kesällä 1943 tehdystä tutkimusmatkasta.

⁴⁶³ SKSKRA/Valjakka 1943:1. Työkertomus vepsäläisalueelle kesällä 1943 tehdystä tutkimusmatkasta.

⁴⁶⁴ SKM: KTKKA 972/Valjakka. Kansatieteellisiä muistiinpanoja.

⁴⁶⁵ SKSKRA/Sääski 1943. Työkertomus vepsäläisalueelle kesällä 1943 tehdystä tutkimusmatkasta.

Maanviljely	19 liuskaa
Enteet	32 liuskaa
Juhlapäiviin liittyvät tavat	111 liuskaa
Perhe	19 liuskaa
Terveys ja sairaus	55 liuskaa
Kuolema	12 liuskaa
Lauluja	185 liuskaa
Itkuvirsiä	23 liuskaa
Arvoituksia	53 liuskaa
Häätapoja	68 liuskaa
Kuolemaan liittyviä tapoja	22 liuskaa
Yhteensä:	1074 liuskaa ⁴⁶⁶

Mikäli kertojalla oli jotain muuta kuin perinteenkeruun kannalta mielenkiintoista kerrottavaa, se ei kiinnostanut kansanperinteen tallentajaa tai ainakaan ei ollut odotettavissa, että se useinkaan päätyisi kirjatuksi muistiinpanoihin. Osaapuolien roolijako oli selvä. Periaate oli, että tutkija kysyi ja haastateltava vastasi. Henkilökohtaisista tragedioista kertomisen lisäksi tutkijaa närkästyttivät haastateltavien iänikuiset viittaukset muistojen kultaamaan menneisyyteen. "Tsaarin aikoja keuhuttiin aina ja selitettiin, kuinka hyvä silloin oli elää kun mitään ei puuttunut."⁴⁶⁷

Kerääjän oli monet tunnit kuunneltava kertomusta kolhoosiajan surkeudesta, sodan hävityksestä, ja kadonneitten omaisten vaiheista syntymästä katoamiseen saakka. Moni pitkäkin matka epäonnistui tuloksien puolesta, kun ennakolta sovitusta ajasta huolimatta kertoja vain itki kohtalonsa kovuutta ja tiedusteli sodan loppumista kymmeniä kertoja sekä sitä, saako rauhan tultua tietoja kadonneista omaisista. Vaikka erilaisia keinoja käyttäen saikin heidät ajattelemaan sitä, mitä kerääjä halusi, alkoi valitus vähän ajan kuluttua uudelleen, etenkin itkuvirsiä kirjoitettaessa.⁴⁶⁸

Valjakan mukaan vepsäläisten keskuudessa oli "paljon tärkeää jo ehditty unohtaa". Tästä huolimatta hän saattoi pitää kesän 1943 tutkimustuloksia työn vaikeuteen nähden varsin kiitettävinä. Erilaisia perinnetiedonantoja ja -toisintoja kertyi Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkistoon Soutjärven alueelta yhteensä 809 kappaletta. Suurimman osan toisinoista muodostivat taiat, uskomukset ja enteet sekä seuraavaksi suurimpina ryhminä tulleet arvoitukset (99 toisintoa), loitsut (72 toisintoa) sekä riimilliset kansanlaulut ja kalendaarisesti määrättyyn päivään tai ylipäänsä tiettyyn vuotuiseseen ajankohtaan liittyvät toisinnot.⁴⁶⁹ Valokuvia Soutjärven alueelle tehdyltä tutkimusmatkalta kertyi yhteensä 120 kappaletta.⁴⁷⁰ Koska kansantietouden kerääjien ensisijaise-

⁴⁶⁶ SKSKRA/Sääski 1943. Tilasto vepsäläisalueelta kesällä 1943 kerätystä kansantietoudesta.

⁴⁶⁷ SKSKRA/Valjakka 1943:1. Työkertomus vepsäläisalueelle kesällä 1943 tehdystä tutkimusmatkasta.

⁴⁶⁸ SKSKRA/Valjakka 1943:1. Työkertomus vepsäläisalueelle kesällä 1943 tehdystä tutkimusmatkasta.

⁴⁶⁹ SKSKRA:n ATK-analyysi vuoteen 1967: kerääjätilastot. [Http://linux..../keraaja.html?sukunimi=Valjakka&etunimi=sirkka&sp=N&amm](http://linux..../keraaja.html?sukunimi=Valjakka&etunimi=sirkka&sp=N&amm). 11.10.2004.

⁴⁷⁰ SKSKRA/Valjakka 1943:1. Työkertomus vepsäläisalueelle kesällä 1943 tehdystä tutkimusmatkasta.

na tarkoituksena ei ollut kielennäytteiden kerääminen, ei kansantietoutta koskevia muistiinpanoja tehtäessä pyritty täydelliseen foneettiseen tarkkuuteen. Paikannimien kohdalla käytettiin yleisintä käytössä olevaa merkintätapaa, ei niiden juuri ”suomennettuja” vastineita. Haastattelun päätteeksi toisinnot käytiin vielä kertaalleen lävitse kertojan kanssa. Sanastoa tarkistettaessa jouduttiin usein turvautumaan suomenkieltä auttavasti hallinneen kansakoululaisen apuun, ja aineiston viimeinen tarkistus tehtiin vielä kertaalleen syntyperäisen vepsäläisen, Valerina Romanovan, kanssa Äänislinnassa. Aina paikan päällä tehdyistä tarkennuksista ei ollut hyötyä. Toisinaan kertoja ei Valjakan mukaan itsekään tuntunut ymmärtävän mitä sanoi, ”väitti vaan, että niin pitää olla”. Eri satujen juonten sotkeutuessa toisiinsa ja siitä kertojalle huomautettaessa, vaikuteltiin vain itsepintaisesti, että näin oli aina ennenkin tarina tavattu kertoa.⁴⁷¹

Valjakka keräsi työnsä ohessa myös kansatieteellistä ainesta: valikoiman Soutjärven alueen ruokataloutta, karjanhoitoa, metsästystä ja kalastusta koskevia asiatietoja. Alueen vepsäläisiä koskevat kansatieteelliset muistiinpanot ja niihin liittyvän kuvamateriaalin (83 valokuvaa) Valjakka luovutti seuraavana keväänä Suomen kansallismuseolle.⁴⁷²

Tiedonantajien ikä- ja sukupuolijakauma noudatteli pääosin tutuksi tulleita uria. Enin osa haastatelluista oli 1800-luvun viimeisinä vuosikymmeninä syntyneitä naisia, joukossa aina muutama satunnainen mies tai nuorempi naisihminen. Ruokatalouden tiedonantajista, joita oli lukumääräisesti eniten, kaikkiaan 19 henkeä, iäkkäin oli Metsäntaan kylässä vanhuutensa päiviä viettänyt Martta Osehin, joka oli syntynyt vuonna 1866. Toisaalta joukkoon mahtui myös muutamia nuoria naisia, kuten esimerkiksi tuolloin noin kaksissakymmenissä olleet Luba Sobakina (s.1922) sekä Valerina Romanova (s.1925), joista jälkimmäinen asui jo Äänislinnassa. Valerina Romanova oli Valjakan tutkimusten käsikirjoitusten kieliasun viimeistellyt tulkki.⁴⁷³

Karjanhoitoa koskevaa perinnettä kerätessä tiedonantajien joukkoon kuului myös muutamia miehiä, kuten vuonna 1894 syntynyt Juho Busaijeff Mäenkylästä sekä Juho Kämäläköv (s. 1872) Soutjärven Alaskylästä. Kalastusta koskevia tapoja koottaessa olivat miehet jo hienoisesti niskan päällä, ja viimein enemmistönä kerätessä tietoja metsästyksestä. Tosin kertojiakaan ei enää siinä vaiheessa ollut käytettävissä kolmea enempää. Juho Buravaisen, Aberina Kriskinin ja Ivan Namovitsin vastuu vepsäläiseen malliin hoidetun riistan kaadon perinteen säilymisestä oli kenties paljon suurempi kuin tutkija saatikka haastateltavat itsekään saattoivat arvata. Heistä nuorin, Mäenkylässä tavattu Aberina Kriskin, oli syntynyt vuonna 1888.⁴⁷⁴

⁴⁷¹ SKSKRA/Valjakka 1943:1. Työkertomus vepsäläisalueelle kesällä 1943 tehdystä tutkimusmatkasta.

⁴⁷² SKM: KTKKA 972/Valjakka 1943. Kansatieteellisiä muistiinpanoja.

⁴⁷³ SKM: KTKKA 972/Valjakka 1943. Kansatieteellisiä muistiinpanoja.

⁴⁷⁴ SKM: KTKKA 973 ja 974/Valjakka 1943. Kansatieteellisiä muistiinpanoja.

Kertojen korkea ikä löi vääjäämättä leimansa haastateltavilta saatuihin kuvauksiin. Käytännössä se johti siihen, että tosiasiallisesti tallennetuksi saatiin kuvauksia vepsäläisten elämästä ja niihin vaikuttavista puitteista nimenomaan ajalta ennen vallankumousta. Vanhemman vepsäläispolven niin kuin myös monen muun miehitetyllä alueella kohdatun alkuperäisasukkaan muistoissa tuo ajanjakso edustikin monesti jonkinlaista talonpojan toimintavapauden ja vaurauden kulta-aikaa. Heidän elämänsä aikana näkemistään hallitsijoista saattoi itsevaltainen tsaari olla sittenkin se kaikkein parhain. Pelkistetyimmillään tutkijalle oli tarjolla kuvauksia elämästä ”tsaarinaikaan” ja aikaan vallankumouksen jälkeen, jonka nimeksi arkikäytössä vakiintui ”kolhoosiaika”.

Kertojen suhde ja siteet suomenheimoisuuteen saattoivat sinällään olla varsin vähäpätöiset. Läntisen heimoveljen toiminta ei ollut tuskin koskaan näytellyt Äänisen rantakylän arjessa pääosaa. Vanhemman väen keskuudessa kaitvattiin suomalaisten vapauttajien sijaan ennemminkin keisaria! Miehitäjän vaakuutteluista huolimatta ”kolhoosiaika” ei vepsäläisten näkökulmasta ollut vielä päättynyt, eikä viimeistä sanaa valtioiden välisessä eripurassa suinkaan oltu lausuttu. Hyvistä aikeista huolimatta suomalainen miehityshallinto oli joka tapauksessa vasta alkutekijöissään. Ihmisten mielissä se ei toistaiseksi ollut kyennyt aloittamaan mitään täysin uutta ja kestävästä ajanjaksoa. Parhaimmillaankin sen oli ainoastaan onnistunut saada aikaan väliaikainen seisokki kolhoosiaikaan. Monien mielestä sen saattoi arvella olleen ainoastaan hetkellistä laatua.

Kansatieteilijä sai havaita sosialismin muutosvoiman vaikutuksen omassa työssään. Valjakan kiertäessä vepsäläiskylä pidettiin lähes joka talossa vuohia. Selitys tälle hienokseltaan erikoiselle ilmiölle perinteisellä karjatalousseudulla löytyi yhteiskuntajärjestelmän aina laidunmaille asti ulottuneesta muutosten puhurista. Tutkijalle kerrottiin selitykseksi, että aina keisarivallan aikoihin asti joka talossa oli ollut kolmesta kuuteen lehmää, parikymmenen päinen lammaskatras, muutaman kymmenen kanaparvi ja hevonen. Yksin Metsäntaan kylässä kerrottiin lehmä olleen lähes kahtasataa lähentelevä karja ja Mäen syrjäkylästäkin oli tuolloin löytynyt satakunta eläintä. Kyytihevosta oli kylissä ollut lisäksi aina 5-6 saatavilla. Kolhoosiaikana yksityinen karja kuitenkin hupeni olemattomiin, joten kyläläisten ei ollut auttanut muu kuin siirtyä runsaasti apetta vaativista lehmistä pieniruokaisiin vuohiin.⁴⁷⁵ Äänisen rannalla myös kalastus oli aina ollut yksi tärkeimmistä elinkeinoista. Tsaarinaikana kerrottiin talossa kuin talossa olleen kosolti ensiluokkaisia pyydyksiä ja saalista saadun sen mukaisesti. Yhdellä kerralla saatettiin yksinomaan lohta nostaa lähes sata kiloa ja tietysti muuta kalaa rutkasti vielä sen päälle. Aikaan ennen kalastuskollektiiveja saalista tuli kertojen mukaan niin runsaasti, että sitä piti säännöllisesti myydä Pietariin. Tuolloin kalat ladottiin ”dässig”-nimellä kutsuttuihin korvattomiin lautaastioihin, laitettiin jäitä kerrosten väliin, naulattiin kansi kiinni - ja Pietarin kalansaalis oli valmis matkaamaan kohti nimeään kantavaa kaupunkia. Matka tehtiin useimmiten Äänisellä liikenneineen rahtialuksen kyydissä, joka poikkesi

⁴⁷⁵ SKM: KTKKA 973/Valjakka 1943. Kansatieteellisiä muistiinpanoja.

aina kolmasti viikossa Soutjärvellä, Soksussa ja Ruoppaojalla. Joskus harvoin saatettiin matka tehdä myös omin voimin soutuena.⁴⁷⁶

Hyvää tarkoittaneen suomalaisen miehityshallinnon vaikutukset vepsäläisten omaksumaan maatalouden harjoitukseen, joka osoittautui omaperäiseksi sekoitukseksi sosialistista rationalismia ja vanhoja kansanuskomuksia, sai toisinaan aikaan myös omintakeisia vaikutuksia esimerkiksi karjanhoidossa. Tutkijan haastatteleminen kertojien mukaan alueella oli näet perinteisesti ollut tapana, että lehmä poikimisensa jälkeen lypsettiin aina kolmasti päivässä, siten että ensimmäisenä lypsetty maito annettiin lehmälle itselleen, seuraava vasikalle ja niitä seuranneet kahdeksan lypsyä kaadettiin maahan. Kun suomalainen agrologi kesällä 1942 oli puuttunut ilmeiseen maidon haaskaamiseen ja antanut kyläläisille ohjeen, jonka mukaan tuo ensipäivien maito tuli ehdottomasti säästää ja käyttää ruoan valmistukseen, sitä pidettiin kyläläisten taholta määräyksenä, jota oli yksinkertaisesti mahdotonta toteuttaa. ”Paganmaitoa” eivät edistyksellisen suomalaisagrologin puheet tehneet nautintakelpoiseksi, kuten eivät siihen olleet pystyneet bolsevikitkaan. Valjakan mukaan ”akat” kaatoivat yhä vieläkin maidon agrologilta salaa maahan.⁴⁷⁷

Vaikeuksia Vepsänmaalla

Vaikka tutkijoiden työn tulokset vepsäläisten keskuudesta olivat kiitettävät, moniaat olivat myös heidän työssään kohtaamat vastukset. Toisinaan vastaan hankaisiksi osoittautuneiden haastateltavien lisäksi ongelmia saattoivat aiheuttaa myös keruutoimintaan penseästi suhtautuneet sotilashallinnon viranhaltijat. Soutjärven ympäristössä tutkija saattoi surukseen panna merkille ”kolhoosiajan” tehneen tehtävänsä, ja väliin perinteisiä vepsäläistapoja sai etsiä kuin neulaa heinäsuovasta. Valjakan mukaan ei ollut mitenkään tavatonta, että juhlapäivistä puheltaessa ”praasnikoiden viettöpäivät sotkeutuivat, eikä itseenäisesti pystytty antamaan yhtäjaksoista kuvausta”.⁴⁷⁸ Tavoista vanhakantaisimpina olivat yleensä säilyneet hää- ja hautaustavat, joihin eivät vallankumouksen jälkeiset uudistukset näyttäneet vielä syrjäseudulla liiemmin vaikuttaneen. Soutjärven alueen tutkimusmatkalla Valjakalla oli tilaisuus olla läsnä lukuisissa hautajaisissa ja ruumiinvalvojisissa. Kuvauksia niistä on silti säilynyt niukanlaisesti, sillä alueella toiminut kreikkalaiskatolinen pappi suhtautui työhön varsin penseästi. Muun muassa valokuvaaminen oli hänen määräyksestään hautajaisissa kielletty.⁴⁷⁹

⁴⁷⁶ SKM: KTKKA 974/Valjakka 1943. Kansatieteellisiä muistiinpanoja.

⁴⁷⁷ SKM: KTKKA 973/Valjakka 1943. Kansatieteellisiä muistiinpanoja.

⁴⁷⁸ SKSKRA/Valjakka 1943:1. 1943. Työkertomus vepsäläisalueelle kesällä 1943 tehdystä tutkimusmatkasta.

⁴⁷⁹ SKSKRA/Valjakka 1943:1. 1943. Työkertomus vepsäläisalueelle kesällä 1943 tehdystä tutkimusmatkasta.

Raja-aitaa suomalaistutkijan ja vepsäläisväestön keskuudessa oli omiaan korottamaan myös osapuolien välillä vallinnut kielimuuri. Parin kuukauden mittaisesta tutkimusajasta Sääskeltä meni yksinomaan runsas pari viikkoa siihen, että hän oppi jotakuinkin ymmärtämään vepsää ja toiselta puolen puhumaan suomea siten, että haastateltava ylipäänsä käsitti häneltä tiedusteltavan asian. Vasta tutkimusajan käydessä kohti loppuaan saattoi vepsäläisten puhetta hänen mukaansa ymmärtää ilman suurempia vaikeuksia. Ongelman ratkaisemiseksi tutkijat pyrkivät käyttämään apunaan suomenkielentaitoisia tulkkeja. Tavallisimmin tulkkeina toimivat kansakoululaiset, joiden suomenkielen taito oli usein varsin puutteellinen.⁴⁸⁰ Jokapäiväiseen käyttöön soveltuva sanakirja olisi Valjakan mukaan säästännyt huomattavasti tutkijan aikaa. Vaikka halu ymmärtää olikin väkevä voima tien tasoittajana suomalaismaisterin ja vepsäläisen välillä, olivat kieliongelmat kuitenkin todella tuntuvia. Sen lisäksi, että vaikeudet tekivät tutkijan työn oleellisesti raskaammaksi, ne vaikuttivat myös haastateltaviin vepsäläisiin perin lannistavasti ja olivat ylipäätään omiaan herättämään epäluuloja tutkimuksia kohtaan. Vaikeuksia oli tiedossa, ”kun piti aloittaa kirjoittaminen vepsäksi vanhan akan kertoessa vauhdikkaasti innostuneena elehtien, tottumattomana kerääjän työtä ymmärtämään”. Pyynnöt juuri äskettäin kerrotun toistamiseksi saattoivat olla asialle suorastaan tuhoisia. Pitkien maanittelujen jälkeen saatettiin tosin toistaa kerrottu, mutta sen hintana saattoi kuvauksen sisältö muuttua jo täysin toiseksi. ”Mistä on kysymys, kun heille kaikenlaisia kysymyksiä tehdään?”, saattoivat Valjakan mukaan tällaiseen työskentelyyn harjaantumattomat ja siitä syystä epäluuloisiksi käyneet haastateltavat penätä.⁴⁸¹

Kysymys lienee siitä, että vepsäläiset eivät täysin voineet luottaa suomalaishallinnon kestävyYTEEN. Miehitysajan Aunuksen Suurmäessä opettajana toiminut Siina Taulamo kertoo muistelmissaan lopullisten jäähyväisten hetkellä erään kyläläisen, Mikkojevin ukon, todenneen että ”alusta asti tiesin, että ette ole täällä kauan. Venäjä on suuri maa, Suomi pieni”.⁴⁸² Hieman samaan tapaan saattoivat Valjakan kohtaamat uppiniskaiset haastateltavat arvioida vallinneen nykytilan vain väliaikaiseksi. Tästä syystä haastateltavan oli tarkoituksenmukaista olla mieluummin vaiti kuin hankkiutua liian läheisiin väleihin miehittäjäpuolta edustavien tutkijoiden kanssa, varsinkin kun kokemus oli lähimenneisyydestä osoittanut, että turhan pontevista henkilökohtaisista kannanotoista saattoi ennemmin tai myöhemmin koitua vakavia henkilökohtaisia vaikeuksia. Vepsäläisalueen ruohonjuuritason diplomaatiassa ei ovesa kuitenkaan täysin suljettu mihinkään suuntaan, sillä uksi jätettiin sentään rakoselleen myös miehittäjälle. Paikallinen asujaimisto myönsi miehityshallinnolle eräänlaisen option: mikäli olot vakiintuisivat ja suomalaismiehitys osoittautuisi pysyväksi olotilaksi, saattaisivat kielenkantimet hyvinkin hellittää. Haastateltavissa aina väliin

⁴⁸⁰ SKSKRA/Sääski 1943: 2992. Työkertomus vepsäläisalueelle kesällä 1943 tehdystä tutkimusmatkasta.

⁴⁸¹ SKSKRA/Valjakka 1943:1. Työkertomus vepsäläisalueelle kesällä 1943 tehdystä tutkimusmatkasta.

⁴⁸² Taulamo 1985, 257.

ilmenneet epämääräiset muistinmenetykset olivat siten mitä suurimmassa määrin sidoksissa olosuhteisiin. Valjakan mukaan varautuneisuus vepsäläisalueen väestön ja tutkijoiden välillä säilyi rikkoutumattomana hyvin pitkään ja ylipäänsä tiedon saaminen oli aina pitkän keskustelun tulosta, eikä kukaan suoralta kädeltä sanonut edes yhtä ainoaa laulua tai arvoitusta. Hänen mukaansa syvällä haastateltavien sisimmässä asui salattu pelko tyrmään joutumisesta, ja siitä syystä pelkän haastateltavan nimen ja iän kirjaaminen saattoi tuottaa enemmän vaivaa kuin itse asia. Kaiken vanhan kerrottiin kertakaikkisesti jo unohtuneen, mikä tutkijan kannalta tarkasteltuna näytti ennemminkin aktiiviselta unohdukselta. Eräs haastateltavista kiteytti alueella vallinneen mentaliteetin kansanhimisen viisaudella selventäen asian ydintä tutkijalle todetessaan, että ”paha aig oli, kaiken unohdin, hüvä olis, muistaisin”.⁴⁸³

Vallankumouksen jälkeisinä vuosikymmeninä venäjän kielen asema oli vepsäläisalueella entisestään voimistunut, jopa siinä määrin, että monet tutkijoiden keräämät toisinnot annettiin ensisijaisesti venäjäksi. Niiden vepsäläisestä alkuperästä ei sen seurauksena ollut aina varmuutta.

Kun esimerkiksi kyselin itkuvirsiä, loitsuja tai lauluja, sai melkein poikkeuksetta ensiksi vastauksen, että ”voihkettiin” venäjäksi. Näin tuntui olleen asianlaita silloinkin, kun tuollainen itkuvirren esittäjä osasi vain huonosti venäjää. Laulut, itkut ja useat loitsutkin opittiin usein koneellisesti ulkoa venäjäksi. Sanoivatpa eräät selitykseksi, että olisi naurettu, jos olisi vepsäksi ”voihkanut” tai ”pajattanut”. Kouluissa ei esimerkiksi ole saanut puhuaakaan vepsää kaikkina aikoina.⁴⁸⁴

Erikoista on kuitenkin se, että vaikka nimenomaan kuolemaan liittyvät tavat olivat vepsäläisten keskuudessa muuttuneet kenties vähiten, niin siitä huolimatta juuri itkuvirsien toisintojen kerääminen tuotti runsaasti ongelmia. Itkuvirsien kohdalla pulmat saattoivat tosin esityskielen lisäksi liittyä myös muihin inhimillisiin tekijöihin.

Vaikeinta kerättävää olivat itkuvirret. Niiden taitajaa tiedusteltaessa sanottiin, ettei niitä kukaan osaa, ei ainakaan vepsäksi. Kun yhden niitä osaavan ”akan” löysi, kieläytyi hän niitä esittämästä hyvin luonnollisesta syystä, siitä, ettei ollut sillä tuulella. Sopivaa tuulta sai odotella päiväkausia, kunnes sanat vihdoinkin alkoivat tulla kuuluville.⁴⁸⁵

Vaikka haastateltavat asukkaat aina ehtimiseen vakuuttelivatkin, etteivät he osanneet mitään vepsäksi, ja vain ”venäjäksi hüvä läheb”, he saattoivat silti ajan oloon tehdä joitakin kohteliaita myönnytyksiä, sillä ”ensimmäistä itkuvirttään esittäessään he selvästi suorittivat mielikseni käännostä venäjästä vepsäksi, mutta innostuivat kuitenkin jatkamaan useita virsiä peräkkäin, ja vaikutti monesti silloin siltä kuin he olisivat lausuneet esittävänsä oikein vanhalla vepsällä,

⁴⁸³ SKSKRA/Valjakka 1943:1. Työkertomus vepsäläisalueelle kesällä 1943 tehdystä tutkimusmatkasta.

⁴⁸⁴ SKSKRA/ Sääski 1943: 2992. Työkertomus vepsäläisalueelle kesällä 1943 tehdystä tutkimusmatkasta. 1943.

⁴⁸⁵ SKSKRA/Valjakka 1943:1. Työkertomus vepsäläisalueelle kesällä 1943 tehdystä tutkimusmatkasta.

kuten olivat nuorena oppineet”. Venäjäksi esitettyjä toisintoja vepsäksi käännettäessä niiden sisältö osoittautui yhteneväiseksi toisaalla alun alkaen vepsän kielellä esitettyjen itkujen kanssa. Kaiken kaikkiaan itkuvirsien saatettiin arvella säilyneen sittenkin sentään kohtuullisesti bolševikkivaltion ajan ylitse.⁴⁸⁶

Kielten sekamelskan synnyttämät variaatiot eivät olleet millään muotoa yksiselitteisiä, eikä venäjäksi annettu toisinto tietenkään aina ollut merkki sen venäläisestä alkuperästä. Kielien sekoittumisen vaikutus oli nähtävissä alueella yhtä hyvin myös toisin päin, vähäväkisemmän kielen vaikutuksena suurempaansa. Vaikka seudulla osattiin runsaasti useita pieniä lauluja vepsäksi, oli samaan aikaan kuitenkin olemassa vahva epäily siitä, että ne olisivat saattaneet olla venäläistä alkuperää. Samasta syystä myös lukuisien satujen alkuperä jäi hämärän peittoon, vaikka haastattelija aina ututterasti pyrkikin ottamaan selville ettei kyseessä olisi ollut uudelleen kerrottu toisinto venäläisestä satukirjasta.

Lukutaidottomiltakin koetin saada selville, keneltä tarina oli kuultu, vaikka ei sitä läheskään aina osattu sanoa. Osittain on satuja kerrottu venäjäksi, vaikka kertoja ja kuulijakunta onkin ollut vepsäläinen. Venäjän kieli tuntuu olleen täysin vepsäläisissäkin kylissä ainakin osittain toisena puhekielenä ja yksinomaisena virallisena kielellä varsinkin viime vuosikymmeninä.⁴⁸⁷

Venäjän kielen johtoasemasta huolimatta vepsäläisalueella elettiin jonkinlaisessa käyttökielen käymistilassa, johon suomalaismiehitysikin pyrki aktiivisesti laittamaan sekaan omat mausteensa. Tahto kielen vaihtoon näytti olleen vepsäläisten parissa voimakas. ”Oli tapauksia, jolloin kävi ilmi, että henkilö, joka osasi vähän ja huonosti venäjää, kuitenkin laulut osasi vain venäjäksi”.⁴⁸⁸ Haastatteltavat saattoivat hyvinkin myös olla valloittajalle mieliksi, sillä tarinoiden sekaan pyrki väkisinikin sotkeutumaan myös puhtaasti suomalaisia sanoja muuttaen pahimmassa tapauksessa kertomuksen merkityksen täysin toiseksi.

Osa vepsäläisistä oli yksinkertaisesti saattanut saada kyllikseen kansanperinteen keruutyön ehtymättömältä näyttävästä innosta. Suomalaisten lisäksi keruutyötä olivat harjoittaneet venäläistutkijat juuri joitakin vuosia ennen miehittäjän saapumista. Neuvostovallan aikaisia tutkimuksia muistettiin kylissä hyvällä. Tutkija sai usein raskain mielin kuulla kertomuksia siitä, miten kolhoosi-aikana Soutjärven tienoilta oli autoilla haettu laulujen ja satujen taitajia Petroskoihin asti taitojaan esittelemään. Kohtelu tuolla matkalla oli kertojien mukaan ollut aina ensiluokkaista ja lisäksi oli saatu kotiin viemisiksi runsas rahapalkkio. Alueella oli myös aivan hiljattain järjestetty laaja kertomusten ja arvoitusten keruukilpa.

Arvoituksia kyllä osattiin, sillä edellisenä talvena oli kouluissa suoritettu arvoitusten keräys ja niitä oli kertynyt suuret määrät. Tiedustellessani joiltakin oppilailta, kuinka

⁴⁸⁶ SKSKRA/Valjakka 1943:1. Työkertomus vepsäläisalueelle kesällä 1943 tehdystä tutkimusmatkasta.

⁴⁸⁷ SKSKRA/Sääski 1943: 2992. Työkertomus vepsäläisalueelle kesällä 1943 tehdystä tutkimusmatkasta.

⁴⁸⁸ SKSKRA/Valjakka 1943:1. Työkertomus vepsäläisalueelle kesällä 1943 tehdystä tutkimusmatkasta.

he olivat silloin vieneet kouluun toistasataa arvoitusta, kun he nyt eivät muistaneet viittä enempää, sanoivat he kirjoittaneensa ne venäläisestä kirjasta.⁴⁸⁹

Useissa kylissä haastateltavat sanoivat ”pagisseensa” kaiken jo paikkakunnan opettajalle eikä siitä syystä ollut enää mitään syytä kertoa kaikkea jälleen uudelleen. Onneksi kuitenkin ”joka kylässä ei sentään ole ollut niin innokkaita opettajia, että varsinaiselle kerääjällekin jäi haastateltavia”, totesi Sääski,⁴⁹⁰ ja onneksi sentään edes muutamat ”vanhat akat” vepsäläisalueella muistivat Valjakan mukaan vielä äideiltään ja isoäideiltään oppimiaan satuja.⁴⁹¹

Syyt haastateltavien tiedonantohalun puutteeseen saattoivat Sääsken mukaan olla moninaiset: ”Jotkut toiset olivat arkoja taidoistaan eivätkä suostuneet sanomaan esimerkiksi osaamiaan loitsuja. Eräät arastelivat muutenkin tuollaisen vanhojen asioitten kyselijää, eivätkä ruvenneet esittämään itkuja, vaikka vierellä oleva naapuri kehotteli ja sanoi asianomaisen ”hyvin mahtavan voihkaa”. Taisivat kielteisistä vakuutteluista huolimatta pelätä, että viedään ”voihkaamaan” Äänislinnan radioon. Toiset taas päinvastoin pyysivät sitä.”⁴⁹² Joskus taas koululaistulkin kerkeät välihuomautukset, ”että sehän jo kirjoitettiin siellä ja siellä”, saman tarinan toisintoja toisaalla muistiin merkittäessä saattoi tyrehdyttää haastateltavan ennestäänkin vähäisen puheinnon alkuunsa.⁴⁹³

Paikallisille asukkaille kesä oli kiireisintä työaikaa. Aikaa ei ollut tuhlattavaksi vanhojen muistelemiseen. Epäedullinen asetelma oli tutkijallekin selvä. Toisinaan hän jopa ihmetteli kohtaamaansa yleistä auliutta antaa tietoja, vaikka hän olikin saapunut ”riistämään heidän vähäistä vapaata aikaansa”. Pääosin päiväsaikaan liikkuneen tutkijan kannalta seurauksena oli, että ”kylät olivat usein melkein autioita, kotona vain pieniä lapsia ja aivan kyvyttömiä vanhuk- sia, jotka olivat jo henkisestikin lamassa”.⁴⁹⁴ Kotoaan haastateltavan saattoi löytää vain iltaisin, pyhäpäivinä ja sateen sattuessa. Tuolloin heidän aikansa kului luonnollisesti varsin tarkkaan kotiaskareissa, tai sitten oli tutkijan harmiksi paikalle ”tullut sukulaisia pirtin täydeltä”.⁴⁹⁵ Kansantietoutta pyrittiin silloin tällöin muuttamaan myös rahaksi. Kerääjältä tiedusteltiin palkkiota annetuista tarinoista ja viitattiin muun muassa siihen, että Aunuksen radiolla olisi ollut tapana maksaa 25 markan palkkio juttua kohti.

⁴⁸⁹ SKSKRA/Valjakka 1943:1. Työkertomus vepsäläisalueelle kesällä 1943 tehdystä tutkimusmatkasta.

⁴⁹⁰ SKSKRA/Sääski 1943: 2992. Työkertomus vepsäläisalueelle kesällä 1943 tehdystä tutkimusmatkasta.

⁴⁹¹ SKSKRA/Valjakka 1943:1. Työkertomus vepsäläisalueelle kesällä 1943 tehdystä tutkimusmatkasta.

⁴⁹² SKSKRA/Sääski 1943: 2992. Työkertomus vepsäläisalueelle kesällä 1943 tehdystä tutkimusmatkasta.

⁴⁹³ SKSKRA/Sääski 1943: 2992. Työkertomus vepsäläisalueelle kesällä 1943 tehdystä tutkimusmatkasta.

⁴⁹⁴ SKSKRA/Sääski 1943: 2992. Työkertomus vepsäläisalueelle kesällä 1943 tehdystä tutkimusmatkasta.

⁴⁹⁵ SKSKRA/Valjakka 1943:1. Työkertomus vepsäläisalueelle kesällä 1943 tehdystä tutkimusmatkasta.

Vielä ehkä astetta kovemaksi kaupankäynti kansanperinteellä kävi Valjakan keruutyön piiriin kuuluvissa kylissä. Lipsuminen yhden ainoan kerran maksamattomuuden periaatteesta ja tiedon siitä levitessä johti tutkijan ja kyläläisten väliset perinnetietojen markkinat välittömään ylikuumenemisen tilaan. Valjakka kuvasi tilannetta seuraavasti:

Kun kuitenkin olin pakotettu maksamaan palkan jollekin, jonka sitten sain houkuteluksi arkipäiväksi pois työstä, levisi tieto asiasta laajemmalle. Kun vielä paikalla liikkunut sanastaja maksoi palkkaa alettiin minulle huomauttaa useampaan otteeseen: ”paljonko maksat, niin puhun?” Siten käytiin kerran kauppaa saduistakin seurauksena se, että tarinoiden taitaja sai kerääjän päiväpalkkaan nähden kaksinkertaisen summan, ennen kuin suostui puhumaan.⁴⁹⁶

Tutkijoiden keskuudessa aiheutti katkeruutta se, että myös omat koirat purivat, vaikka he omasta näkökulmastaan tarkasteltuna kokivat olevansa samalla yhteisen Suur-Suomen asialla kuin sotavoimat tai miehityshallinnon virkamiehet alue-esikunnissa. Myös he olivat laajentamassa Suomea uusille alueille. Pelastamalla paikallisen kulttuurin omintakeisia muotoja he loivat samalla perustan niiden kansallisten piirteiden elvyttämiselle. Tulevaisuudessa heidän työllään tulisi olemaan vähintään yhtä suuri merkitys kuin sillä, että miehitysalue ja sen väestö oli vain yksinkertaisesti siirretty suomalaisen miehityshallinnon alaisuuteen. Paikallisissa esikunnissa asiat nähtiin usein kuitenkin toisin, eikä sitä emmitty tuoda tutkijoiden tietoon.

Soutjärven alue-esikunnassa sai kuulla olevansa aivan maanvaivana, jollaisena siellä tunnuttin pidettävän kaikkia vepsäläisalueella liikkuneita tieteellisen työn tekijöitä. Alue-esikunnan henkilökunta ei tosiaan pienimmälläkään tavalla osoittanut antavansa arvoa tai haluavansa tukea tällaista tieteellistä työtä, vaan kerääjää pidettiin välttämättömänä pahana, jota juuri ja juuri siedettiin, ja jonka paperit vain hyvin vaikeasti saateltiin asianmukaiseen kuntoon.⁴⁹⁷

Sotilaspiireissä asenne perinteen keruuta kohtaan oli lähinnä huvittunut. Tutkijan työskentelyä perinteen keruutyön ulkopuolisissa herättämä komiikka kuitenkin häiritsi ja loukkasi. Sääsken mukaan haastattelujen onnistumiselle aivan erityistä haittaa aiheuttivat sotamiehet, joiden ”läsnäolo ja naureskelu kerrassaan seisautti kertomishalun”. Yhtä happamasti sai aiheen muistella reimojen sotapoikien käytöstä myös Valjakka, joka kertoi heidän ehtimiseen sekoittaneen haastattelijan työtä ihmetellen, että ”mitä tällainen työ ketään hyödyttää?”.⁴⁹⁸ Muuta neuvoa ei tutkijoilla liene ollut kuin hammasta purren kestää perusteen ylenkatse ja työn aliarviointi, vaikka aiheet kitkerämpiinkin mielenilmauksiin kuin niihin joita kenttäpäiväkirjoihin kirjoitettiin, olisivat varmasti löytyneet.

⁴⁹⁶ SKSKRA/Valjakka 1943:1. Työkertomus vepsäläisalueelle kesällä 1943 tehdystä tutkimusmatkasta.

⁴⁹⁷ SKSKRA/Sääski 1943: 2992. Työkertomus vepsäläisalueelle kesällä 1943 tehdystä tutkimusmatkasta.

⁴⁹⁸ SKSKRA/Valjakka 1943:1. Työkertomus vepsäläisalueelle kesällä 1943 tehdystä tutkimusmatkasta.

Sotilashallinto järjestelee kokoelmiaan

Vuoden 1942 lopulla sotilashallinnon piirissä oli käynyt ilmeiseksi, että muinaismuistojen keruu miehitysalueella kaipasi uudelleen organisointia. Liian monet kädet penkoivat samoja apajia. Itä-Karjalassa ”museollisesti ja kulttuurihistoriallisesti arvokkaiden esineiden” keräämisestä vastasivat niin sotatoimiyhtymät kuin Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valistusosasto. Niiden lisäksi keruuta alueella suorittivat erilaiset tieteelliset yhteenliittymät, Suomen kansallismuseon paikalle lähettämät virkailijat sekä myös ”erinäiset Suomessa olevat yhdistykset, kuten esimerkiksi Rajaseudun ystävien liitto”.⁴⁹⁹

Lokakuussa 1942 armeijakunnan komentaja W. Hägglund sekä esikuntapäällikkö S. Simelius pyysivät Aunuksen ryhmän komentajalta pikaisia toimenpiteitä muinaismuistojen keruutyön johdon keskittämiseksi ennen kuin valitsevat olosuhteet ennättävät lopullisesti tuhota kerättävän kulttuuriaineiston. Heidän mukaansa ”keräilytoiminta kaippaa tosin onnistuakseen mahdollisimman laajalle pohjalle perustuvaa osanottoa, mutta tällainen eri tahoilta järjestetty keräys ilman keskitettyä johtoa aiheuttaa, että keräykseen käytettävä työvoima ei tule parhain mahdollisin tavoin käytetyksi, vaan saattavat esim. usealta eri taholta lähetetyt keräilijät suorittaa samoilla paikoilla samanlaisten esineiden kokoamista ja taasen jotkut yhtä tuottoisat keräyspaikkakunnat jäävät kokonaan huomiotta”. Keräyksen keskittäminen oli ajankohtainen siitäkin syystä, että ”siten saadaan materiaali nopeammin keräytyksi tyhjennetyistä kylistä, joissa nykyisten olosuhteiden vallitessa kaikki nyt kysymykseen tulevat esineet ovat alttiina pikaiselle turmeltumiselle”. Keruutyön ja siihen läheisesti liittyvien järjestelyjen tuli kuulua ennen muuta Itä-Karjalan sotilashallinnon valistusosastolle, jonka työskentely oli tähänkin asti ”kohdistunut erilaisten kulttuurimistomerkkien ja kirkollisten rakennusten tarkastamiseen ja suojelemiseen, Äänislinnan museon hoitamiseen, esinekeräykseen sekä alaa koskevaan valistus- ja neuvontatyöhön Itä-Kar. SE:n hallintoalueella”.⁵⁰⁰

Valistusosaston museotoiminta miehitysalueella perustui helmikuun 6. päivänä vuonna 1942 annettuun ”määräykseen muinais- ja kulttuurimuistojen suojelemisesta Itä-Karjalan sotilashallintoalueella”. Todellisuudessa sotilashallinnon valistusosasto oli ottanut kulttuurimuistojen suhteen ohjat käsiinsä jo aiemmin syksyllä vuonna 1941, jolloin se oli ryhtynyt välittömiin ”toimiin sikkäläisten kulttuurimuistojen suojelemiseksi sodan jaloista. Joulukuusta 1942 lähtien valistusosastolla oli työskennellyt myös erityisesti museoalaa tunteva toimistoupseeri. Kuten jo aiemmin on saatu tietää, valistusosastolla työskennelleellä Eino Nikkilällä oli ollut sormensa pelissä keväällä 1942 Aunuksen radion välityksellä annetun kulttuurimuistojen keruuta koskevan määräyksen muotoilussa, joka annettiin VII armeijakunnan alueelle. Valistusosaston kautta oli niin

⁴⁹⁹ Muinaismuistojen keruutöiden keskittämistä koskeva aloite Aunuksen ryhmän komentajalle. 28.10.1942. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁵⁰⁰ Muinaismuistojen keruutöiden keskittämistä koskeva aloite Aunuksen ryhmän komentajalle. 28.10.1942. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

ikään ennättänyt kulkea jo pari kokoelmaa kansatieteellisiä esineitä Suomen kansallismuseoon.⁵⁰¹

Uusi keskitetty järjestely sopi sotilaspiireille kun jo aiemmin oli käynyt selväksi, että taistelevissa joukoissa sekä kyky että into muinaisesineiden keruutyöhön vaihteli suuresti. Helmikuussa 1943 valistusosasto katsoi aiheelliseksi puuttua sotatoimiyhtymien turhan huolettomasti toteuttamaan museoesineiden keruutyöhön. Terästetyt ”Ohjeet kirkollisten ikonien ym. esineiden siirtämisestä” laitettiin jakeluun, ”koska on käynyt ilmi, että huomattava määrä eri sotatoimiyhtymien alueilta kesällä ja syksyllä 1942 kerätyistä kirkollisista ikoneista ja muusta välineistöstä, joka turvallisuussyistä on lähetetty Äänislinnaan toistaiseksi säilytettäväksi, on ollut kaikkea numerointia ja löytöpaikkamuistiinpanoja vaille, sekä muutamissa tapauksissa erittäin huonosti pakattu”.⁵⁰²

Sotatoimiyhtymille toimitetussa paimenkirjeessä kehoitettiin kaikkia ”valistusupseereita, pastoreita, ym. henkilöitä” noudattamaan keruutyössään osaston ohjeita. Niiden täyttämisen kaikessa yksityiskohtaisuudessaan saattaa arwata tuntuneen toisinaan vähintäänkin epäsitäälläiseltä ja toisaalta työläältä. Ohjeet kuuluivat seuraavasti:

- 1) Jokaisesta kirkosta tai tsasounasta, josta ikoneja tai muuta kiinteätä sisustusta irrotetaan, on piirrettävä paperille silmämitalla tehty yksinkertainen pohjakaava, johon ne seinät, joista esim. ikoneja poistetaan, merkitään a:lla, b:llä, c:llä jne. Jokaisesta tällaisesta kirjaimella merkitystä seinästä piirretään kaaviokuva, johon ovien ja ikkunoiden ohella on merkittävä kaikkien tällä seinällä olevien ikonien, krusifiksien, ym. esineiden paikat.
- 2) Kaikki rakennuksesta irrotettavat esineet on numeroitava jatkuvan numerosarjan numeroilla (1:stä lähtien), siten että numeron eteen merkitään kirkon tai tsasounan nimi (esim. Kosmajärvi, tsas./4). Seinästä tehtyyn kaaviokuvaan merkitään vastaavat numerot kunkin esineen kohdalle.
- 3) Numerointi on mieluummin suoritettava rasvaliidulla esim. ikonien takasivulle, tahi sopivan liidun puuttuessa kynällä paperilapulle, joka liimataan esineeseen esim. kehyksen takapintaan. Lappua ei saa liimata ikonin kuvapintaan.
- 4) Esineiden mukana on aina lähetettävä konekirjoitettu luettelo kahtena kappaleena, josta ilmenee esineen numero, sen laatu tai ikonista kyseen ollen, aihe, mikäli tämä voidaan todeta, sekä esineen suurin leveys ja korkeus cm:ssä (esim. Kosmajärvi, tsas./4, Apostoli Paavali, 24 x 58).⁵⁰³

Sivumennen sanoen museoesineiden turvallisuus näytti toisinaan horjuvan myös Äänislinnan museossa, sillä maaliskuun lopulla vuonna 1943 Äänislinnan aluc-esikuntaan oli kantautunut alla esitellyn kaltaisia huolestuttavia tietoja, jotka edellyttivät pikaisia toimia museon koskemattomuuden takaamiseksi.

⁵⁰¹ Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valistusosaston ehdotus muinaisesineiden keruun ja museotoiminnan keskittämisestä. 18.1.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁵⁰² ”Ohjeet kirkollisten ikonien ym. esineiden siirtämiseksi”. 12.2.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁵⁰³ ”Ohjeet kirkollisten ikonien ym. esineiden siirtämiseksi”. 12.2.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

ITÄ-KARJALAN SOTILASHALLINTO
Piiriesikunta
Valist./27/4630
Koskee: rautaristikoiden asettamista
Äänislinnan museoon.
Syy: aloite.

Äänislinna 22.3.1943.
2/AV/RS.

Äänislinnan Alue-esikunnalle.

Koska murtautumiset Äänislinnan museoon jatkuvat, on Alue-esikunnan ryhdyttävä viipymättä toimenpiteisiin vahvojen rautaristikoiden asettamiseksi kaikkiin museorakennuksen alakerran ikkunoihin sekä lukittavan rautasalvan kiinnittämiseksi ulkooveen. Ilkivallan jäljeltä lattialle kaadetut syövyttävät aineet on ensi tilassa poistettava.

Piiripäällikkö
Everstiluutnantti Olli Paloheimo

Esikuntapäällikkö
Majuri M. Hirvikoski⁵⁰⁴

Merkittävämpää harrastusta muinaisesineiden keruuta kohtaan oli sotatoimiyhtymien keskuudessa ilmennyt ainoastaan VII armeijakunnassa. Siellä työskenteli erityinen upseeri keräten esineitä museota varten. Samaisessa armeijakunnassa erään toisen upseerin tehtävänä oli tarkistaa armeijakunnan alueella sijaitsevia kirkollisia rakennuksia sekä huolehtia niiden sulkemisesta ja kirkollisissa toimituksissa käytetyn esineistön pelastamisesta. Oli todennäköistä, että VII armeijakunnan lisäksi myös monien muiden yksiköiden keskuudessa saatettiin suorittaa esinekeräystä ikään kuin yksityisemmässä mielessä, joten tiedot kaikkien keruutöiden tuloksista eivät aina suinkaan kantautuneet valistusosastoon asti.⁵⁰⁵

Sotilashallinnon kannan mukaan Itä-Karjalan kulttuurimuistojen säilyttäminen oli "itsestään selvä asia". Itä-Karjalan vapauduttu satojen vuosien slaavilaisesta painosta ja vieläpä päälle päätteeksi 25-vuotisesta bolsevismin ikeestä, sen kulttuuriperinnön turvaamisen enemmiltä tuhoilta katsottiin olevan suorastaan kantasuomalaisten velvollisuus. Juuri "siellähän on karjalainen asutus luonut sekä kehittänyt rikkaan ja erikoislaatuisen kansankulttuurin runoineen ja esineineen ja siellä on ortodoksisen kirkon luomat erikoislaatuiset omalaatuiset kirkkorakennukset". Lisäksi todettiin, että "kansatieteelliseltä kannalta koko Itä-Karjalan kulttuuri oli arvokasta, sillä Suomen itäraja on sitä suojannut myöhemmiltä läntisiltä vaikutuksilta ja maan tietttömyys ja etäisyys venäläisiin kulttuurikeskuksiin ovat tehneet mahdolliseksi sen monien ikivanhojen kyläyhteisö- ja eräkulttuuripiirteiden säilymisen nykyaikaan saakka". Oli myös selvää, että "ennen kuin Itä-Karjalaa koskevia tutkimuksia nyt ja vastaisuudessa voidaan suorittaa, täytyy olla aluetta käsittävää ainehistoa käytettävissä". Siitä syystä oli

⁵⁰⁴ Aloite rautaristikoiden asettamisesta Äänislinnan museoon. 22.3.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁵⁰⁵ Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valistusosaston ehdotus muinaisesineiden keruun ja museotoiminnan keskittämisestä. 18.1.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

”sodan vielä jatkuessa välttämätöntä kiinnittää huomiota moninaisten muinais- ja kulttuurimuistojen suojaamiseen ja pelastamiseen”.⁵⁰⁶ Valistusosaston mukaan sotatoimien seurauksena oli jo ”huomattava määrä itäkarjalaista kansatieteellistä ja kulttuurihistoriallista esineistöä hävinnyt ja tuhoutunut”. Tästä syystä oli sitäkin tärkeämpää, ”että nyt ryhdytään suunnitelmallisesti ja kiireellisesti suojelemaan ja kokoamaan jäljelle jäänyttä, vieläkin suuria arvoja sisältävää kulttuuriaineistoa”, jotta ”keräys määrätietoisesti johdettuna saavuttaisi pikaisen ja suotuisan tuloksen”.⁵⁰⁷

Koska monella taholla oli ilmennyt, ”että vasta keskitetyn johdon alaisena kulttuurimuistoja koskeva suojele- ja keräystyö on tehokkainta”, Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valistusasiainosasto laati lopullisen ehdotuksensa museotoiminnan keskittämisestä miehitetyllä alueella. Valistusosaston suunnitelma oli seuraava:

1) Itä-Karjalassa olevien kulttuuri muistojen hoitamisen keskittäminen yksin käsiin, Itä-Karjala. SE:n valist os:lle uskotaan tämän toiminnan johto ja valvonta.

2) Ne armeijakunnat ja erilliset sota toimi ryhmät sekä yksiköt, jotka jo ovat kiinnittäneet huomiota tai vastaisuudessa ryhtyvät kulttuuri muistojen suojelemiseen ja tallettamiseen, ilmoittavat tähänastisesta toiminnastaan ItäKar. SE:lle. Yksikköjen valistusupseerit tekevät ilmoituksensa armeijakuntien valistustoimistojen kautta.

3) Jotta vastainen työskentely tällä asialla tulisi hedelmällisemmäksi ja vastaisi täysin museaalisia ja tieteellisiä vaatimuksia, ItäKar. SE:n valistusosasto antaa kulloinkin alaa koskevat ohjeet toivoen, että sotatoimiyhtymät edelleen kasvavassa määrässä kiinnittävät huomiota kulttuurimuistojen suojelemiseen.⁵⁰⁸

Uudelleen järjestelyjen myötä VII armeijakunta luovutti maaliskuussa 1943 hallitsemaltaan alueelta keräämänsä museoesineet valistusosaston hallintaan. Virallinen luovutus tapahtui armeijakunnan komentajan, kenraaliluutnantti Hägglundin mukaan huhtikuun 1. päivänä 1943. Samassa yhteydessä hän kertoi henkilökohtaisesta aloitteestaan armeijakuntansa alueelta kerätyn lähes vuoden ajan kreikkalaiskatolista kirkollisvälineistöä sekä kansatieteellisesti arvokasta muinaismuistoesineistöä ”sangen huomattavin ja arvokkain tuloksin”. Hägglund myös määräsi, että ”VII armeijakunnan luutnantti V. Tolonen ja taiteilija, tykkimies Helenius komennetaan keräilytoimintaa varten ItäKar. SE:n käyttöön” sekä ”mikäli k. o. keräilytoiminta tulee jatkumaan AK:n joukkojen hallussa olevilla alueilla, käsken yhtymien ja joukko-osastojen komentajia antamaan mahdollisuuksiensa mukaan kaikkea apua keräyksen suorittajille”.⁵⁰⁹ Kokonai-

⁵⁰⁶ Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valistusosaston ehdotus muinaisesineiden keruun ja museotoiminnan keskittämisestä. 18.1.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁵⁰⁷ Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valistusosaston esitys museotoiminnan keskittämisestä. 28.1.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁵⁰⁸ Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valistusosaston esitys museotoiminnan keskittämisestä. 28.1.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁵⁰⁹ VII armeijakunnan komentajan selvitys Kirkollis- ja muinaismuistoesineiden talteenotosta armeijakunnan alueella. 26.3.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

suudessaan armeijakunnan esineluovutus koski alla esitetyn pöytäkirjan mukaiset muinaismuistoesineet.

Sitten kun VII AK:n Komentaja ja Itä-Karjalan Sotilashallintokomentaja olivat sopineet siitä, että VII AK luovuttaa hallussaan olevat AK:n hallintoalueelta talteen otetun kreikkalaiskatolisen kirkollisvälineistön sekä kansatieteellisesti arvokkaan muinaismuistoesineistön Itä-Kar. SE:n valistusosaston haltuun, kokoontuivat maaliskuun 31. päivänä 1943 Äänislinnassa mainitun AK:n puolesta majuri M. Olsoni, luutnantti V. R. Tolonen ja vänrikki Lars Pettersson luovuttamaan sekä Itä-Kar. SE:n puolesta luutnantti Vuorjoki vastaanottamaan edellä mainittua kirkollisvälineistöä ja muinaismuistoesineistöä sisältävät varastot.

Luovutus käsittää:

1) Äänislinnan Varuskuntakirkossa olevat eri tahoilta tulleiden kirkollisten esineiden kokoelmat:

- a) Luutn. Lauri Santun Limosaaren ja Äänisniemen alueilta keräämät esineet, jotka kaikki on luetteloitu.
- b) Sungun ja Tulvaajan lohkoilta tulleet ikonilähetykset, joista viimeksi mainittu lähetys luetteloitu.
- c) Vosnesenjasta tullut luetteloinaton lähetys, vailla kaikkia tarkempia löytöä koskevia tietoja. Lähetys oli aikaisemmin varastoitu Vosnesenjan kirkkoon.
- d) Vänr. Lars Petterssonin Äänisniemen alueelta sekä Uudenselän kirkosta siirtämät esineet, jotka kaikki on luetteloitu.
- e) Ikonimaalari Ivan Miheinpoika Abramovin työpajaan kuuluvat esineet, jotka on kaikki luetteloitu, ja
- f) Kiizin kirkoista siirretyt luetteloidut esineet.

2) Seuraavat muinaismuistoesinevarastot:

- a) Talossa N:o 49 Karjalankadun varrella oleva varasto, joka käsittää luutnantti Tolosen keräämät esineet N:o 65-165 ja sotapoliisin toimesta Äänislinnan asemalla takavarikoidut esineet N:o 23-36.
- b) Äänislinnan museoon säilytettäväksi viedyt esineet, nimittäin luutnantti Tolosen keräämät esineet N:o 1-39, sotapoliisin Äänislinnan asemalla takavarikoimat esineet N:o 1-22, JP 1:n toimesta kerätyt kirkolliset esineet N:o 1-23 ja kansakulttuuria valaisevat esineet N:o 1-60 sekä Limosaaren lohkon toimesta kerätyt esineet N:o 1-42.

Luutnantti V. R. Tolosen toimesta kerätyt esineet luovutetaan luetteloineen.⁵¹⁰

Aunuksen ryhmän luovutettua hallintoalueeltaan keräämänsä kulttuurimuistot, valistusosasto oli samanaikaisesti aloittanut muinaisesineiden siirtoja koskevat neuvottelut Päämajan sotatalousesikunnan sotasaalistomiston kanssa. Sotasaalistomistolle osoitetussa kirjelmässä vastaanottajalle teroitettiin jälleen kerran, että "Itä-Karjalan lukuisissa kirkoissa ja rukoushuoneissa on säilynyt ikoneja, joista osalla on huomattava taiteellinen arvo" tai jotka muutoin ovat kelvollisia kirkon vastaisessa käytössä, ikoneja, jotka olivat olleet ehkä jo vuosia ulkosalla ja hoidon puutteessa usein huonossa kunnossa. Kansatieteellisen esineistön kerrottiin joutuneen saman kohtalon alaiseksi. Museoupseerinsa Eino Nikkilän välityksellä käytyjen neuvottelujen perusteella valistusosasto toivoi "pääsevänsä läheiseen yhteistoimintaan sotasaalistomiston kanssa kulttuurimuistojen pelastamista ja suojelemista koskevista asioista", ja "jotta päästäisiin

⁵¹⁰ Luettelo VII armeijakunnan Itä-Karjalan sotilashallinto-esikunnan valistusosaston haltuun luovuttamista muinaismuistoesineistä. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjettä 1941-1944.

työn alkuun, ItäKar. SE:n valistusosasto ehdottaa, että sotasaalistoimisto lähettää tiedot, missä ja kuinka paljon toimiston hallussa on sekä kirkollista että kulttuurihistoriallista ja kansatieteellistä esineistöä”.⁵¹¹

Ensimmäisenä kysymyksen alaisiksi nousivat sotasaalisarkistossa säilytteillä olleet huomattavat kuvakokoelmat. Nikkilä tiesi kuvista jo entuudestaan, kirjoittihan hän panneensa ne merkille pian Petroskoin valtauksen jälkeen. Kyseessä olleet kokoelmat sisälsivät noin 25 hyllymetriä Petroskoin museosta syksyllä 1941 siirrettyjä pohjukkeille kiinnitetyjä valokuvia ja valokuvalevyjä. Lisäksi ne sisälsivät Petroskoista ja myös muualta Itä-Karjalasta hankittua sotasaalisaineistoa, jonka oheen kuului vanhemman kuva-aineiston lisäksi suuri bolsevistinen propagandakuvakokoelma. Nikkilän Tilastotoimiston päällikön, kapteeni Järnefeltin, kanssa käymien neuvottelujen tuloksena kävi pian ilmi, että toimistolla ei ollut mitään sitä vastaan, että kuvakokoelman kohtalosta päättäminen siirtyisi valistusosaston harteille. Koska sotasaalistoimiston arkistoja ja samalla myös valistusosaston hallussa olevia ikoneja oltiin parasta aikaa jo muutoinkin siirtämässä parempaan talteen, osapuolet katsoivat yksissä tuumin parhaaksi siirättää ainakin osan kuvakokoelmista samaa matkaa Suomen puolelle. Nikkilän lopullinen ehdotus asiasta oli, ”että edellä mainitut levy- ja propagandakokoelmat saataisiin siirtää Tampereelle, jossa on käytettävissä tavaratiloja. Koska (tavaraa) kertyy vaunulastin verran, voitaisiin samalla kertaa viedä myöskin muuta museon arvokasta esineistöä, mm. kanteleita”.⁵¹²

Vuoden 1943 syksyllä valistusosasto ryhtyi tavoittelemaan myös oman museoupseerinsa matkan varrelle jääneitä keräelmiä. Kadoksissa olevat museoesineet Nikkilä oli kerännyt edellisenä vuonna Ponkalahdelta ja Mölköstä jättäen ne säilytteille sikäläisen alue-esikunnan varusvarastoon. Osa esineistä oli säikeissä ja muutamat irrallaan, kuten esimerkiksi iso jalaksilla varustettu helmenpyyntiväline. Vuokkiniemen alue-esikuntaan lähti valistusosastolta syyskuun lopulla kehotus lähettää esineet vielä ennen järvien jäätymistä Kuusamoon valistustoimiston varastoon.⁵¹³

Sotasaalina tsasouna

Kansallismuseon kansatieteelliseen osastoon kuuluvaan Seurasaaren ulkomuseoon on koetettu saada mahdollisimman täydellinen kokoelma maamme vanhoista rakennuksista sisutuksineen, siis asumuksista ja muista kansan elämää kuvaavista rakennuksista. Talojen ohella siellä on kirkkoveneitä ja vanha kirkko karunasta. Itäisin on rajakarjalainen talo Suojärveltä: se saatiin tuoduksi juuri sodan kynnyksellä kesällä

⁵¹¹ Itä-Karjalan sotilashallinto-esikunnan valistusasiainosaston kirje sotasaalistoimistolle. 13.3.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁵¹² Ehdotus sotasaalisarkistossa olleen kuvakokoelman siirtämisestä valistustoimiston haltuun. 29.4.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁵¹³ Vuokkiniemen alue-esikuntaan osoitettu määräys museoesineiden siirtämisestä. 24.9.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

1939. Ohjelmassa on myös monen vuoden aikana ollut myös kreikkalaiskatolisen kyläkappelin, tšasounan hankkiminen.⁵¹⁴

Näin kirjoittaen pohjusti Muinaistieteellinen toimikunta marraskuun 9. päivänä vuonna 1943 hanketta, jonka tavoitteena oli hankkia Seurasaaren ulkoilmamuseon kokoelmiin tšasouna suomalaiselta miehitysalueelta. Pyyntönsä saada apua tšasounan hankinnan täytäntöönpanossa toimikunta osoitti Itä-Karjalan sotilashallinnon valistusasiainosastolle. Toimikunnan mukaan ”itäkarjalaisen tšasounan, tämän alueen sekä rakennustaiteellisen että henkisen kulttuurin edustajan siirtäminen Seurasaaren ulkomuseoon täydentäisi näin ollen arvokkaalla tavalla ulkomuseon kokoelmia”. Tšasouna oli myös mahdollista sisustaa täysin toimivan kyläpyhätön tapaan ja näin ollen sen tiloissa oli mahdollista järjestää kesäisin ortodoksia jumalanpalveluksia. Seurasaarella harjoitettiin samaa käytäntöä Karunan kirkossa, jossa kesäsunnuntaisin järjestettiin pääkaupungin papiston johdolla luterilainen jumalanpalvelus.⁵¹⁵

Toimikunnan pyyntö oli tullut ajankohtaiseksi, sillä yrityksistä huolimatta se ei tähän asti ollut onnistunut löytämään Suomen puolelta rakenteeltaan museokelpoista tšasounaa. Milloin sellainen jostain löytyi, kerrottiin niiden olevan ”asutuissa kylissä ja siis jatkuvasti väestön käytössä”. Vallatulla alueella hirsipyhätöistä ei sen sijaan ollut puutetta. Sopivan esimerkkikappaleen etsimistä ei myöskään tarvinnut aloittaa tyhjästä, sillä sellaisen oli jo ehtinyt museon käyttöön korvamerkitä Suomen kansallismuseon kansatieteellisen osaston apulaisamanuenssi Hilikka Vilppula, joka oli löytänyt rakennuksen Mundjärven seutuville suuntautuneiden tutkimusmatkojen yhteydessä Pälnimessä. Toimikunnan käsityksen mukaan rakennus oli vanha ja kylläkin huonossa kunnossa, mutta siitä huolimatta edustava kappale ja yhä korjattavissa. Pälniemen kylän asukkaat eivät olleet enää vuosikymmeniin käyttäneet tšasounaa hartauden harjoituksiin. Pyhättö oli jo aikoja sitten alennettu verkkovajaksi. Siirtohankkeen kannalta tämä oli sikälikin myönteistä, sillä tšasounan Suomeen siirron ei tästä syystä arveltu paljoakaan loukkaavan kylän asukkaiden ”pieteettitunnetta”. Toimikunta perusteli ehdottamaansa siirtoa lisäksi sillä, että sen tietojen mukaan ”kylässä ei asu juuri nimeksikään sen alkuperäisiä asukkaita”.⁵¹⁶

Sotilashallinnossa hankkeen mahdollisuuksien selvittäminen päättyi Eino Nikkilän ja Lars Petterssonin tehtäväksi. Pettersson puolsi hanketta lämpimästi kirjoittaen tšasounan olevan ”pohjoiselle Aunukselle tyypillinen ja mielestäni erittäin sopiva Seurasaaren ulkomuseoon siirrettäväksi”. Sen sisä- ja esihuoneen hän otaksui ovien ja ikkunoiden karmirakenteista päätellen olevan 1700-luvun

⁵¹⁴ Muinaistieteellisen toimikunnan Itä-Karjalan sotilashallinnon esikunnan valistusasiainosastolle osoittama aloite. 9.11.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁵¹⁵ Muinaistieteellisen toimikunnan Itä-Karjalan sotilashallinnon esikunnan valistusasiainosastolle osoittama aloite. 9.11.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁵¹⁶ Muinaistieteellisen toimikunnan Itä-Karjalan sotilashallinnon esikunnan valistusasiainosastolle osoittama aloite. 9.11.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

ensimmäiseltä neljännekseltä, ja eteisen ja sen yläpuolella olleen tornin sitä vastoin 1800-luvun käsialaa. Nikkilä ja Pettersson raportoivat tarkistaneensa rakennuksen saman vuoden toukokuussa. Tuolloin ainakin sen vesikatto oli osoittautunut huonokuntoiseksi, minkä lisäksi sen lattia oli purettu.⁵¹⁷ Hankkeesta oli pyydetty lausunto myös sotilashallinnon kirkolliselta toimistolta. Se ilmoitti toimistonsa kreikkalaiskatolisen toimistoupseeri P. Härkösen suulla puoltavansa kyseisen tsasounan siirtoa museoon. Puoltolause annettiin tosin sillä ehdolla, "että, kuten anomuskirjelmässä mainitaan, Suomen ortodoksisen kirkkokunnan papistolle annetaan oikeus toimittaa siinä jumalanpalveluksia".⁵¹⁸

"Museoupseerien" ja ortodoksisten hengenmiesten kannatettua hanketta, ei valistusosastollakaan ollut syytä pidätellä jarrua. Osaltaan asiaa helpotti myös se, että "sikäli kun tsasounan siirtoon suostutaan, on Muinaistieteellinen toimikunta ilmoittanut lähettävänsä asiantuntijan purkamis- ja siirtotöitä valvomaan". Valistusosaston päällikön, luutnantti Yrjö Vuorjoen mukaan toimikunta oli lisäksi ilmoittanut vastaavansa siirrosta aiheutuvista kustannuksista.⁵¹⁹

Vuorjoen käsityksen mukaan siirto voitiin suorittaa kivuttomimmin kuljettamalla purettu rakennus autoilla Kontupohjan asemalle, josta tsasounan olisi helppo jatkaa matkaa junalla kohti Helsinkiä. Matkaa Pälniemeltä Kontupohjan asemalle kertyi noin 40 kilometriä ja tieyhteys pidettiin myös talvisin auki. Rakennuksen nykyisiltä sijoilta oli sitä vastoin muutaman kilometrin tietön taival Koikarin ja Munjärven väliselle maantielle, josta varsinainen maantiekuljetus voitaisiin aloittaa. Tämä ensimmäinen vaihe olisi hänen mukaansa parasta tehdä rekipelillä, joten ainakin rakennuksen välitöntä siirtoa piti lykätä kunnollisiin talvikeleihin asti. Kuljetusta suuremman hidasteen hankkeen toteutumisen tielle kasasi kuitenkin työvoimapula. "Kun siirron suoritus sotilashallinnon toimesta on työvoiman puutteen ja laadun vuoksi melko vaikeasti järjestettävissä, ehdotan, että pyydetäisiin Aunuksen ryhmää asettamaan tarvittava kuorma-auto-, mies- ja hevospäärä käytettäväksi", kirjoitti Vuorjoki. Jos rakennuksen siirrosta vastasi kantasuomalainen työvoima tarvittiin purkamis- ja lastaus-töihin Vuorjoen arvion mukaan noin kymmenkunta miestä eikä työ todennäköisesti tulisi kestäämään viikkoa kauemmin, mutta "jos työvoimana käytetään paikallista väestöä, kestää työ huomattavasti pitemmän ajan".⁵²⁰

Ajatuksen tasolla Muinaistieteellisen toimikunnan tsasouna-hanke oli enää nähtäväksi saadun sotilashallinnon siunauksen jo ennen joulua vuonna 1943. Joulu-

⁵¹⁷ Lars Petterssonin Pälniemen tsasounan siirtoa puoltava lausunto. 18.11.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁵¹⁸ Itä-Karjalan sotilashallinnon kirkollisen toimiston Pälniemen tsasounan siirtoa puoltava lausunto. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁵¹⁹ Itä-Karjalan sotilashallinnon valistusosaston Pälniemen tsasounan siirtoa puoltava lausunto 19.11.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁵²⁰ Itä-Karjalan sotilashallinnon valistusosaston Pälniemen tsasounan siirtoa puoltava lausunto. 19.11.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

kuun 13. päivänä sotilashallintokomentaja Olli Paloheimo otti yhteyttä Aunuksen ryhmän komentajaan kirjoittaen hänelle seuraavasti:

Saadakseen Seurasaaren ulkomuseoon mahdollisimman täydellisen kokoelman karjalaisia rakennuksia sisustuksineen on Muinaistieteellinen toimikunta kääntynyt Itä-Kar. SE:n puoleen pyynnöllä saada siirtää Munjärven alueen Pälniemen kylässä oleva tšasouna Seurasaaren ulkomuseoon. Tähän pyyntöön olen periaatteessa suostunut, mutta koska ItäKar. SE:lla kuljetusvaikeuksien ja työvoiman puutteen takia ei ole mahdollisuuksia koko siirron suorittamiseen, tiedustelen, voisiko Herra Kenraali asettaa tarvittavan mies- ja kuorma-automäärän Muinaistieteellisen toimikunnan puolesta lähetettävän asiantuntijan ja töiden valvojan käytettäväksi.⁵²¹

Rakennuksen siirron varsinaisen toteutuksen Paloheimo esitti etenevän valistussastolla jo aiemmin hahmotellun suunnitelman mukaisesti. Kuorman siirtoon maantien varteen voitiin hänen mukaansa käyttää Sotilashallinnon hevosia ja rekiä. Tšasounan maantiekuljetukseen hän arveli riittävän noin 15 autokuormallista ja rakennuksen purussa ja siirrossa katsottiin lopulta tarvittavan kymmenen miestä viikon ajaksi.⁵²²

Tutkimusta ruohonjuuritasolla

Meille jokaiselle on tämä kovia kokenut kansanosaa tullut rakkaaksi. Jokainen koettaa osaltaan kohottaa tämän ja huomispäivän Itä-Karjalan elämää. Samalla kun taloudellista ja sivistyksellistä elämää parannetaan, niin meidän täytyy päästä perille myöskin Itä-Karjalan menneisyydestä.⁵²³

Vaikka kehitys Itä-Karjalassa olikin kulkenut suomalaisesta näkökulmasta tarkasteltuna varsin verkkaista tahtia, oli miehityshallinnon käytettävissä ollut Karjalaa koskeva aineisto siitä huolimatta monilta osin auttamattoman vanhentunutta. Useimmat aluetta koskevat kuvaukset olivat muistoja joko 1800-luvulta tai parhaassakin tapauksessa vasta 1900-luvun ensimmäisiltä vuosikymmeniltä.

Varhaisempi Itä-Karjalaa käsittelevä tutkimus oli ollut luonteeltaan kuvailevaa, eikä johonkin erityisalaan tarkemmin pureutuvia selvityksiä juuri tunnettu. Puutteistaan huolimatta vanhemman aineiston esikuvallista arvoa ei kuitenkaan ollut mitään syytä kiistääkään, olihan niiden näkökulma Karjalaan puhtaasti suomenmielinen ja yksin jo siitä syystä käyttökelpoinen, ”kun taas täällä olleet muutamat venäläiset ovat katselleet karjalaista elämää vierain silmin ja lisäksi vieneet ainehistonsa Venäjän arkistoihin, joissa ne ovat olleet suomalais-

⁵²¹ Sotilashallintokomentaja eversti Olli Paloheimon Pälniemen tšasounan siirtoa koskeva kirje Aunuksen ryhmän komentajalle. 13.12.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁵²² Sotilashallintokomentaja eversti Olli Paloheimon Pälniemen tšasounan siirtoa koskeva kirje Aunuksen ryhmän komentajalle. 13.12.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁵²³ Sotilasvirkailija Eino Nikkilän esitelmä Itä-Karjalan kansakoulunopettajain kokouksessa Äänislinnassa 7.1.1944. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

ten saavuttamattomissa ja joista niitä nykyisen myllerryksen jälkeen tuskin koskaan saadaankaan käsiin”, kuten Eino Nikkilä asian muotoili.⁵²⁴

Uutta tutkimustietoa tarvittiin. Jotta tulevaisuudessa kyettäisiin siirtymään Itä-Karjalan monitahoista kansankulttuuria käsittelevien yleisesitysten pariin, sen tueksi oli ensin kerättävä riittävästi aineistoa alueen nykyisen väestön keskuudesta. Oli myös ilmeistä, ”että arkistojen ja muun vanhan ja arvokkaan aineiston käyttö tulevaisuudessa Karjalan historiaa kirjoitettaessa tuottaa suuria vaikeuksia”, joten jo alun perin tiedettiin, että tulevassa menneisyyden selvitystyössä jouduttaisiin turvautumaan paljolti suullisen muistitiedon varaan. Miksikään peruuttamattomaksi ongelmaksi sitä ei kuitenkaan tahdottu myöntää, sillä olihan tunnettua, ”että kansan suusta kerätyllä tietoudella on ensiarvoinen merkitys asutushistoriallisten, elinkeinoelämää koskevien ja varsinkin kansatieteellisten tutkimusten aineistona”.

Sodan yhä jatkuessa kansantietouden keruun ilmeisin ongelma oli työhön soveltuvien tutkijoiden puute sotatoimien sitoessa heidät muihin tehtäviin. Toisaalta samaan aikaan miehitysalueella oli valistusasiainosaston kannalta tarkasteltuna myös täysin käyttämätöntä tutkijareserviä, joka virkatehtäviensä puolesta oli ennättänyt hankkia vankan ruohonjuuritason näkemyksen itäkarjalaisesta elämäntilasta. Henkilökohtaisen kosketuksen välityksellä juuri he tunsivat parhaiten paikallisen väestön. Monet heistä olivat Nikkilän mukaan myös ”ennättäneet kiintyä karjalaisiin, perehtyneet heidän tapoihinsa, rakennuksiin sekä moniin muihin jokapäiväisen elämän ilmiöihin”. Miehitysalueella tiedettiin työskentelevän lukuisia valistustyöntekijöitä, jotka olivat jo Kanta-Suomessa harrastaneet kansantietouden keruuta, joten heidät arveltiin voitavan innostaa samaan työhön yhtä hyvin myös Itä-Karjalassa.

Hankaluuksista huolimatta sotilashallinnon valistusosaston ja Valtion tiedeallisen Itä-Karjalan toimikunnan yhteistoiminnalla oli ”eri puolilla vapautettua Itä-Karjalaa” kahden aikaisemman kesän kuluessa työskennellyt yhteensä noin 70–80 tutkijaa, ja vaikka enin osa heistä olikin luonnontieteilijöitä, joukossa oli ennättänyt työskennellä myös koko joukko kansanrunouden ja kansatieteen tutkijoita. Valistusosaston toimesta oli kerätty runsaasti niin kirkollista kuin kansatieteellistäkin esineistöä. Sotilashallinnon puolesta oli jopa kunnianhimoisesti koetettu hankkia kokonaisia edustavia esineryhmiä eri puolelta miehitysaluetta siinä kuitenkaan täysin onnistumatta.⁵²⁵

Tieteen ammattilaisten ohella sotilashallinnon oli silti syytä pyrkiä aktiivisesti saamaan myös muut miehityshallinnon palveluksessa työskentelevät ammattiryhmät tarkentamaan katseensa kohti Itä-Karjalan kansankulttuuria. Erialaisten valistusupseerien ja kerhoneuvojen lisäksi parhaimmalla aitiopaikalla tämän kaltaisen työn toteuttamisen kannalta olivat kansakoulujen opettajat.⁵²⁶

⁵²⁴ Sotilasvirkailija Eino Nikkilän esitelmä Itä-Karjalan kansakoulunopettajain kokouksessa Äänislinnassa 7.1.1944. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

⁵²⁵ Sotilasvirkailija Eino Nikkilän esitelmä Itä-Karjalan kansakoulunopettajain kokouksessa Äänislinnassa 7.1.1944. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

⁵²⁶ Valistusasiainosaston kirje kansakoulujen opettajille. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

Tällaisen muistitiedon keruuseen on juuri teillä, arvoisat kansakoulun opettajat, erinomainen tilaisuus. Tehän olette jatkuvasti kansan parissa, monet jo kolmatta vuotta. Te tunnette olot ja ihmiset parhaiten. Vaikka Karjalainen on luonteeltaan avomielinen, niin täydellisen luottamuksen saanut pääsee läheisempiin suhteisiin väestön kanssa. Tällöin myöskin se kertoo esim. monet taitat ja uskomukset paremmin juuri teille kuin oudoille kerääjälle.⁵²⁷

Äänislinnassa tammikuun alussa vuonna 1944 järjestetyssä kansakoulunopettajain kokouksessa valistusosaston masinoimien hankkeiden puolesta opettajille luennoinut Eino Nikkilä herätteli kansakoulun opettajien mielenkiintoa kansanperinnettä kohtaa seuraavin sanoin:

Vaikka Itä-Karjalassa on paljon joutunut tuhon omaksi, niin kuitenkin kansankulttuurin kannalta on jäänyt paljon jäljelle. Täällä on taloja tutkittavaksi, kotien esineistö on monin paikoin tallella ja vanhassa käytössä, monet tavat ja uskomukset ovat vielä elävänä kansan keskuudessa. Ja mikä arvokkainta on elossa vanhuksia, starikoita ja akkoja, joiden tietolähteet ovat ammentamatta. Täällä on vanhoja ammattimetsästäjiä, kalastajia, kaskenpolttajia ja rahdinajajia, jotka muistavat vuosikymmenien takaiset elinkeinot ja työt. On kaukana Venäjällä kulkeneita kirvesmiehiä, joiden mukana on Karjalaan tullut vieraita piirteitä. Täällä on laukunkantajia ja muita kauppamiehiä, jotka ovat kaukana Suomessa asti harjoittaneet vuosisatojen takaa perittyä ammattia, nämä tietävät monia piirteitä entisestä toimeentulosta. On käsityöläisiä, käsipaikan tekijöitä ja pitsikauppiaita, joiden työtavat ja sosiaalinen asema on selvittämättä. Lyhyesti voi sanoa, että joka puolella ympärillämme on tutkimisen ja keräyksen arvoista tietoutta.⁵²⁸

Sisäsuomalaisesta opettajasta asettuminen työsaralleen Itä-Karjalaan saattoi Nikkilän mukaan usein tuntua siltä, kuin olisi tullut ”vallan uuteen ja omalautuiseen maailmaan”, jossa yhdellä suunnalla tapasi poltettuja ja autioita kyliä ja toisaalla bolševikkiajan runtelemia ränsistyneitä asumuksia, jossa paikallinen puvunparsi oli outo, jossa ruokalajit olivat tulijalle tyystin vieraat, ja jossa kansan keskuudessa kulkiessaan oli vaikea ymmärtää edes heidän puhumaa kieltään, ei kuvaansa sikäläisestä elämästä saanut kuitenkaan harhautua tekemään puutteellisin taustatiedoin. ”Me emme voi ratkaista Itä-Karjalan kansanelämänilmiöitä nykypäivien kantasuomalaisen silmillä nähtynä” teroitti Eino Nikkilä opettajille.⁵²⁹

Täkäläiseen kansankulttuuriin ovat vaikuttaneet aivan erikoiset historialliset syyt. Tiedämme, että puhdas karjalainen, siis suomalainen asutus on ennen ulottunut kauas Vienenjoelle saakka, siitä ovat todistuksena vieläkin tavattavat suomalaisperäiset paikannimet, ja tältä alueelta sen on vähitellen täytyntä väistyä. Onnettomat historialliset tapahtumat ovat aiheuttaneet, että yhteiseen suomalaiseen kulttuuripohjaan

⁵²⁷ Sotilasvirkailija Eino Nikkilän esitelmä Itä-Karjalan kansakoulunopettajain kokouksessa Äänislinnassa 7.1.1944. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁵²⁸ Sotilasvirkailija Eino Nikkilän esitelmä Itä-Karjalan kansakoulunopettajain kokouksessa Äänislinnassa 7.1.1944. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁵²⁹ Sotilasvirkailija Eino Nikkilän esitelmä Itä-Karjalan kansakoulunopettajain kokouksessa Äänislinnassa 7.1.1944. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

on aikain kuluessa tunkeutunut vieraita itäisiä piirteitä, ensinnä tänne Karjalaan, siten vähitellen yhä kauemmas Kanta-Suomeen päin.⁵³⁰

Siitä, miten voimakkaina itäiset piirteet eri puolilla Itä-Karjalaa lopulta esiintyivät, päästiin Nikkilän mukaan selville vertaamalla Kanta-Suomeen Vienan ja Aunuksen aluetta. Niistä ensin mainittu oli pitkään ollut vilkkaassa Suomea kohti suuntautuneessa vuorovaikutuksessa, eivätkä sikäläiset elintavat välttämättä suurestikaan poikenneet Suomen puolella sijaitsevien karjalaiskylien vastaavista tavoista. Rakennukset olivat usein aivan samankaltaisia. Sen kieli oli suomalaiselle ymmärrettävää, ja parhaana todisteena ikaikaisesta yhteydestä toimi tietysti vanha kansanrunous. Vallalla olevan käsityksen mukaanhan se oli ammoisina aikoina kulkeutunut Vienaan alun alkaen juuri Länsi-Suomesta. Täysin toisella tolalla oli asian laita Nikkilän mukaan sen sijaan Aunuksessa, ”joka pitkänä rintamana on joutunut vastaanottamaan jatkuvan vieraan venäläisen paineen aivan kotiveräjällä”.⁵³¹

Nikkilän kuulijoilleen suuntaaman opetuksen terävemmän kärjen tarkoituksena olikin osoittaa, ”että vaikka me olemme tavanneet Itä-Karjalassa kanta-suomalaisen silmällä uutta ja outoa, niin on täällä vanhaa ja tuttuakin”, vaikka se asiaan harjaantumattoman tarkastelijan silmin saattoikin aluksi olla varsin vaikeasti havaittavissa. Hänen mukaansa ei ollut myöskään mitään epäilystä siitä, etteikö uudempi tutkimus vielä tulisi paljastamaan ”monia henkisen ja aineellisen ilmiöiden yhteisiä piirteitä, joista nyt vain uumoillaan”.⁵³²

Tärkeänä avauksena Itä-Karjalan henkisen kansankulttuurin pelastamiseksi pidettiin Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran julkaisemaa *kansantietouden keruuopasta*, jota Seuran stipendiaatit olivat käyttäneet menestyksellä kerätessään kansanrunoutta Aunuksesta ja Vienasta kesällä 1943. Nikkilä tähdensi, että yksityiskohtaiseen ”oppaaseen tutustuessaan jokainen huomaa, miten monipuolinen Itä-Karjalan henkinen kansankulttuuri todellakin on ja kirjasen osoittamaan keruutyöhön voi harjaantumatonkin ryhtyä”.⁵³³ Oppaasta saatujen kokemusten pohjalta myös seurassa oli arveltu ”että opasta voitaisiin levittää Itä-Karjalaan nimenomaan siellä toimivien opettajien välityksellä. Tarkoituksena olisi, että opettajat itse, mikäli mahdollista, suorittaisivat keräystyönä kylässään ja sitä paitsi valitsisivat paikallisista asukkaista – esimerkiksi varttuneista oppilaistaan – sellaisia, jotka voisivat oppaan avustuksella tehdä muistiinpanoja”.⁵³⁴

Sotilashallintoesikunnan voimin oli 1942 ehditty julkaista opetuksen tueksi myös *Suuren Suomen kirja: isänmaallinen lukukirja Itä-Karjalan sekä Kanta-*

⁵³⁰ Sotilasvirkailija Eino Nikkilän esitelmä Itä-Karjalan kansakoulunopettajain kokouksessa Äänislinnassa 7.1.1944. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁵³¹ Sotilasvirkailija Eino Nikkilän esitelmä Itä-Karjalan kansakoulunopettajain kokouksessa Äänislinnassa 7.1.1944. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁵³² Sotilasvirkailija Eino Nikkilän esitelmä Itä-Karjalan kansakoulunopettajain kokouksessa Äänislinnassa 7.1.1944. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁵³³ Sotilasvirkailija Eino Nikkilän esitelmä Itä-Karjalan kansakoulunopettajain kokouksessa Äänislinnassa 7.1.1944. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁵³⁴ Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran aloite Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valistusosastolle. 2.9.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

Suomen kouluille ja kodeille (1942). Se sisälsi opaskirjan koonneen kouluneuvos K. Merikosken mukaan ”paljon Itä-Karjalaa ja sen oloja käsittelevää aineistoa, jonka tunteminen on tärkeää kaikille suomalaisille lapsille”.⁵³⁵

Syksyllä 1943 Suomalaisen Kirjallisuuden Seura kääntyi sotilashallinnon valistusoston puoleen toteuttaakseen suunnitelmansa toivoen samalla voivansa lähettää joko suoraan tai sotilashallinnon välityksellä ”oppaita sekä muistiinpanoihin tarpeellista paperia kaikille Itä-Karjalassa toimiville opettajille”.⁵³⁶ Syyskuun lopulla 1943 Suomalainen Kirjallisuuden Seurasta ilmoitettiin valistusosastolle lähetetyn 400 kappaletta Itä-Karjalan kansanrunouden keruupoppaita jaettavaksi sikäläisille opettajille ja valistusupseereille. Samalla kerrottiin myös tiedotuskomppaniaa johtaneen Martti Haavion lupautuneen osaltaan vauhdittamaan hanketta laatimalla aiheesta artikkelin *Vapaa Karjala* -lehteä varten.⁵³⁷

Lasten Itä-Karjala

Koska ”Itä-Karjalan historian ja sen vanhan elämän selvittäminen on kanta-suomalaisille tärkeä ja kunniakas tehtävä”,⁵³⁸ luontevaa oli, että myös vallatun alueen kansakoululaiset tahdottiin opettajiensa johdolla valjastaa osaksi miehityshallinnon harjoittamaa kansanperinteen keruutyötä. Valistusosasto lähetti kansakoululaisille suunnatun keruun työskentelyohjeet kansakoulunopettajille kevättalvella vuonna 1943. Odotukset keruun suhteen voitiin asettaa verrattain korkealle, vaikka toki tiedettiin, ”että itäkarjalaiset eivät vielä ole samalla kehitystasolla kuin Suomen koululaiset”. Vastaavan kaltainen keruu oli toteutettu Kanta-Suomessa muutamaa vuosikymmentä aiemmin. Viimeaikaisia kokemuksia oli lisäksi ehditty kartuttaa miehitysalueen terveysisareille ja kerhoneuvojille suunnatusta henkisen kansantietouden alaan kuuluvasta kyselystä, joka valistusosaston mukaan oli tuottanut verrattain tyydyttäviä tuloksia. Kansakouluille suunnatun tiedustelun ensisijaisena tarkoituksena oli yksinkertaisesti ”päästä selville Itä-Karjalan eri seutujen kansankulttuurin ilmiöistä, jotta vastaisuudessa paremmin voitaisiin suunnistautua tärkeimpiin tutkimustehtäviin”. Työhön oli tärkeä päästä käsiksi välittömästi, sillä sodan lisäksi myös uuden ajan ja uusien tapojen otaksuttiin lähitulevaisuudessa vääjäämättä hävittävän kansanelämän perinteiset muodot, kuten opettajien työskentelyohjeissa kerrottiin.⁵³⁹

⁵³⁵ Merikoski 1942, 364.

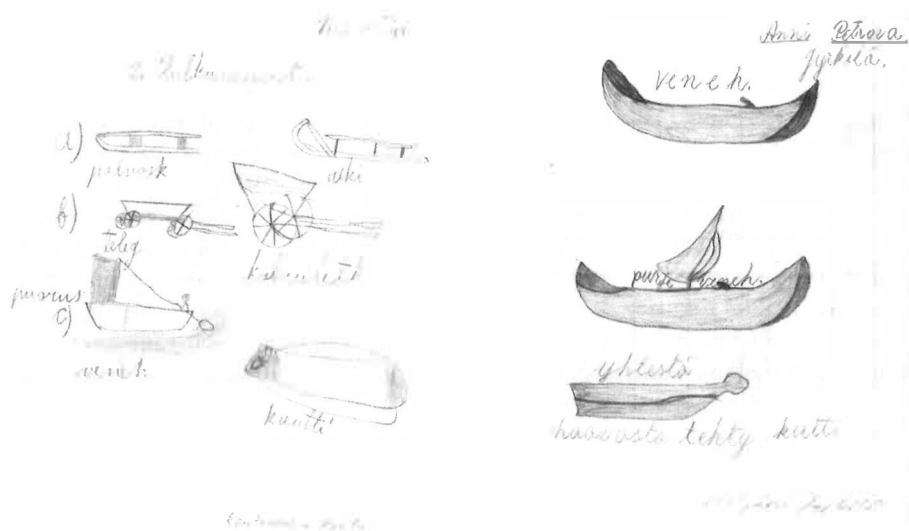
⁵³⁶ Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran aloite Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valistusosastolle. 2.9.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

⁵³⁷ Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran aloite Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valistusosastolle. 4.10.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

⁵³⁸ Valistusasiainosaston kirje kansakoulujen opettajille. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

⁵³⁹ Valistusasiainosaston kirje kansakoulujen opettajille. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

Valistusosaston työpöydällä muotoiltu hanke oli tarkoitus toteuttaa nimenomaan koululaisten suorittamana, mutta opettajan ohjauksen alaisena. Juuri tästä kyselyn luonteesta johtuen niiden vastaukset tulivatkin koostumaan ennen muuta koululaisten piirroksista, joita sittemmin kertyi kansatieteellisen tutkimuksen käyttöön satamäärin. Opettajilla ei liene ollut paljon toivoa eriävien mielipiteiden esittämisestä sotilashallinnolta tulleen toimeksiannon suhteen, sillä "oheinen tiedustelu kuuluu kotiseutuopetukseen ja siinä mielessä työtä johdetaankin", evästettiin opettajia valistusosaston suunnalta. Lisäksi esitettiin toive, että "opettajat myös vapaa-aikoinaan osallistuisivat tähän arvokkaaseen keruutyöhön".⁵⁴⁰ "Yhteinen työskentelymme koituu koko Itä-Karjalan hyväksi", kannustivat kyselyn allekirjoittaneet valistusosaston päällikkö Vilho Helanen sekä tiedotustoimiston päällikkö Yrjö Vuorjoki kansakoulun opettajia eri puolilla Itä-Karjalaa.⁵⁴¹

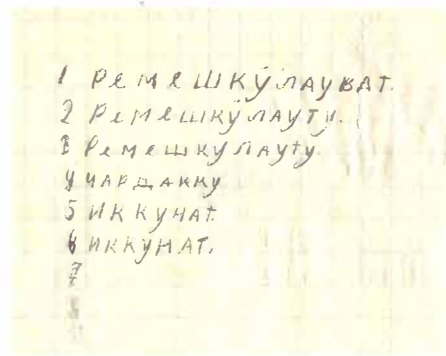
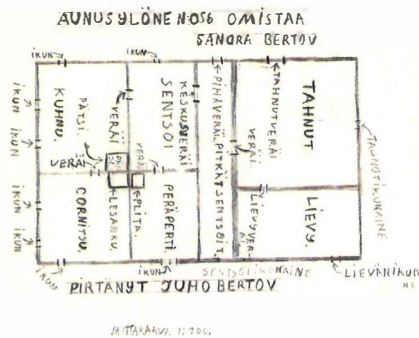
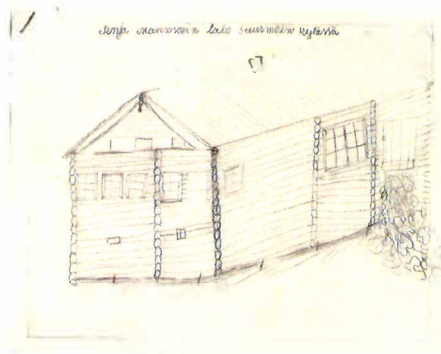
Ville Sätinin ja Anni Petrovan selvityksiä kotiseutunsa perinteisistä kulkuneuvoista. Museovirasto: Kansatieteellinen käsikirjoitusarkisto.

Oppilaat saattoivat laatia kansatieteelliset piirroksensa myös kotonaan vanhempiensa johdolla. Näin pyrittiin saamaan luotettavampaa tietoa esimerkiksi eri esineiden nimityksistä kuin lasten itsensä antamina. Tieteen kannalta piirrosten taiteellisella laadulla ei ollut väliä. "Alkeellisetkin piirustukset lähetetään, koska sellaisillakin on merkitystä", kerrottiin keruuohjeissa. Kysely oli varsin laaja. Koululaisten tahdottiin laativan pohjapiirrokset karjalankielisine nimityksineen esimerkiksi kotinsa asuinrakennuksista, saunasta, riihestä sekä rakennusten koristeellisia yksityiskohtia kuvaavia piirroksia. Näitä olivat muun

⁵⁴⁰ Sotilasvirkailija Eino Nikkilän esitelmä Itä-Karjalan kansakoulunopettajain kokouksessa Äänislinnassa 7.1.1944. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁵⁴¹ Valistusosaston kirje kansakoulujen opettajille. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

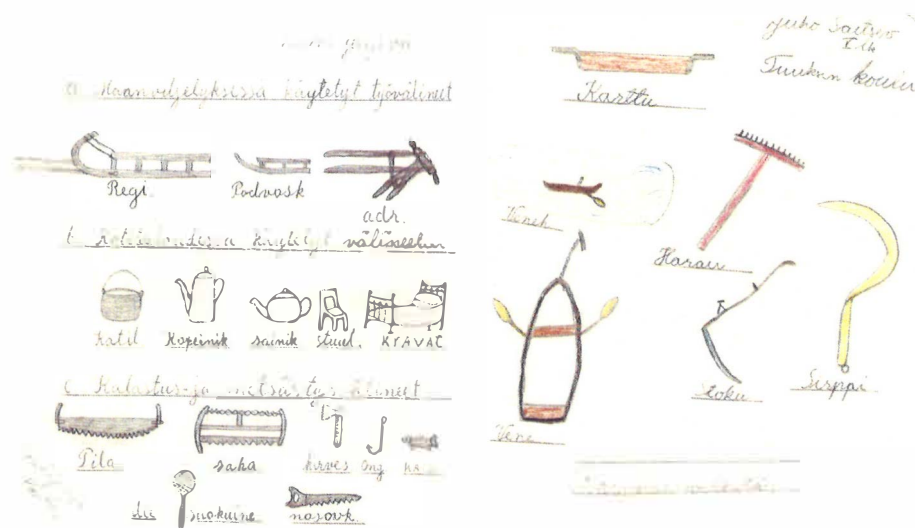
muassa "galdari", "potsarlaut" (tuulilaut), "liemu" (päätikoriste), "potokka", "koneska" jne. Myös huonekaluista tahdottiin piirroksia. Paperille tuli laittaa erilaiset kulku- ja vetopelit, kuten "purit", "rentut" ja rattaat. Vesikulkuneuvoista tuli piirtää "veneh", "karbas" ja "kuutti" sekä kertoa tunnettiinko seudulla kenties yhdestä puusta valmistettua kantasuomalaisista haapiota kulkuneuvona. Erilaiset maanviljelyksessä käytetyt työvälineet, kuten aatra, astuva, sirppi ja viikate, tuli piirtää samoin kuin kotitaloudessa, kuten kehrussa, pyykinpesussa ja ruoanvalmistuksessa, tarvittavat apuvälineet. Koululaisten toivottiin piirtävän myös kuvat kaikista kotopuolella metsästyksessä ja kalastuksessa käytössä olevista pyyntivälineistä. Vastaukset kyselyyn tuli toimittaa Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valistusosastolle Äänislinnaan toukokuuhun mennessä.⁵⁴²

Kansakoululaisten laatimat kuvaukset suurmäkeläisen Senja Mansosovin sekä aunukelaisen Sandra Bertovin taloista. Alakuvissa vielärväläisen Niilo Makarovin selvitys karjalaistalon päädyn eri osista. Kirjoitusasusta päätellen venäläistyminen oli edennyt pitkälle. Museovirasto: Kansatieteellinen käsikirjoitusarkisto.

⁵⁴² Valistusasiainosaston kirje kansakoulujen opettajille. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjelistöä 1941-1944.

Niin opettajien kuin kansakoululaistenkin motivaatio kyselyä kohtaan vaihteli. Usein vastauksia kyselyyn saatiin odotella pitkään ja lokakuun alussa vuonna 1943 valistusosasto joutui ottamaan asian uudelleen esille. "Viime talvena lähetettiin kansakouluille Itä-Karjalan kansankulttuuria koskeva kysely, johon saapui vastauksia vain muutamilta kouluilta. Koska vastaukset olivat tyydyttäviä ja siten rohkaisevia, lähetetään kysely uudestaan niille kouluille, joilta ei tullut vastauksia", jouduttiin opettajille huomauttamaan valistusosastolta.⁵⁴³

Maanviljelyksessä käytettäviä työvälineitä Kontupohjan konnusta kotoisin olleen Maikki Jurijejan kuvaamana sekä Tuuksin kansakoulun oppilaan Juho Saitsevin selvitys tutkijoiden kaipaamista "Karjalan vehkeistä". Museovirasto: Kansatieteellinen käsikirjoitusarkisto.

Syyt vastausten viivästymiseen tai niiden niukkuuteen saattoivat olla moninaiset. Toiset opettajista eivät itsekään aina jaksaneet uskoa kaitsemansa alueen perimmäiseen suomalaisuuteen. Vaasenin alueen Järventaan kylästä annetussa vastauksessa perusteltiin keräelmien vähyyttä todeten kylän olleen kieleltään niin venäläistynyt, "että karjalaa taitaa vain pari kolme vanhaa ukkoa ja heiltäkin monet nimitykset ovat unohtuneet".⁵⁴⁴ Kuujärveltä vastauksia lähettänyt kansakoulunopettaja totesi liittymäkirjeessään, että "tämä kylä on mielestäni vähemmän karjalainen".⁵⁴⁵ Eräässä tapauksessa osa kerätystä aineistosta ehti myös tuhoutua koulussa sattuneessa tulipalossa.⁵⁴⁶ Toisinaan työtä saattoi jar-

⁵⁴³ Itä-Karjalan kansankulttuuria koskeva kirjelmä miehitysalueen kansakoulunopettajille. 2.10.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁵⁴⁴ Kyselyä koskeva vastauskirje 4.12.1943. SKM: KTKKA 960.

⁵⁴⁵ Kyselyä koskeva vastauskirje 8.4.1943. SKM: KTKKA 960.

⁵⁴⁶ Kyselyä koskeva vastauskirje 18.5.1943. SKM: KTKKA 960.

ruttaa jo yksin pula paperista.⁵⁴⁷ ”Mitään korjailuja en ole suorittanut vaikka nähtävästi joissakin on virheellisiä nimityksiä ja piirroksinkin heikon laatuista”, kirjoitti eräs opettajista. Arvata saattaa, että tässä tapauksessa osansa tehtävän suorittaakseen saaneiden oppilaiden motivaatiosta vei se, että he olivat saaneet tehtävän pääsiäislomansa ajan kotiläksyksi.⁵⁴⁸ Joskus keruussa etsityt välineet olivat myös alueella jo täysin vieraita. ”Liittymäkirjeessä mainitut kulkuneuvot ovat tällä paikkakunnalla tuntemattomia, joten niitä ei piirroksissa esiinny”⁵⁴⁹

Selvityksiä Itä-Karjalan ruokataloudesta

Itä-Karjalan vanhan ruokatalouden selvittäminen on mielenkiintoinen tehtävä ja se on suoritettava niin kauan kuin vanhuksilta saadaan tietoja. Uuden ajan tullessa Itä-Karjalaan tulee sinne myöskin uusi ja taloudellisempi ruokatalous. Mutta vanhojen ruokien tunteminen ja niiden kirjallinen säilyttäminen, ja miksei levittäminenkin Suomeen, on nykyisessä vapautetussa Karjalassa toimivien kantasuomalaisten tehtävä.⁵⁵⁰

Kuten jo aiemmin on kerrottu, helmikuussa 1943 valistusosasto oli keruualoitteessaan kääntynyt Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan nuorisokasvatustoimiston puoleen. Yhteydenoton tarkoituksena oli miehitysalueen kerhoneuvojille suunnattu kansatieteellinen kysely, jonka tarkempaan tehtävänä oli tehdä selkoa vanhemmasta itäkarjalaisesta ruokataloudesta. Hankkeen oli määrä alun perin samalla olla lähtölaukaus myöhemmin toteutettavalle laajemmalle itäkarjalaista kotitaloutta koskevalle aineiston keruulle. Kokemus oli kuitenkin jo osoittanut, että paras tulos keruusta saavutettiin tekemällä tiedusteluja vain muutamista asioista kerrallaan.⁵⁵¹

Eritoten Länsi-Suomessa monet itäkarjalaiset ruokalajit olivat tuiki tuntemattomia. Pääosan perinteisistä pöydän antimista muodostivat erilaiset viljatuotteet, jauhoista ja suurimoista paistetut tai keitetyt syötävät, liha- ja kalaruokien jäädessä vain särpimien asemaan. Vilja jauhettiin usein edelleen kotona käsikivillä. Suurimot valmistettiin puisilla jauhimilla ja pitkin viikkoa, varsinkin lauantaisin saattoi monesta talosta kuulla tasaista jyrinää emäntien ollessa ”kiivenpuussa kiikkumassa”, piirakkajauhojaan jauhamassa. Tästä syystä Nikkilä

⁵⁴⁷ Kyselyä koskeva vastauskirje 30.11.1943. SKM: KTKKA 960.

⁵⁴⁸ Kyselyä koskeva vastauskirje 18.5.1943. SKM: KTKKA 960.

⁵⁴⁹ Kyselyä koskeva vastauskirje 23.11.1943. SKM: KTKKA 960.

⁵⁵⁰ Valistusosaston kansatieteellistä kyselyä koskeva kirjelmä Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan nuorisokasvatustoimistolle. 5.2.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁵⁵¹ Valistusosaston kansatieteellistä kyselyä koskeva kirjelmä Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan nuorisokasvatustoimistolle. 5.2.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

arvioikin karjalaisen ruoan olevan ”meistä sekaruokaan tottuneista yksitoikkoista ja arkipäivinä vaatimatonta”.⁵⁵²

Tosin juhlapäivinä tai vieraan saapuessa taloon pyrittiin Itä-Karjalassa aina laittamaan olosuhteista riippumatta parasta pöytään. Nikkilän mukaan keisäsin karjalaista kylätietä kulkiessaan saattoi avoimesta ikkunasta kuulua kutsu, ”tule perttih, tule, tule”, tuntemattomallekin kulkijalle.

Jos starikka tai akka osuu tiellä vastaan, niin hihasta pitäen vieras keskellä arkipäivää viedään pirttiin: tule meille tsajua juomaan. Tuota pikaa samovaari kiehuu ja pöytään pannaan, mitä talossa on parasta. Karjalan kansa on luonteeltaan ystävällistä ja ennen kaikkea vieraanvaraista, siellä köyhä antaa vähästään. Ellei ole piirakkaa, niin ainakin ruisleipää tarjotaan teen kera. Varmasti loukkaannutaan, ellei yhtä lasia tsajua juo.⁵⁵³

Päivän askareet pirtissä aloitettiin varhain. Nikkilän havaintojen mukaan näki pirteissä liikettä jo aamuyön varhaisista tunteista jatkuen touhukkaana myöhäiseen iltaan asti.

Jos olemme jalkeilla kello 2-3 ajoissa, osuu silmiimme jokaisesta talosta kodikas näky kun pätsien suut paistavat punaisina roihuavasta tulesta. Siellä emäntä on sytyttänyt tulen uuniin, pätsiin, alustanut taikinan, sitten leiponut ja kypsentänyt leivät, joiden pitää olla valmiina kello kuuden maissa syötävällä aamiaisella, zafrokalla. Välillä emäntä on käynyt läävässä lypsämässä ja ruokkimassa lehmät, sitten hoidellut suurta lapsikatrasta, joka muun perheen kera herää äidin valmistamalle aterialle. Nautittu ateria on merkinä päivän töihin ryhtymisestä. Puolen päivän aikaan väki tulee murginalle, jolla on tavallisimmin kala- ja liharokkaa. Ehtoopuolella kello neljän ajoissa juodaan tee, jota kutsutaan paikoin päiväroksi. Vihdoin illalla kello 8 tai 9 on päivän viimeinen vankka ateria, ildaine.⁵⁵⁴

Itä-Suomen tavoin vallattu Itä-Karjala oli pehmeän leivän aluetta, jossa leivottiin kahdesta kolmeen kertaan viikossa, toisinaan jopa päivittäin. Sen leipomataidon parhaimpiin erikoisuuksiin kuuluivat tietysti kukot eli kurnikat ja erilaiset piiraat, joita valmistettiin monen kokoisena ja -mallisena ja monin eri täyttein niin keittämällä kuin paistaenkin. Viljatuotteiden lisäksi tärkeä ravinnonliissä muodostui ennen muuta marjoista, joita olivat muun muassa ”mustoid, hepokkad ja vavoid” sekä sienistä, joita vanhempana aikana ei vielä tosin taidettu säilöä. Myös maidolla oli tärkeä asema ruokataloudessa. Tästä syystä erilaiset maitoruokien, kuten melton, pätsimaidon ja rahkan valmistus nousi myös sotilashallinnon mielenkiinnon kohteeksi.⁵⁵⁵

Haastattelijoiden odotettiin tekevän lisäksi selkoa itäkarjalaisten keittojen sekä erilaisten puurojen, vellien ja kiisselien, kuten koaššan ja linnan, valmis-

⁵⁵² ”Itäkarjalaisen kylän arkea”. Eino Nikkilän pakina Suomen Yleisradiossa 29.2.1944. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁵⁵³ ”Itäkarjalaisen kylän arkea”. Eino Nikkilän pakina Suomen Yleisradiossa 29.2.1944. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁵⁵⁴ ”Itäkarjalaisen kylän arkea”. Eino Nikkilän pakina Suomen Yleisradiossa 29.2.1944. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁵⁵⁵ Valistusosaston kansatieteellistä kyselyä koskeva kirjelmä Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan nuorisokasvatustoimistolle. 5.2.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

tuksesta. Tärkeätä oli tehdä havaintoja myös itse ruokailusta. ”Milloin syötiin ateriat ja minkä nimisiä ne olivat? Mitä ruokia tarjottiin eri aterioilla? Mitä ruokia kuului juhlapöytään? Mikä ero oli kirkollisten ja maallisten juhlien aikana tarjotuilla ruokalajeilla?” Ateriointiin ja sen valmistukseen liittyvästä välineistöstä tahdottiin tietää kulloinkin käytetyn välineistön paikalliset nimitykset. Lisäksi tahdottiin tietää ”levitettiinkö juhla-aterioiden ajaksi polville koristeellisia käspaikkoja?”⁵⁵⁶

Kyselyä myöhemmin tarkastelevan silmään pistää vääjäämättä itäiseltä naapurilta lainattujen kulttuuripiirteiden asema valistusosaston kyselyssä. Huomattavin niistä oli teenjuonti. Samovaarit ja teeasiat olivat olleet tärkeässä osassa myös kansakoululaisten kansanelämää esittelevissä piirustuksissa.

Tiedot haastattelijoiden toivottiin hankkivan haastatteleamalla itäkarjalaisia vanhuksia, jotka Nikkilän mukaan kertoivat mielellään haastatteliijoille vanhoista tavoista, sillä ”parhaat tiedot entisajan ja nykypäivän eloksista saamme, kun poikkeamme jonkun tietoviisaan vanhuksen, starikan, luokse pakisemaan”. Usein he antoivat kertomuksilleen myös romanttisen hohteen. ”Voi pyhävelli, d’o ammui se oli”, kertoi itäkarjalaisen kylän elämästä pakinoinut Nikkilä strikan useasti haastattelijalle huokaisseen. ”Heikko innostuksen punerrus nousee starikan kasvoille, kun hän kertoo menneiden aikojen elämästä, metsästyksestä, kalastuksesta ja monesta muusta. Hän kertoo miten Karjalan äärettömät erämetsät ovat tarjonneet rohkeille ja hyvävainuisille erämiehille ehtymättömät pyyntimahdollisuudet vuosisadasta toiseen”.⁵⁵⁷

Kerhoneuvojille annettu ohje kuului: ”Kun he pakisevat, kirjoitetaan asiat heti muistiin paperille, mieluummin vihkoon”. Hauskat lauseparret, esineiden ja tapausten nimet sekä kaikki nimitykset tuli merkitä muistiin ”karjalan murteella”. Muistiinpanoja toivottiin elävöitettävän myös erilaisin asiayhteyttä täydentävin kuvin ja piirroksin. Keruutulokset tuli lähettää Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan nuorisokasvatustoimistoon.⁵⁵⁸ Perinteen tallennuksen ohella keruulla arveltiin olevan jossain määrin myös käytännöllistä merkitystä sota-ajan köyhdyttämälle Suur-Suomelle. ”Vaikka nykyinen pula-aika monin tavoin rajoittaa emäntien taitoa, kuitenkin koetetaan saada pöytään vanhoilta ajoilta periytyneitä ruokalajeja. Näiden vanhojen piirteiden takia kannattaakin tutustua itäkarjalaiseen ruokatalouteen, sillä tieto ja taito yhä elävät siellä”.⁵⁵⁹

Alkuvuodesta 1943 Itä-Karjalan sotilashallinto tahtoi saada perinteenkeruun osaksi myös laajempien kansankerrosten elämää. Tavallisimmin tämän-

⁵⁵⁶ Valistusosaston kansatieteellistä kyselyä koskeva kirjelmä Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan nuorisokasvatustoimistolle. 5.2.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁵⁵⁷ ”Itäkarjalaisen kylän arkea”. Eino Nikkilän pakina Suomen Yleisradiossa 29.2.1944. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁵⁵⁸ Valistusosaston kansatieteellistä kyselyä koskeva kirjelmä Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan nuorisokasvatustoimistolle. 5.2.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁵⁵⁹ Valistusosaston kansatieteellistä kyselyä koskeva kirjelmä Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan nuorisokasvatustoimistolle. 5.2.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

kaltaiset kutsuhuudot välitettiin sotilashallinnon äänitorvena toimineen *Vapaa Karjala*-lehden välityksellä. Jo vuonna 1942 Vapaassa Karjalassa oli julkaistu muiden muassa artikkeli ”Miksi kulttuurimuistoja talletetaan?”. Siinä pyrittiin selvittämään niitä syitä, ”minkä tähden sodankin aikana on säilytettävä ja kerättävä vanhaa kansankulttuuria museoihin ja arkistoihin”. Sotilashallinnon masinoiman ruokataloutta koskevan kyselyn tavoin myös tämän kyselyn tavoitteet oli alun pitäen suunnattu jo kauemmas tulevaisuuteen, sillä ”kevään kuluessa tullaan Vapaassa Karjalassa julkaisemaan Itä-Karjalan kansatieteen eri aloja koskevia kyselyjä ja keruuohjeita”. Totuttuun tapaan eri puolilla miehitys-alueetta suoritettujen tiedustelujen tarkoituksena oli helpottaa tulevan tarkemman tutkimuksen ”suunnistautumista”, jotta lopultakin kyettäisiin laatimaan ajan mukaisia kokonaisesityksiä Itä-Karjalan vanhasta ja monisärmäisestä kansankulttuurista.⁵⁶⁰

Kynnys keruutyön aloittamiseen tahdottiin pitää mahdollisimman matalana. ”Havaintojaan ja vanhuksien kertomuksia voi jokainen merkitä muistiin vaikkapa vain omaksi ilokseen”, tähdennettiin lehden lukijoille. Samalla heitä muistutettiin siitä, että sotilashallinnon omien julkaisujen lisäksi myös muualla suhtauduttiin suopeasti Itä-Karjalan kansantietoutta ja kansanelämää esitteleviin kirjoituksiin. ”Jokainen tietää, että monet päivä- ja aikakauslehdet mielellään ottavat kansanelämän kuvauksia palstoilleen”, ja ”jokainen tämän tapaisen kirjoitusten kyhääjä saa aikaansaannoksensa julkisuuteen”. Arvokkaimmaksi työ kuitenkin muodostuisi, mikäli se tavalla tai toisella saatettaisiin myös arkistoihin tulevien tutkijapolvien käytettäväksi.⁵⁶¹

Kyselyn vastausta vailla olevat kysymykset olivat varsin yksiselitteisiä. Mitä nimityksiä saunasta käytettiin, oliko kyseessä ”kyly”, ”kylbet” vai jotain muuta, että miksi kutsuttiin saunan eri osia, esimerkiksi ”sintshoa”, ”kiukoa” ja ”lavaa”? Minne sauna eli kyly tavallisesti rakennettiin, tehtiinkö se maan päälle vai osaksi maan sisään, että miten se sijoittui talon muihin rakennuksiin nähden? Miten sauna rakennettiin ja millaisia menoja sen valmistamiseen ylipäänsä liittyi? Oliko sauna koko kylän yhteinen vai oliko jokaisella talolla omansa? Millaisia kylpemistavat olivat, miten usein sauna lämmitettiin, että miten kylpemistavat arkena ja pyhänä poikkesivat toisistaan? Myös kylyjen pohjapiirroksot, läpileikkaukset, perspektiivipiirroksot ja valokuvat olivat valistusosastolle arvokkaita ja tervetulleita. Kuitenkaan ”esinekeräykseen esillä olevassa ohjeessa ei anneta neuvoja, siihen on ryhdytty muuta tietä”. Oli silti toivottavaa päästä käsiksi eri esineiden ja välineiden käyttöön liittyvään muistitietoon, ja erityisesti ”sen toteuttamiseen toivotaan Itä-Karjalassa olevien kantasuomalaisten ja asiaan innostuneiden itäkarjalaisten osallistuvan”. Ajan tapaan tästä sittemmin unhoon painuneesta kyselystä arveltiin koituvan myös kokonaisvaltaisempaa hyötyä. ”Yhteisesti ponnistaen opimme tuntemaan Itä-

⁵⁶⁰ *Vapaa Karjala* -lehteen tarkoitetun keruukyselyohjeiden luonnos alkuvuodesta 1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁵⁶¹ *Vapaa Karjala* -lehteen tarkoitetun keruukyselyohjeiden luonnos alkuvuodesta 1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

Karjalan monet kovat kokeneen kansan ja sen elämää sekä samalla edistämme sen menneiden vaiheiden kuvaamista”, opastettiin lehden lukijoita.⁵⁶²

Vapaassa Karjalassa vuonna 1943 esitellyssä kyselyssä oli kysymys eräänlaisesta pilottihankkeesta. Kenties myös tästä syystä sen aiheeksi oli valittu kaikille tuttu laitos, sauna. Sivumennen on huomionarvoista, että myös kielitieteilijä Aarni Penttilä oli hieman aiemmin toteuttanut samankaltaisen hankkeen suomensukuisten sotavankien parissa. Osia näistä kirjoitelmista hän myöhemmin myös julkaisi tutkimuksiaan kuvaavassa artikkelissa.

Kansatieteilijät pakenijain kantapäillä

Vaikka tutkijoiden työskentely miehitetyllä alueella oli vakiintunut, ja monet sen tuloksista olivat jo nähtävillä, oli työ silti yhä täysin kesken. Tämän totesi myös maisteri Helminen luovuttaessaan huhtikuussa 1944 edellisenä kesänä Tulemajärvellä suoritettujen haastattelujen tuloksia Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkistoon. Tulemajärven ”tietorikkaita” ympäryskyliä ei hänen mukaansa vielä ollut ammennettu lähimainkaan tyhjiin ja lisäksi tarvittaisiin ainakin itkuvirsien osalle.⁵⁶³ Helmisen aikomuksena oli täydentää kesällä 1943 alkaneita tutkimuksia vielä saman kesän aikana. Niin ikään vepsäläisalueilla työskennelleillä Sääskellä ja Valjakalla oli suunnitelmat valmiina kesällä 1944 tehtävistä lisätutkimuksista.

Suursodan kaukaisemmilta rintamilta kantautuneista pahaenteisistä merkeistä huolimatta tieteellistä tutkimusta pyrittiin jatkamaan entiseen tapaan. Toukokuussa vuonna 1944 Suomalaisen Kirjallisuuden Seura myönsi Valjakalle 8 000 markan stipendin kansantietouden keruuseen Äänislinnassa asuvien vepsäläisten keskuudesta. Kesäkuussa alkaviksi aiotut vepsäläistutkimukset olivat saumatonta jatkoa Valjakan lottakomennukselle Äänislinnassa. Parhaimmillaan järjestely olisikin saattanut olla mitä käytännöllisin, mutta toisin kuitenkin kävi, sillä suomalaistutkijoiden päivät miehitysalueella kävivät jo kohti loppuaan.

Miehityskauden aikana Äänislinnan asukkaat oli ehditty luetteloida huolellisesti. Saadakseen vepsäläisistä tarvittavat yhteys- ja muut ennakkotiedot, tarvitsi tutkijan vain käydä alue-esikunnassa lävitse heitä koskeva kortisto. Kortistoa selatessa oli ennakolta käynyt selväksi, että Äänislinnassa tuolloin asuneet vepsäläiset olivat siirtyneet kaupunkiin pääasiassa viimeisen 20 vuoden kuluessa. Monet heistä olivat siirtyneet sinne vasta suomalaismiehityksen alettua. Tulijoita kaupunkiin oli ollut lähes kaikista Suotjärven alueen vepsäläiskylistä. Vain Syvärin eteläpuolelta syntyisin ollut väestö näytti Valjakan mukaan

⁵⁶² *Vapaa Karjala* -lehteen tarkoitettujen keruukyselyohjeiden luonnos alkuvuodesta 1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

⁵⁶³ SKSKRA/Helminen 1944: 10 q, 2126–2278. Työselostus Suomalaisen Kirjallisuuden Seuralle kesän 1943 keruutöistä.

olleen hieman muita harvemmassa.⁵⁶⁴ Väestötiedoissa kiinnitettiin paljon huomiota myös luetteloitujen henkilöhistoriaan. Valjakan mukaan tiedot puhuivat ”vakavaa kieltään näitä perheitä kohdanneista onnettomuuksista, (sillä) melkeinpä jokaisesta perheestä joku omainen oli karkotettu, hävinnyt sotaretkellä jne.”⁵⁶⁵

Haastattelutyön Valjakka aloitti kesäkuun 12. päivänä. Työ käynnistyikin lupaavasti, sillä haastatellut vepsäläiset olivat tutkijalle entuudestaan tuttuja. Tilanne Äänislinnassa alkoi kuitenkin muuttua hyvin nopeassa tahdissa. ”16. kesäkuuta alkoi ilmassa tuntua niin paljon sähköä Kannaksella alkaneen hyökkäysvaiheen vuoksi, että työnteko kävi yhtäkkiä aivan mahdottomaksi.” Lisäksi ”haastateltavat olivat hermostuneita, eivätkä suostuneet puhumaan muusta kuin syntyneestä sekavasta tilanteesta”, kirjoitti Valjakka. Pian kävi ilmi, että suomalaisten asema Kannaksella neuvostojoukkojen päävyörytysuunnassa oli kriittinen. Luopuminen Itä-Karjalasta oli sinetöity. Tästä lähin kansantietouden kerääjää tarvittiin toisaalla. Myös Valjakan tieteenharjoitus miehitysalueella voitiin katsoa päättyneeksi kun ”viralliselta taholta tuli pyyntö, että kaikki suomalaiset voimat käytettäisiin valtion tavaroiden evakuoinnin suorittamiseen.”⁵⁶⁶

Vain muutaman päivän kuluttua seurasi lähtökäsky alueelta. Aunuksen Radiossa asemasodan ajan työskennelleen kielentutkija Aimo Turusen mukaan viimeiset suomalaiset poistuivat kaupungista 27. päivä kesäkuuta. Laukaustaakaan ei sen isännyyttä vaihdettaessa tarvinnut ampua.⁵⁶⁷ Tyhjään kaupunkiin jääneiden siviilien tulevaisuuden kohtalot olivat mitä suuremmissa määrin hämärän peitossa. Koko miehitysajan kestäneet ponnistelut kansallisten tieteiden ja suomenheimoisten parissa lakkautettiin viimein hyvin proosallisesti. Kesäkuun 17. päivänä Valtion Tieteellisen Itä-Karjalan toimikunnan sihteeri Kustaa Vilkuna lähetti Itä-Karjalaan matkaluvan saaneille tutkijoille tiedonannon, jossa tutkijoille kerrottiin vain, että ”Tänään Itä-Kar. SE:Itä saamani puhelinsanomana mukaan kielletään tutkijoita toistaiseksi matkustamasta Itä-Karjalaan”.⁵⁶⁸

Seuraavana talvena, 25. helmikuuta vuonna 1945, kirjoittaessaan Haapamäellä työselostusta Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkistolle luovuttamiensa muutamien viimeisien laulujen ja arvoitusten lähetteeksi Val-

⁵⁶⁴ SKSKRA/Valjakka 1945: 739. Toimintakertomus stipendimatkasta vepsäläisten keskuuteen kesällä 1944.

⁵⁶⁵ SKSKRA/Valjakka 1945: 739. Toimintakertomus stipendimatkasta vepsäläisten keskuuteen kesällä 1944.

⁵⁶⁶ SKSKRA/Valjakka 1945: 739. Toimintakertomus stipendimatkasta vepsäläisten keskuuteen kesällä 1944.

⁵⁶⁷ Turunen 1990, 240.

⁵⁶⁸ Valtion Tieteellisen Itä-Karjalan Toimikunnan 17.6.1944 päivätty ilmoitus Itä-Karjalaan matkaluvan saaneille tutkijoille. Ilmoitus n:o 467. KOTUS: Helmi Helmisen arkistokokoelma.

jakka toteaa edellisen kohtalokkaan kesän vaiheista vain yksinkertaisesti, että ”työni keskeytyi juuri sen päästyä irti alkuvaikeuksista”.⁵⁶⁹

Vielä Valjakkaakin myöhemmin oli aiemmalle tutkimusalueelleen Tulemajärven Kolatselkään ennättänyt Helmi Helminen. Tilanne oli nyt kuitenkin täysin toinen. Helmisen mukaan oli ”joka hetki pois lähdön uhka. Pako ja paniikki on aaltona vyörymässä kaiken yli Kannaksen tapahtumien takia”. Alue oli määrätty jätettäväksi, mikä tiesi Helmiselle tulenpalavaa kilpajuoksua yhä hupenevan ajan kanssa - hän ehtisi työskennellä alueella ainoastaan viiden päivän ajan. Vaikka käsillä näyttivätkin mitä ilmeisemmin olleen kansallisen itsemääräämisoikeuden kohtalon hetket, tutkija piti kuitenkin kiinni siitä työstä, jota hän oli Tulemajärvelle tullut tekemään. Tutkija riensi talosta taloon ja muuttamien viimeisien päivien aikana sananparsia, runoja, taikoja ja tapoja ja lastenlauluja koskevat muistiinpanot karttuivat aivan kuten aina ennenkin. Samalla hän oli kuitenkin katkera omille maanmiehilleen. Jonnekin suomalaismiehitäjän korskeimpien juhlapuheiden ja muiden ”heimofantasioiden” laatijoiden pilvilinnoihin suuntautuu karjalaisen rahvaan keskuudessa ruohonjuuritasolla työskennelleen Helmisen ironian piikki hänen kirjoittaessaan: ”Pälsi ja Haavio olivat täällä voittajien jäljissä. Minä nyt pakenijain kantapäillä. Miksei, miksei tänne päästetty jo toukokuussa! Sietämätön synti. Vaikka mitäpä yksi pieni työ merkitsee kaiken luhistuessa näin”.⁵⁷⁰ Voi olla, että monet nuoremmat ja työssään miehitysalueen väestön keskuudessa päteviksi kouliintuneet naispuoliset kansanelämän tutkijat kokivat itsensä toisinaan sivuutetuiksi tieteenharjoituksen laajempia suuntaviivoja hahmoteltaessa. Lopullisen lähdön hetki koitti kesäkuun 21. päivänä vuonna 1944.

Suomalaisessa Itä-Karjalassa oli koittanut hyvästelyn aika. Kello tuli kymmenen. Hyvästijättö. Tunsin, ettei paljon puutu kun minusta jo kumpuaisi itkuvirsi. Hyvästit Mikkusissa. Itkettiin. Matrona toi hyvästiksi munan. Lupasivat aamulla laatia piiraat evääksi ja tuoda sairasmajalle. (--) Kolatselälle noustessa katselin jylhää auringonlaskua veripunaisten pilvidynamojen alla. Silloin rupesi selän laelle taivasta vasten nousemaan Suomeen päin matkaava karavaani mukanaan hevoset, varsat, lehmät. Totista joukkoa. (--) Ken tietää huomisen päivän, huomiset matkat? Voi mennä viikko, ennen kuin on kotona taas. (--) Autoja menee tie täynnään. Pitkän pitkä kolonna. Kolkko, kolkko tunnelma. Ryssä on maassa ja venäläinen Viipurissa. Ilma on perhoshia täynnä. Valkeita perhoja karjalanruusujen keskellä. Kuin täällä kaatuneitten ja maatuneitten sielut ja muistot. Näistä asioista täytyy syntyä runoa.⁵⁷¹

⁵⁶⁹ SKSKRA/Valjakka 1945: 739. Toimintakertomus stipendimatkasta vepsäläisten keskuuteen kesällä 1944.

⁵⁷⁰ Helmi Helmisen matkapäiväkirjan merkintä Tulemajärveltä 19.6.1943. KOTUS: Helmi Helmisen arkistokokoelma; ks. myös Järvinen 2004, 43–60.

⁵⁷¹ Helmi Helmisen matkapäiväkirjan merkintä Tulemajärveltä 21.6.1943. KOTUS: Helmi Helmisen arkistokokoelma; ks. myös Järvinen 2004, 43–60.

7 SUOMALAISET PAKOLAIS- JA VÄESTÖNSIIRTOLEIRIT KANSANPERINTEEN LÄHTEENÄ

”Madonna Ingrida” ja muita evakuoituja

Neuvostojoukkojen ilmahyökkäysten alettua vuonna 1944 Helsingissä aloitettiin järjestetyt vaaranalaiseksi joutuneen siviiliväestön sekä tuholle alttiin irtaimen evakuoimiseksi. Tuossa yhteydessä suojaan päätyi myös kokoelma maisteri Toini-Inkeri Kaukosen inkeriläistä kansantietoutta käsitteleviä muistiinpanoja, joiden viimeistelyn sodan loppuhetket olivat katkaisseet. Aineistonsa Kaukonen oli kerännyt edellisenä kesänä. Seuraavan kerran muistiinpanot tulivat päivänvaloon vasta vuonna 1961 erään kuolinpesän irtaimen selvitystyön yhteydessä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkiston kokoelmiin keräelmät, yhteensä noin 330 numeroa keski-inkeriläistä kansanrunoutta ja muuta kansantietoutta päätyivät viimein vuonna 1964 *Kansantieto*-lehden rohkaistessa lukijoitaan keräämään jälleen Inkeriä koskevaa kansantietoutta.⁵⁷²

Tieteellisessä toimessaan Toini-Inkeri Kaukonen (1913–1994) oli profiloitunut vanhemman kollegansa Tyyni Vahterin tavoin ennen kaikkea käsityötaidon ja tekstiiliperinteen alalle. Kansanelämän tutkijoiden keskuudessa hänet tunnetaan parhaiten vuonna 1946 valmistuneesta pellavanviljelyä ja -muokkausta koskevasta väitöskirjatyöstään *Pellavan ja hampun viljely ja muokkaus Suomessa* (1946) sekä erityisesti hänen tunnetuimmasta työstään *Suomalaiset kansanpuvut ja kansallispuvut* (1985). Sodan aikana, vuosina 1941–1944, Kaukonen toimi Kotiteollisuuden keskusliiton sihteerinä ja rauhan tultua Maataloushallituksen kotiteollisuustarkastajana. 1950-luvun puolivälistä lähtien Kaukonen työskenteli Kansallismuseon palveluksessa.⁵⁷³

Kaukosen kansantietousaineisto oli kerätty kesällä 1943 inkeriläisiltä sotapakolaisilta Hausjärven Oitin ja Hyvinkään väestönsiirtoleireillä Suomen Mui-

⁵⁷² SKSKRA/Kaukonen 1964: s, t 74–414. Lähetekirje Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanperinteen valiokunnalle.

⁵⁷³ Lönnqvist 1995, 121–124.

naismuistoyhdistyksen toimeksiannosta. Enimmillään Oitin leirille oli koko sen toiminnan aikana sijoitettuna noin puolitoista tuhatta henkilöä. Yhteensä sinne ehti olla sijoitettuna sen toiminnassa oloaikana noin nelisen tuhatta inkeriläistä. Sijoitettujen lukumäärällä mitaten Oitin karanteenileiri kuului keskisuurien leirien joukkoon. Leireistä Hyvinkää sen sijaan oli oleellisesti pienempi, enimmilläänkin väkeä oli vain noin 300 henkeä, ja siellä toimi myös maahan saapuneiden inkeriläisten vanhainkoti.⁵⁷⁴

Suurin osa Kaukosen haastattelemista inkeriläisistä oli kotoisin Keski-Inkeristä, niin kutsutulta savakkoalueelta, kuten Venjoen, Hietämäen, Inkeren, Liissilän ja Koprinan seurakunnista, osa myös Tyrön seurakunnasta, vanhalta äyrämöisalueelta. Koska haastatelluista pääosa oli hankkinut elantonsa maataloudesta luontevaa oli, että tietoa kartutettiin erityisesti sen kaltaisista aiheista, kuten perunan- ja pellavan viljelyksestä sekä kotitaloudesta ja käsitöistä.⁵⁷⁵

Myös lasten kasvatukseen ja -hoitoon sekä hengellisen elämän piiriin kuuluviin tapoihin ja käsityksiin kiinnitettiin haastatteluissa huomiota. Luterilaisilla inkeriläisillä oli maassamme hyvä maine. Osaltaan tuon kunniallisuuden ajateltiin perustuvan inkeriläislasten kasvamiseen pienestä pitäen ”kuriin ja herran nuhteeseen”, vaikka se tutkijan mukaan pikkulasten osalta sisälsikin uskomuksia ja taikua, joka ei liene varttumista paljoa edistänyt. Lapsille oli Keski-Inkerissä tapana uskotella heidän löytyneen saunan lauteiden alta tai äitinsä tuoneen heidät ”linnasta” eli kaupungista maitokannussa.⁵⁷⁶ Suomalaisen kansallisuusaatteen kannattajien keskuudessa inkeriläisten uskonnollisuus tahdottiin nähdä tervehdyttävänä vastapainona etenkin nuorisoon kohdistetulle neuvostopropagandalle, vaikka uskonnon merkitys oli nuoremman väen keskuudessa vähäinen. Sota sen sijaan oli jo löytänyt tiensä myös lasten leikkeihin: Oitin leirillä Kaukonen kohtasi joukon inkeriläispoikia, muun muassa tuolloin noin 10-vuotiaan Väinö Telkkisen tovereineen, pelaamassa ”poppiä”. Kyse oli eräänlaisesta keilapelistä, jossa keilojen muodostamat kuviot oli ajankohtaisesti nimetty tykiksi ja lentokoneeksi – ja toisaalta myös ”ämmäksi ikkunassa”.⁵⁷⁷

Luovuttaessaan aineiston vuonna 1964 Kaukonen kirjoitti tutkimustensa olleen katoavan kansanperinteen pelastustyön ohella samalla myös eräänlainen kokeilu, jonka avulla voitiin selvittää, missä määrin suomalainen kansantietous ylipäättään oli onnistunut säilymään Leningradin lähettyvillä.⁵⁷⁸ Muutoksista huolimatta ruohonjuuritasolla harjoitettiin maataloutta ja hankittiin jokapäiväinen elanto monilta osin aivan kuten vallankumousta edeltävinä aikoina. Inkeriläinen talonpoika oli kyllä kovalla kädellä mukautettu osaksi kolhoosin tavoille,

⁵⁷⁴ Nevalainen 1990, 81.

⁵⁷⁵ SKM: KTKKA 951/Kaukonen 1944. Selonteko Suomen Muinaismuistoyhdistykselle (4.4.1944).

⁵⁷⁶ SKM: KTKKA 951:4/Kaukonen 1944. Muistiinpanoja kansanomaisesta lastenhoidosta sekä kasvatuksesta keski-inkeriläisissä Hietämäen, Koprinan ja Venjoen pitäjissä.

⁵⁷⁷ SKM: KTKKA 951/Kaukonen 1944. Muistiinmerkintä Oitin inkeriläisleirin lapsilta vuodelta 1943.

⁵⁷⁸ SKSKRA/Kaukonen 1964: s, t 74–414. Lähetekirje Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kansanperinteen valiokunnalle.

mutta arkielämän tasolla myös kolhoosin tavat olivat mukautuneet osaksi perinteisiä toimintatapoja. Keski-Inkeriläisillä taloilla ei ennen vallankumousta-kaan ollut Kaukosen mukaan järin paljon omia metsiä, vaan kylä vuokrasi "herroilta" laidun- ja karjamaat, jotka saattoivat olla myös kylän yhteisomaisuutta. Myös kyläläisten karja tapasi kesäisin laiduntaa yhteisellä karjamaalla kyläkouksen hyvissä ajoin keväällä valitseman miespaimenen johdolla. Samoin kerrottiin tutkijalle toimitun monesti yhä vieläkin, sillä kyläpaimenet palkattiin myös kolhoosien aikana, nyt vain samalla laiturumella käyskentelevät kolhoosin lehmät.⁵⁷⁹

Perinteenkerääjän kannalta kertojien eliitiksi leireillä osoittautuivat iäk-ikäimmät, 1800-luvun viimeisinä vuosikymmeninä syntyneet inkeriläisnaiset. Siinä missä miesväestä enin osa oli ehtinyt venäläistyä ja unohtaa vanhojen suomalaiskylien tavat, naisten joukosta saattoi löytää vielä lukuisia tietorikkaita kertojia. Aivan omaa luokkaansa haastateltavista oli vuonna 1859 syntynyt Maria Rinkinen. Tältä poikkeuksellisen virkeältä ja hyvämuistiselta leskivaimolta tutkija saattoi kerätä talteen omakohtaisesti koettua muistitietoa yli 70 vuoden takaa. Rinkisen tiedot pantiin pian tutkijoiden keskuudessa merkille sillä seurauksella, että samana syksynä hänet vietiin haastateltavaksi myös Sanakirjasäätiöön.⁵⁸⁰ Kaukosen pakolaisten keskuudesta vuonna 1943 keräämässä aineistossa oli yksin Rinkiseltä kerättyä muistitietoa noin kolmasosa. Seuraavana vuonna häntä sanastustyössä käyttänyt Lyyli Rapola luovutti Suomalaiselle Kirjallisuuden Seuralle 41 numeroa Rinkiseltä sanastustyön ohessa karttunutta kansantietoutta, ja vielä vuonna 1945 saattoi professori Lauri Hakulinen julkaista Virittajässä (1945) kolmatta sataa erilaista Maria Rinkiseltä muistiin merkittyä sananpartta.⁵⁸¹ Ei siis ihme, että Maria Rinkisen yhteyteen alettiin pian liittää suorastaan tarunhohtoinen epiteetti, "Madonna Ingrica".

Inkerin Venjoen seurakunnan Hyvösien kylältä syntyisin ollut Rinkinen, o. s. Äyrämöinen, oli elänyt elämänsä samoilla seuduilla, ensin maanviljelijä-käsityöläisen puolisona ja monilapsisen talouden emäntänä ja lopulta yksinäisenä leskenä aina vuoteen 1943 saakka. Rinkisen kotipitäjä, vuonna 1917 noin 13 000 asukkaan Venjoki, sijaitsi vain muutaman kymmenen kilometrin päässä Leningradista. Keskellä Venjokea sijaitsi Tsarskoje Selon kaupunki: Rinkisen kotipaikka, Häyhäsien kylä, sijaitsi käytännöllisesti katsoen sen esikaupungissa. Poikkeuksellinen ilonaihe Suomenlahden eteläpuolelta tehtyjen väestönsiirtojen yhteydessä tutkijoiden käsiin päätynyt Maria Rinkinen olikin – terävän muistinsa ohessa – myös siitä syystä, että häntä saatettiin samalla pitää elävänä esimerkkinä suomensukuisen kansanhengen elinvoimasta ja todisteena sen murtumattomasta perustasta. Kalevalainen kansantietous kykeni pitämään pintansa muuallakin kuin tietömiä taivalten takaisten unohdettujen korprien kätöksissä.

⁵⁷⁹ SKM: KTKKA 951/Kaukonen 1944. Kuvaus karjanpaimentamiseen liittyvistä tavoista keski-inkeriläisissä Venjoen, Inkeren ja Tyrön pitäjistä.

⁵⁸⁰ SKM: KTKKA 951/Kaukonen 1944. Selonteko Suomen Muinaismuistoyhdistykselle (4.4.1944).

⁵⁸¹ SKSKRA/Kaukonen 1964: s, t 74–414. Lähetekirje Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanperinteen valiokunnalle.

Professori Hakulisen sanoin Maria Rinkinen oli kertakaikkiaan ”kaunopuheinen todiste muukalaisen miljoonakaupungin liepeillä, ja tuiki vierashenkisen valtiaskansallisuuden saartamana kukoistaneen inkeriläisen kansankulttuurin elinvoimasta”.⁵⁸² Selvittämättä tosin jää, tarkoitettiinko ”vierashenkisellä valtiaskansallisuudella” bolsevikkien ohella myös tuolloin Leningradia piirittäneitä saksalaisia vai kenties molempia.

Toini-Inkeri Kaukosen ohella myös Helmi Helminen näytti heti neuvostojoukkojen läpimurron jälkeen kiinnittäneen katseensa inkeriläisevakuoituihin. Syyskuussa 1944 hänen tiedetään olleen tallentamassa vatjalaisten perimätietoa sekä inkeriläistä kansantietoutta Dragsfjärdissä ja Ulvilassa.⁵⁸³ Helminen oli tiedustellut muutamien inkeriläisten sijaintitietoja Sisäasianministeriöltä ja saanut tiedot ainakin kahdesta Hangon väestönsiirtoleirille edellisen vuoden joulukuussa saapuneesta naishenkilöstä, vuonna 1895 syntyneestä kalansuolaaja Maria (Saveljeva) Savolaisesta sekä vuonna 1872 syntyneestä verkonpaikkaaja Moisaja Pimenovista. Ensin mainittu oli Helmisen tiedustelujen ajankohtana ehditty siirtää Parolan karanteenileirin kautta varsinaiseen sijoituspaikkaansa Sysmän pitäjään, ja jälkimmäinen oli samankaltaisten vaiheiden kautta pääty-nyt kesällä 1944 kunnalliskotiin Lammille.⁵⁸⁴

Kansanelämän tutkijoille itärajan takaa maahan saapuneet pakolaiset, tai sieltä tänne evakuoituidut, olivat monin tavoin tutuksi käynyt tutkimuskohde jo entuudestaan. Pakolaisia oli alkanut virrata maahan jo vuoden 1917 syksystä alkaen: vuoden 1918 lopulla heitä oli maassa noin 3 000 henkeä. Vuonna 1919, ensimmäisen Itä-Karjalan vapautusyrityksen kariuduttua, pakolaisten määrä kohosi nopeasti noin 15 000 henkeen, jolloin myös inkeriläisten määrä, noin 8 000 henkeä, oli suurimmillaan. Varsinaisesta Itä-Karjalasta maahan saapui pakolaisia eniten 1920-luvun parina ensimmäisenä vuotena, jolloin pelkästään toisen epäonnisen kansannousun seurauksena vuoden 1922 alussa Vienan-Karjalasta pakeni Suomen puolelle lyhyessä ajassa yli 11 000 henkeä.⁵⁸⁵ Pakolaistulva takasi osaltaan sen, että suomalaisille tiedemiehille näytti riittävän tutkittavaa silloisen valtion rajojen sisäpuolella.

Kansatieteilijä E. A. Virtanen, joka vuonna 1942 anoi Valtion tieteellisen Itä-Karjalan toimikunnan kautta tukea kalastussosiologisille tutkimuksille, oli jo pitemmän aikaa kerännyt muistitietoutta Suomeen siirtyneiltä pakolaisilta kansanomaisen yhteiskuntaelämän ja eritoten metsästyksen ja kalastukseen liittyvän sosiaalisen aineiston valaisemiseksi.⁵⁸⁶ Aloitteen pakolaisten keskuudessa tehtävälle etnososiologiselle tutkimukselle Virtanen muistelee väitöskirjansa

⁵⁸² Hakulinen 1945, 68-79.

⁵⁸³ Helmi Helmisen ansioluettelo. 6.11.1965. KOTUS: Helmi Helmisen arkistokokoelma.

⁵⁸⁴ Sisäasiainministeriön siirtoväen osaston syyskuun 21. päivänä vuonna 1944 päiväämä tiedonanto maisteri Helmi Helmiselle. KOTUS: Helmi Helmisen arkistokokoelma.

⁵⁸⁵ Nygård 1978, 93.

⁵⁸⁶ SKSKIA/Anomus Valtion tieteelliselle Itä-Karjalan toimikunnalle 30.3.1942. E. A. Virtanen oli jo vuonna 1940 julkaissut aiheesta tutkielman *Über das Jagdrecht der Karelier*, Studia Fennica IV, 1940. Väitteli kalastusoikeuksista 1950, Kansatieteellinen arkisto n:o 8.

esipuheessa saaneensa suomalais-ugrilaisen kansatieteen professori U. T. Sireliukselta heti ensimmäisen pakolaisaallon aikaan, 1910-luvun lopulla.⁵⁸⁷ Suomeen saapuneilta pakolaisilta tutkimusaineistoa keräsi myös vepsän äännehistorian parissa uurastanut kielitieteilijä, professori E. A. Tunkelo. Professori Lauri Kettunen oli lyydiläis-tutkimuksissaan 1920-luvulla tukeutunut työssään itä-ajan takaisilta pakolaisilta hankkimaansa aineistoon. Myös Toini-Inkeri Kaukonen kirjoittaa kesällä vuonna 1940, talvisodan juuri päätyttyä, haastatelleensa Hirvensalmelle ja Rautalamille suuntautuneella kansatieteellisellä keruumatkalla tuolloin sattumalta kohtaamiaan korpiselkäläisiä ja suistamolaisia vanhuksia, jotka hänen mukaansa vielä hyvin taisivat vanhaa kansanrunoutta ja muuta kansantietoutta, vaikkakin muutamia heistä oli ennätetty haastatella jo aikaisemmin heidän kotiseudullaan.⁵⁸⁸ Tyyni Vahter oli jo vuonna 1924 Suomen kansallismuseon kansatieteellisen osaston virkatyönä kerännyt tietoja hää- ja naimatavoista sekä nimenannosta ja kuolemanenteistä Aunuksen Tiutian pitäjältä, 1800-luvun loppupuolella syntyneeltä Jaakko Isakoffilta, joka oli tullut Suomen puolelle vuonna 1919.⁵⁸⁹

Elämää ja ennakkoluuloja leireillä

Vaikka käsite ”sotapakolaiset” oli kansatieteilijöiden keskuudessa täysin luonteva, oli sen näkökulma kuitenkin liian rajallinen kuvaamaan saksalaiselta miehitysalueelta maahan vuonna 1943 siirrettyä väestöä kokonaisuutena. Väestönsiirtojen yhteydessä maahan saapui myös varsin paljon väestöä, jolle Suomeen tulo ei sotatilasta eikä kotiseudulla vallinneesta saksalaismiehityksestä huolimatta ollut alkuunkaan mieluisaa. Kotinsa jättämiseen liittyvän katkeran menetyksen tunteen lisäksi mielipahaa saapujille aiheuttivat lukuisat muut seikat: olosuhteet leireillä, tyytymättömyys työhön ja palkkaukseen, viranomaisten alituinen halu tehdä selkoa maahan tulleiden poliittisista näkemyksistä sekä neuvostokomennon aikaisista suhteista.

Kattavan selonteon vuosien 1940–1944 välisistä inkeriläissiirroista, inkeriläisten ajasta Suomessa löytää Pekka Nevalaisen vuonna 1989 tarkastetusta väitöskirjasta *Inkeriläinen siirtoväki Suomessa* (1990). Eri tahojen intressit saksalaisten miehittämille alueille jäänyttä suomensukuista väestöä kohtaan vaihtelivat: kansatieteilijöille kysymys oli uusista tutkimusresursseista, joillekin muille kysymys saattoi olla esimerkiksi virolaiseen lastenkotiin säilöttyjen suomensukuisten orpolasten inhimillisen hädän lievittämisestä. Nevalainen päätty siirtojen tärkeimpänä pontimina olleen ankarasta miestyövoiman puutteesta kotirintamalla syntyneen työvoiman tarpeen.⁵⁹⁰

⁵⁸⁷ Virtanen 1950, 5.

⁵⁸⁸ SKSKRA/Kaukonen 1941: 2–73. Lähetekirje Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkistolle.

⁵⁸⁹ SKM: KTKKA 969/Vahter 1924. Aunukselaispakolaisen haastattelu vuonna 1924.

⁵⁹⁰ Nevalainen 1990, 42.

Osa inkeriläisistä koki itsensä pikemmin Suomeen tuoduksi kuin maahan vapaaehtoisesti tulleeeksi. Yhä konstikkaammaksi Suomeen lähtijöille kokonais-tilanteen arvioinnin teki myös olojen osittainen kohentuminen inkeriläisten kotiseudulla, joka valoi uskoa paremmista tulevaisuudennäkymistä. Suurta saksalaisrynnistystä seuranneen katastrofaalisen ensimmäisen miehitystalven jälkeen rintama oli monin paikoin siirtynyt loitommalle. Syksyllä 1943 oli jo paikoin päästy keräämään talteen ensimmäinen sato sitten sodan puhkeamisen. Leipää oli saatu varastoon tulevan talven varalle ja kylvötyöt seuraavaa vuotta varten oli tehty. Koska paikallisen väestön asiat lyhyellä tähtämellä näyttivät kääntyneen parempaan suuntaan, oli luonnollista että, omaisuus ja juuri tehdyn työn tulokset jätettiin saksalaisten haltuun sitäkin suuremman vastenmielisyyden vallassa. Luovutuksen vaikeutta lisäsi myös se, että suomalaisilla leireillä haastatelluilta inkeriläisiltä saadun käsityksen mukaan saksalaismiehittäjään ei luotettu vaan pikemminkin sitä kohtaan tunnettiin pelkoa ja vihaa.⁵⁹¹ Leimallisin piirre inkeriläisväestön keskuudessa oli ennen kaikkea epätietoisuus. Tarjolla näytti olevan vain huonoja vaihtoehtoja. Parhaiten tuolloin vallinnutta neuvotomuutta kuvaa nuoremmalta siirtoväeltä usein saatu vastaus kysymykseen: "Haluatteko jäädä Suomeen?". Useimmiten vastaus oli: "en tiedä".⁵⁹²

Lisäksi evakuoituja vaivasivat suomalaisten taholta annetut täyttymättömät lupaukset, jotka tosin alkujaankaan eivät kestäneet kovin ankaraa lähdekritiikkiä. Valtion poliisin tehdessä tiedustelujaan ja tarkastellessa inkeriläisten mielialoja saatettiin esimerkiksi Lohjan ja Oitin leireillä kertoa suomalaisten sotilaspastoreiden luvanneen jokaiselle inkeriläiselle perheelle oman kodin ja esitelleen valokuvia siistinnäköisistä punaisiksi maalatuista taloista ja maataloista, jotka heille tulisi myöhemmin annettaman. Huimimmissa visioissa siinteli jopa suomenruotsalaisten siirtäminen Etelä-Suomesta Ruotsiin sekä heidän tilustensa jakaminen inkeriläisille. Pettynyksen lainet olivat lyöneet näihin juttuihin uskoneiden joukossa varsin korkealle, kun leiriläisten sijoituspaikat savolaisille maanviljelystiltoille olivat lopulta selvinneet.⁵⁹³

Jos eivät inkeriläiset olleetkaan aivan täysin tyytyväisiä elinoloihinsa suomalaisilla leireillä, kohtuutonta olisi väittää olosuhteiden olleen yhtään sen mukavampia myöskään saksalaisten isännöimillä leireillä Virossa. Saksalaisjoukkojen ripeän etenemisen seurauksena Suomenlahden etelärannalla vallitsi eräänlainen "etninen sekaannus", jossa miehittäjälle tuntui alkuun tuottavan vaikeuksia erottaa alueen kansallisuuksia, venäläisiä, inkeriläisiä, virolaisia, suomalaisia ynnä muita etnisiä ryhmiä toisistaan, avioliittojen mukanaan tuomista monimutkaisemmista yhdistelmistä puhumattakaan. Kaoottisessa tilanteessa suomalaisten heimoharrastajien vakaaksi aikeeksi tulivat kotiseutunsa jättämään jou tuneiden suomenheimoisten ahdingon lievittäminen. Erityisen aloitteellisia Suomessa oltiin kirkonmiesten piirissä, mikä olikin luontevaa, sillä inkeriläis-

⁵⁹¹ Tammikuun 1. päivänä vuonna 1944 päivätty selonteko mielialoista Lohjan, Oitin ja Lapinlahden väestönsiirtoleireille sijoitettujen inkeriläisten keskuudessa. KA. Valpo II (AMP), XXV: 173 E 7 a 8.

⁵⁹² Tilannekatsaus joulukuulta vuonna 1943. KA. Valpo II (AMP), XXV: 173 E 7 a 8.

⁵⁹³ Helmikuun 2. päivänä vuonna 1944 päivätty selonteko mielialoista Lohjan, Oitin ja Lapinlahden leireillä sekä työpaikkoihinsa sijoitettujen inkeriläisten keskuudessa. KA. Valpo II (AMP), XXV: 172 E, 7 a.

alueet olivat paljolti luterilaisia. Toukokuussa 1942 Baltiskin ja Pöllkylän leireillä sekä Soikkolan ja Kosemkinan suomenheimoisien väestön keskuudessa vieraili pastori Juhani Jääskeläinen, jonka kollegalleen Aapeli Jokipiille antaman selonteon mukaan siviiliväestön olosuhteiden osalta saatettiin puhua katastrofitilasta. Vaikka ravitsemustilanne ei hänen toukokuun vierailunsa aikana ollutkaan enää kaikkein surkeimmillaan, oli vain muutaman kuukauden takainen hätätila vielä kaikilla tuoreessa muistissa. Nykyisin arvellaankin noin 6 000 inkeriläisen menehtyneen kotiseudullaan talvella 1941–1942. Viroon evakuoituita oli saanut surmansa vuoden 1942 loppuun mennessä yhteensä noin 1 000 henkeä. Syöpäläisistä erityisesti täiden mukana levinnyt pilkkukuumepidemia keräsi runsaan sadon heikentyneen väestön keskuudessa.⁵⁹⁴

Kaikilla oli kerrottavina hirvittäviä kuvauksia nälänkemisestä ja nälkään kuolemista keväällä, ja siitä miten lähellä rintamaa kuolee ihmisiä jatkuvasti. Eräitä esimerkkejä kuulemastani. Maalis-huhtikuussa lähellä Strelnaa pantiin yhtenä päivänä nälkään kuolleita ihmisiä venäläisten ampumahautoihin noin 30 ruumista samana päivänä, vain lumella peitettiin. Suomalaisia näistä oli 2-3 päivässä. Noin kuuteen kuukauteen ei Strelnassa nähty leipää, eli siitä lähtien, kun saksalaiset olivat vallanneet sen 17.9.1941. Strelnassa kilometrin mittainen ampumahauta täyttyi muutamassa kuukaudessa, ja suomalaisia arvelevat siihen haudatun kahdesta kolmeen sataan. Erittäin yleistä oli se, että kuolleita ihmisiä eikä vain eläimiä kaivoivat ihmiset haudoista, leikkasivat jalkoja ja käsiä ja keittivät niistä syltystä. Monessa paikassa, kuten esimerkiksi Taaitsassa kaivoivat suomalaiset hevosen raatoja. Lihassa oli paljon matoja, mutta sitä keittivät ja söivät. Tapasin Narvassa suomalaisen miehen, joka kertoi itse näin tehneensä. Kertoi hevosen lihan, matoisen, keittäneensä neljässä vedessä ja sitten syöneensä.⁵⁹⁵

Vähäisinä ilonaiheinaan pastori saattoi kertoa sodan kummasti notkistaneen ihmisten polvia jumalan sanan edessä, sekä sen että siveellisessä suhteessa suomenheimoisien naisten kuitenkin kerrottiin olleen muita kanssasisariaan tukevammalla perustalla. Heidän kerrottiin mieluummin pysyvän ”Joosefin alhaisessa asemassa”, kuin antautuvan heitä vartioivan sotaväen haureuden kohteeksi erilaisten helpotusten toivossa.

Karmaisevat kuvaukset kaikista inhimillisen hädän äärimmäisistä muodoista ja sen seurauksista olivat omiaan vauhdittamaan suomensukuisten väestön siirtoa kohtaan tunnettua myötätuntoa myös viranomaisten keskuudessa. Pastori Jääskeläisen Narvassa kohtaaman siviiliväestön mukaan suomalaiset ”yleensä itkien valittivat, että venäläiset ovat kaikkialla päässeet johtoasemiin ja helpompiin töihin kuin suomalaiset” ja vaikka Hietämäen Kuttusin kylässä saksalaiset olivat antaneet luvan pitää väliaikaista koulua, niin kuitenkin opetus oli määrätty annettavaksi venäjän kielellä. ”Kun ollaan Venäjällä, niin opetetaan venäjäksi, Suomessa opetetaan suomeksi”, oli saksalainen upseeri todennut. Tapauksen yhteydessä Juhani Jääskeläisen kirjelmässä mainittu opettajatar An-

⁵⁹⁴ Nevalainen 1990, 175.

⁵⁹⁵ Pastori Juhani Jääskeläisen 14.5.1942 selonteko Baltiskin ja Pöllkylän leireiltä. KA. Valpo II (AMP), XXV: 172 E, 7 a.

na Maria Ruotsi-Ahokas oli kieltäytynyt tehtävästä, sillä kyseessä olleet oppilaat olivat kaikesta huolimatta suomenkielisiä.⁵⁹⁶

Talvella 1943 Viron ja Inkerinmaan suomensukuisen väestön oloista kävi ottamassa selvää suomalainen tutkimuskomissio. Läsä olivat aiemmin mainitun pastori Juhani Jääskeläisen lisäksi hovioikeuden auskultantti Erkki Tuuli, talousopettaja Elli Hintikka, kansakouluntarkastaja Antti Hämäläinen, professorit Pentti Kaitera ja Niilo Pesonen sekä varsinaista toimikuntaa johtanut luutnantti, tohtori Vilho Helanen.⁵⁹⁷ Samana keväänä saatettiin Sisäasiainministeriöstä ilmoittaa Inkerin suomalaista väestöä koskevien siirtojen virallisesti käynnistyneen Saksan valtakunnanhallituksen ja Suomen hallituksen välisen sopimuksen nojalla. Sopimus koski noin 12 000 Saksan sotavoimien valloittamalle alueelle Inkeriin jäänyttä inkeriläistä sekä muita suomensukuisia.⁵⁹⁸

Millaisia inkeriläisiä?

Valtion Poliisin inkeriläisten poliittista luotettavuutta ja mielialoja luotaavat haastattelut ja selonteot ovat mielenkiintoista luettavaa myös kansanelämän tutkimuksen kannalta. Kuulusteluista kertyneen yksityiskohtaisen taustatiedon ohella ne selventävät samalla niitä kiinnekohtia, joihin kotiseudultaan irti temmatut inkeriläiset identiteettinsä kiinnittivät. Huomioinarvoista on myös se, että Valtion Poliisiin kuulustelujen ja toisaalta puhtaasti kansantietouden keruutyön pohjalta saadun materiaalin pohjalta voi tehdä yhteneväisiä arvioita, siitakin huolimatta, että niissä suomalaisten kansallisten tieteiden harjoittajien korostaman kielen sekä yhteisesti jaetun omintakeisen kulttuuriperinnön merkitys jää bolsevismin leviämisen rinnalla lapsipuolen asemaan. Useimmille virkansa puolesta maahan tulleiden kanssa lähemmässä kosketuksessa olleille, olivatpa he sitten Valpon kuulustelijoita tai kansatieteilijöitä, näyttää aikaa myöden valjenneen se, että heidän todellisessa elämässä kohtaamansa inkeriläisyys oli mitä suurimmassa määrin epäyhtenäistä ja sekavaa, ei ainoastaan alueittain, vaan myös yksittäisten kyläkuntien sisällä. Erilaisia variaatioita ja yhdistelmiä lisäsivät entisestään eri sukupolvien, eri kieliryhmien sekä erilaisista taloudellisista ja poliittisista ympäristöistä tulleiden ihmisten väliset persoonalliset käsityserot. Alkuperäiseksi koetun inkeriläisyyden tukipisteet olivat yksinkertaisesti ennättäneet jo murentua niin perustavaa laatua olevalla tavalla, ettei sen lukemattomia särmiä enää kyetty selittämään minään pittoreskeina alkuperäisen inkeriläisyyden erilaisina ilmenemismuotoina. Tuo näkemys heijastui

⁵⁹⁶ Pastori Juhani Jääskeläisen 14.5.1942 selonteko Baltiskin ja Pölkülän leireiltä. KA. Valpo II (AMP), XXV: 172 E, 7 a.

⁵⁹⁷ Nevalainen 1990, 46.

⁵⁹⁸ Sisäasiainministeriön yleiskirje 17.5.1943: Inkerin suomensukuisen väestön siirto ja sijoitus Suomeen. Inkeriläisiä ja eestiläisiä eri leireillä. KA. Valpo II (AMP), XXV: 172 E, 7 a.

myös vuoden 1943 lopussa laaditusta maahan saapuneita inkeriläisiä koskevas-
ta tilannekatsauksesta.

On esiintynyt sängen suuria eroavaisuuksia leirien eri majoituspaikkoihin sijoitet-
ujen inkeriläisten suhteen. Niinpä jostakin kylästä tullut väki saattaa olla poliittisesti
jokseenkin välinpitämätöntä ja kansallisuusaatteesta tietämätöntä, mikä johtuu siitä,
että ovat köyhältä ja kehittymättömältä paikkakunnalta, jonne ei aatteelliset virtauk-
set ole sanottavasti vaikuttaneet, ja joilla ei bolsevikit ole terrorisoineet väestöä sa-
massa määrässä kuin joillakin toisilla paikkakunnilla. Toisista kylistä taas tulee vä-
keä, joka on henkisesti paljon vireämpää ja joiden keskuudessa on sekä hyvin suoma-
laismielisiä että myöskin selvästi kommunistisielisiä henkilöitä. Missä kolhoosi on
ollut varakas ja hyvin johdettu, siellä ei mieliala ole muodostunut niin kolhooseja
tuomitsevaksi kuin toisissa kylissä, joiden asukkaille kolhoosi ei aina ole voinut tarjo-
ta riittävästi leipäviljaakaan saatikka sitten muita tarvikkeita.⁵⁹⁹

Valtion Poliisin tarkastajan keskustellessa Lohjan leirin majoituspaikan van-
himman Kosemkinan seurakunnan Kirjamon kylässä syntyneen kalastaja Jo-
hannes Matinpoika Styfin kanssa, tämä kertoi omana käsityksenään vain noin
viidenneksen kotikylänsä asukkaista lähteneen kotoaan vapaa-ehtoisesti. Suu-
relle osalle oli hänen mukaansa ollut aivan yhdentekevää kuka hallitsisi Inke-
rissä, kunhan sai pitää kotinsa. "Kotiseutu omaisuusineen olisi arvokkaampi
kuin poliittinen vapaus."⁶⁰⁰

Tiukasta sensuurista huolimatta vuoden 1943 loppupuolella tiedostettiin,
ettei akselivaltojen hupenevilla joukoilla, Suomi mukaan lukien, tulisi olemaan
lopullisessa voimain mittelössä sanan sijaa. Suomeen siirretyn väestön kannalta
kävi yhä ilmeisemmäksi, että heidän osaltaan kyse tulisi olemaan väliaikaisesta
episodista. Leiriläisten keskuudessa puhuttiin jo yleisesti joutumisesta Neuvos-
toliiton alaisuuteen, joten kaikenlainen tavanomaista tiiviimpi yhteistyö suoma-
laisen osapuolen kanssa oli omiaan heittämään epäilyksen varjon sen harjoitta-
jan ylle, riippumatta siitä, oliko kyse poliittisista kannanotoista tai vain viatto-
masta kansanelämän kuvauksesta. Maahan tulleen siirtoväen kannalta tarkas-
teltuna pidättyväisyys suomalaisviranomaisia kohtaan oli siten ennen muuta
viisasta, olivat kysyjät sitten virkamiehiä tai tutkijoita; leirillä olijan näkökul-
masta he olivat samoja virallisen Suomen edustajia kaikki tyynni.

Erään Lapinlahden leirillä haastatellun sotilasvirkailija Paavo Kukko oli
kirjannut kertoneen asiasta seuraavin sanoin: "kun rintamilta nykyään näkyy
noin huonoja uutisia, niin pelätään meikäläisten keskuudessa bolseviikkien
voittavan sodan. Tällaisessa tapauksessa ryssä voisi sisällyttää rauhanehtoihin
sellaisenkin pykälän, että inkeriläiset on palautettava kotiseudulleen. On help-
po sitten arvata niitten kohtalo, jotka täällä ovat kertoneet poliittisista asioista."
Huolestuneimmat olivat pyytäneet suomalaisten vievän myös heidät muka-

⁵⁹⁹ Tilannekatsaus joulukuulta vuonna 1943. KA. Valpo II (AMP), XXV: 173 E 7, a 8.

⁶⁰⁰ Helmikuun 2. päivänä vuonna 1944 päivätty selonteko mielialoista Lohjan, Oitin ja
Lapinlahden leireillä sekä työpaikkoihinsa sijoitettujen inkeriläisten keskuudessa.
KA. Valpo II (AMP), XXV: 172 E, 7 a.

naan, jos he joutuisivat lähtemään maastaan ja luovuttamaan sen Neuvostoliitolle.⁶⁰¹

Epäluulon leimaaman ilmapiirin ilmenemismuotoja valaisee parhaiten Lohjan ja Oitin leireiltä vuonna 1943 laadittu raportti:

Kuulustelujen kannalta on viimekuukausina maahan siirretty väestö osoittanut selvää eroa aikaisempien kanssa. Nykyinen väestö on osoittanut suurempaa haluttomuutta kertoa kotiseutunsa poliittisista tapauksista kuin aikaisemmin saapunut. Sellaisista henkilöistä, jotka ovat jääneet Neuvostoliiton alueelle kerrotaan avomielisemmin, mutta leirillä mukana olevista tahi jo aikaisemmin saapuneista ei monikaan halua ilmoittaa mitään. Jotkut taas ovat kuulusteluissa koettaneet henkilökohtaisten vihjojen johdosta ilmoittaa sellaista, missä ei ole mitään perää. Keskustellessani sellaisten henkilöitten kanssa, joitten omaisia on poliittisista syistä vangittu tahi karkotettu, ovat toiset hyvin avomielisesti ja rehellisesti kertoneet vangitsemisen aiheuttajista ja perustelleet kertomustaan asiallisesti, mutta toiset taas ovat ylimalkaisesti ilmoittaneet, etteivät he ole tietoisia asioista, eivätkä he halua kaivaa esille vanhoja juttuja. Useinmitenkaan eivät nuoret halua puhua vanhempiaan kohdanneista kärsimyksistä, vaikka olisivat ilmeisesti niistä tietoisia. Tällaisiin vaikenemisiin on yleisimmin syynä pelko joutua esittämään syytöksensä ilmiantamansa henkilön saapuvilla ollessa, ja joutua täten vihattavaksi toisten silmissä, ja toiset taas ajattelevat ettei ole mitään aihetta käydä kaivelemaan vanhoja asioita vieraille ihmisille.⁶⁰²

Valpon arvioissa heimorakkaus näyttäytyy varsin realistisessa valossa. Ensimmäisesti sitä koettiin maahan saapuneiden inkeriläisten välillä. Suomalaiset koettiin vieraiksi isänniksi, joille ei ollut soveliaista kertoa ainakaan mitään sellaista, mikä aiheuttaisi hankaluuksia omille heimoveljille. Kysymys ei siis näiltä osin ollut siitä, kokivatko maahan tulleet inkeriläiset itsensä suomenheimoisiksi, suomalaismielisiksi tai vaikkapa bolsevikkeiksi. Kysymys oli pikemminkin siitä, että Suomeen kuljetetut inkeriläiset olivat itsessään tietyn poikkeuksellisen tilanteen tiukasti yhteen sitoma ryhmä, jonka sisällä tunnettiin keskinäistä lojalisuutta.

Kaiken kaikkiaan inkeriläisleireillä toimitettu maahan saapuneen väestön poliittisen luotettavuuden sekä heidän Suomen kansalaisuuden potentiaalisuuden arvioiminen näyttää luoneen inkeriläisten keskuuteen epäluuloa, joka heijastui myös kansanelämän tutkijoiden työhön. Kaikenlainen niskurointi, purnaaminen ja työstä kieltäytyminen tulkittiin helposti kommunistiin taipuvaisuudeksi. Jotain lähihistorian synnyttämän epäluulon voimasta kertoo sen säilyminen pitkälti toisen maailman sodan ylitse. Vuosina 1948–1955 Lundin yliopistossa suomen kielen lehtorina toimineen Pertti Virtarannan haastattelussa Boråsissa vuonna 1950 aunukselaisyntyistä Maria Kiriloffia murrenäytteiden nauhoitus sai äkkilopun epäluuloisten inkeriläismiesten marssiessa paikalle.

⁶⁰¹ Helmikuun 2. päivänä vuonna 1944 päivätty selonteko mielialoista Lohjan, Oitin ja Lapinlahden leireillä sekä työpaikkoihinsa sijoitettujen inkeriläisten keskuudessa. KA. Valpo II (AMP), XXV: 172 E, 7 a.

⁶⁰² Helmikuun 2. päivänä vuonna 1944 päivätty selonteko mielialoista Lohjan, Oitin ja Lapinlahden leireillä sekä työpaikkoihinsa sijoitettujen inkeriläisten keskuudessa. KA. Valpo II (AMP), XXV: 172 E, 7 a.

Heidän silmin nähtynä kyse oli ilmiselvästi Neuvostoliiton lähettämästä urkkijasta, joka vain silmän lumeeksi kyselee vanhoja asioita.⁶⁰³

Perääntymisvaiheessa myös Suomen armeijaa seuranneet itäkarjalaiset internoitiin leireille odottamaan valvontakomission määräämiä palautuksia Neuvostoliittoon. Tuona odotusaikana jatkettiin edelleen myös kielitieteellisiä tutkimuksia, ja jo aiemmin kerättyjä tietoja täydennettiin sotapakolaisten leireillä ainakin Kauhavalla ja Laihialla. Valvontakomission painostuksesta huolimatta osan pakolaisista onnistui välttää heihin kohdistetut viranomaistoimet: kuutamolahtelaisen pariskunnan Fedosja ja Trofim Jeulitosen onnistui loikata Ruotsiin. Myöhemmin he ilmaantuivat Virtarannan näköpiiriin Gävlessä – vihjeen tutkijalle tutusta pariskunnasta antoi eräs asekatkijä – ja taas keskeytyneitä tutkimuksia jatkettiin.⁶⁰⁴

Kasvotusten ”maattomaksi” joutuneen kansanosan epätietoisuutta pääsivät todistamaan myös tutkijat, jotka huomasivat haastateltaviensa puhehalujen entisestään hupenevan. Monet vaikenivat ja muutama vanha ihminen kertoi viime vuosina kohtaamiensa kärsimysten summana menettäneen muistinsa niin, ettei voinut mitään aiemmin vielä muistamaansa kertoa, vaikka olisi tahotonutkin. Heistäkin monet, jotka suostuivat haastateltaviksi, tuntuivat ajattelevan vain tästä vaivasta pikaisesti eroon pääsemistä. Sodan, miehityksen, pakolaisuuden kokeneiden ihmisten joukossa tutkijan kyselyt saatettiin toisinaan kokea jopa rienaavina. Tutkijan tiedusteluihin saatettiin vastata vain ”että ei tällaisena aikana sovi muistella entisiä iloja, nyt on itkun aika”.⁶⁰⁵ Sylvi Sääskelle kävi pian selväksi, että hänen kirjoihinsa joutumista pidettiin evakuoitujen keskuudessa erittäin arveluttavana. Tämän huomioiden hän pyrkiikin visusti välttämään kaikenlaisia inkeriläisten mielialoja koskevia tiedusteluja, jotka evakuoitujen parissa olisivat helposti rinnastuneet Valtion Poliisin suorittamiin tiedusteluihin. ”Se olisi voitu käsittää jonkinlaiseksi urkkimiseksi, eikä silloin olisi senkään vertaa ruvettu kertomaan vanhoista tavoista”, kirjoitti Sääski. Samasta syystä myös haastateltujen henkilötiedot piti tiedustella hyvin vaiivhaisesti.⁶⁰⁶

Ei ollut tavatonta, että perhekunnittain sijoitetuissa talouksissa perheen muisteluhaluiselle vanhukselle annettiin muiden perheenjäsenten suulla jyrkkäsävyyinen ukaasi, jonka nojalla häneltä evättiin kaikenlainen julkinen vanhojen asioiden muistelu. Aivan kakistelematta ei nuorison ohjeita kuitenkaan noudatettu: ”kerrankin vanha äiti ilmoitti milloin tytär ja poika ovat poissa, että voi tulla, mutta oli ehdottomasti tultava huomaamatta, sillä eihän hän uskaltanut mitään puhua, kun ne nuoret ovat sivulla aina pistämässä”, muisteli Sääski erästä haastateltavaansa.⁶⁰⁷ Vanhemman väen ollessa turvassa jälkipolvelta saa-

⁶⁰³ Virtaranta 1993, 42.

⁶⁰⁴ Yli-Paavola 2003, 192–193.

⁶⁰⁵ SKSKRA/ Sääski 1944: 4124–4449. Työkertomus Suomeen sijoitettujen inkeriläisten keskuudessa kesällä 1944 tehdyistä tutkimuksista.

⁶⁰⁶ SKSKRA/ Sääski 1944: 4124–4449. Työkertomus Suomeen sijoitettujen inkeriläisten keskuudessa kesällä 1944 tehdyistä tutkimuksista.

⁶⁰⁷ SKSKRA/ Sääski 1944: 4124–4449. Työkertomus Suomeen sijoitettujen inkeriläisten keskuudessa kesällä 1944 tehdyistä tutkimuksista.

tettiin silti asioista kertoa hyvinkin luottamuksellisesti, ja usein tunnettiin myös suoranaista tyytyväisyyttä siitä, että haastatellun elämäntaipaleesta ylipäänsä oltiin kiinnostuneita.

Etenkään uuden elämän syrjään kiinni pääsemisestä haaveilleen nuoreman polven keskuudessa ei tunnettu kovinkaan suurta mielenkiintoa isovanhempien perinnäistapojen vaalimista kohtaan. Ajankohtaista oli pikemminkin niiden häivyttäminen. Ajattelemattomat ihmiset olivat Suomessa toisinaan naureskelleet inkeriläisten puhetavalle ja oudoille tavoille. Yksin sekini, että inkeriläisten vanhoja tapoja käsitteleviä kirjoituksia julkaistiin lehdissä, saatettiin käsitellä pilkanteoksi niiden keskuudessa, jotka eivät erityisemmin tahtoneet leimautua entisaikain äänenkannattajiksi. Sääsken kertoman mukaan mitenkään erityisen alentavasti siirtoväkeä töihin palkanneiden työnantajien keskuudessa ei kuitenkaan suhtauduttu inkeriläisperinteen keruuseen, vaikka sitä toisinaan tehtiinkin jopa työaikana. Sääsken kokemuksen mukaan asia oli pikemminkin päinvastoin, sillä esimerkiksi Reposaaressa ja Pihlavassa paikallisten sahalaitosten johtajat olivat tehneet kaiken voitavansa järjestäessään tutkijan työolot mahdollisimman suotuisiksi.⁶⁰⁸

Kaikista pettymyksistä ja epäluulosta huolimatta oli kuitenkin sankoin joukoin myös heitä, joille Suomeen saapuminen todella tarkoitti toivoa paremmasta: heitä, jotka kuulusteluissa saattoivat iloissaan kertoa vihdoinkin päässeensä vapaaksi ”punaisesta painajaisesta ja alinomaisesta pelosta” ja heitä, joille ”kolhoosi kaikkine suruineen ja murheineen on jäänyt muistojen joukkoon”,⁶⁰⁹ ja jotka tutkijoiden iloksi yhä ”innostuivat yhdessä muistelemaan ja yrittämään parhaansa”.⁶¹⁰ Oloihinsa tyytyväisintä oli lähes poikkeuksetta vanhempi väki, jota oli sijoitettuna esimerkiksi Hyvinkään pienviljelijäneuvoajoapistolle järjestettyyn tilapäiseen vanhainkotiin. Etsivä Toivo Järvisen tammikuun lopulla vuonna 1944 tekemän tarkastusmatkan tuloksena kävi ilmi, että Hyvinkäällä asioiden nykytila tyydytti yhtä hyvin molempia osapuolia, niin vanhainkodin johtoa kuin sen asukkaita. Erityisenä kiitollisuuden aiheena vanhainkodin asukkaat mainitsivat heille järjestetyt asumukset sekä asianmukaisen hoidon, ja kertoipa joku tuolloin haastatelluista, ”että hän ei olisi millään uskonut, että Suomessa pidetään heistä niin hyvää huolta kuin nyt on tapahtunut”.⁶¹¹ Tätä tyytyväistä ikäihmisten joukkoa olivat useimmat kansatieteilijöiden työsäään käyttämät inkeriläiset. Heidän joukkoonsa kuului myös tuolloin Hyvinkään leirille sijoitettu 84-vuotias Maria Rinkinen, ”Madonna Ingrica”.

⁶⁰⁸ SKSKRA/ Sääski 1944: 4124-4449. Työkertomus Suomeen sijoitettujen inkeriläisten keskuudessa kesällä 1944 tehdyistä tutkimuksista.

⁶⁰⁹ Helmikuun 2. päivänä vuonna 1944 päivätty selonteko mielialoista Lohjan, Oitin ja Lapinlahden leireillä sekä työpaikkoihinsa sijoitettujen inkeriläisten keskuudessa. KA. Valpo II (AMP), XXV: 172 E, 7 a.

⁶¹⁰ SKSKRA/ Sääski 1944: 4124-4449. Työkertomus Suomeen sijoitettujen inkeriläisten keskuudessa kesällä 1944 tehdyistä tutkimuksista.

⁶¹¹ Helmikuun 1. päivänä vuonna 1944 päivätty raportti koskien käyntiä inkeriläisten vanhainkodissa Hyvinkäällä. KA. Valpo II (AMP), XXV: 173 E 7, a 8.

Kenties kaikkein kauneimman aikalaiskuvauksen suomenheimoisuuteen vakavasti suhtautuvien inkeriläisten tunnoista välittää Toini-Inkeri Kaukosen Hyvinkään leiriltä muistiin merkitsemä ”Inkeriläisten sotapakolaisten laulu”, jonka oli sepittänyt Venjoen Haikkolasta kotoisin ollut Katri Tikka yhdessä kohalotoveriensä kanssa juuri heidän Suomeen saapumisensa aikoihin.

1. Tervehtimme, Suomen kansa teitä kiitollisesti kun te kutsuite nyt tänne meitä onnettomia.	9. Pakkasessa lapsiraukat, vilust, näläs väristen, kyynel poskipäitä pitkin virri, jääksi hyytyen.
2. Inkeriläiset onnettomat, saivat paljon kärsiä, siksi Suomen heimo tunsii, meitä kohtaan sääliä.	10. Väsyneinä Eestin maahan vihdoinkin jo saavuttiin, josta niukka leipäpala supin kanssa annettiin.
3. Tykit tulta salamoivat, pommit maahan putosi, lapsiraukat kauhuissansa, Jeesustansa rukoili.	11. Eestin kansa kylmä, kolkko, säälimättä kohteli, suuret, pienet nälkäisinä piikkiaitaan vangitsi. (leireille)
4. Sota julma säälimättä ryösti meiltä kaikki pois, kulkuriksi täytyi joutuu, kuolla paremp ollut ois.	12. Sitten tarttui vielä tauti, sairaalahan saatettiin, vanhat, nuoret, pienokaiset, haudan lepoon laskettiin.
5. Perhekunnat eroitettut ovat kaikki omistaan, lapset eksyi vanhemmista, iäst, äitit toisistaan.	13. Minkätähden Herran täytyi näin kovasti kurittaa? Siksi, ettei kansa enää tunnustanut Jumalaa.
6. Kylät, viljat Stalin poltti, säälinyt ei mitäkään, leskiks, orvoiks paljon jätti, murheellisna itkemään.	14. Kadotuksen sieltä käänsi isä omat lapsensa, luokseen kutsui eksyneitä armossansa suudessa.
7. Turvatomiks vanhat saattoi mieron tietä kulkemaan, leivättä ja koditoinna talven kylmää kärsimään.	15. Toivomme, ett´ Suomen kansa Onnen uuden meille tois, muuten tuskiemme malja Yli reunan vuotaa vois.
8. Raskain mielin poistua täytyi kodin hellän helmasta, tykäläksi kävi matka, vieraal maalla kulkeissa.	16. Rukoilkaa, ett´sota pojat kerran Suomeen johdattais, että siellä ilomielin toisiamme kohdattais. ⁶¹²

Huomionarvoista tässä suomalaisille hyvin suopeassa lähimenneisyyden kertauksessa on se, että vaikka runoelma seuraakin pääpiirteissään maahan saapuneiden siirtymistä kotiseudultaan, ankeita leirioloja Virossa, nälänhätää, kulkutautiepidemioita ja kuolemaa, se jättää tahdikkaasti mainitsematta saksalaisen miehittäjän tämän kurjuuden aiheuttajana. Saksalaisten osuuden ankeista leirioloista saavat kantaakseen ”kylmat ja kolkot” virolaiset.

⁶¹² SKSKRA/Kaukonen 1964: 74–414, 390. Suomeen siirretyiltä inkeriläisiltä Hyvinkäällä vuonna 1943 muistiinmerkitty ”Inkeriläisten sotapakolaisten laulu”.

Inkeriläisten jäljissä kesällä 1944

Eräs viimeisimmistä toisen maailmansodan aikaisista suomensukuisen kansankulttuurin tutkimusponnistuksista saatettiin alulle niinkin myöhään kuin kesäkuun viimeisinä viikkoina vuonna 1944, kun toisen maailman sodan loppuhuipennuksen merkit olivat jo selvästi ilmassa. Tutkimuksen järjestelyt olivat poikkeukselliset, sillä alun alkaen miehitysalueelle suunnattu työ toteutettiin lopulta aivan toisaalla. Kollegojensa Sirkka Valjakan ja Helmi Helmisen tavoin Sylvi Sääski oli ehtinyt saada keväällä 1944 luvan harjoittaa tutkimuksia miehityksessä Itä-Karjalassa. Hänelle oli myönnetty Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran stipendi kahden ja puolen kuukauden ajaksi. Sääski laittautui matkaan suunnitelmien mukaisesti kesäkuun 16. päivänä, saadakseen kahden päivän kulltua Äänislinnassa kuulla tutkimuksien Itä-Karjalassa vallitsevassa tilanteessa käyneen kerta kaikkiaan mahdottomiksi. Tutkijan ei auttanut muu kuin hylätä suunnitelmansa ja palata Heinävedelle.

Heinävedelle oli sijoitettu inkeriläisiä maatöihin lähes joka kylään, ja niin Sääsken oli korvattava Itä-Karjalassa menetetyt tutkimusmahdollisuudet Suomeen sijoitetuilla inkeriläisillä. Jotain tämän kaltaista oli jo aiemmin osattu onnastella, sillä kuluneen vuoden keväällä olivat Sääsken mukaan olleet esillä myös vaihtoehtoiset tutkimukset Suomeen sijoitettujen inkeriläisten keskuudessa. Koska tutkimusta tukeneella Suomalaisen Kirjallisuuden Seuralla ei ollut asiaan huomauttamista, saatettiin samoilla varoilla tutkia yhtä hyvin myös Suomeen evakuoituja inkeriläisiä. Lähes tyhjästä polkaistu ja suuntansa muuttanut tutkimus onnistui olosuhteisiin nähden hyvin. Aiheen mukaisesti, pitäjittäin ja tiedonantajan lähtöseurakunnan mukaan järjestettyjä perinnetoisintoja kertyi yhteensä 2 000 liuskaa. Tutkija haastatteli tuona kesänä yhteensä 144:ää, 15 eri pitäjistä lähtöisin ollutta ja eri puolille maata sijoitettuna ollutta inkeriläistä. Alun alkaen Itä-Karjalassa tehtäväksi aiottuja tutkimuksia tehtiin lopulta kuudella eri paikkakunnalla aina Savosta Satakuntaan.

Tutkijan kannalta työskentely ”vanhassa Suomessa” osoittautui yllättäen lähes yhtä konstikkaaksi kuin työskentely miehityksellä alueella. Vaikka inkeriläisten sijoituspaikat olivat sinällään helposti selvitettävissä viranomaisten henkilökortistojen avulla, vaikeutena olivat jälleen kerran pitkät ja vaivalloiset välimatkat. Esimerkiksi vesistöjen pirstomalla Heinävedellä kyläkunnat sijaitsivat hajallaan laajalla alueella, ja usein sai tutkija tehdä matkaansa kylästä toiseen joko soutaen tai kävellen, sillä kaiken lisäksi tutkijan Itä-Karjalan matkalle mukaan ottama polkupyöräkin oli jäänyt Äänislinnaan. Varsinaisia haastateltavia vierailuissa 17 kylässä ei ollut usein muutamaa ihmistä enempää, sillä kaikesta uurastuksesta huolimatta tutkijan haaviin jäi Heinävedellä ainoastaan 42 haastateltua. Miehiä tästä joukosta oli vain kymmenen.⁶¹³

Heinäkuun puolessa välissä tutkijan matka suuntautui Varkauteen, jossa myös tiedettiin olevan sijoitettuna koko joukko inkeriläisiä. Kävi kuitenkin ilmi,

⁶¹³ SKSRA/ Sääski1944: 4124-4449. Työkertomus Suomeen sijoitettujen inkeriläisten keskuudessa kesällä 1944 tehdyistä tutkimuksista.

ettei tuosta joukosta ollut tutkimusten kannalta suurtakaan hyötyä. Enin osa heistä oli taustaltaan nuoria kaupunkilaisia, joilta ei kansanperinne enää sujunut isovanhempiensa tavoin ongelmitta. Samankaltaisia vaikeuksia ilmeni myöhemmin myös Kangaslamilla. Vaikka tutkijalla olikin tapana tehdä muistiinpanoja kaikista kansantietouteen kuuluvista elämän alueista, oli käynyt selväksi, ettei satuja tai arvoituksia enää kannattanut tiedustella. Useimmat haastateltavista olivat kansakoulunkäyneitä ihmisiä, jotka olivat jo jonkin aikaa lukeeet satunsa kirjoista.

Inkeriläistutkimukset Savossa eivät silti valuneet tyhjiin, sillä Leppävirran kunnalliskodista sentään vielä löytyi vanhan kansanperinteen tuntijoita. Parempaa oli kuitenkin odotettavissa. Porin edustalle, Reposaareen, oli sijoitettu melkoinen joukko siirtoväkeä, josta suurin osa osoittautui Soikkolan pitäjältä lähtöisin olleiksi kreikkalaiskatolisiksi inkeroisiksi. Haastattelut tämän kreikkalaiskatolisen siirtoväen keskuudessa osoittautuivat kaikin puolin antoisiksi, sillä elokuun alkupuolella Reposaaressa vietetyn viikon aikana tutkijan kontti karttui niin kalevalamittaisesta kansanrunoudesta kuin muustakin vanhemmasta kansantietoudesta. Samasta lähteestä saattoi ammentamista jatkaa myös lähitienoilla Pihlavassa. Reposaaressa inkeriläisten tavoin useat heistä hankkivat elantonsa paikallisella sahalaitoksella. Pihlavassa vietetyn viikon jälkeen Porin seudun inkeriläisistä haastattelemana olivat enää jäljellä maaseurakunnan kunnalliskotiin sijoitetut vanhukset, joista useimmat olivat kuitenkin jo niin heikkokuntoisia, ettei haastatteluja voitu tehdä. Sääsken osalta jatkosodan aikaiset tieteelliset ponnistelut päättyivät lopulta Konnevedelle sijoitettujen inkeriläisten haastatteluihin syyskuun 2. päivänä 1944.⁶¹⁴ Päivää aiemmin tasavallan presidentti Carl Gustav Mannerheim oli esittänyt sähköitse Josif Stalinille aselepoa.

⁶¹⁴ SKSKRA/Sääski 1944: 4124–4449. Työkertomus Suomeen sijoitettujen inkeriläisten keskuudessa kesällä 1944 tehdyistä tutkimuksista.

8 SOTAVANGIT KANSALLISEN TIETEEN PALVELUKSESSA

Aseistariisutut soturit Suomessa

Tilastointitavasta riippuen jatkosodan aikaisten sotatoimien yhteydessä suomalaisten joukkojen vangiksi jäi noin 64 000 neuvostosotilasta. Heistä valtaosa, 56 000 henkeä, jäi vangiksi ensimmäisen sotavuoden aikana. Talvisotaan verrattuna sotavankien lukumäärä oli moninkertainen. Sotavankien ylläpidosta ja hallinnosta vastasi Päämaja, mutta käytännön toteutus oli kuitenkin annettu kotijoukkojen esikunnan tehtäväksi. Sodan kuluessa hallinnollista rakennetta uusittiin lukuisia kertoja. Periaatteellisina vankienkäsittelyn ohjenuorina pyrittiin noudattamaan Haagin vuoden 1907 ja Geneven vuoden 1929 sotavankien käsittelyä koskevia kansainvälisiä sitoumuksia, joista tosin Geneven sopimusta Suomi ei ollut ratifioinut. Sopimukset kuitenkin loivat sodan osapuolia sitovan moraalisen velvoitteen varsinkin kansainvälisen yhteisön silmissä. Sodan päätyttyä Neuvostoliittoon palautettiin 44 000 miestä. Sotavangeista siis lähes kolmasosa oli saanut surmansa vangitsemisaikana.⁶¹⁵ Valtaosa surmansa saaneista menehtyi jo sodan alkuvaiheessa ravitsemus- ja sairaanhoitotilanteen ollessa keuhnoimmillaan. Elintarviketilanne oli sodan odottamattoman viivästymisen seurauksena erityisen huono koko maassa ja poikkeuksellisen huonoksi se muodostui sotavankien keskuudessa. Puutetta kärsivässä maassa vihollisten ylläpidolle ei sympatiaa juuri riittänyt. Sopii vain muistaa, mihin sävyyn esimerkiksi maisteri Helminen kirjoitti syksyllä 1941 Repolan tukikohdan ryssistä, jotka lemullaan karkottivat tutkijan kylän parhaista asumuksista ja surutta polttivat kolmeakin myrskylyhtyä yhdessä pirtissä, kun suomalaiset sen sijaan saivat samaan aikaan värjötellä pimeässä.⁶¹⁶

Sotavankien ylläpidosta vääjäämättä aiheutuneiden kulujen vuoksi sotavangeista pyrittiin myös hyötymään. Kansainvälisten sopimusten mukaisesti

⁶¹⁵ Manninen 1994, 281.

⁶¹⁶ SKM: KTKKA 957/Helminen 7.11.1941.

sotavankeja ei saanut käyttää sotatoimiin liittyvissä työtehtävissä, joten suuri osa vangeilla teetetyistä töistä tehtiin kotirintamalla, jonne sodan kuluessa erilaisia työleirejä perustettiin kaikkiaan 32 kappaletta.⁶¹⁷ Sotavangeista suuri osa toimi maatalous- tai metsätöissä, joista varsinkin edellä mainitut olivat vankien suosiossa tarjoten helpotusta ruokapulaan ja antaen toisaalta mahdollisuuden ”normaalimpaan” siviilielämään. Sotavankeja käytettiin laajalti myös teollisuuden palveluksessa sekä satama- ja rautatien rakennustöissä.

Aivan oman episodinsa viholliselta saadun inhimillisen resurssin hyödyntämisessä muodostaa kuitenkin sotavankien hyödyntäminen tieteellisen tutkimustyön välineenä. Aikalaistutkijoiden tekemiä selvityksiä tästä episodista on tarjolla äärimmäisen niukasti. Siitäkin huolimatta sotavangit ovat jättäneet ainakin sen verran hajanaisia jälkiään myös tieteellisiin lähteisiin, että niitä seuraten on yhä mahdollista hahmotella sitä asiakokonaisuutta, jonka Suomessa tehdyt sotavankitutkimukset toisen maailmansodan aikana muodostavat. Tässä käytetyt dokumentit koostuvat pääosin Suomalais-ugrilaisen Seuran toimintaa koskevasta arkistoaineuksesta, joka ei tältä osin ole aiemmin ollut tutkimuksen käytettävissä. Kokoelma sisältää hajanaisen otoksen pääasiassa tutkijoiden ja tieteellisen seuran välisiä tiedonantoja ja kirjeitä. Lisäksi joitakin harvoja, mutta sitäkin oleellisempia aihetta sivuavia asiakirjalähteitä on löydettävissä Opetusministeriön arkistokokoelmasta. Kokonaisuuden hahmottamisen kannalta yhdeksi antoisimmista lähteistä on käytännössä osoittautunut Sota-arkiston sotavankien hallinnointia ja niiden käytännön järjestelyjä järjestäneiden tahojen keskinäinen kirjeenvaihto. Aikalaistutkijoista Jyväskylän kasvatustieteiden korkeakoulun suomen kielen professori Aarni Penttilä (1899–1971) on Kotikielen Seuran aikakauskirja *Virittäjän* (1942) artikkelissa ”Suomenheimoiset sotavangit kielen oppaina” myös harvinaislaatuisella tavalla selvittänyt työskentelyään sotavankileirillä. Merkittävä, lähinnä tutkimusolosuhteita kuvaileva lähdemateriaalin osa muodostuu Suomalais-ugrilaisen Seuran esimiehen professori Artturi Kanniston ja vankileireillä työskennelleiden tutkijoiden välisestä kirjeenvaihdosta, jota on ollut saatavilla niin tutkimuksien valmistelun kuin varsinaisen toteutuksenkin ajalta.

Syy tutkijoiden omakohtaisten arvioiden niukkuuteen piilee siinä tumman puhuvassa varjossa, joka lankeaa kaiken toisen maailmansodan aikaisen vanki- ja internointileireillä tehdyn tutkimustyön ylle. Sotavankien parissa työskennelleiden, ja varsinkin niiden koordinointiin osallistuneiden tiedemies-ten voi hyvin uskoa vaienneen myös siitä syystä, että kovin intomielinen osallisuus tämän kaltaisissa hankkeissa olisi asianomaisten uran aktiiviaikana saattanut näyttää toiminnan sotavankien parissa epäedullisessa valossa. Tuskin muutoin olisi näin laajamittaiseksi ja järjestäytyneeksi osoittautunutta akateemista voimanponnistusta myöhemmässä tutkimuksessa lähes tyystin sivuutettu. Oppihistoriallisissa kuvauksissa asia on mainittu lähinnä kursorisesti. Muun muassa karelianismia ja ylipäänsä Karjalaan suuntautunutta suomalaiskansallista liikehdintää vuosikymmenien ajan perinpohjaisesti selvittänyt Hannes Sihvo kuittaa koko hankkeen teoksessaan *Karjalan löytäjät* (1969) muutamalla rivillä.

⁶¹⁷ Syrjämäki 2000, 16.

Epäilemättä etnisen vähemmistön perinteen tallennus, sen tutkimuskohteen ollessa tutkijoidensa vankina, kuulostaa nykykatsannossa irvokkaalta eikä mistään tasavertaisesta tai edes jollain tapaa reflektiivisestä tutkimusotteesta ole tässä yhteydessä muutoinkaan syytä puhua. Keskustelua siitä, halusiko tutkimuksen kohde ylipäänsä tulla tutkituksi, puhumattakaan diskurssin tuottajan ylivallasta rakentaa lausumistaan tosia, ei tunnettu. 1940-luvun tieteenharjoittajille tutkimuseettiset kysymykset olivat käytännössä tuntemattomia. Niiden loistaminen poissaolollaan perustuu yksinkertaisesti tuon kaltaisten pohdintojen ajankohtaistumiseen vasta vuosikymmeniä myöhemmin.

Kokonaisuudessaan sotavangit ovat silti viime vuosina olleet laajalti tutkimuksen kohteena. Ihmisoikeuksien valossa aihetta on tarkastellut Raija Hanski tutkimuksessaan *Behandlingen av krigsfångar under vinter- och fortsättningskriget: en folkrättslig studie* (1990), sekä Jukka Linstedt sotavankien kuolemantuomioihin keskittyneessä väitöskirjatyössään *Kuolemaan tuomitut: kuolemanrangaistukset Suomessa toisen maailmansodan aikana* (1999). Tutkijoiden lisäksi sotakirjailijana tunnetuksi tullut Eino Pietola on tehnyt lukevalle yleisölle selkoa suomalaisesta sotavankikysymyksestä hämmentäen samalla virallista lähihistoriantutkimusta sen vakiintuneiden tulkintatapojen ulkopuolelta tullessa kannanottona teoksessaan *Sotavangit Suomessa 1941–1944* (1987). Erityisen viireää sotavankitutkimus on ollut 1990-luvun puolivälistä lähtien Jyväskylän yliopistossa. Käsitellyksi on tullut muiden muassa etuoikeutettujen upseerisotavankien asema Juha Kujansuun pro gradu -työssä *Upseerisotavangit: neuvostoupseerit Köyliön upseerisotavankileirissä 1941–1944* (1995) sekä saman tekijän puna-armeijan upseerien ja Köyliön varavankilan turvasäilössä olevien välisiä suhteita kuvaava lisensiaatintyö *Kenraalikoppi ja sikalaryssät: jatkosodan politrukki- ja upseerisotavangit* (1999). Erityisen kurinpidon kohteeksi joutuneiden sotavankien kohtelua on tarkastellut Petteri Syrjämäki pro gradu -työssään *Kootaan kaikki hulligaaniaines venäläisistä sotavangeista: sotavankileiri 24 eli kurileiri 1942–1944* (2000). Naissotavankien asemasta ja olosuhteista on tehnyt selkoa Tarja Sairila opinnäytetyössä *Hurjapäitä raivottaria: neuvostoliittolaiset sotavankinaiset Suomen sotavankileireillä vuosina 1941–1944* (2002). Hyvän kokonaiskuvan Jyväskylän yliopistossa viime vuosina tehdystä sotavankitutkimuksesta saa artikkelikokoelmasta *Vihollisen armoilla* (2004).

Suunnitelmat sotavankitutkimuksista

Kuten jo aiemmin on käynyt selväksi, tieteelliset tutkimukset miehitysalueella oli laukaistu liikkeelle opetusministeriön asettaman toimikunnan lähestyttyä Karjalasta ja karjalaisen kansankulttuurin tutkimuksesta kiinnostuneita tieteellisiä seuroja. Aloitteen saatuaan tieteelliset seurat jättivät tarpeellisiksi harkitsemistaan tutkimuksista esityksen, jossa niiden toiminta sekä niiden väliset työalat oli jo pääpiirteissään määritelty. Suunnitelma tuli muodostamaan rungon miehitysalueella tehtävälle humanististen tieteiden tutkimustyölle. Suomalais-ugrilaisen Seuran toimeksi suunnitelmassa oli esitetty keskittymistä erityi-

sesti kaukaisempien suomalais-ugrilaisen kielten tutkimukseen Suomessa olleiden sotavankien keskuudessa.

Sotavankikysymystä tarkemmin pohdittaessa oli käynyt ilmeiseksi, että sotavangeista saattaisivat hyötyä myös muut kuin kielitieteilijät. Niinpä keväällä 1942 perustettiin Suomalais-ugrilaisen Seuran aloitteesta entistä laajalaisempi toimikunta, jonka tehtävänä oli suunnitella sotavankien parissa tehtävän tutkimuksen käytännön toteutus sen tarjoamien mahdollisuuksien koko laajuudessa. Toimeenpanevan toimikunnan muodostivat professori Osvald Renkonen Suomalaisen Tiedeakatemian edustajana, dosentti Niilo Pesonen Suomalaisen lääkäriseura Duodecimin edustajana, dosentti A. O. Väisänen Kalevalaseuran edustajana, professori Albert Hämäläinen kansatieteellisten tutkimusten edustajana sekä professorit Artturi Kannisto ja G. J. Ramstedt, dosentti T. E. Uotila ja tohtori Lauri Posti Suomalais-ugrilaisen Seuran edustajina. Aloitteen tehneen seuran puolesta toimikunnassa puhetta johti professori Kannisto tohtori Postin hoitaessa hankkeen käytännön toimia sihteerin vakanssilla.⁶¹⁸

Tutkimusten järjestelyssä erityisiä voimahahmoja olivat toimikunnan puheenjohtaja, professori Artturi Kannisto sekä toimikunnan sihteeri, tohtori Lauri Posti. Kansatieteilijä Kustaa Vilkonan tavoin kielitieteilijä Lauri Posti (1908–1988) työskenteli Valtion Tiedotuslaitoksen palveluksessa, josta sotatilalain nojalla oli tullut suvereeni valtakunnan tiedonvälityksen, propagandan ja sensuurin hallitsija. Valvonnan ohella se hankki aktiivisesti arkaluontoista ja salassa pidettäväksi arvioitua tietoa ylimmän valtiojohtoon käyttöön. Aktiivinen toiminta sotavankitutkimuksien yhteydessä ei kuitenkaan mitenkään varjostanut Postin myöhempää tieteellistä uraa. Sodan päätyttyä hänet nimitettiin suomalaisen filologian apulaisprofessoriksi ja myöhemmin Itämeren suomalaisten kielten professoriksi. Helsingin yliopiston historiallis-kielitieteellisen osaston dekaanina tohtori Posti työskenteli aina 1980-luvulle asti. Toisen maailmansodan jälkeen laskeutunut rautaesirippu ei myöskään sulkenut itämeren suomalaisten kielten tutkijan yhteyksiä rajan taakse, sillä 1960- ja 1970-luvuilla tohtori Posti työskenteli ensin Suomen ja Neuvostoliiton välisen kulttuurivaihtokomitean ja sittemmin Neuvostoliittoinstituutin neuvottelukunnan puheenjohtajana. Vuonna 1975 hän ehti olla hetken aikaa myös opetusministerinä.⁶¹⁹

Opetusministeriölle esitetyssä sotavankitutkimuksia koskevassa työsuunnitelmassa toiminta jakaantui pitkälti sen laatimiseen osallistuneiden tieteellisten seurojen omien intressien mukaisesti, siten, että suurimmat toiveet lankesivat kielitieteellisen keruutyön osalle. Tärkeimmälle sijalle kohosivat suomalais-ugrilaisia kansoja koskevat tutkimukset. Samalla huomioitiin myös näiden kansojen naapureina eläneet etäisemmät kansallisuudet, joiden tutkimusta oli jo aikaisemmin harjoitettu menestyksellä vastaavan kaltaisissa olosuhteissa. Näiden ohessa odotuksia kohdistui kansatieteen, kansanrunouden sekä sosiologian työaloille. Suomalais-ugrilaisen Seuran tarkoituksena oli lähettää yhteensä toistakymmentä stipendiaattia keräämään näytteitä suomalais-ugrilaisista ja eräistä

⁶¹⁸ Sotavankitutkimuksia valmisteleavan toimikunnan kirjelmä Opetusministeriölle 21.5.1942. KA. Opetusministeriön arkistokokoelma.

⁶¹⁹ Suhonen 1988, 253–260.

muista tutkimukselle tärkeistä kielistä. Tutkimuksia alustavasti hahmoteltaessa esille nostettiin ainakin professorit G. J. Ramstedt, Paavo Ravila ja Gustav Schmidt, dosentit Erkki Itkonen, T. Lehtisalo ja T. E. Uotila, sekä mahdollisesti vielä koko joukko muita vielä erittelemättömiä seuran jäseniä.⁶²⁰ Kielitieteellisen työn yhteyteen kytkettiin myös kansanrunousaineiston keruu. Kansatieteelliset tutkimukset oli sen sijaan tarkoitus suorittaa suomalais-ugrilaisen kansatieteen professorin Albert Hämäläisen johdolla, muutaman hänen oppilaansa avustuksella. Sosiologian piiriin kuuluvista tutkimuksista tulisi vastaamaan professori Uuno Harva. Suomalais-ugrilaisten kansojen kansansävelmien keruusta ja tallennuksesta parlografilieriöille, sekä niiden vertailevasta tutkimuksesta suhteessa heidän naapureinaan asuviin kansoihin huolehtisi Kalevalaseuran edustaja dosentti A. O. Väisänen yhdessä maisteri A. M. Nurmisen kanssa.⁶²¹

Käytännöllisistä syistä toimikunta ehdotti tutkittavaksi aiottujen suomalais-ugrilaisten sotavankien keruuta erityiseen tutkimustarkoitukseen suunniteltuun leiriin.⁶²² Leirihankkeen tiimoilta sotavankitutkimuksia järjestelleen toimikunnan puheenjohtaja Kannisto sekä sihteeri Posti kääntyivät kesäkuun alussa vuonna 1942 Yleisesikunnan puoleen. Kirjelmässä he esittelevät tutkimusleirialoitteen ohessa varsin laajasti niitä näkökohtia, minkä vuoksi tieteellinen työskentely sotavankien parissa ylipäänsä vaati erityishuomiota sekä viranomaisten suopeutta osakseen. ”Toimikunta on pitänyt erittäin tärkeänä, että sotavankien tarjoamaa tutkimusmahdollisuutta ensi tilassa käytettäisiin hyväksi. Nyt on mahdollista nopeasti ja vähäisin kustannuksin suorittaa runsaasti sellaista tutkimustyötä, jonka suorittaminen myöhemmin itse paikalla tulisi vaatimaan paljon enemmän aikaa ja paljon suurempia kustannuksia, puhumattaakaan siitä, ettei ole mitään tietoa, milloinka eräiden kaukaisempien kansojen asuma-alueille on mahdollista tutkijain päästä.”⁶²³ Sotavankitutkimuksia valmistellut toimikunta kiinnitti Yleisesikunnan huomion myös siihen käytännön seikkaan, että ”paitsi tieteelliselle tutkimukselle koituvaa etua olisi tällaisesta ilmeistä hyötyä monessa muussakin suhteessa, kuten esimerkiksi valistus- ja propagandatoiminnassa”.⁶²⁴ Varsinaisen sotavankien tutkimusleirin tarpeellisuutta sen sijaan perusteltiin seuraavin sanoin:

Kaikkia näitä töitä haittaa suuresti se, että eri suomensukuisten kansojen edustajat ovat hajallaan eri sotavankileireillä. Tutkijat joutuvat näin ollen käyttämään suuren osan ajastaan hankaliin ja aikaa vieviin matkoihin. Paljon paremmat mahdollisuudet

⁶²⁰ Sotavankitutkimuksia valmistelevalle toimikunnan kirjelmä Opetusministeriölle 21.5.1942. KA. Opetusministeriön arkistokokoelma.

⁶²¹ Sotavankitutkimuksia valmistelevalle toimikunnan kirjelmä Opetusministeriölle 21.5.1942. KA. Opetusministeriön arkistokokoelma.

⁶²² Sotavankitutkimuksia valmistelevalle toimikunnan kirjelmä Opetusministeriölle 21.5.1942. KA. Opetusministeriön arkistokokoelma.

⁶²³ Sotavankitutkimuksia valmistelleen toimikunnan puheenjohtajan Artturi Kanniston ja sihteerin Lauri Postin Yleisesikuntaan 3.6.1942. osoittama kirjelmä. SA.

⁶²⁴ Sotavankitutkimuksia valmistelleen toimikunnan puheenjohtajan Artturi Kanniston ja sihteerin Lauri Postin Yleisesikuntaan 3.6.1942. osoittama kirjelmä. SA.

tutkimusten suorittamiseen tarjoutuisivat, jos kaikki suomalais-ugrilaisiin kansoihin kuuluvat sotavangit (syrjäänit, voťakit, tseremissit, mordvalaiset, lappalaiset, vepsäläiset, vatjalaiset, itäkarjalaiset, ja inkeriläiset sekä mikäli edustajia löytyisi, myöskin ostjakit ja voguulit ynnä samojedit) voitaisiin koota yhteen sotavankileiriin. Tällainen suomensukuisten sotavankien yhteisleiri, joka kernaasti saisi olla lähellä Helsinkiä, olisi tutkijoiden työskentelyn kannalta erittäin edullinen. Esimerkiksi antropologisten mittausten suorittaminen olisi tällöin hyvin helppoa. Edelleen olisi tälle leirille mahdollisuus saada sopivia tulkkeja niitä tiedemiehiä varten, jotka eivät tarpeellisessa määrässä osaa venäjää. Niinikään olisi eri alojen tutkijoilla, kuten kansatieteilijöillä ja sävelmien kerääjillä, mahdollisuus saada samalla leirillä tutkimuksia harjoittavien eri kielten spesialistien apua, joka useissa tapauksissa on aivan välttämätöntä.⁶²⁵

Yrityksistä huolimatta toiveet suomalais-ugrilaisen sotavankien tutkimusleirin perustamisesta raukesivat everstiluutnantti Pöyhösen ilmaistessa kielteisen kantansa aietta kohtaan.⁶²⁶ Kesäkuussa vuonna 1942 Suomalais-ugrilaisen seuran sihteeri Posti kirjoitti professori Kannistolle Kuhmoisiin esittäneensä sotavankiasioita hallinnoiville viranomaisille asian käytännölliseksi ratkaisumahdollisuudeksi edes jonkinlaisen erikoiskuulusteluosaston perustamista.

Osastoni ehdotuksesta ovat sotavankien hallintoviranomaiset perustaneet Mustioon tieteellisen ja talouselämän aloilla ansioituneiden sotavankien erikoiskuulusteluosaston, jossa on mm. tyydyttävät kirjallisen työskentelyn mahdollisuudet. Tähän erikoisosastoon voidaan sijoittaa yhtäaikaan 30–40 sotavankia. Mainittuun erikoisosastoon voitaisiin käsitykseni mukaan siirtää myös rajoitettu määrä Teidän tarvitsemiinne sotavankeja, siksi ajaksi, kun tutkimustyö heidän osaltaan on käynnissä ja sen jälkeen suorittaa uusi vaihto. Tutkimusobjekteiksi sopivien sotavankien ennakkovalintaa voitaisiin suorittaa siten, että osastoni sotavankileireissä toimivat kuulustelijat tekisivät ehdotuksen Teidän laatimienne ohjeiden perusteella valittavista sotavangeista, jotka asianmukaisessa järjestyksessä siirrettäisiin Mustion sotavankileirille. Kuulustelutyömme tarkastaja majuri Albert Hämäläinen voinee myös antaa tehokasta apuaan sopivien sotavankien valitsemisessa ja tutkimuksen järjestelyssä, koska hän tekee tarkastusmatkoja sotavankileireille ja on myös Mustion sotavankien erikoisosaston kuulustelutyön johtaja. Edellä esitetyn ehdotuksen olen tehnyt siltä varalta, että sotavankien hallintoviranomaiset eivät katso voivansa perustaa suomalais-ugrilaisia kansoja varten erikoisleiriä. Tämän kirjeen sisällön olen saattanut myös sotavankien hallintoviranomaisien tietoon.⁶²⁷

Ehdotus johti tulokseen. 17. kesäkuuta 1942 Päämajan järjestelyosastolta tuli vastaus, jossa todettiin, että vaikka uuden sotavankileirin perustamiseen ja suomalais-ugrilaisien sotavankien siihen siirtämiseen ei nykyoloissa ollutkaan mahdollisuutta, saatettiin tällaisia vankeja kuitenkin ryhmittäin lähettää Mustiossa sijaitsevaan tieteen ja talouselämän oloissa ansioituneiden sotavankien erikoiskuulusteluosastoon, ”mikäli heitä halutaan tarkemmin tutkia tai kuulustella, ja mikäli kulkutautien leviämisen vaara taikka muut tärkeät syyt eivät ole esteenä vankien siirtämiseen paikasta toiseen”. Tarkemmat esitykset vankien siirroista tuli Järjestelyosaston päällikön eversti Malmin ja Sotavankitoimiston

⁶²⁵ Sotavankitutkimuksia valmistelleen toimikunnan puheenjohtajan Artturi Kanniston ja sihteerin Lauri Postin Yleisesikuntaan 3.6.1942. osoittama kirjelmä. SA.

⁶²⁶ Everstiluutnantti Y. Pöyhösen sotavankitutkimuksia valmistelleen toimikunnan sihteerin Lauri Postille 7.6.1942. osoittama vastauskirje. SA.

⁶²⁷ Sotavankitutkimuksia valmistelleen toimikunnan sihteerin Lauri Postin kirje puheenjohtaja Artturi Kannistolle 18.6.1942. Suomalais-ugrilaisen Seuran arkistokokoelma.

päällikön kapteeni Vähälän mukaan osoittaa suoraan Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimiston päällikölle kapteeni E. Erkolle Helsinkiin.⁶²⁸

Samaan aikaan olivat asiat edenneet suotuisasti myös hankkeen rahoituspuolella. Sotavankitutkimusten saralla avautuneiden mahdollisuuksien akuuttiin luonteeseen vedoten toimikunta oli anonut hankkeelleen opetusministeriöltä 100 000 markan avustuksen myöntämistä raha-arpajaisten voittovaroista, siten että ne ensin luovutettaisiin Suomalais-ugrilaisen seuran hoitoon, joka sen jälkeen jakaisi tutkimustöille myönnettyt varat toimikunnan suunnitelmien mukaisesti.⁶²⁹ Saatuaan vielä yksityiskohtaisemmin perehtyä suunnitelmiin varoja anoneen toimikunnan puheenjohtajan, ja samalla lausunnon antavan lautakunnan jäsenen professori Kanniston välityksellä, Tieteellinen Keskuslautakunta ilmoitti yhtyvänsä siihen ajatukseen, jonka mukaan ”tarjona olevaa harvinaista tilaisuutta on syytä käyttää hyväksi mahdollisimman tarkoin” esittäen samalla hankkeelle anotun määrärahan myöntämistä lyhentämättömänä.⁶³⁰ Päätöksen kanssa ei liikoja vitkasteltu, sillä kesäkuun 15. päivänä opetusministeri Antti Kukkonen antoi Valtionkonttorille määräyksen suunnitelmien mukaisen määrärahan myöntämisestä Suomalais-ugrilaisen Seuran käyttöön.⁶³¹

Suomen suvun parissa työskenteleville tieteentekijöille asema hallinnollisesti korkealla tasolla ymmärrystä nauttivana Neuvostoliiton kansallisuuksien portinvartijana oli kiistatta antoisa. Aitiopaikan tutkijoita kiinnostavien haasteltavien hankinnassa takasi tiedemiesten asema osana miehityshallintoa. Muun muassa suomalais-ugrilaisen kansatieteen professori majuri Albert Hämäläinen oli sotavankien kuulustelutyön tarkastaja ja Mustion sotavankien erikoisosaston kuulustelutyön johtaja. Tästä syystä arveltiin, että hän toimensa puolesta kykenisi antamaan apua tutkimuksen kannalta sopivien sotavankien valikoimisessa.⁶³² Ennakkotietoja sopivista sotavangeista tihkui siten heistä kiinnostuneiden tutkijoiden korviin. Keväällä 1942 esitettiin Suomalais-ugrilaisen Seuran kokouksessa sotavanki Krašennikovin laatima selostus samojedien kansallisesta alueesta.⁶³³

Tieteellisissä seuroissa oltiin niin ikään ennakolta tietoisia siitä, etteivät sotavankileirejä miehittäneet yksinomaan heimosukulaiset, vaan kokonainen vähemmistökansallisuuksien kirjo. Koska toimikunnan arvion mukaan lähes kaikki 170 Neuvosto-Venäjän alueella elävää kansallisuutta oli vankileireillä

⁶²⁸ Päämajan järjestelyosaston vastauskirjelmä koskien sotavankien käytöstä tieteellisissä tutkimuksissa tehtyä aloitetta. SA.

⁶²⁹ Sotavankitutkimuksia valmistelevan toimikunnan kirjelmä Opetusministeriölle 21.5.1942. KA. Opetusministeriön arkistokokoelma.

⁶³⁰ Tieteellisen Keskuslautakunnan lausuntokirjelmä Opetusministeriölle 26.5.1942. KA. Opetusministeriön arkistokokoelma.

⁶³¹ Opetusministeriön päätöskirjelmä valtionkonttorille 15.6.1942. KA. Opetusministeriön arkistokokoelma.

⁶³² Everstiluutnantti Y. Pöyhösen sotavankitutkimuksia valmistelleen toimikunnan sihteeri Lauri Postille 7.6.1942. osoittama vastauskirje. SA.

⁶³³ Pöytäkirjat Suomalais-ugrilaisen Seuran johtokunnan kokouksista 21.3. ja 18.4.1942. Suomalais-ugrilaisen Seuran toiminta-arkisto.

edustettuna,⁶³⁴ tulisi tilanne ennen muuta koitumaan niiden tutkijoiden hyödyksi, joiden pääasiallinen kiinnostus kohdistui myös muihin kuin suomalais-ugrilaisiin kieliin. Eräs heistä oli professori Gustav Schmidt, joka oli keskittynyt eräiden vähemmän tunnettujen kaukasialaisten kielten tutkimuksiin.⁶³⁵ Hänen tieteellisen työnsä tuloksista on toisen maailman sodan jälkeen julkaistu tutkielmat *Lautgeschichtliche Fragen der tschetschenischen Gruppe der kaukasischen Sprachen* (1947) sekä *Abchasische Lehnwortstudien* (1950). Suomalaisten kannalta professori Schmidt oli monella tapaa merkittävä tiedemies, sillä hänen käsiensä lävitse levisi saksalaiselle kielialueelle myös suomalaista kauno- ja tiedekirjallisuutta. Hänen kääntämiään olivat 1920-luvulla muun muassa *Seitsemän veljestä* (1921) sekä Maria Jotunin *Arkielämää* (1923), ja ajan tieteellisistä näytöistä niin Jalmari Jaakkolan *Suomen historian ääriäivät* (1942) kuin kansatieteilijä U. T. Sieliuksen *Kalastus ja pyynti Suomessa* (1934).

Suomalais-ugrilaisen Seuran sotavankitutkimussuunnitelman perusteena käyttämän sotavankitoimiston tilastotiedon perusteella leireillä oli kesäkuussa 1942 Seuran tutkimusintressien mukaisia kansallisuuksia edustettuina seuraavasti:

mordvalaisia 430
 tšeremissejä 120
 votjakkeja 86
 syrjäänejä 130
 lappalaisia 1
 ostjakkeja 3
 voguuleja -
 vatjalaisia -
 vepsäläisiä 101.

Lisäksi Viipurista kerrottiin löytyvän yksi erityisesti maisteri Lehtisalons tutkimusalaan kuuluva ostjakkisamojedi, sekä professori Gustav Schmidtin tiedustelmaa darguja; heistä kolme Viipurissa ja yksi Lappeenrannassa.⁶³⁶

Toimikunnan saamat kansallisuustiedot eivät kuitenkaan täysin tyydyttäneet tutkijoiden tarpeita, sillä kävi ilmi, että tutkimustyön kannalta kotijoukkojen alaisissa sotavankileireissä ei sittenkään näyttänyt olevan edustettuina kaikkein halutuimpia kansallisuuksia. Koska tiedossa oli, etteivät kaikki sotavangit muutoinkaan olleet ainoastaan kotijoukkojen hallinnoimilla vankileireillä, vaan heitä oli myös eri sotatoimiyksiköiden palveluksessa, katsottiin aiheelliseksi tarkentaa tutkimusta hyödyntävien sotavankien hakua. Tästä syystä toimikunta lähestyi jälleen heinäkuun lopulla Päämajan järjestelyosastoa voidakseen saada selvyyden siihen, olisiko muualta vielä löydettävissä tutkijoita kiinnostavien kansallisuuksien edustajia. Erityisen kiinnostuneita ilmoitettiin oltavan ostjakeista, voguleista, jurakkisamojedeista, jeniseinsamojedeista, tavgytsamojedeis-

⁶³⁴ Sotavankitutkimuksia valmisteleavan toimikunnan kirjelmä 21.5.1942. KA. Opetusministeriön arkistokokoelma.

⁶³⁵ Suomalais-ugrilaisen Seuran vuosikertomus 1942. Suomalais-ugrilaisen Seuran aikakauskirja 52 (1943–1944), 8–16.

⁶³⁶ Suomalais-ugrilaisen Seuran sihteeri Lauri Postin kirje Professori Artturi Kannistolle 18.6.1942. Suomalais-ugrilaisen Seuran toiminta-arkisto.

ta, jenisei-ostjakeista, jugagireista, tunguuseista, lamuuteista ja burjaateista. Samalla sotilasviranomaisia pyydettiin tekemään alustavasti selkoa näiden mahdollisesti löydettävien kansallisuuksien edustajien kyvystä puhua äidinkieltään.⁶³⁷ Kuukautta myöhemmin, elokuun 22. päivänä, Järjestelyosaston päällikkö eversti Malm sekä Sotavankitoimiston päällikkö kapteeni Vähälä vastasivat Suomalais-ugrilaiselle seuralle, ”että joukkojemme hallussa on ostjakkeja 2, joista toinen puhuu huonosti omaa äidinkieltään, vogueuleja 2, jotka puhuvat hyvin omaa kieltään sekä burjaatteja 5, jotka kaikki puhuvat hyvin omaa kieltään”.⁶³⁸

Varhaisimmat tiedustelut sotavankien käyttömahdollisuuksista oli tehty Kotijoukkojen Esikunnan Sotavankitoimistolle jo loppuvuodesta 1941.⁶³⁹ Samoihin aikoihin oli Suomalais-ugrilaisen Seuran piirissä myös hahmoteltu tutkimusalojen jakoa. Sukukielten tutkijoista maisteri Paavo Siro oli jo ilmoittanut olevansa valmis tutkimaan tseremissia sekä tohtori T. E. Uotila syrjäisiä. Heidän ohessaan maisteri Eino Karahka oli tuonut julki halunsa ryhtyä tutkimaan tšuvassin kieltä, mikäli se vain hänen asepalveluksensa puolesta kävisi päinsä. Näiden lisäksi myös tohtori T. Lehtisalo oli osoittanut mielenkiintonsa jukagirin kielen tutkimuksiin, jos vain tieto edellä mainittujen olemassa olosta vankien joukossa osoittautuisi paikkansa pitäväksi. Jo joulukuun alussa vuonna 1941 käsiteltiin Suomalais-ugrilaisen Seuran istunnossa myös tanskalaisen professori Kondrad Nielsenin ilmoitus, jossa hän ilmoitti, ettei hän aio saapua Suomeen tutkimaan sotavankeja.⁶⁴⁰

Unkarilaistutkijan tie Nastolan mordvalaisten keskuuteen

Joulukuussa vuonna 1941 päätettiin Suomalais-ugrilaisessa Seurassa lähettää vuonna 1893 syntyneelle unkarilaiselle kielentutkijalle, tohtori Jenó Juhaszille kutsu saapua Suomeen. Tšekäläisten kollegojen keskuudessa hänen tiedettiin painiskelleen tähän asti miltei yksin mordvan sanakirjatyön parissa jo 1920-luvun puolivälistä lähtien,⁶⁴¹ ja lisävalaistusta hänen työnsä kohtaamista vastuksista saatiin seuraavana keväänä Juhaszin esitelmöidessä Suomalais-ugrilaisen Seuran kokouksessa. Ura mordvalaistutkimusten parissa oli alkanut lupaavasti.

⁶³⁷ Sotavankitutkimuksia valmistelevan toimikunnan tiedustelu 23.7.1942. Päämajan järjestelyosastolta koskien harvinaisimpien suomalais-ugrilaisten kansojen edustajia sotavankien joukossa. SA.

⁶³⁸ Päämajan järjestelyosaston vastaus 22.8.1942. Suomalais-ugrilaiselle Seuralle koskien tiedustelua harvinaisempien suomalais-ugrilaisten kansojen edustajia sotavankien joukossa. SA.

⁶³⁹ Kotijoukkojen Esikunnan Sotavankitoimiston kirje Suomalais-ugrilaisen Seuran johtokunnalle 5.11.1941. SA.

⁶⁴⁰ Kokouspöytäkirja Suomalais-ugrilaisen Seuran johtokunnan kokouksesta 2.12.1941. Suomalais-ugrilaisen Seuran toiminta-arkisto.

⁶⁴¹ Kokouspöytäkirja Suomalais-ugrilaisen Seuran johtokunnan ylimääräisestä kokouksesta 17.12.1941. Suomalais-ugrilaisen Seuran toiminta-arkisto.

Unkarin hallitus oli lähettänyt hänet stipendiaatiksi Berliinissä sijaitsevaan Collegium Hungariumiin vuonna 1926, jossa hänen tarkoituksenaan oli aloittaa työskentely tuolloin vähän tunnetun mokšan kielen parissa. Berliinissä Juhaszin työtä ohjaava professori kuitenkin menehtyi äkillisesti, eikä hänen tämän jälkeen onnistunut saada käsiinsä tutkimusainestoksi luvattua ensimmäisessä maailmansodassa mordvalaisilta sotavangeilta kerättyä satuja ja lauluja sisältänyttä käsikirjoituskokoelmaa. Vaikeaa oli ollut myös työn tueksi saatujen Neuvostovenäjällä asuneiden mordvalaisten kielenoppaiden kanssa, joiden kanssa työskentely kävi tuolloin päinsä ainoastaan kirjeitse. Pahinta oli, että eräs ”kirjemordvalaisista” oli saanut päähänsä pakkomielleisen käsityksen, jonka mukaan muinaiset sumerit olisivat olleet mordvalaisia, ja tästä syystä myös kaikki maantieteelliset nimet Karpaateilta Kaukasukselle olivat mordvalaista syntyperää. Juhasz ei harhautuneista kielenoppaistaan kuitenkaan lannistunut. Hän hankki lopulta mokšan kielitaidon ja laajan sanastokokoelman lukemalla neuvostovenäläisiä propagandakirjasia sekä kansantajuisia maanviljelysoppaita.

Tähän tultaessa tutkijan mukaan toive päästä tarkastamaan vaivoin koamansa sanakirja- aineistonsa ääntämystä elävän kielenoppaan kanssa oli käynyt jo niin väkeväksi, ”että joskus unissakin olin keskustelemani mokshalaisen kanssa”, mutta tuolloin tosin ”iloni oli siksi suuri, että valitettavasti heräsin kesken unta!”⁶⁴² Ei siis ihme, että Juhaszin lukuisin vastoinkäymisin kivetty tutkijantaival oli antanut sodan alkuvaiheessa Budapestissä työskennelleelle professori Lauri Kettuselle hyvän syyn olla avuksi Juhaszin sanakirjatyön päätökseen saattamisessa Suomessa, sillä noihin aikoihin myös Juhaszin viimeisimmät ponnistelut päästä työskentelemään sotavankileireille Ukrainaan olivat kariutuneet. Vasta professori Kanniston ja Suomalais-ugrilaisen Seuran tartuttua toimeen alkoi Juhaszin mukaan todella tapahtua, sillä ”Seuran kutsu aukaisi minulle kaikki ovet kotimaassani, esimieheni antoivat minulle virkaloman, sotilasviranomaiset ja eri ministeriöt sallivat minun esteettä matkustaa ja Budapestissä Suomen lähetystö kirjoitti minulle Suomen viranomaisille tarkoitetun suosituskirjeen”.⁶⁴³

Sotavangin verenperintö

Kuten jo aiemmin oli huomioitu, kieli- ja kansantietouden lisäksi myös antropologisten mittausten sekä veritutkimuksen arveltiin hyötyvän työskentelystä sotavankien keskuudessa. Tästä syystä sotavankien tutkimusta koskeviin suunnitelmiin liitettiin myös kaikkien suomalais-ugrilaisten kansojen edustajien mittaaminen. Se suunniteltiin toteutettavaksi professori Niilo Pesosen johdolla. Työstä arveltiin suoriuduttavan kahden lääketieteen kandidaatin avustuksella

⁶⁴² Jenő Juhaszin esitelmä Suomalais-ugrilaisen Seuran kokouksessa mahdollisesti 16.5.1942. Suomalais-ugrilaisen Seuran toiminta-arkisto.

⁶⁴³ Jenő Juhaszin esitelmä Suomalais-ugrilaisen Seuran kokouksessa mahdollisesti 16.5.1942. Suomalais-ugrilaisen Seuran toiminta-arkisto.

noin kuukaudessa. Saman tutkimussuonen osalta oli tarkoituksena myös suorittaa veritutkimukset leireillä edustettuina olevista kansallisuuksista professori Osvald Renkosen johdolla yliopiston serobakteriologisessa laitoksessa.⁶⁴⁴

Sen tarkemmin Helsingin yliopiston anatomian laitoksen esimiehen professori Niilo Pesosen antropologisten mittausten tuloksia tuntematta voi aikaisemmasta alan tutkimuksesta mainita, että mittausten perusteella laadittiin muun muassa tuolloin suuren mielenkiinnon kohteena olleet tilastot eri kansojen pituuskasvusta, jotka kansainvälisessä vertailussa näyttivät tiivistettynä viittaavan siihen, että pituuskasvu heikkeni aina itää kohti mentäessä. Skotit ja ruotsalaiset näyttivät olleen miltei pisimpiä koko maailmassa. Kansallisella tasolla taas länsisuomalaiset näyttivät kurkottavan selvästi itäisiä veljiään korkeammalle. Selityksenä tälle nähtiin ennen kaikkea sosiaalisten olojen ja hygienian parempi taso maan länsialueilla, minkä lisäksi perintötekijöillä oli osuutta asiaan. Maan sisäisiä pituuseroja korosti Pesosen mukaan se, että maan länsiosissa olivat perintötekijöiden haltijat usein ajan myötä sekoittuneet pitkäkasvuisten läntisten kansojen kanssa, siinä missä maan itäosissa olivat perintötekijät helposti liittyneet yhteen pienikokoisempaan itäiseen naapuriin. Pisimmiksi suomalais-ugrilaisista kansoista olivat Pesosen mukaan 1930-luvun lopulla tehdyissä mittauksissa osoittautuneet liiviläiset. He olivat jopa ruotsalaisia keskimäärin noin sentin pidempiä! Toiseksi pisimpiä suomenheimoisia näyttivät viimeisten mittausten mukaan olleen virolaiset, ja heidän jälkeensä suomalaiset. Lyhytkasvuisimpia sukulaiskansoista olivat Siperiassa eläneet ostjakit. Suomalaisen sotamiesten keskimitta oli vuosien 1932 ja 1939 välillä tehtyjen mittausten mukaan 170,5 cm.⁶⁴⁵

Kokonaisten kansakuntien ottaessa sananmukaisesti mittaa toisistaan oli luonnollista, että myös tieteen parissa askaroitiin kuumeisesti niiden vitaliteettiin ja fyysisiin ominaisuuksiin liittyvien kansallisten erityispiirteiden sekä niitä mahdollisesti vahvistavien tekijöiden kanssa. Samoin kuin urheilussa tahdottiin kaikki vaikuttavat tekijät huomioida. Kun Bulgariassa kansan pitkän iän salaisuudeksi otaksuttiin 1940-luvulla tehdyissä fysiologisissa tutkimuksissa jugurttin syöntiä, Suomessa ryhdyttiin tuota pikaa puhumaan kirnupiimän elähdyttävästä voimasta. Kaikenlaisilla mittauksilla oli tärkeä sija idän ja lännen välissä taiteilevalle suomenheimoiselle ”rotuitsetunnolle”. Eihän valtio, joka kykeni raivaamaan itselleen lisää elintilaa ja uusia nautinta-alueita, voinut olla myöskään fyysisiltä ominaisuuksiltaan yhtään läntisiä vertailukohtiaan heiveröisempi. Päinvastoin, siinä missä kansakunta yhä laajeni, näytti myös asevelvollisten keskipituus samaa tahtia kasvavan. Vaikka suomensukuisten kansojen tutkimuksen parissa työskenteleville tutkijoille saksalainen ”aus Blut und Boden”-henkinen rotututkimus näyttäytyikin pääosin vieraana, katsottiin suomenheimosten kansojen ansaitsevan mongolileiman sijaan säällisen paikan kansana

⁶⁴⁴ Sotavankitutkimuksia valmisteleavan toimikunnan kirjelmä Opetusministeriölle 21.5.1942. KA. Opetusministeriön arkistokokoelma.

⁶⁴⁵ ”Kansojen pituuskasvu” Kisakenttä 11/1943. Professori Niilo Pesosen näkemyksiä eri kansallisuuksien pituusmittauksista saaduista tiedoista käsittelevä artikkeli.

kansojen joukossa. Sen näyttämiseksi toteen maassa olevissa sotavangeissa oli käytettävissä verraton fysiologinen vertailusaineisto.

Kansallisuuksien kategorisointi

Oleellisena osana miehityshallinnon taustalla vaikuttaneisiin ajatuksiin kuului eräänlaisen etnisen kartan konstruointi Neuvostoliitosta ja sen vähemmistökansallisuuksista – karikatyyri Venäjän maasta ja kansasta sellaisena kuin se täkäläisen ideologian valossa tahdottiin nähdä. Kansallisuuksien ryhmittelyä koskeva järjestelytyö tehtiin usein kielentutkijoiden johdolla. Samalla se myös osaltaan selittää yhden yksittäisen tieteellisen yhteenliittymän, Suomalais-ugrilaisen Seuran keskeisen aseman sotavankeihin kohdistuneen tieteellisen mielenkiinnon kanavoitumisessa.

Kotijoukkojen esikunnan käyttämä kansallisuusjaottelu huomioi ja ryhmitteli tilastollisesti 89 Neuvostoliiton vähemmistökansallisuutta. Rakenteeltaan pääosin alla esitetyn kaltaisen vankien kansallisuusryhmittelyn toimitti Päämajan pyynnöstä tiedusteluosaston toimistoupseeri kapteeni Hämäläinen.⁶⁴⁶

SLAAVILAISET KANSAT

isovenäläiset
ukrainalaiset eli ”vähävenäläiset” ja ruteenit
valkovenäläiset
puolalaiset

TURKKILAISET-TATAARILAISET KANSAT

tataarit
baskiirit
uzbekit, turkmeenit ja Kazakstanin asukkaat

SUOMALAIS-UGRILAISET KANSAT

Etäisimmät
syrjäänit (komit)
vojakit (udmurtit)
tseremissit (marit)
mordvalaiset (ersat ja moksat)

Läheisemmät eli itämeren suomalaiset

karjalaiset
vepsäläiset
vatjalaiset ja inkerikot
inkerin savakot
äyrämöiset

Karjalaan siirtyneet varsinaiset suomalaiset (poliittiset loikkaarit)

KAUKASIAN KANSAT

georgialaiset eli gruusialaiset (heistä pääkansa kartvelit ja mingreelit erikseen)
ingusit
tsetseenit
osetit

Monimutkaisen kansojen yhteensopivuuskonstruktion avulla pyrittiin selvittämään eri kansallisuuksien erityispiirteitä, ja toisaalta ennakoimaan niiden välisiä oletettuja konfliktitilanteita. Sotilashallinnon kannalta kysymys oli siten

⁶⁴⁶ Pietola 1987, 59.

käytännöllisistä lähtökohdista syntyneestä yrityksestä saada selvyys kansojen keskinäisistä sopivuussuhteista niin sotavankileireillä kuin mahdollisen bolševistivallan romahtamisen jälkeisessä tilanteessa eri puolilla laajaa Neuvostotasavaltaa. Sotavankien jaottelun tarkoituksena oli siten myös varautua Neuvosto-Venäjän hajoamiseen, tilanteeseen jonka seurauksena kaikkien kynnelle kykenevien vähemmistökansallisuuksien katsottiin hankkiutuvan viimein eroon sortajansa orjuudesta. Suomalaisilla sotavankileireillä tämä tarkoitti käytännössä sitä, että isovenäläiset vangit pyrittiin pitämään erillään pienemmistä kansallisuuksista. Toimien taustalla väikköi toive riippumattomuuttaan venäläisyydestä oman kielen ja yhtenäisen kansallisen kulttuurin välityksellä ilmentävistä, enemmän tai vähemmän itsenäisistä sukulaiskansoista. Seikka huomioidiin myös sotavankien kuulustelussa. Kuulustelijoille annettiin ohjeeksi, että taktisten ja propagandististen näkökohtien ohella "Selvittelyn arvoista on myös kaikki se, mikä koskee vähemmistö- ja hallitsevan kansallisuuden välisiä suhteita sekä mitä pyrkimyksiä tahi mahdollisesti toteutumattomia ja salaisia toiveita vähemmistökansallisuuksien keskuudessa piilee".⁶⁴⁷

Todellisuudessa tultiin kuitenkin pian sen tosiasian eteen, että vankien yhteisöllisyyden ja minäkuvan rakentuminen kietoutui paljon monimutkaisemman prosessin kuin suomenheimoisuudesta virikkeensä ammentaneiden tiedemiesten etnisten hahmotelmien varaan. Venäjän vallankumousta seuranneiden vuosikymmenten jälkeensä jättämät merkit olivat olleet siinä määrin syväle käyviä, että sotavankien kuulustelijoidenkin intoa kansallisuuskäsitteiden suhteen oli syytä hillitä. Kuulustelijoita varoiteltiin ennakolta kaiken ylitse käyneestä yleisvenäläisestä hengestä. Vähemmistökansallisuuksien oman kielen ja kansallisten ominaispiirteiden ilmentämismahdollisuuksien heikentymisen oli katsottu johtaneen tilaan, jossa "usein on näyttänyt hyödyttömältä vedota sotavangin kansalliseen erikoisuuteen".⁶⁴⁸

Suomenheimoisuutta korostavan kategorisoinnin näkyvimpanä hedelmänä kypsyi myös Aholahdessa, Savonlinnan läheisyydessä, sijainnut heimosotavankileiri. Sotavankileiri n:o 21:een oli sijoitettuna yhteensä noin 2 500 heimosukulaiseksi luokiteltua sotavankia.⁶⁴⁹ Suomenheimosten sotavankien ravitsemus- ja terveydenhuolto-olosuhteet olivat muita vankiryhmiä paremmat. Myös vankien kuolleisuus leirillä oli pienempi. Lisäksi vangeille pyrittiin antamaan opetusta niin suomenkielen kuin suomalaisen yhteiskunnan toiminnasta. Pääesikunnan suunnitelmissa oli Itä-Karjalan asuttaminen "valiovangeilla" yhdessä itäkarjalaisen internoidun kansallisen väestön kanssa. Pääosin näiden sotavankien joukosta muodostettiin myös heimopataljoona 3, johon kuului alun toista tuhatta suomenheimoiseksi luokiteltua entistä Neuvostoliiton kansalaista.

Sotatoimien yhteydessä vangittujen lisäksi Suomeen tuotiin vuosien 1942-1943 kuluessa hieman yli 2 000 suomensukuista sotavankia saksalaisten miehit-

⁶⁴⁷ Sotavankien kuulusteluopas 1943, 41.

⁶⁴⁸ Sotavankien kuulusteluopas 1943, 41.

⁶⁴⁹ Manninen 1994, 282.

tämän alueen sotavankileireiltä Virosta.⁶⁵⁰ Suurin osa heistä oli syntyperältään inkeriläisiä ja itäkarjalaisia. Saksalaisten Suomeen siirrettäviä sotavankeja koskevassa kirjanpidossa heidän lisäksi huomioitiin siirrettävistä kansallisuuksista kesää 1942 koskevien tietojen mukaan ainakin tverinkarjalaiset, vepsäläiset ja suomalaiset.⁶⁵¹ Suomenheimoinen kansallisuus ei silti yksin taannut sotavangille etuoikeutettua asemaa, sillä rotupuhtaudenkin edelle ajoivat poliittiset näkökohdat. Suomeen siirrettäville sotavangeille tehtäviä kuulustelukysymyksiä hahmoteltaessa laitettiin erityistä painoa sille, ”mihin yhdistyksiin tai järjestöihin on bolševikkivallan aikana kuulunut, ja että erikoisesti on kysyttävä, onko kuulunut bolševikkipuolueeseen, kommunistiseen nuorisoliittoon, Osoaviahiimiin ja Mopriin, onko ollut joillakin kursseilla ja keitä samalla kursseilla olleita inkeriläisiä tai suomalaisia muistaa?”.⁶⁵²

Sotavankien vaihdoissa näyttää olleen kysymys eräänlaisesta kaupankäynnistä, jonka yhteydessä Suomesta luovutettiin Saksan sotilasviranomaisia kiinnostavia vähemmistökansallisuuksia ja poliittista päällystöä, jota vastaan Suomeen saatiin suomenheimoisia sotavankeja. Kunniattomien karkotus- ja vaihto-operaatioiden käytännön järjestelyistä vastasivat ennen muuta Valtiollinen Poliisi sekä Päämajan valvontaosasto, joista molempien luovutuksia koskevia asiakirjatietoja on sodan lopulla asian arkaluontoisuuden tähden tietoisesti hävitetty. Toistaiseksi ei vielä ole täysin selvitetty keitä nämä Saksaan vaihdossa annetut vangit tarkalleen ottaen olivat. Nykyisen tietämyksen valossa näyttää kuitenkin siltä, että volyymiltään sotavankeja koskevat väestönsiirrot ylittivät runsain mitoin kansalaisia viimeaikoina kuohuttaneet juutalaispalautukset, jotka tulivat suuren yleisen tietoisuuteen Elina Sanan teoksen *Luovutetut* (2004) myötä, ja jonka seurauksena Valtioneuvoston kanslia katsoi aiheelliseksi antaa professori Heikki Ylikankaalle tehtäväksi selvittää eri vaihtoehdot Suomesta toisen maailmansodan yhteydessä niin Saksaan kuin Neuvostoliittoon tapahtuneiden väestön luovutusten selvittämiseksi. Inhimillisten näkökohtien ohella selvitys on tärkeä myös kotimaisen tieteenharjoituksen uskottavuuden kannalta, sillä ”näin tulisi osoitetuksi, että suomalainen virallinen historiankirjoitus ei ole suinkaan kokonaan laiminlyönyt aihepiirin tutkimusta”, kuten Ylikangas asiasta kirjoittaa.⁶⁵³

Sivuhuomiona kerrottakoon, että samaan aikaan myös Suomen kansallismuseossa tehtiin kansallisuuksiin liittyviä vaihtokauppoja – tosin vähemmän tuhoisin seurauksin. Syyskuun lopulla vuonna 1943 sen kokoelmista lähetettiin Tanskan kansallismuseolle valokuvia Grönlannin eskimoista, siten että samassa yhteydessä saatiin Suomeen vaihdossa kuvia samojedeista.⁶⁵⁴

⁶⁵⁰ Manninen 1994, 282.

⁶⁵¹ Saksalaisten sotilasviranomaisten yhteenveto Suomeen lähetettävistä sotavangeista (16.7.1942). Inkeriläisiä ja cestiläisiä eri leireillä. KA.Valpo II (AMP) 172 E, 7 a.

⁶⁵² Kyselykaavake suomenheimoisia sotavankeja varten. Saksan viranomaisilta saatua Inkerin väestön rekisteröintiä koskevaa aineistoa. KA. Valpo II (AMP) 172 E, 7 a.

⁶⁵³ Ylikangas 2004, <http://www.vnk.fi/julkaisukansio/2004/j05-heikki-ylikankaan-selvitys/pdf/fi.pdf>, luettu 29.8.2009

⁶⁵⁴ Suomalais-ugrialaisten kokoelmien diariokirja 28.8.1943. Kulttuurien museo.

Kansallisuuskategorioiden kannalta erityisen pulmallisiksi muodostuivat eräänlaiseen kuolleeseen kulmaan jääneet etniset ryhmittymät joiden identiteetti ei alun perinkään rakentunut kategorisointihahmotelmaan sopivalla tavalla. Oman erityisryhmänsä muodostivat esimerkiksi 1930-luvun laman seurauksena Neuvostoliittoon loikanneet, jotka äidinkieltensä puolesta täyttivät suomenheimoisien kriteerit, mutta jotka poliittisen vakaumuksensa osalta eivät sitä tehneet. Kansallisen itsemäärittelyn sijaan he määrittelivät itsensä mieluummin poliittisesti. Kyse oli vähävaraisesta ja taloudellisten suhdanteiden riepottelemasta työväestöstä, jolle vaihtoehto ahdasmieliseksi koetulle ja negatiivisesti latautuneelle kansallisuusajattelulle löytyi sosialistisen yhteiskuntajärjestelmän universalistisista opeista. Poliittiseen ääripäähän kuuluvien neuvostoloikkarien lisäksi ylipäänsä koko työväenluokkaisella väestönosalla oli sisällissodan seurauksena vaikeuksia löytää mielekkäitä ilmaisutapoja omalle isänmaallisuudelleen korkealentoisen runebergiläisen isänmaaretoriikan sijaan. Käsitteellisesti suomalaiskansallisuudesta luopuneiden loikkarien ryhmä asettui jonkinlaiseen "ei-enää-suomalaisen" tilaan, vaikka ryhmän edustajat kansallisuuskategorioiden tarjoamasta näkökulmasta arvioiden olivat epäilemättä edelleen saunapuhtaita suomalaisia.

Käytännössä kuitenkin muiden suomenheimoisien sotavankien tavoin yli-loikkarin poliittisesta vakaumuksesta tuli ensisijainen kriteeri, jonka perusteella hänen myöhempi kohtalonsa määrittyi. Poliittisten loikkareiden identiteetin määrittelyä tehtiin neuvostokarjalaisten osalta miehitysaikana myös historian tutkimuksen avulla. Tuolloin Itä-Karjalan sotasaalisarkiston johtaja tohtori Pentti Renvall loi tutkimuksillaan pohjan niin kutsutulle "harhautuneen kansan teorialle".⁶⁵⁵ Sen keskeisin sisältö oli positiivinen: suomalainen ei punaisenaakaan ollut hävittänyt saarijärvenpaavomaisia kansallisia peruspiirteitään, kuten ahkeruutta tai peräänantamattomuuttaan alulle panemissaan hankkeissaan.

Hieman samaan tapaan pulmallisia olivat myös saksalaiset, joita oli eri hallitsijoiden voimin värvätty Venäjälle aina 1500-luvulta lähtien. Lukumäärältään joukko oli omaa luokkaansa, sillä 1900-luvun taitteessa syntyperältään saksalaista oli Venäjällä jo noin kaksi miljoonaa henkeä. Saksalaissiirtokuntien lyhyt kukoistuskauti ajoittui 1920-luvulle. Silloin sai alkunsa Volgansaksalainen Autonominen Sosialistinen Neuvostotasavalta, jossa saksan kieli oli virallisena virka- ja opetuskielenä. Suotuisat ajat osoittautuivat kuitenkin venäjän-saksalaisien osalta ohimeneväksi ilmiöksi, sillä monien muiden vähemmistökansallisuuksien tavoin siirtokunta kärsi raskaasti Stalinin pakkokollektivisointien ja vainojen seurauksista. Kolmannen valtakunnan joukkojen tunkeutuminen Neuvostoliittoon vuonna 1941 sinetöi samalla myös saksalaisvähemmistön kohtalon: autonominen tasavalta lakkautettiin ja yhteensä noin 350 000 syntyperältään saksalaista siirrettiin Siperian ja Kazakstanin työleireille.⁶⁵⁶ Suomessa van-

⁶⁵⁵ Herlin 1996, 113.

⁶⁵⁶ The Center for Volga German Studies, <http://cvgs.cu-portland.edu/history.cfm>, luettu 29.8.2009

gittuina olleiden sotavankien joukossa volgansaksalaisia tuli Päämajan ohjeiden mukaan kohdella ”Suomelle myötämielisenä vähemmistökansallisuutena”.⁶⁵⁷

Oma lukunsa olivat luonnollisesti myös juutalaiset, joiden ongelmallisuutta lisäsi se, että heitä oli maassa yhtä hyvin täysivaltaisina Suomen kansalaisina kuin sotatoimissa saatuina sotavankeina. Rintamalla heidän käytössään oli jopa yksinkertainen kenttäsynagooga, jota käytettiin aina taisteluiden välillä. Vakiintuneen juutalaisen yhdyskunnan lisäksi maassa oli Keski-Euroopassa riehuneiden juutalaisvainojen seurauksena täältä turvaa hakeneita ”kansalaisuudettomia” pakolaisia, jotka sittemmin kohtasivat pakenemansa internoinnin myös Suomessa. Osa heistä luovutettiin takaisin saksalaisten käsiin. Ideologisenä kysymyksenä Suomen juutalaiset olivat saksalaisille tärkeitä, mikä oli omiaan hirttämään aseveljien kahdenvälisiä suhteita. Heinrich Himmlerin arvellaan vaatineen Suomen juutalaisvähemmistössä näkemänsä ongelman ratkaisua Suomen vierailunsa aikana kesällä 1942.⁶⁵⁸

Suomensukuisten sotavankien tutkimuksen traditio

Suomensukuisten sotavankien käyttö kieli- ja kansatieteellisen tutkimuksen apuvälineinä oli vakiintunut jo ensimmäisen maailmansodan aikana. Suomalaisilla vankileireillä työskennelleistä tutkijoista Jenő Juhasz mainitsi esitelmöidessään kesällä 1942 mokšalaisilta sotavangeilta kerätystä satuja ja loitsuja sisältäneestä kokonaisuudesta, joka vielä ainakin 1920-luvun puolivälissä oli ollut tutkijoiden käytettävissä Berliinissä. Tutkimuksiaan heimosotavankileirillä koskevassa artikkelissa professori Penttilä viittaa muun muassa Ödön Beken, Antal Klemmin, Robert Lachin ja Ernst Levyn tekemiin tutkimuksiin ensimmäisen maailmansodan aikana.⁶⁵⁹

Myös Suomessa ennätettiin jo talvisodan kuluessa ottaa selkoa Neuvostovenäjän kansallisuuksien tyypillisistä ominaispiirteistä. Kokemuksiaan heistä on merkinnyt muistiin itäkarjalaisten pakolaisten äänitorvena tunnettu Onttoni Miihkali, joka työskenteli talvisodan aikana sotavankileirin esimiehenä ja tulkina. Onttoni Miihkali eli Mikko Karvonen (1904–1979) toimi opettajana Suomussalmella kuuluen muun muassa Ilmari Kiannon vaikutuspiiriin. Rauhan tultua Miihkalin sotakuvaukset *Ruutteen tieltä Vuonniseen* (1940) ja *Heräävän elämän maa* (1942) päätyivät neuvostovastaisina kiellettyjen teosten joukkoon. Miihkalin suhtautuminen puna-armeijan etnisiä vähemmistöjä kohtaan oli luonteeltaan tosin pikemminkin kaunokirjallis-propagandistista kuin tieteellistä. Puhtaaksi viljeltyä heimoaktivistina hän hyödynsi sotavankeja henkilökohtaisen vakaumuksensa hengessä ja vakiintuneen kansallisen kirjoitustavan mu-

⁶⁵⁷ Pietola 1987, 60.

⁶⁵⁸ Suominen 1979, 7.

⁶⁵⁹ Penttilä 1942, 149.

kaisesti sukuyhteyttä lujittaen ja "punaisen hämärän maan" hajanaisuutta alleviivaten.

Alussa oli sotavankijoukko minulle vain harmaa massa, liikkuva ja puhuva, ruturimissa pukimissa, oudolta tuoksahtava ihmisauma. Pian siitä erottautui yksilöitä, jotka tulivat tutuiksi. Vasta vähitellen opin erottamaan eri kansat toisistaan. Leirillä olikin oikea kansojen sekamelska, laskin kerran yli kaksikymmentä eri kansallisuutta ja heimoa. Useat niistä puhuivat hyvin kehnosti suuren isänmaansa, "Stalinin - Leninin" kieltä.⁶⁶⁰

Sotavankien jako kansallisuuksien mukaisiin kategorioihin ei siten ollut yksinomaan jatkosodan aikainen erikoisuus, sillä puna-armeijan sotavangit miellettiin jo talvisodan vankileireillä erityisesti äidinkielen määrittämän etnisen alkuperän mukaisesti. Stereotyyppioihin nojaavassa kansanluonneajattelussa jatkoivat olemassaoloon klassiset herderiläiset ideat "kansan geniuksestä", jossa maailma näyttyy jonkinlaisena kansojen perheenä, jossa jokaisella perheenjäsenellä on omat persoonalliset ja toisista erotettavissa olevat kansalliset ominaispiirteensä. Miihkalin arvioissa sotavangit asettuivat eräänlaiseen löyhään arvoasteikkoon edustamansa kansallisuuden tai heimon mukaisesti. Talvisodan vankileirien ylimystöä olivat georgialaiset, jotka jo ulkomuotonsa puolesta "olivat solakoita ja kauniita kuin Kaukasuksen jumalat". Käytökseltään nuo "karthvelit olivat aina äärimmäisen kohteliaita, hymyilivät ja kehräsivät puhuessaan kuin kissat ja tekivät siroja kumarruksia". Täysin edellisten vastakohtia sitä vastoin olivat tataarit, "ulkomuodoltaan ruturumia, leveäharteisia ja kömpelöjä olivat nämä kultaisen Ordan soturien jälkeläiset". Paljon sekalaisempaa seurakuntaa olivat kuitenkin ukrainalaiset talonpojat, jotka "innostuivat hyvin helposti, mutta lamaantuivat vielä helpommin". Myönteisimmät luonnehdinnat koituivat suomensukuisten kansojen, noiden "eksyneiden Väinölän lasten", osaksi. Heimoveljien kohdatessa lausuttiin yhdessä lukusanat kymmeneen, kunkin omalla kielellä. "Komipojat kajauttivat kansansa vanhan häälaulun" ja "pyöreänomainen udmurt-poika, tanakka tallukka, hymyili koko ajan ja lasketteli luikuria".⁶⁶¹

Tutkimuksia sotavankien parissa

Mitä suomensukua tutkineet tiedemiehet sitten sotavankileireiltä lopulta saivat saaliikseen? Kuten jo aiemmin on käynyt selväksi, Jenö Juhaszin moksamordvalaisen sanakirjan tarkistustyö sai toden teolla myötätuulta purjeisiinsa keväällä 1942 Suomalais-ugrilaisen Seuran kutsun myötä. Juhasz itse kertoo saapuneensa maahan huhtikuun puolivälissä ja päässeensä tästä jo muutaman päivän ku-

⁶⁶⁰ Miihkali 1940, 167.

⁶⁶¹ Miihkali 1940, 168, 175, 181.

luttua aloittamaan työnsä sotavankileirillä.⁶⁶² Seuran sihteeri, Lauri Posti, oli 15. huhtikuuta anonut Sotavankitoimistolta lupaa käyttää Nastolan sotavankileirille sijoitettuna olleita mordvalaisia sotavankeja tutkimuksen apuna, ja samassa yhteydessä haettiin tutkimuslupaa myös maisteri Kaino Heikkilälle.⁶⁶³ Kotijoukkojen Esikunnan myöntämä tutkimuslupa päästä ”tieteellisessä tarkoituksessa haastattelemaan moksamurretta taitavia mordvalaisia sotavankeja Sotavankien Järjestelyleiri N:o I:een” heltisi heti seuraavana päivänä.⁶⁶⁴ Suomalaisista tutkijoista Heikkilä toimi Juhaszin tutkimusapulaisena. Isännilleen unkarilaisvieras osoitti olevansa kaikin puolin tyytyväinen hänen työnsä hyväksi tehtyihin järjestelyihin.

Saapuessani Turun satamaan, oli minua vastassa eräs herra, joka kertoi olevansa maisteri Kaino Heikkilä, ja tulevansa professori Kanniston lähettämänä oppaakseni; kun minut kutsuttiin kahville, koristi pöytää Unkarin lippu; Nastolan leirin päällystö on minulle osoittanut suurta huomaavaisuutta. Olen saanut aterioida heidän seurassaan, vieläpä he ovat jakaneet minulle valtion tupakka-annoksetkin. Nämä ovat pikku seikkoja, ehkä ei olisi ollut tarpeellista niistä mainita, mutta olen tahtonut kuitenkin kertoa, sillä se on ollut minulle niin mieluisaa. Mieluisinta kaikessa on kuitenkin ollut se, että suomalaiset tiedemiehet ovat suoneet minulle mahdollisuuden työskennellä alalla, jossa he omin voiminkin olisivat voineet suorittaa tutkimustyötä.⁶⁶⁵

Nastolan sotavankileirillä suomalais-unkarilaisen tutkijaryhmän käyttöön järjestyi neljä mokšalaista sotavankia ja tieteellisen työn touhuun käytiin käsiksi heti leirille päästyä. Vasta toukokuun 10. päivänä Heikkilä ennätti ottaa yhteyttä esimieheensä Kannistoon kertoakseen kuulumisia Nastolan sotavankileiriltä.

Pyydän anteeksi etten ole aikaisemmin antanut tietoja työni kulusta. Meillä on täällä ollut niin kiire, ettei ole juuri jäänyt aikaa kirjoitteluun. Olemme istuneet arjet ja pyhät kello 8-18 leirillä. Ja hyvin aika on mordvalaisten seurassa kulunut. Kielen ymmärtäminen ei ole lainkaan tuottanut vaikeuksia, vaikka sitä ennen tuloa pelkäsin. Toistaiseksi olen miltei yksinomaan ollut tekemisissä ersäläisten kanssa. Sanalippuja on kertynyt nelisen tuhatta. Joitakin satuja, laulufragmenteja, sananparsia ja arvoituksia olen myös merkinnyt muistiin. Yleensä voi kuitenkin sanoa, että laulutaito on nykyisin, nuoremman sukupolven, keskuudesta tyystin hävinnyt. Vanhemmat ihmiset kuuleman mukaan laulavat vielä vanhoja ersäläisiä lauluja. Laulut, joita olen saanut, ovat poikkeuksetta venäjistä käännettyjä ja enimmäkseen sisällöltään rivoja. On valitettavaa, etteivät he muuta osaa.⁶⁶⁶

Vaikka kaiken kerrottiinkin olleen leireillä melko hyvin, ei silti ole mitään syytä olettaa ankeiden vankileiriolosuhteiden olleen erityisen mieltä ylentäviä tutki-

⁶⁶² Jenö Juhaszin esitelmä Suomalais-ugrilaisen Seuran kokouksessa 16.5.1942. Suomalais-ugrilaisen Seuran toiminta-arkisto.

⁶⁶³ Suomalais-ugrilaisen Seuran 15.4.1942 Sotavankitoimistolle osoittama tutkimuslupahakemus. SA.

⁶⁶⁴ Kotijoukkojen Esikunnan tohtori Jenö Juhaszille ja maisteri Kaino Heikkilälle myöntämä tutkimuslupa. SA.

⁶⁶⁵ Jenö Juhaszin esitelmä Suomalais-ugrilaisen Seuran kokouksessa 16.5.1942. Suomalais-ugrilaisen Seuran toiminta-arkisto.

⁶⁶⁶ Maisteri Kaino Heikkilän kirje professori Artturi Kannistolle 7.4.1942. Suomalais-ugrilaisen Seuran toiminta-arkisto.

joidenkaan mielestä. Tutkimukset sotavankileireillä suoritettiin pääosin kesäaikaan. Siitä huolimatta tutkijat toivoivat pääsevänsä pian säällisempiin oloihin.

Rohkenen tehdä ehdotuksen, joka minun kannaltani olisi ihanteellinen. Eikö voitaisi siirtää pari vankia kerrallaan Turkuun. Eräät vangeista ovat oma-aloitteisesti tehneet tällaisen ehdotuksen. Tosin en ole asiasta leirin päällystön kanssa keskustellut, mutta en usko heillä olevan mitään vastaan, kun aloite tulee Suomalais-ugrilaisen Seuran taholta. Kuuleman mukaan on muutenkin tarkoituksena siirtää mordvalaiset leiriltä maalaistaloihin, ”paremmille päiville”. Turussa taas ei majoitus tuottane vaikeuksia, onhan siellä ennestäänkin vankeja esimerkiksi Huhtamäki-yhtymän rakennustyömailla. Ja periaatteessa on yhdentekevää, missä miekkoset ”Ükko-Kruunun” leipää syövät.⁶⁶⁷

Heikkilän Kannistolle tekemää ehdotusta saada siirretyksi tutkittavia vankeja Turkuun puolsi hänen mukaansa se, ettei vankien siirrosta sinällään aiheutuisi lisäkustannuksia seuralle. Lisäksi Heikkilä arveli professori Ravilan mieluiten työskentelevän kotikaupungissaan.⁶⁶⁸

Juhaszilla itsellään oli alun alkaen ollut ennakkokäsitys, jonka mukaan hän viikon parin kuluttua joutuisi vaihtamaan leiriä. Tämä osoittautui kuitenkin tarpeettomaksi, sillä Nastolassa hänellä oli aivan riittämiin mokšalaisia, joiden avulla hän saattoi tarkistaa keräelmänsä. Samalla tuli muistiin merkityksi paljon täysin uutta aineistoa. Ja vaikka sanakirjatyö ei vielä nytkään tullut täysin valmiiksi, saattoi Juhasz hyvillä mielin kertoa ”saaliin” olleen suurempi kuin mitä hän edeltäkäsikin olisi uskaltanut edes odottaa.⁶⁶⁹

Myös Heikkilällä itsellään oli tekeillä väitöskirjatyö, jonka tulevista suuntaviivoista hän kävi keskustelua Kanniston ja Ravilan kanssa. Heistä jälkimmäinen työskenteli tuohon aikaan Saksassa, mutta ehti kuitenkin aina lomavaihtamaan käsityksiä erilaisista tutkimusmenetelmistä nuoremman sukukielten tutkijan kanssa. Varsinainen tutkimustyö liittyi läheisesti kielentutkija Heikki Paasosen aiemmin keräämään aineistoon ja sen tarkistamiseen. Heikkilä totesi aiheesta Kannistolle toukokuussa 1942 osoittamassaan kirjeessään kielentutkijoille ominaiseen, mutta maallikolle kryptiseen tapaan: ”Asia on nimittäin niin, että Paasosen keräelmät – vaikka sisältävätkin runsaasti suffiksiainesta – ovat tässä kohden puutteelliset. Monista suffikseista on vähän toteamia, joskus vain yksi ainoa, joten on vaikea tehdä päätelmiä suffiksin produktiivisuudesta tai määritellä sen funktioita”.⁶⁷⁰ Lisäksi Ravila toivoi Heikkilän voivan kielenoppaiden avulla tarkistaa vielä painamatta olleen mokšalaisen kansanrunousaineksen sekä varhaisten ersäläisten talonpoikaistipendiaattien keräelmät, jotka olivat toistaiseksi vailla mitään selityksiä tai selventäviä alaviit-

⁶⁶⁷ Maisteri Kaino Heikkilän kirje professori Artturi Kannistolle Nastolan sotavankileiriltä 10.5.1942. Suomalais-ugrilaisen Seuran toiminta-arkisto.

⁶⁶⁸ Maisteri Kaino Heikkilän kirje professori Artturi Kannistolle Nastolan sotavankileiriltä 10.5.1942. Suomalais-ugrilaisen Seuran toiminta-arkisto.

⁶⁶⁹ Jeno Juhaszin esitelmä Suomalais-ugrilaisen Seuran kokouksessa 16.5.1942. Suomalais-ugrilaisen Seuran toiminta-arkisto.

⁶⁷⁰ Maisteri Kaino Heikkilän kirje professori Artturi Kannistolle 7.4.1942. Suomalais-ugrilaisen Seuran toiminta-arkisto.

teitä.⁶⁷¹ Vaikka realiteetit nuorten puna-armeijan soturien kansanperinteenharastuksesta olivatkin tiedossa, sotavangeilta oli silti syytä odottaa paljon.

Tutkimusohjelmaa on siis kuuden viikon ajaksi enemmän kuin tarpeeksi. On kyllä varmaa, että sitä joltakin kohdalta on supistettava, mutta mistä, sen näkee vasta paikan päällä. Uskon – Ravila oli samaa mieltä – ettei esimerkiksi folklorin keräämisestä voi suuriakaan odottaa. Kun vangit ilmeisesti ovat nuoria miehiä, joista suurin osa on syntynyt bolseviikkikomennon aikana, on luultavaa, etteivät he osaa mitään vanhoja lauluja tai niihin verrattavaa. Näistä asioista voimme sitten tarkemmin keskustella Helsingissä, ja kuten sanottu, työ itse osoittaa, mihin suuntaan se parhaiten lähtee luistamaan. Jään siis odottamaan lähtömääräystä.⁶⁷²

Alkusyksystä 1942 ryhdyttiin toimiin myös Päämajan järjestelyosastolta saatu- jen harvinaisempia suomensukuisia kansallisuuksia koskevien tietojen perusteella, sillä ”erikoisella ilolla Seura on todennut, että joukkojemme hallussa on muiden muassa 2 vogueulia, jotka suomensukuisten kansojen tutkimukselle ovat erinomaisen tervetulleita”. Sen seurauksena Posti esitti Päämajan järjestelyosastolle pyynnön, jossa sen toivottiin ryhtyvän ”toimenpiteisiin näiden kahden vogueulin siirtämiseksi ensi tilassa Mikkelin lääninvankilaan, jossa maisteri Liimola muiden palvelustehtäviensä ohella voisi heitä tutkia”.⁶⁷³ Postin mukaan Päämajan tiedustelujaostossa palvellut maisteri Matti Liimola oli tuolloin maamme ainoa nuorempaan polveen kuulunut vogueulin kielen erikoistuntija. Seuran sihteerin ponnistelut saattoivat tutkimusten kannalta saada hyvinkin myönteisen lopputuloksen, sillä ainakin pyynnön vastaanottanut taho näyttää tehneen asianomaiseen yhteydenottoon reunahuomion henkilöstä, jonka tehtäväksi tulisi vogulien kuljettaminen Mikkeliin lääninvankilaan.⁶⁷⁴

Marraskuun lopulla sotavankitutkimuksia järjestäneen toimikunnan puheenjohtaja Kannisto ja sihteeri Posti saivat jälleen syyn kääntyä Päämajan järjestelyosaston puoleen. Tällä kertaa sen aiheena olivat tšuvassit, joiden tutkimuksen tarpeellisuutta selvitettiin Päämajan sotilasviranomaisille seikkaperäisesti.

Tšuvassin kielen tutkimus on erinomaisen tärkeä myöskin suomensukuisten kielten tutkimukselle, koska tšuvassit ovat useiden Venäjän suomensukuisten kansojen lähimpiä naapureita, ja heidän kielestään on suomensukuisiin kieliin ja päinvastoin suomensukuisista kielistä tšuvassiin otettu paljon lainasanoja, jotka arvokkaalla tavalla valaisevat suomensukuisten kansojen menneisyyttä. Tämän vuosi Suomessa onkin aina tunnettu mielenkiintoa tšuvassin kielen tutkimiseen. Perusteellisesti on suomalaisista tiedemiehistä tšuvassia tutkinut varsinkin maineikas kielentutkimusprofessori Heikki Paasonen. Ennenaikainen kuolema aiheutti kuitenkin sen, että suurin osa hänen arvokkaista tieteellisistä muistiinpanoistaan jäi julkaisematta. Maisteri Karahka on ottanut tehtäväkseen professori Paason-vainaan tšuvassilaisten kielen-

⁶⁷¹ Maisteri Kaino Heikkilän kirje professori Artturi Kannistolle 7.4.1942. Suomalais-ugrilaisen Seuran toiminta-arkisto.

⁶⁷² Maisteri Kaino Heikkilän kirje professori Artturi Kannistolle 7.4.1942. Suomalais-ugrilaisen Seuran toiminta-arkisto.

⁶⁷³ Suomalais-ugrilaisen Seuran Päämajan järjestelyosastolle 2.9.1942 osoittama kahden sotavankina olleen vogulin siirtoa koskeva pyyntö. SA.

⁶⁷⁴ Suomalais-ugrilaisen Seuran Päämajan järjestelyosastolle 2.9.1942 osoittama kahden sotavankina olleen vogulin siirtoa koskeva pyyntö. SA.

näytteiden kääntämisen ja julkisuuteen toimittamisen. Tämä työ olikin jo ennen sotaa ehtinyt korrehtuuriasteelle, mutta sitä on jossain määrin haitannut se seikka, ettei toimittajalla ole ollut mahdollisuutta käyttää tässä työssä syntyneiden tšuvassien apua. Kun nyt maassamme olevien sotavankien keskuudessa on myöskin tšuvasseja, olisi erinomaisen tärkeää, että maisteri Karahkalle voitaisiin valmistaa tilaisuus tämän kielennäyttekokoelman tarkistusta varten käyttää apunaan tšuvassilaisia sotavankeja.⁶⁷⁵

Tšuvassitutkimuksiin Suomalais-ugrilaisella seuralla tarjolla ollut tutkija, maisteri Eino Karahka, oli Postin ja Kanniston mukaan saanut perusteellisen tieteellisen koulutuksen alansa parhaiden asiantuntijoiden johdolla niin kotimaassaan kuin Unkarissa keskittyen tieteellisissä pyrinnoissään eritoten juuri tšuvassin kieleen. Mutta koska luutnantti Karahka oli monen muun nuoremman polven tutkijan tapaan sotapalveluksessa, ei tutkimustöitä voitu edes harkita suoritettavaksi Mustion leirillä, vaikka olosuhteet sen harjoittamiselle olisivat juuri siellä muutoin olleetkin suotuisat. Tästä syystä luvanhakijat olivat katsoneet parhaaksi tukeutua samaan ratkaisuun, johon jo aiemmin oli päädytty maisteri Liimolan vogulitutkimusten kanssa. Päämajalle sotavankitoimikunta esitti, että sen järjestelyosasto antaisi Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimistolle jälleen määräyksen, jonka nojalla kaksi sotavankien joukossa ollutta tšuvassia voitaisiin siirtää luutnantti Karahkan tutkittavaksi Mikkelin lääninvankilaan.⁶⁷⁶ Ponnistelut tšuvassi-sotavankien saamiseksi eivät valuneet hiekkaan. Marraskuun 27. päivänä Päämajan järjestelyosastolta annettiin Kotijoukkojen esikunnalle määräys siirtää kaksi Suomalais-ugrilaisen Seuran nimeämää tšuvassia Mikkelin lääninvankilaan, jossa luutnantti Eino Karahka tulee käyttämään heitä apunaan tšuvassin kieltä koskevissa tutkimuksissa, minkä jälkeen ”vangit palauteaan aikanaan takaisin SV. leiriin.”⁶⁷⁷

Postin professori Kannistolle kesällä 1942 antamien tutkimusten edistymistä koskevien väliaikatietojen mukaan myös dosentti Erkki Itkonen oli ollut helluntaista lähtien Hangossa tutkimassa itätšeremissin kieltä ja saanut siellä käyttöönsä erinomaisen kielenoppaan.⁶⁷⁸ Seuran vuosikertomuksen mukaan kyse oli etupäässä äänne- ja taivutusopillisesta aineksesta, jota kertyi tuolloin noin 350 muistiinpanosivua; talteen saatiin myös joitakin kielennäytteitä sekä satuja. Hangon sotavankileirillä tutkijan oppaaksi oli valikoitunut vuonna 1916 syntynyt M. G. Smorodinov Kuruknu-nimisestä kylästä, joka sijaitsi noin 14 kilometriä koilliseen (keskivenäläisestä) Joškar-Olan kaupungista. Tiedonantoja Smorodinovin sanaisesta arkusta karttui lopulta yhteensä noin 2 450 sanalipun verran.⁶⁷⁹ Kuluneen vuoden kesäkuusta alkaen myös dosentti T. E. Uotila oli

⁶⁷⁵ Suomalais-ugrilaisen Seuran Päämajan järjestelyosastolle 26.11.1942 osoittama kahden sotavankina olleen tšuvassin siirtoa koskeva pyyntö. SA.

⁶⁷⁶ Suomalais-ugrilaisen Seuran Päämajan järjestelyosastolle 26.11.1942. osoittama kahden sotavankina olleen tšuvassin siirtoa koskeva pyyntö. SA.

⁶⁷⁷ Päämajan järjestelyosaston 27.11.1942. Kotijoukkojen esikunnalle osoittama kahden tšuvassi-sotavangin siirtoa koskeva määräys. SA.

⁶⁷⁸ Suomalais-ugrilaisen Seuran sihteeri Lauri Postin kirje Professori Artturi Kannistolle 18.6.1942. Suomalais-ugrilaisen Seuran toiminta-arkisto.

⁶⁷⁹ Moisio 1999, 17–28/ artikkelin kirjoittajan haastattelu.

harjoittanut tutkimuksia sotavankileireillä saaden kokoon suuren määrän syrjäänin tekstejä sekä jonkin verran votjakin kielennäytteitä ja sanastoa.⁶⁸⁰ Suomalais-ugrilainen Seura julkaisi sen vuonna 1995.⁶⁸¹ Kotijoukkojen esikunnan myöntämä työskentelylupa hänellä oli kahden kuukauden ajaksi sotavankileireille n:o 1 ja 7.⁶⁸² Kyseessä lienevät Köyliön ja Karkkilan leirit, ellei leirillä numero 1. sitten tarkoiteta Nastolassa sijainnutta sotavankien järjestelyleiriä, joka kulki samalla järjestysnumerolla. Leiri oli sama jossa myös Juhasz ja Heikkilä olivat työskennelleet. Samana vuonna tohtori Toivo Lehtisalolle oli annettu kahden kuukauden mittainen tutkimuslupa ”tieteellisissä tarkoituksissa puhutella sotavankileiri 7:ään sotavankileiri 6:sta siirrettyä ostjakkisamojeedi-sotavankia”⁶⁸³

Syksyllä 1942 professori Antti Sovijärvi oli ilmoittanut Tieteelliselle Itä-Karjalan toimikunnalle olleensa yhdessä professori Martti Airilan kanssa Mustion sotavankileirillä keräämässä äännehistoriallista aineistoa ja kielennäytteitä kahdelta äänisvepsäläiseltä sotavangilta. Kahden toisiaan läheltä kotoisin olevan kielenoppaan tarkastelu oli antanut tutkijoille siinä määrin edullisen kuvan, että samaa menetelmää toivottiin voitavan käyttää myös vastaisuudessa Itä-Karjalassa.⁶⁸⁴ Sotavankiapua Airila oli käyttänyt tutkimuksissaan jo aiemminkin viettäessään kesällä 1942 noin kolmen viikon mittaisen tutkimusrupeaman vepsäläisten parissa. Tärkeimpänä lähteenään hän mainitsee käyttäneensä tuolloin Aunuksen radion palveluksessa ollutta vepsäläistä sotavankia nimeltään Grigorij.⁶⁸⁵

Sotavankien tutkimussuunnitelmiin kuului myös kansansävelmien keruu. Ainakin jonkinlaista äänitallennustyötä leireillä näytetään myös tehdyn, sillä heinäkuussa 1942 Päämajan järjestelyosasto oli myöntänyt Tiedotusosastolle luvan valmistaa musiikkiaanilevyjä sotavankileireillä.⁶⁸⁶ Suomalaisten lisäksi myös virolaiset olivat löytäneet uuden tutkimuslähteen. Aarni Penttilän tietojen mukaan tohtori Paul Ariste oli kerännyt vankien keskuudesta merkittävän määrän syrjääniläisiä tekstejä. Hänen lisäksi professorit Julius Mark ja Julius Mägiste sekä tohtori Alo Raun olivat saaneet kokoon erilaista aineistoa eri kielistä.⁶⁸⁷

⁶⁸⁰ Suomalais-ugrilaisen Seuran vuosikertomus 1942. Suomalais-ugrilaisen Seuran aikakauskirja 52 (1943-1944), 8-16.

⁶⁸¹ Suomalais-ugrilaisen Seuran toimituksia 221, 1995.

⁶⁸² Kotijoukkojen esikunnan 12.6.1942 myöntämä lupatodistus koskien syrjääniläisten sotavankien tutkimuksia sotavankileireillä n:o 1 ja 7. SA.

⁶⁸³ Kotijoukkojen esikunnan 11.7.1942 myöntämä lupatodistus koskien Ostjakkisamojedi-sotavangin tutkimusta sotavankileirillä n:o 7. SA.

⁶⁸⁴ SKSKIA/Valtion tieteellisen Itä-Karjalan toimikunnan arkistokokoelma. Antti Sovijärven anomus Valtion tieteelliselle Itä-Karjalan toimikunnalle 3.4.1943.

⁶⁸⁵ Martti Airilan selvitys vepsäläisten keskuuteen kesällä 1942 suuntautuneesta keruumatkasta. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944.

⁶⁸⁶ Päämajan järjestelyosaston 26.7.1942 Tiedotusosastolle myöntämä lupa koskien musiikkiaanilevyjen valmistamista sotavankileireissä. SA.

⁶⁸⁷ Penttilä 1942, 149.

Vuonna 1943 dosentti Uotilan kerrotaan keränneen kuuden kuukauden ajan eri sotavankileireiltä syrjäänin, votjakin ja tšeremissin kieliaineista, dosentti Itkosen harjoittaessa samaan aikaan kielentutkimuksia kolmen ja puolen kuukauden ajan kolmen Helsingin keskusvankilaan tuodun tšeremissisotavangin avustuksella. Vangeista yksi puhui vuori- ja kaksi niittymurretta. Tätä nykyä Itkosen ja Uotilan sotavangeilta keräämä tšeremissiaineisto on osa kokonaisuutta, josta on tekeillä sanakirja.⁶⁸⁸

Lukumääräisesti runsaimmin Helsingin keskusvankilassa saatiin kielitietoa irti vuonna 1918 syntyneeltä sotavangilta nimeltään P. P. Ivanov. Länsi-tšeremississä puhuneen miehen avulla kerättiin yhteensä noin 2 650 sanalippua. Ivanov oli kotoisin Jatykovo-nimisestä kylästä Oka- ja Sura-jokien väliseltä alueelta. Yli kahden tuhannen sanalipun saaliiseen Itkonen pääsi myös kahden muun sotavangin, vuonna 1911 syntyneen P. A. Jemelovin sekä itätšeremississä puhuneen, vuonna 1914 syntyneen I. D Dmitrijevin kanssa. Kiven sisässä riitti vilskettä. Itkosen hankkiessa tietoja omilta sotavangeiltaan haastatteli Aulis J. Joki samaan aikaan naapuriselissä šoorin ja sagain kieltä puhuvia sotavangeja. Heidän lisäksi myös Uotila työskenteli jonkin aikaa Helsingin keskusvankilassa keräten tšeremississä koskevaa aineistoa, mutta hänen käyttämistään sotavangeista ei sanalipuissa valitettavasti ole henkilötietojen osalta minkäänlaista merkintää.⁶⁸⁹

Marilainen professori Ivan Galkin on kertonut myöhemmin omissa muisteluksissaan Erkki Virtasen kertoneen hänelle Helsingissä vuonna 1965 järjestetyn fennougristikongressin aikana sodan aikaisista tiedonantajista, joita hänen mukaansa olivat vuorimarilainen Gonjajev ja jo aiemmin mainittu Mihail Smorodinov sekä Pjotr Ivanov Zvenokovosta ja Dmitrijev Tšakmarista. Professori Galkin oli lupautunut myöhemmin kotimaassaan etsimään Itkosen mainitsemia henkilöitä, mutta ei oman kertomansa mukaan ollut onnistunut löytämään ketään Suomessa sotavangeina olleista kielenoppaista tai heidän sukulaisistaan.⁶⁹⁰

Suomalais-ugrilaisen Seuran vuoden 1943 vuosikertomuksessa kerrottiin lisäksi Mikkelin lääninvankilassa tšuvassien kanssa työskennelleen maisteri Karahkan merkinneen muistiin sananselityksien lisäksi erilaisia kuvauksia yhteensä 137 käsinkirjoitettua liuskaa. Sittemmin maisteri Karahka oli erään kielenoppaan avulla ryhtynyt opiskelemaan myös määritataaria.⁶⁹¹

Professori Penttilä ilmoitti Valtion tieteelliselle Itä-Karjalan toimikunnalle osoitetussa lyydiläisen kielenoppaan Jyväskylän kasvatustieteelliseen korkeakouluun hankkimista koskevassa hakemuksessa olleensa vuosien 1942 ja 1943 vaihteessa kolmen kuukauden ajan keräämässä sanastoa ja tekstejä heimosotavankileirillä sinne sijoitettujen karjalaisten, vepsäläisten ja inkeriläisten keskuudes-

⁶⁸⁸ Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, <http://www.kotus.fi/index.phtml?s=810>, luettu 29.8.2009.

⁶⁸⁹ Moisio 1999, 17–28/artikkelin kirjoittajan haastattelu.

⁶⁹⁰ Moisio 1999, 17–28/artikkelin kirjoittajan haastattelu.

⁶⁹¹ Suomalais-ugrilaisen Seuran vuosikertomus 1943. Suomalais-ugrilaisen Seuran aikakauskirja 53 (1946–1947), 1–16.

sa.⁶⁹² Keräelmät sisälsivät muutakin kuin yksinomaan kielitieteellisesti mielenkiintoista aineistoa. Penttilä järjesti sotavangeille kirjoituskilpailuja, joiden aihepiiri liikkui kansatieteellisesti mielenkiintoisilla elämän alueilla. Eräänä aiheena oli esimerkiksi ”Meidän sauna”. Sotavangeille järjestetyissä kilpakirjoituksissa voiton korjasivat hänen mukaansa useimmiten inkeriläiset. Hieman yllättäen kävi myös ilmi, että suomenkielen kirjaimiston käyttötaito oli yleisempää inkeriläisten kuin itäkarjalaisten sotavankien joukossa. Tällä perusteella siinä otaksuttiin yhä näkyvän jälkiä suomalaisten inkeriläisten keskuudessa bolsevismia edeltäneenä aikana harjoittamasta kansanvalistustyöstä, johon ei purrut sirppi eikä liioin vasara.⁶⁹³

Sotavankien edut ja haitat

Sekä suomalaisen että neuvostonvenäläisen propagandan mukaisesti sotatoimialueen täyttivät itäkarjalaisten sankat joukot, yhtäältä bolsevismia puolustamassa, toisaalta miehityshallintoon sisään rakennetun lähtöoletuksen mukaisesti kauan kaivattua vapauttajaansa odottaen. Sotavankien parissa tehtävälle tutkimukselle tämän väitteen paikkansa pitämättömyys aiheutti merkittäviä ongelmia.

Erityisesti saattaisi odottaa, että vankileireissämme olisi runsaasti itäkarjalaisia, sillä onhan vihollisen radio- ym. propaganda innokkaasti toittanut, että Itä-Karjalan miehet yhtenä miehenä seisovat Suomen armeijaa vastassa valmiina uhraamaan henkensä ns. neuvosto-isänmaan puolesta. Saadut vangit todistavat kuitenkin päinvastaista, nimittäin että Itä-Karjalan miehet on suurimmalta osalta viety muille rintamille. Mistään kansallisuudeltaan yhtenäisistä karjalaisista joukko-osastoista ei ole puhuttakaan. Tämä selittää, miksi vankien joukossa ei ole yksipuolisesti itäkarjalaisia, pikemmin heitä on suhteessa muihin vähän.⁶⁹⁴

Kansanomaista kieltä- ja kulttuuria tallennettaessa päähuomio tiedonhankinnassa oli keskittynyt ikääntyneeseen väestönosaan, siihen joka oli elänyt ja tunsi henkilökohtaisesti ajan ennen neuvostoaikaa. Sotavankileirien vangit sitä vastoin olivat varsin nuoria, suureksi osaksi asevelvollisuusikäisiä. Heidän keskuudessaan yli 40-vuotiaat miehet olivat suorastaan harvinaisia. Näin ollen tutkimuksen tiedonantajat muodostuivat joukosta, jonka keskuudessa myös sosialistisen kasvatuksen vaikutukset olivat näkyvimät. Lisäksi tuhojaan olivat jo ehtineet tehdä niin uskonnon vastaisuus kuin kaupungistuminenkin. Suomalaisen käsityksen mukaan tuon kohtalokkaan sukupolven aikana olivat vanhemmat ja lapset vieraantuneet toisistaan, joten luontevasta sukupolvien välisen perinteen jatkumisesta ei sotavankien keskuudessa liiemmin löydetty esimerkkejä; kansanrunouden ja mytologioiden maailma oli sotavankien enemmistölle jää-

⁶⁹² SKSKIA/Valtion tieteellisen Itä-Karjalan toimikunnan arkistokokoelma. Aarni Penttilän anomus Valtion tieteelliselle Itä-Karjalan toimikunnalle 25.3.1942.

⁶⁹³ Penttilä 1942,150–151.

⁶⁹⁴ Penttilä 1942,148.

nyt vieraaksi. Tradition katkeamista kuvaavana esimerkkinä Penttilä esitteli tapauksen, jossa nuori vepsäläissotavanki, joka kyllä osaa vepsää ja on aina elänyt äänisvepsäläisessä ympäristössä, ei tiedä miten vepsäksi sanotaan "ennen pääsiäistä", vaan sanoo tuntevansa pääsiäistä merkitsevän sanan huonosti, koska on kuullut sen niin harvoin.⁶⁹⁵ Ei siis ollut mikään ihme, että myös maisteri Heikkilä sai aiheen paheksua Nastolassa haastattelemiensa mordvalaisten nuorten miesten hallitsevan enimmäkseen vain venäjänkielestä käännettyjä rivoja lauluja.

Tutkittavien sotavankien kielitaidossa heijastuivat Neuvosto-Venäjän lähihistorian poliittisen tuulen suunnan muutokset. Itä-Karjalassa vallankumouksen jälkeen aloitettu suomenkielinen kouluopetus oli keskeydyttyään jäänyt vajavaiseksi, mikä Penttilän mukaan näkyi sotavankien kielitaidossa. Venäläistämisvaiheessa paikalliset kotimurteet olivat kärsineet kovia kolhuja. Kaksikielisyys oli vankien parissa leimallinen piirre. Arkikielenä käytettiin poikkeuksetta venäjää. Ei ollut tavatonta, ettei karjalaisten vanhempien jälkeläinen hallinnut lainkaan sukuperäistä äidinkieltään. Tästä seurauksena olivat tutkijoiden mukaan sotavankien kielenkäytössä havaittavissa monikielisuuden varjopuolet, kuten sanaston ja kielellisen ilmaisun supistuminen. Puutteista huolimatta luku- ja kirjoitustaito oli heimovankien keskuudessa yleinen. Lukutaidottomien osuus oli noin 5-7 prosenttia. Suomenkielistä tekstiä kykeni lukemaan vain osa, lähinnä ne, jotka olivat edes jonkin aikaa olleet suomenkielisen opetuksen parissa.⁶⁹⁶

Merkityksetön ei myöskään ollut väestönsiirtojen vaikutus modernisoituneeseen karjalaiseen kulttuuriolomukseen. Pakkosiirtojen ohella väestön normaali liikkuvuus parempien elinehtojen ja työtilaisuuksien perässä oli muuttanut paikalliskulttuurien maastokartan oleellisesti toisenlaiseksi. Eri paikkakuntien väestöä olivat sulattaneet yhteen muun muassa Itä-Karjalassa yleisiksi käyneet metsätyöt ja sotavangeista noin 20 prosenttia asuikin pysyvästi muualla kuin synnyinseudullaan.⁶⁹⁷

Emme voi odottaa, että lyydiläinen, joka on vuosikausia joutunut seurustelemaan suomalaisten kanssa ja liikkumaan Aunuksen karjalaisten keskuudessa sekä sitä paitsi asumaan ukrainalaisten kanssa, puhumaan venättä usealla taholla, enää hallitsisi moitteettomasti syntymäseutunsa puheenpartta.⁶⁹⁸

Tutkimusteknisessä mielessä vankileiriolosuhteet tarjosivat tutkijalle verrattomia etuja. Sotavanki kielenoppaana ei maksanut mitään, lisäksi tutkimustyöstä aina välttämättä aiheutuneet matka- ja majoituskulut pienenevät oleellisesti entisestä. Tiedonantajat olivat aina saatavilla. Uutena ilmiönä kävi mahdolliseksi

⁶⁹⁵ Penttilä 1942, 149–150.

⁶⁹⁶ Penttilä 1942, 150–151.

⁶⁹⁷ Penttilä 1942, 152.

⁶⁹⁸ Penttilä 1942, 152.

haastatella eri alueiden miehiä samasta aiheesta peräkkäin ja näin syventää käsitystään käsillä olevasta aiheesta.⁶⁹⁹

Kehityksen kankeahkossa kulussa syrjäkulmilla oli nähtävissä katseensa kohti muinaisuutta suuntaavien tutkijoiden kannalta kosolti myönteisiä puolia. Yhteiskunnan modernisaatio Neuvostoliitossa oli synnyttänyt teollisuutta ja asutuskeskuksia, jonka luonnollisena seurauksena sen reuna-alueet olivat jääneet entisestään takapajuisemmiksi. Syrjäinen maaseutu oli vuosikymmeniä jäljessä muun maailman kehityksestä. Tästä syystä varsinkin kansatieteilijöiden saattoi arvella hyötyvän työskentelystä näiltä alueilta lähtöisin olleiden sotavankien keskuudessa. E. N. Setälän antama kuvaus 1920-luvun alkukantaisesta ja eristyneestä vepsäläiskylästä, jossa voi kinnun asemasta tehtiin härkkimellä pyöhtämällä, ei käytetty rukkia vaan värttinää ja veneet veistettiin yhdestä puusta kovertamalla, oli vuonna 1941 edelleen ajanmukainen. Tästä syystä myös nuoret sotavangit saattoivat antaa tarkkoja tietoja muun muassa ansoista ja karhunajosta, ”venehen veistosta” ja kaskan poltosta sekä muusta katoavasta kansankulttuurista.⁷⁰⁰

⁶⁹⁹ Penttilä 1942, 152.

⁷⁰⁰ Penttilä 1942, 156–157.

9 LOPPUPÄÄTELMÄT - HAVAINTOJA AJASTA

Suunnitelmia instituuteista ja tutkimuslaitoksista

Sivujuonteena todellisuudessa harjoitetulle tieteelliselle toimeliaisuudelle, jota vallatulla alueella harjoitettiin, Itä-Karjalaa kohtaan osoitettiin syksystä 1941 lähtien myös joukko toteutumista vaille jääneitä suunnitelmia, jotka osaltaan avaavat näköaloja siihen, millaisia tieteellistä tutkimusta koskevia intressejä Itä-Karjalaa kohtaan tunnettiin. Pääosin esille otetut ehdotukset käsittelivät samoja vallatun alueen ja sen väestön kansallisen haltuunoton teemoja, joiden yhteiseksi nimittäjäksi muodostui Tieteellinen Itä-Karjalan toimikunta. Ajatusten taustalla vaikuttanut yhteinen periaate: "mitä nopeammin olot Itä-Karjalassa saadaan vakiintumaan ja tarpeellisessa määrässä yhtenäistymään muun Suomen kanssa, mitä nopeammin sen luonnonrikkaudet saadaan palvelemaan yleistä hyötyä ja mitä nopeammin sitä koskeva kaikinpuolinen tieteellinen tutkimustyö alkaa kantaa arvokkaita hedelmiä, sitä varmemmin Itä-Karjala kuuluu Suomeen sekä suomalaisten ja itäkarjalaisten että myöskin muun maailman silmissä".⁷⁰¹

Tavallisesti ehdotukset sisälsivät ajatuksen jonkinlaisen tutkimuslaitoksen tai instituutin perustamisesta. Eräs tällainen instituutin esiaste esitettiin sotilashallinnon valistusosastolle suunnatussa muistiossa vuonna 1941, jonka laatijasta tämän kirjoittajalla ei valitettavasti ole tarkempaa tietoa. Esityksen laatijan mukaan tutkimuslaitoksen tarve oli ilmeinen, sillä Itä-Karjalan sotilashallintoesikunta henkilökuntineen oli sidottu vallatun alueen hallintoon, eikä sota-toimiyksiköiden taholta ollut mitään mahdollisuutta kiinnittää huomiota "tieteellisluontoisiin kysymyksiin". Tästä syystä tarkoitusta varten tuli perustaa "väliaikainen Itä-Karjalan tutkimuslaitos, joka "aikanaan voi muodostua itsenäiseksi, kenties joksikin akatemian luontoiseksi tms. instituutiksi".⁷⁰² Tutki-

⁷⁰¹ Itä-Karjalan tutkimuslaitoksen perustamista koskeva muistio. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944/Promemorat.

⁷⁰² Itä-Karjalan tutkimuslaitoksen perustamista koskeva muistio. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944/Promemorat.

muslaitoksen tarkoitus ja sen perustamisesta seuraava hyöty oli joka tapauksessa selvä. "Itä-Karjalaan kohdistuvasta tieteellisestä tutkimustyöstä ei ole hyötyä pelkästään tieteelle itselleen, vaan keskitettynä ja oikein ohjattuna se voi antaa arvokasta apua jo ItäKar. SE:nkin toiminnalle alueen myöhemmästä hallinnosta puhumattakaan".⁷⁰³

Ensisijaisesti tutkimuslaitos varastoisi ja järjestelisi "ainehistoa Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan ja tieteellisen tutkimuksen tarpeeksi". Se avustaisi ja täydentäisi hallinnon tiedonhankintaa erikoisesti tieteellisillä aloilla ja tällä tavoin se samalla pelastaisi "paljon korvaamatonta arvokasta ainehistoa ja tietoutta joutumasta hukkaan nykyisinä levottomina aikoina".⁷⁰⁴ Välittömien sotatoimien siirtyessä kauemmaksi arveltiin aivan oikeaan osuen tieteellisten järjestöjen taholta tulevan pian lukuisasti anomuksia päästä aloittamaan tieteellistä työskentelyä vallatulla alueella. Tutkijoiden halukkuudesta huolimatta Vienan ja Aunuksen avaamista vapaalle tutkimukselle ei muistion mukaan voinut edes harkita "olojen kaikinpuolisen epävarmuuden tähden".⁷⁰⁵ Tästä syystä oli tärkeää, että tuleva tutkimuslaitos laatisi valmiiksi Itä-Karjalassa tulevaa tieteellistä työskentelyä koskevat yleissuunnitelmat sekä valvoisi niiden toteutumista. Kerätyn materiaalin ensisijainen käyttöoikeus tulisi kuulumaan sotilashallinnolle ja ainoastaan luvanvaraisesti myös erilaiset tieteelliset järjestöt voisivat päästä tutustumaan kerättyyn aineistoon. Tieteellisille järjestöille esityksessä varattiin mahdollisuus esittää näkemyksensä mahdollisista tutkimusalueista.⁷⁰⁶

Käytännössä muistiossa kaavailtu tutkimuslaitos olisi jakaantunut kahteen pääosastoon. Näistä humanistinen osasto olisi käsitellyt arkeologian, uskontotieteen, historian, sotahistorian, kielitieteen, kansanrunouden sekä kansatieteen tutkimusalaa, luonnontieteellisen osaston paneutuessa vastaavasti vallatun alueen geologian, maantieteen ja kasvi- ja eläintieteen kysymyksiin. Toimintansa tueksi Itä-Karjalan sotilashallinnon valistusosaston alaisuudessa toimiva laitos olisi tarvinnut käyttöönsä kirjaston, arkiston ja museon, sekä mahdollisesti myös muita yksikön ulkopuolisia varastotiloja laitokseen kerääntyvälle aineistolle. Varsinaisia palkkamenoja laitoksesta ei olisi suunnitelman mukaan koitunut, sillä tutkijoiden matkat, ylläpidon ja asumiskustannukset päivärahoineen olisi suorittanut Itä-Karjalan sotilashallintoesikunta, joka muutoinkin olisi vastannut laitoksen kuluista. Tutkimuslaitos tahdottiin myös perustaa fyysisesti mahdollisimman lähelle sotilashallintoa. Alustavissa suunnitelmissa tutkimuslaitoksen sijoituspaikaksi esitettiin jotakin Joensuun tai sen lähiympäristön kou-

⁷⁰³ Itä-Karjalan tutkimuslaitoksen perustamista koskeva muistio. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944/Promemorialat.

⁷⁰⁴ Itä-Karjalan tutkimuslaitoksen perustamista koskeva muistio. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944/Promemorialat.

⁷⁰⁵ Itä-Karjalan tutkimuslaitoksen perustamista koskeva muistio. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944/Promemorialat.

⁷⁰⁶ Itä-Karjalan tutkimuslaitoksen perustamista koskeva muistio. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944/Promemorialat.

lua. Sopivia sijoituspaikkoja olisivat muistion mukaan olleet esimerkiksi Niitty-
lahden kansanopisto tai Siikasalmen maanmieskoulu.⁷⁰⁷

Seuraavana syksynä, vuonna 1942, oman suunnitelmansa Suomeen perustettavasta erityisestä "Itä-Eurooppa" instituutista esitti Turun yliopiston suomen ja sen sukukielten professori Paavo Ravila. Pääpiirteissään idea oli samansuuntainen kuin aiemmin esitetyissä suunnitelmissa: tarvittiin jokin taho yhdistämään ja hallinnoimaan uusia alueita koskevia tieteellisiä ja taloudellisia intressejä, instituutti, joka yhdistäisi Suomessa toimivien tieteellisten seurojen itää kohti suuntautuvan mielenkiinnon koko valtakunnan etua silmällä pitäen, ja joka lähettäisi luonnontieteilijät sinne, mistä valtakunta mieli itselleen uusia luonnonvaroja ja kieli- ja kansatieteilijät sinne, mistä "erinäisten poliittisten päämäärien vuoksi" tarvittaisiin tietoja valtakunnan tulevaisuutta koskevien päätösten tueksi. "Jos Suomi yleensä aikoo harrastaa tehokasta idän politiikkaa, on esittämäni instituutin perustaminen välttämättömyys", päätteli Ravila.⁷⁰⁸

Jatkosodan aikana Ravila työskenteli suomensukuisia kansoja koskevan kartoituksen, niiden historian sekä antropologian luonnehdinnan parissa saksalaisessa tutkimuslaitoksessa, "Institut für Grenz- und Auslandstudien", jonka tehtävänä oli selvittää raja- ja ulkomaalaiskysymyksiä sekä laatia kartat Venäjällä asuvista vierasheimoisista kansoista. Yksioikoisen itäisen Lebensraum-politiikan ohella Saksassa tunnettiin ainakin jossain määrin mielenkiintoa myös Neuvostoliiton pienten kansojen kansallista henkeä kohtaan, varsinkin jos se tapahtui isovenäläisyyden kustannuksella. Esimerkiksi Saksan lähettiläänä Suomessa toimineen Wipert von Blücherin päiväkirjan mukaan saksalaisten idästä valtaamalla alueilla kerrotaan olleen suunnitelmia mordvalaisten elintilan laajentamisesta venäläisten kustannuksella.⁷⁰⁹

Oman lukunsa toteutumattomien tutkimuslaitosten matrikkelissa muodostaa myös Lauri Postin kesäkuun alussa vuonna 1942 esittämä sotavankien tutkimusleiri. Posti ehdotti perustettavaksi sotavankien tutkimusleiri jonnekin Helsingin läheisyyteen heitä tieteellisessä työssään käyttävien tutkijoiden työtaakan keventämiseksi, jotta he eivät nykyiseen tapaan joutuisi "käyttämään suuren osan ajastaan hankaliin ja aikaa vieviin matkoihin".⁷¹⁰ Tässä tapauksessa laitoksen tärkeyttä perusteltiin tieteellisen arvon lisäksi sen mahdollisuuksilla valistus- ja propagandatyön apuna. Jossain määrin, ei tosin tiedemiesten haaveilemassa laajuudessa, tavoite erillisestä tutkimusleiristä myös toteutui Mustion sotavankileirillä, jonka kuulustelutyötä johti kansatieteilijä, majuri Albert Hämäläinen, jolta arveltiin saatavan apua seulottaessa esiin tieteellisen tutkimuksen kannalta mielenkiintoisia sotavankeja.⁷¹¹

⁷⁰⁷ Itä-Karjalan tutkimuslaitoksen perustamista koskeva muistio. SA. Valistuos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941-1944/Promemorat.

⁷⁰⁸ Hietala 2006, 114-117.

⁷⁰⁹ Hietala 2006, 114-117.

⁷¹⁰ Sotavankitutkimuksia valmistelleen toimikunnan puheenjohtajan Artturi Kanniston ja sihteerin Lauri Postin Yleisesikuntaan 3.6.1942. osoittama kirjelmä. SA.

⁷¹¹ Sotavankitutkimuksia valmistelleen toimikunnan sihteerin Lauri Postin kirje puheenjohtaja Artturi Kannistolle 18.6.1942. Suomalais-ugrilaisen Seuran arkistokokoelma.

Niilo Pesonen teki syksyllä 1942 aloitteen rotubiologisen instituutin perustamisesta Suomeen. Pesonen oli luonnoinut useissa Saksan kaupungeissa Suomen ja sen itäisten äärialueiden rotuaineksesta. Hänen kaavailemansa monitieinen tutkimuslaitos olisi käsitellyt lääketieteen, rotu- ja perinnöllisyysopin, solubiologian, perinnöllisyyspatologian, rikostutkimuksen, psykologian sekä tilastotieteen valossa suomalaisten rodullista kokoonpanoa sen ”elinkykyisemmän ja henkisesti terveemmän aineksen lisääntymisen edistämiseksi”.⁷¹² Rauhan tultua Pesonen tuomittiin kahdeksan kuukauden mittaiseen vankeusrangaistukseen virkavelvollisuuden rikkomisesta, joka käsitti yllytyksen hautaamattomien ruumiiden luvattomaan silpomiseen. Viipurin sotilassairaalaassa lääkärinä toimineen Pesosen syyte koski venäläisten sotavankien ruumiiden häpäisyä ja niiden lähettämistä Helsingin yliopiston anatomian laitokselle. Omissa muistelmissaan (*Voi voitettuja* 1992) Pesonen arveli tuomionsa pituuteen vaikuttaneen hänen toimintansa Vinnitsan verilöylyn tutkinnan yhteydessä.⁷¹³ Saksalaiset olivat kutsuneet Pesosen kesällä 1943 kansainväliseen oikeuslääketieteelliseen retkikuntaan, jonka tehtävänä oli tutkia Stalinin puhdistuksissa 1930-luvun lopulla teloitettujen siviilien joukkohautoja ukrainalaisessa Vinnitsan kaupungissa.⁷¹⁴

Keväällä 1943 asetti lusikkansa tieteellistä Itä-Karjalan tutkimusta koskevaan soppaan myös Heimoarkisto. Sen mukaan tietoa miehitetystä Itä-Karjalasta tarvittiin yhä enenevässä määrin, ja parhaiten tuon tehtävän koordinoimisesta olisi vastannut nimenomaan Heimoarkisto, joka jo muutoinkin toimi heimokysymyksissä vahvasti suomalaiskansallisten pyyteiden pohjalta. Sillä oli myös entuudestaan ”eräs maan tätä tarkoitusta varten parhaista kokelmista”.⁷¹⁵

Jotta tietoa miehitetystä alueesta sotilashallinnon määrittelemiin tarkoituksiin voitaisiin vastaisuudessa saada mahdollisimman käytännöllisellä tavalla, tuli tarkoitusta varten perustaa Helsinkiin sijoitettava kattava tietolähdekoelma sekä lähdehakemisto, joka tuntisi kulloinkin tarkastelun alaisen asiar ryhmän muualla, esimerkiksi vaikkapa Äänislinnassa sijaitsevan lähdeaineiston. Yliopiston kirjasto Fennica-kokoelmineen oli ehdotuksen laatijoiden mukaan tähän tarkoitukseen aivan liian kankea laitos, varsinkaan kun se ei voinut tarvittaessa lainata aineistoaan muualla käytettäväksi. Heimoarkiston eduksi lukeutui lisäksi se, että se yksin heimoasioihin uppoutuneena luetteloi teoksen yksityiskohtaisesti valitsemansa näkökulman mukaisesti, toisin kuin yliopiston kirjasto, jonka teoskohtainen luettelointitapa ei ensinkään edistänyt heimokysymyksen paneutumista. Vaikka yliopiston kirjastolle olikin määrätty kiistan etuoikeus saada aineistoa itselleen, oli silti tärkeätä huomioida se, ”että sellaiset tarpeet, jotka edistävät sodankäyntiä ja valtion tarkoituspäitä, ovat tämän

⁷¹² Hietala 2006, 124, 128.

⁷¹³ Hietala 2006, 124, 128.

⁷¹⁴ Pesonen 1992, 62–63.

⁷¹⁵ Heimoarkiston Itä-Karjalan keskusarkistoksi muutamista koskeva aloite. 11.3.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

oikeuden edellä”. Tästä syystä muistiossa päädyttiin ehdottamaan, ”että ”Itä-Karjalan sotilashallinto sijoittaa Heimoarkistoon talletuksena ensimmäisen, tai jos sitä tarvitaan tiedustelutoimiston käyttöön, toisen kappaleen jokaista tietolähdettä, joka sisältää tietoja Suomen heimokansoista, erittäinkin niiden kansallisista pyrkimyksistä, väestöstä, asuinseuduista, valtiosta, yhteiskunnasta ja taloudesta”.⁷¹⁶ Heimoaатteen kannalta kunnianhimoisen hankkeen myöhemmistä vaiheista ei tämän kirjoittajalla ole tarkempaa tietoa.

Lukuisista instituutti- ja tutkimuslaitossuunnitelmista huolimatta varsinaiseen työhön päästiin käsiksi vain harvoin. Todistettavasti sitä ilmeni kuitenkin Kenjärven biologisella tutkimusasemalla. Suomalaiset eivät tosin olleet sitä perustaneet, sillä akateemikko Borodinin aloitteesta perustettu laitos oli aloittanut toimintansa jo 1800-luvun lopulla. Kenjärvellä se oli toiminut vuodesta 1926. Suomalaisten vallattua alueen vesibiologiisiin tutkimuksiin erikoistunut tutkimusasema jatkoi toimintaansa Helsingin yliopiston hallinnassa tarjoten sodan oloissa harvinaisen tilaisuuden luonnontieteellisen tutkimuksen harjoittamiseen.⁷¹⁷

Mennyt maailma

Nyt kun tuosta ajasta on kulunut jo yli kolmekymmentä vuotta, silloiset vanhukset, joita olen haastatellut, ovat todennäköisesti kaikki jo muuttaneet toiselle ilmalle. Alueelle on virinnyt teollista toimintaa, joka muuttaa asutuksen luonteen ja maisemat. Vanhat elinkeinot jäävät unohduksiin. Näin ollen lienee keräämälläni aineistolla ja matkan kestäessä tekemilläni havainnoilla sinänsä arvoa tulevalle tutkimustyölle.⁷¹⁸

Vuosikymmenien jälkeen, 1970-luvun alussa, kirjoittaessaan puhtaaksi sodanaikaista tutkimustyöpäiväkirja-aineistoaan, Helmi Helminen-Nordberg (hän oli avioitunut vuonna 1963) sai uudelleen tilaisuuden arvioida miehitysaikana tekemäänsä työtä ja sen tieteellistä merkitystä. Arviot kohdistuivat Porajärven alueelle syksyllä 1942 tehtyihin tutkimuksiin, mutta monilta osin ne ovat yhtä hyvin sovellettavissa kuvaamaan tutkimuksien luonnetta ylipäätään. Tarkoituksena ei enää ollut kartuttaa Porajärveltä talteen kerättyä kansantietoutta, vaan tarkoituksena oli yksinkertaisesti valaista Porajärvellä tehtyjen tutkimusten luonnetta sodanaikaisissa olosuhteissa.

Porajärven alue itärajan tuntumassa oli monella tapaa merkittävä. Suomen puolella se rajoittui läntisiltä osiltaan Ilomantsin itäisimpiin kyliin. Porajärvellä oli ollut myös tärkeä osa Itä-Karjalan varhaisissa kansannousuissa. Ennen ”Tarton häpeärauhan” katkaisemaa lyhyttä ajanjaksoa se oli ehtinyt olla Repolan tavoin suomalaisten hallinnassa. Alueen Suomen puoleinen osa oli myös ainoi-

⁷¹⁶ Heimoarkiston Itä-Karjalan keskusarkistoksi muutamista koskeva aloite. 11.3.1943. SA. Valistusos./Itä-Kar. SE. Yleistä kirjeistöä 1941–1944.

⁷¹⁷ Laine 1993, 126–128.

⁷¹⁸ SKM: KTKKA/Helminen. Helmisen Porajärven alueen matkakuvausta koskevaan käsikirjoitukseen liittävä lähetekirje 24.5.1973.

ta seutuja, joihin 1920- ja 1930-lukujen rajan molemminpuolisen epäluulon sävyttämän provokaation vuosina työnsä aloittaneilla nuoremman polven tutkijoilla oli henkilökohtainen tuntuma. Kosketus siihen oli muodostunut ennen muuta Ilomantsin itäisiin kyliin vuonna 1927 tehdyn Helsingin yliopiston kansatieteellisen tutkimusmatkan yhteydessä. Sen tulokset tosin julkaistiin vasta vuonna 1939, mutta myöhemmin niihin viitattiin mielellään miehitysalueella työskenneltäessä.

Porajärven alueella suoritettujen tutkimuksien suhteen Helmisestä oli selvää, ”että rauhanomaisissa olosuhteissa 15 vuoden aikana ei olisi tapahtunut niin suuria muutoksia kylien elämässä, että olisi ollut aihetta uuteen kansatieteellisen aineksen keruuseen, saati sen painattamiseen, vaikkei rajan kahden puolen asuvien ihmisten välillä olisi ollutkaan mitään kanssakäymistä”.⁷¹⁹ Suurin muutos oli aiheutunut sotatoimista. Useita kyliä oli tuhoutunut, ja väestöä oli siirrelty ”sukujensa vanhoilta asuinsijoilta, että muistiinpanojen arvo kielen tutkimuksen kannalta on pakostakin vähäinen ja keruuaikakakin oli tällaiseen tehtävään riittämätön”.⁷²⁰ Enin osa tutkimuksen kohteena olleisiin kyliin jääneistä asukkaista oli naisia ja lapsia, ja vaikka tutkijat kuinka pyrkivät keräämään talteen tietoa perinteisistä miesten töistä, ei kertojien joukossa Helmisestä mukaan Porajärvellä syksyllä vuonna 1942 ollut ainoatakaan ammattimetsämiestä eikä seppää. Tutkimukset jäivät näiltä osin pakostakin puutteellisiksi.⁷²¹

Miehitysalueelta tavattiin alkuperäisväestöä vähemmän kuin oli odotettu, ja isovenäläisen kulttuurin vaikutus suomenheimoisessa väestössä oli osoittautunut ehkäpä vieläkin voimakkaammaksi kuin oli alun alkaen ounasteltu. Suomeen liitettävien tahtotilaa kartoitettaessa havaittiin myös, ettei se aina ollut miehittäjälle suotuisa. Suomenheimoisuusopin menestyksellisen lähetystyön kannalta bolševikkiaika oli jo ehtinyt muuttaa liian paljon, eikä suomenheimoisuuden viitekehukseen ankkuroituneille kansa- ja kielitieteilijöille lopulta jäänyt jäljelle muuta mahdollisuutta kuin sen viime rippeiden pelastaminen. Ideologisista eroista riippumatta kiihtyvä modernisaatiokehitys oli muuttanut ihmisten toimintatapoja ja elinympäristöä yhtä hyvin niin idässä kuin lännessä. Myöhemmässä tarkastelussa tuolloin nähdyt kulttuurierot osoittautuivat lopulta vain aikataulueroiksi samansuuntaiseen kehitykseen johtavalla linjalla.

Tiedemiesten tutkimuksiensa yhteydessä kohtaamalla nuoremmalla polvella oli usein enää vain hatara kosketus omaan kulttuurinperimäänsä. Ei ollut tavatonta, että tutkija toisinaan hallitsi tutkimisalueensa kansankulttuurin muotoja heitä paremmin. Tästä syystä niillä, joilla yhä oli yhteys siihen perinteisen kansanelämän muotoon, johon suomalainen kansanelämäntutkimus tunsu mielenkiintoa, oli sitäkin suurempi merkitys. Sota tai edes sen päättyminen ei mielenkiintoa rajoittanut. Joutuksen pariskunta oli ensi kerran haastateltavana mie-

⁷¹⁹ SKM: KTKKA/Helminen. Helmisän Porajärven alueen matkakuvausta koskevaan käsikirjoitukseen liittävä lähetekirje 24.5.1973.

⁷²⁰ SKM: KTKKA/Helminen. Helmisän Porajärven alueen matkakuvausta koskevaan käsikirjoitukseen liittävä lähetekirje 24.5.1973.

⁷²¹ SKM: KTKKA/Helminen. Perinnettä koskevia muistiinpanoja Porajärveltä vuodelta 1942.

hitysaikana Kuutamolahdella syksyllä vuonna 1942. Sodan loppuvaiheessa suomalaisjoukkoja seuranneita itäkarjalaisia haastateltiin Neuvostoliittoon palautusta odottavien leireillä Suomessa. Ruotsiin loikannutta Fedosja ja Trofim Jeuhtosta Pertti Virtaranta haastatteli sodan jälkeen myös Ruotsissa.

Kansanelämän tutkimusten laajuudesta huolimatta keskeisiä avainhenkilöitä ei ollut tavattoman monia. Helmi Helminen-Nordbergin arvion mukaan tärkeimpiä kertojia Porajärven alueella syksyllä 1942 olivat Kuutamolahdella haastatellut Masa Kottarainen sekä Ivan Hermonen. Niin ikään keskeisessä asemassa olivat Jänkjärven Himolan kylässä sijaansa pitänyt Darja Homanen, Kellolan kylässä elellyt Anni Patrikainen, jonka luona Helminen vietti vain yhden mutta sitäkin merkittävämmän vuorokauden, sekä pitkälti yli 90-vuotias Pero Ahtoinen Putsilan kylästä.⁷²² Varsinainen miehityssyysy 1941 oli Helmisellä kulunut voittopuolisesti sotilashenkilökunnan ja muiden alueelle lähetettyjen vapaaehtoisten kanssa museoesineiden keruun parissa. Laajimmat ja samalla myös käytössään olleen paikallisväestön suhteen lukumääräisesti antoisimmat tutkimuksensa Helminen teki vuosina 1943 ja 1944 Aunuksen Karjalassa, Vieljärvellä ja Tulemajärvellä. Helminen ehti kerätä tietoja eri kylistä yhteensä 35 eri kertojalta ja laulajalta. Oli maaperän salaisuudet tunteva Lomujeffin ukko, Sempo Ilmollisen virren tainnut Semoi Tupitšin sekä kesken itkuvirttään ylläsiituksesta pökertynyt Matrona Agejev. Ja vaikka tutkija tuolloin ahkerasti työskentelikin, ei hänen silti onnistunut tyhjentää vielä edes lähikylissä eläneiden tietäjiä ja itkijöiden tietovarastoja⁷²³

Todellinen kansantietouden aarrekatkō, Maria Rinkinen, löytyi kuitenkin korpimaiden katkōjen sijaan hieman yllättäen Leningradin esikaupungista, Suomeen siirrettyjen inkeriläisten keskuudesta. ”Madonna Ingridin” maantieteellinen positio ei silti muodostunut ylitsekäymättömäksi ongelmaksi, sillä professori Lauri Hakulista mukailleen tutkijoidemme käsiin oli nyt tullut kauppuheinen todiste muukalaisen tyystin vierashenkisen miljoonakaupungin liepeillä kukoistaneesta inkeriläisen kansankulttuurin elinvoimasta. Tutkijoiden silmissä vuonna 1859 syntynyt venjokelainen kohosi jonkinlaiseksi muistitiedon suurmestariksi, jolta Hyvinkään ja Oitin väestönsiirtoleireillä kesällä 1943 työskennelleen Toini-Inkeri Kaukosen lisäksi tietoa tahtoivat ammentaa pian muutkin tutkijat. Leireiltä kerätystä aineistosta oli Rinkiseltä peräisin noin kolmasosa. Tutkijoiden hyödyntämien sotavankien joukosta tällaisia kiintotähtiä ei sen sijaan kohonnut. Sotavankia voikin hyvällä syyllä pitää todellisina suomalaisen kansanelämäntutkimuksen tuntemattomina sotilaina.

Maahan evakuoituista inkeriläisistä usein vain vanhimmat rohkenivat kertoa avoimesti niinkin vaarattomalta kuulostaneesta aiheesta kuin vanhoista kansantavoista. He olivat ihmisiä, joiden ei nuoremman polven tavoin enää tarvinnut tehdä kauas epävarmaan tulevaisuuteen suuntautuvia suunnitelmia. Nuoremman polven edessä tulevaisuus sen sijaan aukeni pitkänä ja epävarma-

⁷²² SKM: KTKKA 957/Helminen. Luettelo tärkeimmistä kertojista vuosien 1942–1944 välisenä aikana tehdyillä keruumatkoilla.

⁷²³ SKM: KTKKA/Helminen. Selonteko kesän 1943 tutkimuksista Valtion Tieteelliselle Itä-Karjalan Toimikunnalle.

na sarjana tapahtumia, joiden kulkuun ei omin voimin juurikaan kyennyt vaikuttamaan. Pakolaisten vanha polvi oli elämänsä aikana ehtinyt jo menettää paljon - kenties perheensä, omaisensa ja omaisuutensa. Tuota taustaa vasten tarkasteltuna olot Suomessa näyttivät sittenkin siedettäviltä. He olivat ihmisiä, jotka olivat eläneet toiminnallisessa mielessä parhaita päiviään juuri sinä lyhyenä, vain noin puolen vuosisadan mittaisena vapaan inkeriläisen talonpojan aikana maaorjuuden lakkauttamisen ja Venäjän vallankumouksen välillä, johon myös Suomessa harjoitettu kansanelämän tutkimus tunsu suurinta mielenkiintoa. Ylivertaisen muistinsa ohella inkeriläistutkimusten pääkohteeksi nousseen Maria Rinkisen etuihin kuului siten myös se, että hän muisti kansantapoja oikealta aikakaudelta.

Epäluuloisimmin tutkijoiden kysymystulvaan suhtautuivat he, joiden täytyi tarkimmin arvioida sanojensa ja toimiensa mahdolliset vaikutukset hamassa tulevaisuudessa. Heidän joukossaan oli todella tarpeen ottaa huomioon, ja arvioida, mitä oman henkilökohtaisen tulevaisuuden kannalta ylipäätään kannatti kertoa suomalaisviranomaisille tai muille heihin maahan tulijoiden silmissä rinnastuville tahoille leimautumatta myöhemmin liian innokkaaksi yhteistoiminnan harjoittajaksi. Ainakin kerran tässä kuvattujen tutkimusten aikana tämä taustalla vaikuttanut asetelma lausuttiin myös ääneen. Sirkka Valjakan kesällä 1943 haastatteleminen vepsäläisten keskuudessa eräs kertojista kuvasi tutkimusten kohteena olleen paikallisväestön Jaakobin-painia kahden poliittisen ideologian välissä todeten viisaasti, että ”Paha aig oli, kaiken unohdin, hyvä olis, muistaisin”. Haastateltavan tuli arvioida sanomisiaan tilanteen mukaan.

Suomeen siirretyillä inkeriläisillä oli usein kokemusta leireistä jo ennen tänne saapumista. Erilaisia kuulusteluja oli suoritettu jo saksalaisten hallinnoimilla leireillä Virossa. Se, että yhtäkkiä oltiin kiinnostuneita aivan tavallisten ihmisten menneisyydestä ja heidän poliittisista näkemyksistään, sai ihmiset epäluuloisiksi ja ymmälleen. Mihin niillä oikein pyrittiin? Lähtijöiden kotiseudulla samankaltaisia uteluja oli tehty Stalinin vainojen alettua, eivätkä kokemukset niiden seurauksista olleet miellyttäviä. Suomessa poliittisten näkökantojen tiedustelijoiden lisäksi kuvaan astuivat perinnettä keräävät tiedemiehet. Mihin he oikein tietojaan tarvitsivat? Kannattiko tutkijoiden kanssa olla yhteistoiminnassa? Koituiiko siitä haastatellulle kenties jotakin välitöntä etua, saiko esimerkiksi sotavanki tutkimuksien ajaksi runsaamman muona-annoksen? Entä mitä tapahtui sodan jälkeen, oliko tieteen palveluksessa mahdollisesti oman välittömän etunsa vuoksi työskennellyt sotavanki heimosotureiden ja muiden yhteistoimintamiesten tapaan merkitty mies? Suomessa olleen sotavangin asema puun ja kuoren välissä oli kaikkea muuta kuin yksinkertainen, sillä vankiteloituksia tutkineen Antti Kujalan mukaan sotavangin oli aina otettava huomioon myös se, että huonolla onnella yhteistyöhaluttomuudesta saattoi seurata jopa hengen menetys.⁷²⁴

Sodan käydessä kohti vääjämätöntä loppuaan haastateltavien epävarmuus ja tutkijoita kohtaan tuntema epäluulo yhä kasvoi. Paluu Neuvostoliittoon oli tiedossa. Suomeen sijoitetuilla sotavangeilla ja maahan siirretyillä väes-

⁷²⁴ Kujala 2008, 142.

töllä olisivat edessä uudet kuulustelut. Tällä kertaa niiden aiheena tulisi olemaan Suomessa vietetty aika ja se, mitä tuolloin oikein tapahtui. Kuka teki aktiivista yhteistoimintaa suomalaisten kanssa? Missään nimessä ei voinut olla täyttä varmuutta siitä, mitä mieltä kuulustelijan pöydän toisella puolen tultaisiin olemaan esimerkiksi vihollisen maaperältä palanneen sotavangin osanotosta suomalaistiedemiesten harjoittamaan kansanperinteen keruutyöhön. Kuulostiko se riittävän epämääräiseltä saattamaan osallisen epäedulliseen valoon muiden vankeusaikanaan passiivisempina pysyneiden palaajien joukossa? Entä mitä palaajan vankitoverit asiasta tuumivat, saattoiko osallisuutta pahimmassa tapauksessa käyttää tutkimuksiin osallistunutta vastaan?

Sinivalkoiset silmälasit

Sotilaallisen miehityksen onnistumisen ja sen vakiinnuttamismahdollisuuksien kannalta on ensiarvoisen tärkeää, että miehitetyn alueen inhimilliset resurssit kyetään organisoimaan hankkeen lähtökohtien edellyttämällä tavalla. Tässä työssä miehitysalueelle lähetetyt tutkijat olivat ensiarvoisen tärkeässä asemassa – inventoimassa miehitetyn alueen inhimillistä kokonaisuutta ja seulomassa siitä esiin kansallisille pyrkimyksille keskeisiä alkuperäistä suomenheimosta elämänmuotoa edustavia yksityiskohtia. Jatkosodassa tieteellistä tarkastelua ohjasi usko menneisiin loiston päiviin. ”Läivät ja tallit ja muutkin karjasuojat ovat siinä määrin sovelletut kolhoosin alaisiksi, ettei niissä enää ollut vanhaa ehjyyttä”⁷²⁵, surkutteli Helminen syksyllä 1941. Kolhoosit loukkasivat suomenheimosuuden tutkijoiden vaivalla rakentamaa idylliä, eivätkä karjalaisaitat, jotka sisälsivät nykyaikaista ”tehdastavaralumpua”, mahtuneet kuvaan. Kansatieteilijän kuva ”ryssästä” oli tylpällä työkalulla muotoiltu. Siksi se saattoi toisinaan etäännyä niin kauas todellisuudesta. ”Ryssä” ei koskaan ollut saanut aikaan mitään hyvää, ja niinpä esimerkit bolsevismin saavutuksista näyttäytyivät aina autenttisuutta tuhoavana voimana. Asetelma oli selkeä. Se perustui lähtökoh- taiseen oletamaan, jonka mukaan kiistatta oli olemassa ”ryssä”, karjalainen ja suomalainen, ja että heidät voitaisiin pitää toisistaan erillään. Tutkijan tärkeimmäksi ominaisuudeksi oli tullut kyky erottaa, mihin tietty kulttuuripiirre loppui ja mistä toinen alkoi.⁷²⁶ Sodan kääntyessä kohti loppuaan myös tutkijoi- den julkiset ilmaisut vihollisen ominaisuuksista muuttuivat. Sodan alkuvaiheen liittynyt avoin antipatia ja ryssittely loiveni, kunnes maisteri Helmisenkin käsikirjoitusaineistossa ”ryssä” lopulta aivan konkreettisesti yliviivataan ja kor- jataan venäläiseksi. Käsikirjoituksessa esimerkiksi ”pirtin hirveä ryssän lemu” lientyi lopulta ”hirveäksi lemuksi”.

Kauko-Karjalaan liitettiin Suomessa kouristuksenomainen traditiopakko, jota ilmennettiin vanhan perinteen innokkaana elvytystyönä. Perinteisen käsi-

⁷²⁵ SKM: KTKKA 957/Helminen 6.10.–18.11.1941. Haukkasaaren kylän rakennuksia koskevia merkintöjä.

⁷²⁶ Lönnqvist 2003, 39.

työtaidon katoamisesta ja sen säilyttämisestä oltiin äärimmäisen huolissaan juuri Karjalassa, vaikka nuo kädentaidot olivat yhtä hyvin katoamassa myös Kanta-Suomessa. Vaikka valtakunnan raja oli pyyhitty pois, henkisen itä-länsi-ajan rajapyykkeihin kirjatut merkinnät olivat edelleen luettavissa. Ne kertasivat vanhaa ajatusta, jonka mukaan maamme kansankulttuurin juuret sijaitsivat Karjalassa, mutta kukoistava latvakasvusto kuului Länsi-Suomeen. Kehitys kuului länteen ja romanttinen takapajuisuus itään.

Karjalan pilaantumisen ei syytetty vallatun alueen väestöä. Syy oli bolsevismissa. Kielen- ja kansankulttuurin tallentajat pitäytyivät järkähtämättömästi virallisessa näkökannassa, jonka mukaan itäkarjalainen paikallisväestö, inkeriläiset maahan siirretyt sekä suomensukuiset sotavangit olivat ensisijaisesti ”eksyneitä Väinölän lapsia”, kadotettu sukupolvi, johon bolsevismi oli tarttunut ikävien historiallisten sattumien summana - se ei suinkaan ollut kansan vapaasti valitsemaa. Poikkeuksia toki oli, kuten Helmisen Repolan Haukkasaaresta syksyllä 1941 mainitsema Parta-Pottonen kommunistitörkyineen. Yksittäistapausta saattoi kuitenkin pitää lähinnä hyvänä esimerkkinä bolsevismien epäedullisista vaikutuksista.

Tutkijoiden kansallisesti innostuneessa ilmapiirissä syntyneissä paikalliskuvauksissa valloitettu alue sai ympärilleen kullatut kehykset. Kaiken karuuden keskellä he välittivät kohtaamansa positiiviset ainekset ikään kuin isänmaallisesta velvollisuuden tunteesta suhteettoman myönteisessä valossa. Näyttää siltä kuin kertoja itsekin yrittäisi kiihdyttää Karjalahurmaansa ja säätää itseään oikealle kansalliselle taajuudelle. Kävellessään iltahämärissä ostamaan Itä-Karjalan postimerkkejä Repolan kasarmialueella syksyllä 1941 Helminen kirjoitti päiväkirjaansa: ”Tuntunniemi oli ihan sininen, Taanisenniemi kultainen, vaarain laet lumivalkeat. Täällä on ilmakehä taiteellisempi, runollisempi kuin Suomessa. Näkee ja tuntee elävänsä Vuoksen vesistön latvoilla”.⁷²⁷ Seuraavana syksynä tutkimusalueelle palatessa satoi vettä, ”mutta se ei mitenkään tehnyt mieltä alakuloiseksi. Oli niin kodikasta ja tuttua taas olla erämaassa, taas Karjalassa, Värmlantikin muistui mieleen”.⁷²⁸ Kellolassa vallitsi syksyllä 1942 ”pyhäisyys, mikä sivukylässä, vetten ja metsien takana, aina on elämän yllä oli siten arki tai pyhä. Jokin kiireettömyys, tyytyväisyys ja kiitollisuus, tasapaino”.⁷²⁹

Elias Lönnrotin jalanjälkiin viitattiin tuon tuostakin. Helminen otaksui törmänneensä niihin Roukkulan kylän Jouhkimaisen talon rakennuksiin kuollessaan, nyt jo puretussa savupirtissä. Se oli ”ehkä se, jossa Elias Lönnrot Roukkulassa ollessaan oli istunut”.⁷³⁰ Lönnrot oli vierailut kylässä vuonna 1832. Kansatieteen näennäisestä rationaalisuudesta huolimatta kuvauksia leimasivat viimekädessä esteettiset mieltymykset sekä kansallisten tieteiden piirissä muotonsa saanut käsitys aidosta ja alkuperäisestä: ”Aamulla katselin kuinka kaunis savesta muovailtu uuninpinta tässä talossa on. Se on todellista hellää käsityötä

⁷²⁷ SKM: KTKKA 957/Helminen 25.10.1941.

⁷²⁸ SKM: KTKKA/Helminen 12.9.1942.

⁷²⁹ SKM: KTKKA/Helminen 28.9.1942.

⁷³⁰ SKM: KTKKA 957/Helminen 25.10.1941.

ja täydellinen vasta silloin, kun liedessä ja pätsissä palaa tuli. Pyysin Kyrkiä maalaamaan siitä akvarellin.”⁷³¹ Toisinaan ammoisiin aikoihin nivotulla Karjala-illuusiolla saatettiin suorastaan mässäillä: ”Astelin Huureisen pikkupirttiin jyrkän rantatörmän harjalla. Karhunen tuli jäljessäni. Huokasimme molemmat ihastuksesta ja haikeudesta, sillä pirtti oli autionakin niin kodikas ja aito, niin karjalainen ja jollakin tavoin köyhyyden jalosti muovailema. Oli kuin olisi kuunnellut soittoa, kaukaa ja loittoimen soittajan luota lähtenyttä ja tämän kaiken muovannutta ja täällä yhä kaikuva. Sivelimme pätsin pehmeää kylkeä, ihastelimme sopusuhtaista kolpitsaa ja pyyhimme tomut jumalankuvasta.”⁷³² Helmi Helmisen ja Suomeen oletettavasti heimosotien seurauksena siirtyneen repolalaisyntyisen Maija Karhusen idylliä ei himmentänyt edes se, että edellä esitellyn Neitsyt Marian poskia oli raavittu ja Jeesuslapsen silmät oli puhkottu.

Joskus sinivalkeisien silmälasien lävitse tehdyt havainnot saattoivat tehdä banaalin tepposen myös käyttäjälleen, kuten silloin kun maisteri Helminen ensimmäisen sotasyksyn lopulla erehtyi Repolan Mauranniemen lumen peittämässä idyllisessä näkemään kuusen juurella pinon joulun viettoa varten valmiiksi tehtyjä joulukuusen jalkoja. Lähemmin tarkasteltuna ne osoittautuivat valkoisiksi sankarihautaristeiksi.⁷³³

Kansallisen karjalakoodin mukaisen näkökulman oheen versoi vääjäämättä myös jokaisen henkilökohtainen ”Minun Karjalani”. Yhden sukupolven ”kollektiivisena avainkokemuksena” nähty episodi rakentui viime kädessä tutkijan yksilöllisistä ennakkokäsityksistä ja toisaalta miehitysalueella koetusta elämyspiiristä. Toisinaan myös oma menneisyys velvoitti toimimaan. Vilppulan kohdalla se saattoi tarkoittaa läheisen menehtymisen langettamaa näkymätöntä velvoitetta. ”Tämän maan puolesta ja puolella Mauno kaatui, tätä maata on minunkin yritettävä oppia tuntemaan”, kirjoitti Vilppula viitaten edesmenneeseen sulhasensa.⁷³⁴

Tutkijoiden henkilökohtainen kokemus vallatusta alueesta monimuotoisena inhimillisenä kokonaisuutena tapahtui erityisesti sodan alkuvaiheessa varsin suppeassa ympäristössä. Tutkimukset järjestettiin pitkälti miehitysalueen paikallishallinnon määrittämin ehdoin ja sen hyväksymissä puitteissa. Kylän paikallishallinto ja sen virkailijat lottineen muodostivat ”siirtomaayhteisön”, johon myös tutkijat kuuluivat. Vieraassa ympäristössä siitä tuli nopeasti paikka, jonne ”tulee jo kuin kotiin ainakin”. Tutkimusmatkan kohokohdiksi eivät välttämättä muodostuneet niinkään kohtaamiset paikallisen väestön kanssa kuin samalla tavoin muista ulkopuolisista muodostuneen pienyhteisön omat tapahtumat, korkeampi-arvoisten upseerien harvat vierailut syrjäisillä asemapaikoilla tai vaikkapa ankean arjen juhlistamiseksi järjestetyt lettukestit. Toisaalta, mikäli paikallishallinnossa suhtauduttiin tutkimuksiin penseästi, tutkijat pyrkivät mahdollisuuksien mukaan pitämään etäisyyttä itselleen epämieluisaan yhtei-

⁷³¹ SKM: KTKKA 957/Helminen 17.10.1941.

⁷³² SKM: KTKKA 957/Helminen 25.10.1941.

⁷³³ SKM: KTKKA 957/Helminen 1.11.1941.

⁷³⁴ SKM: KTKKA/Vilppula 1942. matkapäiväkirjan merkinnät.

söön. Erityisen katkeria kommentteja tässä suhteessa esittivät vepsäläisalueella työskennelleet Sylvi Sääsä ja Sirkka Valjakka. Sitoutumista paikallishallintoa edustavaan vertaisryhmään kuvastaa myös se, että kenttätöypäiväkirjojensa päätteeksi kirjoittamansa ”Kuutamolahden balladin” maisteri Vilppula omisti nimenomaan sotilasvirkaileja Kytälle. Eron haikeus ei koskenut Itä-Karjalaa, sen maata ja kansaa, vaan sitä pienenisyyhteisöä, josta käsin hän oli työtään harjoittanut. Miehitetty alue osana Suomea ei koskaan ehtinyt vakiinnuttaa asemaansa edes kansatieteilijöiden sanankäytössä. Elämä ”Suomen puolella” tuntui tyystin erilaiselta, vallatulle alueelle tultiin aina ”Suomesta”, ”raja ylitettiin”, ja ”Suomeen” aina palattiin. ”Olo Suomen puolella tuntui päiväkausia hyvin jouluiselta, lämpimältä, vauraalta ja valoisaalta. Aloin vasta palattuani oikein tajuta, kuinka autio Repola nyt on. Myöskin selveni, kuinka suuresti ihmisen läsnäolo maisemassa, kylässä ja rakennuksessa vaikuttaa voimana rappiota vastaan”, kirjoitti esimerkiksi Helminen.⁷³⁵ Työ uuden ja vanhan Suomen yhdistämiseksi oli vasta aluillaan.

Työskentelyn kiihkeä toteutusaikataulu teki tutkijoiden maisema-analyyseista impressionistisia. ”Huikaiseva Miinoanvaara. Siellä on kuin asuisi puoliksi taivaassa, vuorella. Varmasti Karjalan muinaiskulttuuriin on vaikuttanut paljon tämä vaaroilla asuminen, niillä oleskeleminen”,⁷³⁶ Helminen merkitsi muistiin Porajärven alueelta syksyllä vuonna 1942. Kuitenkin romanttisperituaalinen menetelmä, jossa pelkän maiseman tarkkailun avulla puhkaistaisiin suora yhteys karjalaiseen muinaisuuteen ja sen syvimpään olemukseen ker- too enemmänkin tarkastelijan omasta rikkaasta sisäisestä elämästä.

Istuin rantakalliolle niemen kärkeen. Oli lämmin, tarkeni nutussa, paljain päin ja käsin. Niemen kärkeen toi ilmanhenki hienoa riihen tuoksua kylästä. Järveltä kuului nuottamiesten ääniä ja airojen kolketta, Kellolasta lehmänkellon kalkatusta, lasten laulelua ja äitien huhuilua. Loittona, järven toisessa päässä vain utuista sineä. Sieltä lipumassa kuin hopeinen lautta. Himolaan päin ulottuvissa erämaissa musta vehreys, vedessä sen alla uuden vasken väri. Vasken alla kolme hopeista juovaa, kuin veden yli vedettyjä kanteleen kieliiä. Sieltä rantaan päin kultaa, vihreää, sineä, violetta, joka lopulta yhtyy rantakallion tummuuteen ja löytää taas vaskenväriin keltaisessa sängessä, haasioissa, pihlajissa, purppuraisissa lillukoissa, joka korressa ja varvussa ja vesassa. Poukamassa vanha vene uljain kokin ja perin kuin tumma malja. Hengität korkeaa, vaaleaa taivasta, josta tähdet puhkeavat, luet järven tyyneydestä itkuvirsien kuvia tuonilmaisista maailmoista ja ajattelet, että harmaa karjalaiskylä ei vielä ole Karjala sinänsä. Siihen kuuluu tämä erämaa, tämä jumalan kädestä lähtenyt ja silleen jäänyt, jossa miehet kulkevat kalalla ja metsällä ja jossa naiset laulavat itkuvirsiä ja runoja. Tiedät, että myös maisema on katoavainen. Pajut ja raidat tässä kylänotkossa riihen takana ovat siemenhahtuvissaan valkeina kuin kirsikkapuut keväällä.⁷³⁷

Toisinaan tutkijoiden varsinainen päätyö, tiede, saattoi olla pakoa todellisuudesta, joka monilta osin ei vastannutkaan sitä idealisoitua kansankuvaa, jota tutkijat itse olivat olleet luomassa. Miehitetyltä Itä-Karjalalta oli odotettu enemmän. Kielentutkija Pertti Virtaranta muistelee sotamiesten trokkanneen Suomen armeijan alusvaatteita paikallisväestölle ja keittäneen pontikkaa ikäku-

⁷³⁵ SKM: KTKKA 957/Helminen 25.10.1941.

⁷³⁶ SKM: KTKKA/Helminen 26.9.1942.

⁷³⁷ SKM: KTKKA/Helminen 1.10.1942.

lussa tuulimyllyssä. Saatuaan lopulta lomaa opintoihinsa ”se tylsä olo siellä kuormastokomppanian montussa näiden juoppojen kanssa aiheutti semmoisen reaktion, että minä luin kuin hullu sen ajan”, muistelee Virtaranta.⁷³⁸ Sitoutuminen ja uppoutuminen keruutyöhön viimeiseen asti tarjosivat ainakin hetkeksi pakopaikan yhä monimutkaisemmaksi ja epävarmemmaksi käyvän tulevaisuuden pohtimiselta.

Miehitysaikana Suomessa järjestettiin lukuisia karjalaista kansankulttuuria ja kansantaidetta esitteleviä näyttelyjä. Sodan alkuvaiheessa, marraskuussa 1941, taidehallissa oli esillä läpileikkaus Karjalasta: kuulu aunuksenkarjalainen vuolukivinen hirvenpää kivikaudelta, koruja ja käätyjä pronssikaudelta, valokuvia ja luonnoksia karjalaisista talonpoikaisrakennuksista sekä valikoima maalaustaidetta karelianismin kulta-ajoilta. Syksyllä 1941 messuhallissa järjestettiin näyttely, ”Neuvostopropagandaa sotasaaliimme valossa”. Toisena sotavuotena Ateneumin taidemuseosta käsin lähti maamme kaupunkeja kiertämään ”Karjalaisten käsitöiden kiertonäyttely”, johon Tyyni Vahter oli kerännyt materiaalia niin hylätyistä lumppukasoista kuin miehitetyille alueelle järjestetyistä työtuvista, joissa perinteisiä käsitöitä pyrittiin naisvoimin virvoittamaan. Voimaponnistuksista suurin, Taidehalliin sodan loppuvaiheessa vuonna 1944 suunniteltu laaja ikoni- ja kirkkotaidetta esittelevä näyttely nimeltään ”Taiteensuojelua sodan aikana” jäi kuitenkin pitämättä Mannerheimin nimenomaisella kiellolla. Muistoksi jäivät vain näyttelyluettelo ja avajaisten kutsukortit, jotka oli jo ennätetty painaa.⁷³⁹ Näyttely oli samalla osa hanketta, jonka pyrkimyksenä oli järjestelmällisesti edistää perinteisen ikonimaalauksen säilymistä. Sen hienouksia ehdittiin esitellä ainoastaan yhdessä Lars Petterssonin asiantuntevassa artikkelissa, teoksessa *Muinaista ja vanhaa Itä-Karjalaa*. Antikvaarisiksi harvinaisuudeksi luonnehdittavaa teosta voi samalla muutoinkin pitää eräänlaisena kansankulttuurin parissa työskennelleiden tutkijoiden keskeneräisiksi jääneiden ponnistelujen kirjallisenä muistomerkkinä. Saman teoksen lehdillä esittelivät siihen työnsä tuloksia myös kansatieteilijät. Teos ei ennättänyt valmistua korrehtuurivedosta pidemmälle. Saman kohtalon koki vielä vuosikymmeniä myöhemmin Helmi Helmisen sota-ajan päiväkirja-aineistostaan koostama käsikirjoitus, jota hän vuonna 1975 oli tarjonnut Turun yliopiston kansatieteen laitoksen julkaittavaksi. Helminen oli kaavaillut työnsä nimeksi ”Vuoksen lähteillä”. Tuolla erää julkaisematta jäänyt päiväkirja-aineisto päättyi Suomen kansallismuseon kansatieteelliseen käsikirjoitusarkistoon. Samaan tapaan päättyivät kiireet myös Toini-Inkeri Kaukosen inkeriläisleireillä tehtyjen keräelmien osalta. Ne löysivät tiensä Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkistoon vasta 1960-luvun lopulla.

”Työni keskeytyi juuri sen päästyä irti alkuvaikeuksista”, kirjoitti Sirkka Valjakka Äänislinnassa kesällä 1944 vain noin parin viikon mittaisiksi jääneiden viimeisien tutkimuksiensa päätteeksi. Sama koski myös kaikkea muuta miehitysalueella tehtyä tieteellistä toimintaa, joka ei lopulta koskaan päässyt etene-

⁷³⁸ Yli-Paavola, Jaakko 2003, 192.

⁷³⁹ Kotkavaara 1986, 68.

mään alkua pidemmälle. Vaikka työ kansallispoliittisesta näkökulmasta tarkasteltuna lopulta osoittautui turhaksi tai se ei ainakaan lainkaan vastannut niitä henkilökohtaisia uhrauksia, joita tuolle työlle annettiin, voi tietysti vaihtoehtoisesti vain aavistella mikä merkitys tällä työllä olisi voinut olla jos toinen maailmansota olisikin päättynyt toisin.

Kansanperinnettä karttapohjalla

Kansatieteilijöille langetettuun tehtävään, tallentaa ja konversoida vallatun alueen kansankulttuuri emämaan yhteyteen sopivaksi, olivat vaikuttaneet suuresti kansatieteen metodiiikassa ja ylipäänsä koko sen tieteellisessä lähestymistavassa tapahtuneet muutokset. Eräs sen osa-alue olivat kulttuurimaantieteelliset kartastot, jotka kansa- ja kielitieteilijöiden käytössä olivat 1940-luvulle tultaessa ehdineet jo vähin erin saavuttaa tieteellisen paradigman aseman. Saksassa oli vuonna 1927 aloitettu mittava kulttuurikartastointihanke, "Atlas Der deutschen Volkskunde". Sen seurauksena oli ympäri Keski-Eurooppaa saksalaiselle kieli- ja kulttuurialueelle perustettu keruuasemien verkosto, joissa kansakoulunopettajista, papeista, lääkäreistä ja tuomareista sekä toisinaan myös talonpojista koostuvat asiamiehet keräsivät kansatieteellistä aineistoa tuolloin Berliinissä sijainneen keskustoimiston käyttöön. Keruualueelta kerätyt tiedot koskivat muun muassa talonpoikaistalon eri rakennuksia ja niiden osia, työkalujen muotoa, työ-, juhla- ja oikeustapoja sekä uskomuksia ja taikuutta. Tiedusteltiin lehmän, härän ja sonnin vetolaitteita, tallin ja navetan rakennetta, kattomuotoja ja räystään malleja sekä ajolaitteiden käyttöä. Kotitalouden pidosta oltiin kiinnostuneita kirnupiimän sekä makean ja happaman kerman nimityksistä, tavallisimmista ruokalajeista juomineen sekä ruoan valmistukseen ja aterioimiseen liittyvistä tavoista. Otettiin selvää kansanomaisista tervehtimistavoista, siitä miten rengit tervehtivät isäntää, piiat emäntää ja oppipojat mestariaan. Selvitettiin kihlaus- ja naimatavat. Miten vuotuisjuhlia, esimerkiksi joulua ja pääsiäistä vietettiin, entä miten nimitettiin joulun ja loppiaisen välistä ajanjaksoa? Mitä viikonpäivää on vanhastaan pidetty onnen ja mitä onnettomuuden päivänä. Millä puhetavoilla lapsia eri tapauksissa peloteltiin, ja millä sanoin esimerkiksi tuullessa lainehtivaa viljavainiota kuvattiin, entä miksi kutsuttiin elon leikkuussa viimeiseksi jäänyttä lyhdettä?⁷⁴⁰

Kulttuurimaantieteellinen kartastointimenetelmä tarjosi uusia väyliä myös suomalais-ugrilaisen ajattelutavan vahvistamiseksi. Vielä 1920-luvun puolivälissä kansallista ajatusta oli pyritty edistämään kymmenosaiseksi järkäleeksi suunnitellulla Suomen sukua kuvaavalla teossarjalla, joka mahtipontisuudessaan kuitenkin osoittautui parhaat päivänsä nähneeksi.⁷⁴¹ Kansallispoliittisesta näkökulmasta tarkasteltuna kulttuuripiirteiden leviämisreittien selvittämisen ohella kartoinnissa oli oleellista, että niihin kulloinkin valitut kansalliset omi-

⁷⁴⁰ Hakulinen 1934, 315–316.

⁷⁴¹ Lehtonen 1972, 226.

naispiirteet levittäytyivät valtionrajojen ylitse vahvistaen samalla uskoa rajoista riippumattomasta sukuyhteydestä sekä yhteisesti jaetusta menneisyydestä eri alueiden välillä. Kulttuurikartastot sisälsivät option uusille aluevalloituksille ja kansatieteellisistä havainnoista tuli vääjäämättä osa geopolitiikkaa.⁷⁴² Erityisen hyvin kartoitushankkeet etenivät ekspansiivista ulkopoliittikka harjoittaneessa Saksassa.⁷⁴³ Kustaa Vilkuna oli tutustunut saksalaisiin työskentelytapoihin 1930-luvun loppupuolella tehden tutkimus- ja opintomatkan kansallissosialistiseen Saksaan, jossa hän tutustui keskieurooppalaisiin maanmuokkausvälineisiin. Matkaa luonnehtiessaan hän totesi, että jos kohta Saksassa olikin ”yltiöitä ja fantastisia puuhailijoita”, oli oppia otettavissa tehokkaasti toimivista ja hyvin järjestetyistä keruuorganisaatioista.⁷⁴⁴

Suomessa kansatieteellinen kartoitustoimisto aloitti toimintansa vuonna 1937 eräässä Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran yläkerran eteishuoneessa maisteri Toivo Vuorelan johdolla. Aloitteen kartoitustoiminnan aloittamisesta olivat tehneet Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Suomen Muinaismuistoyhdistys sekä Sanakirjasäätiö. Hieman vastaavaa, sittemmin kariutunutta, suunnitelmaa kartoitustoimen sisältävästä kansatieteellisestä tutkimusinstituutista oli vuosikymmenen puolivälissä viritellyt myös suomalais-ugrilaisen kansatieteen professori Albert Hämäläinen. Tämän hankkeen taustalla on kerrottu olleen tietävästi ruotsalaiset esikuvat.⁷⁴⁵

Kansallispoliittisessa käytössä korkealaatuiselle paperille painetut kansanelämän eri ilmiöiden levinneisyyskartat näyttivät hyviltä. Karttojen avulla kyettiin tehokkaasti yhdistelemään eri tieteenalojen, arkeologian ja muinaishistorian sekä kieli- ja kansatieteen tutkimustuloksia. Tieteellisten kartastojen synnyttämä vipuvaikutus kohotti samalla myös aiemmin vain ”ajattoman historian” tutkimuksen parissa askaroivana tieteenä kritisoidun kansatieteen arvostusta, jolla nyt oli käytössään eksaktin näköisiä ja myös poliittisesti arvokkaita tutkimustuloksia tuottava työkalu. Kansatieteen ja etnografian avulla miehitehtyn alueen aineellisen ja henkisen kansankulttuurin kuvasta pyrittiin piirtämään vallitsevan kansallisvaltioideologian vaatimuksien mukainen. Työn toteuttamiseksi nähtävillä oleva todellisuus piti ensin purkaa eräänlaiseksi etnografiseksi asetelmaksi, jossa kansatieteilijän havainnoimana arkielämän tavanomaisuudet saivat uuden, tieteellisesti asianmukaisen jännitteen. Kansatieteilijän havainnoimana myös halonhakkuu sai tieteellisen sisällön. ”Johan Homainen seisoo puukasan ääressä, josta hän sahallaja kirveellätekee halkoja. Hän on Kostamuksesta kotoisin (ja) 15-vuotias.”, kirjoitti Hilikka Vilppula. Etnografiselle selkokielelle käännettynä elävän todellisuuden monivivahteisuus pelkistyi jonkinlaisiksi etnografisiksi koodeiksi, joissa tässä tapauksessa huomionarvoisia

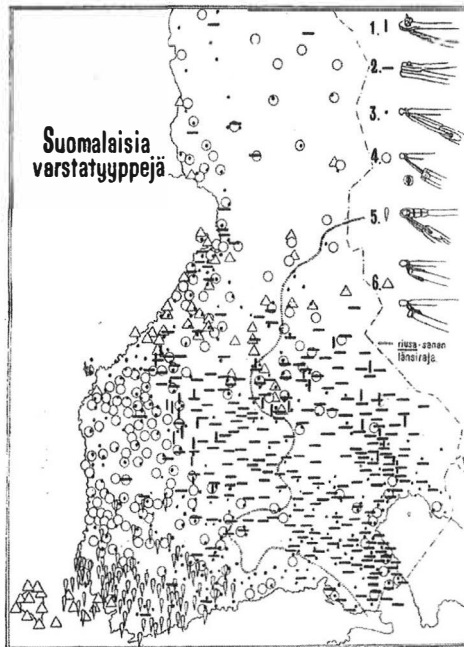
⁷⁴² Pimiä 2004 a.

⁷⁴³ Aiheesta on kirjoittanut laajemmin esimerkiksi Hannjost Lixfeld 1994 teoksessa *Folklore and Fascism: The Reich Institute for German Volkskunde*.

⁷⁴⁴ Herlin 1993, 107.

⁷⁴⁵ Vuorela 1976, 7.

seikkoja olivat viittaaminen vanhoihin työtapoihin sekä henkilöiden paikallisuuteen ja syntyperään.

Kuva 2. Suomalaisien varstatyyppien levinneisyysalueet. 1. Solmuvarsta, 2. vaaravarsta, 3. reikävarsta, 4. sapavarsta, 5. hulikkavarsta, 6. simukkarvarsta. Kartan ainekset koottu ja järjestänyt maist. Toivo Vuorela.

Toivo Vuorelan laatimassa (Virittäjä 1944) puimavälineiden levinneisyyskartassa suomalainen varstatyyppi levittäytyy kohti itää. Tässä kartassa itä-länsirajan määrittää termi "riusa". Myöhemmin vuonna 1976 julkaistussa kansatieteellisessä kartassa ei tuota rajaa enää huomioida.

Todellisuudessa monet tutkijoiden haastattelemissa ihmisistä olivat jo lähtökohteisesti alkuperäisestä ympäristöstään irtaantuneita, eivät välttämättä "mistään kotoisin". Vallatun alueen väestöä ei mitenkään voinut pitää samoille sijoilleen jo ammoisista ajoista juurtuneena. Yhtä hyvin voitiin puhua monikulttuurisuudesta, joka tässä tapauksessa ilmeni aina Pietarista Petsamoon. Pietarin miljoonakaupungin imu oli ehtinyt liikuttaa ihmisiä leivän perässä Karjalan kaukaisimmillakin salomailla sukupolvien ajan. Vienalaiset laukkuryssät olivat niin ikään kaikille tuttuja, eivätkä läntiset vaikutukset suinkaan rajoittuneet yksin heihin. Pulavuosina 1930-luvulla Karjalaan siirtyi tuhansittain väestöä Kanadasta ja Yhdysvalloista. Hieman myöhemmin lukemattomat ihmiset vaihtoivat kotiseutuaan Stalinin vainojen alettua. Asemasodan aikana miehitetyn alueen suomenheimosta paikallisväestöä sijoitettiin turvallisemmiksi katsotuille seuduille, sellaisiin kyliin, jotka sodan jäljiltä ylipäänsä olivat asuttavassa kunnossa. Kansanmusiikin tutkija A. O. Väisänen muistelee Vienan Karjalaan kesällä 1915 suuntautuneella keruumatkallaan tarvekalujensa kantajana olleen nuoren tytön, joka puhui vain ruotsia. Tytön isä oli harjoittanut kauppaa jossain ran-

nikkopitäjässä, missä tyttö oli saanut koulutuksensa ja tullut tätä myötä ruotsinkieliseksi.⁷⁴⁶

Jatkosodan aikana Helmiselle ensimmäisenä sotavuotena tärkeä tietolähde Maija Karhunen oli Vienan pakolaisia. Hän oli ehtinyt olla poissa kotikonnuiltaan jo parin vuosikymmenen ajan. Vienan pakolaisiin kuului myös Repolan Kolvasjärveltä kotoisin ollut vääpeli Juho Romanainen, jonka paikallistietämystä Helminen hyödynsi tutkimusmatkallaan syksyllä 1941. Kuutamolahdella syksyllä 1942 Helmisen ja Vilppulan vastaan asteli avulias nuorimies, Pekka Jeuhtonen, joka puhui neljää kieltä, ”ryssää, vepsää, karjalaa ja suomea”.⁷⁴⁷ Rakennusmittauksissa ja monin muin tavoin tutkijan apuna oli usein lottakanttiinissa työskennellyt karjalaistytty Taimi Omelin (o.s. Turunen). Hän oli naimisissa karjalaispojan kanssa, joka juuri tuolloin oli ”ryssän” armeijassa upseerina.⁷⁴⁸ Kansatieteilijöiden kansallinen eheyttämisprojekti muistuttikin monilta osin kauan sitten hajonneen palapelin muistinvaraista uudelleen kokoamista, silläkin uhalla, että monet sen paloista olivat jo iäksi ehtineet kadota tai tärveltyä muodottomiksi.

Sotasaalista vai sodan jaloista pelastettua kulttuuriperintöä?

Sopimus välirauhasta allekirjoitettiin syyskuun 19. päivänä vuonna 1944. Valtansa osoituksena voittajalle näytti olleen tärkeää, ettei kiveäkään jäisi kääntämättä kadoksissa olleen sotasaaliin osalta. Erityisen kiinnostuneita venäläiset olivat maasta perääntyvien saksalaisten joukkojen jälkeensä jättämästä omaisuudesta. Sen luovuttamiseen Suomi oli sitoutunut välirauhasehdotuksen 15. artiklan mukaisesti. Runsain mitoin saksalaisomaisuutta oli luonnollisesti Pohjois-Suomessa. Kesällä 1945 sitä keräämään oli määrätty yhteensä yli 3 000 miestä. Neuvostoliiton asettama luovutusajataulu oli kireä ja sodan heikentämien kuljetusyhteyksien seurauksena sitä oli mahdoton kirjaimellisesti toteuttaa. Saksalaisten rakentamaa puhelinlinjaa purettiin yhteensä yli 1 200 pylväskilometriä, mutta kaiken keruutyön jälkeenkin ympäri Lapin selkosia arvioitiin syksyllä 1945 olevan saksalaisten jälkeensä jättämää romurautaa vielä lähes 6 000 tonnia. Sen venäläiset lopulta suostuivat vaihtamaan 13 000 pariin armeijan suksia. Kaiken kaikkiaan rauhan tultua Pohjois-Suomessa kävi jatkuva aseiden, ajoneuvojen, ammusten, viestivälineiden, romumetallin, irtaimen kuten huonekalujen ja toimistotarvikkeiden ynnä muun sotaomaisuuden virta kohti Rovaniemellä Ounasjoen rannalla sijainnutta luovutettavan sotasaaliin keskusvarastoa.⁷⁴⁹

⁷⁴⁶ Sihvo 1970, 44.

⁷⁴⁷ SKM: KTKKA/Vilppula. Ote muistiinpanoista vuodelta 1942.

⁷⁴⁸ SKM: KTKKA/Vilppula 1942. Ote muistiinpanoista vuodelta 1942.

⁷⁴⁹ Lappalainen 1997, 272–279.

Käskevään äänensävyyn annetut rauhanehdot koskivat taloudellisesti arvokkaiden hyödykkeiden lisäksi myös kulttuurihistoriallisesti arvokasta omaisuutta. Välirauhasopimuksen 14. artiklan mukaan Suomi sitoutui palauttamaan ”Neuvostoliitolle kaikki sodan aikana sen alueelta Suomeen siirretyt, valtiolle, osuustoiminnallisille järjestöille, tuotantolaitoksille tai yksityisille kansalaisille kuuluvat arvoesineet ja tavarat, kuten tehtaiden ja laitosten koneistot, veturit, rautatievaunut, merialukset, traktorit, moottoriajoneuvot, historialliset muistomerkit, museoarvoesineet ja kaiken muun omaisuuden täysin hyvässä kunnossa.”⁷⁵⁰ Tämän seurauksena Neuvostoliittoon palautettiin muun muassa ikonikokoelma, jota olivat olleet keräämässä Olavi Paavolainen, Sakari Pälsi sekä Lars Pettersson. Keruutyön alkuhetkistä on jäänyt maininta myös Paavolaisen sotakokemuksia kertavaan teokseen *Synkkä yksinpuhelu* (1946):

Kylä kierrellessämme olemme Pälsin johdolla järjestelmällisesti ruvenneet keräämään sekä vanhoja kansanomaisia esineitä että pyhäinkuvia kansallismuseon kokoelmaa varten. Onhan uskomatonta, että vaikka Suomen Karjalassa on niin runsaasti kreikkalaiskatolista väestöä, Kansallismuseumme ei omista minkäänlaista ikonikokoelmaa. Lukuisissa asukkaista tyhjiä tai – mikäli kylät ovat olleet venäläisten asuttamia – nyttemmin suomalaisten toimesta tyhjennetyissä kylissä ajelehtii talojen sekasortoisen kaman keskellä massoittain museoarvoa omaavia vanhoja esineitä. Niitä lojuu sekä ullakoilla että pihamailla kiireisen paon tai evakuoinnin todisteina; sotilaiden tavanomainen muistoesineiden metsästys on vielä lisännyt asumattomien talojen hurjaa sekasortoa. Kun sotilaat autiokylistä lisäksi ovat vieneet korsutarpeiksi ovet, ikkunat, lattiat ja välikatot, uhkaavat sateet sekä edessä oleva talvi tuhota irtaimiston. Muistoesineiden keräämisvimma on muuten saavuttanut sellaisen laajuuden, että kaikkien lomalle lähtevien suomalaisten reput ja paketit nykyään tarkastetaan sotapoliisin toimesta.⁷⁵¹

Syksyllä vuonna 1941 Sakari Pälsi oli uutisoinut Helsingin Sanomissa sotakirjeenvaihtajan ominaisuudessa Aunuksen aiemmin lukuisista kirkkoista vain yhden säästyneen tuholta. Suomalaisten tultua oli kirkonmäki kuitenkin jälleen ”kirjavanaan karjalaista juhlakansaa”. ”Pyhä tunnelma on täydellinen: kynttilät tuikkivat, kuvain kulta kimmeltää, ja papin ääni kaikuu suotuisana”, kirjoitti Pälsi.⁷⁵²

Suomalainen ikonikokoelma oli odotettu ja haluttu. Jatkosodan aikana sen puute onnistuttiin pitkälti korjaamaan. Äänislinnaan perustettavaksi aiottuun museoon kertyi erilaista esineistöä sodan aikana yhteensä noin 950 kappaletta, josta sotaonnan käännyttyä evakuoitiin noin puolet pommitusten varalta turvaan Sisä-Suomeen. Suomeen tuodusta 500 esineestä runsas puolet päätyi Turun Linnan suojiin, ja loput sijoitettiin odottamaan rauhallisempia aikoja ympäri maata, Pälkänneelle, Rautalammille ja Kuusamoon. Sodan päättyminen syyskuussa 1944 katkaisi kuitenkin siivet niin suomalaiselta ikonikokoelmalta kuin sitä Taidehallissa esitettäväksi suunnitellulta näyttelyltä. Näyttelykappaleet luovutettiin valvontakomission välityksellä takaisin Neuvostoliittoon. Asia oli

⁷⁵⁰ Helsingissä 23.9.1944 annetun välirauhasopimuksen 14. artikla. Suomen asetuskokoelman sopimussarja: ulkovaltain kanssa tehdyt sopimukset n:o 4.

⁷⁵¹ Paavolainen 1963, 149.

⁷⁵² Pälsi 19.9.1941.

ikonien osalta pyyhitty pois päiväjärjestyksestä – kunnes tasavallan presidentin Urho Kekkosen 1970-lukua koskevia päiväkirjamerkintöjä selattaessa kävi ilmi, että tammikuun loppupuolella vuonna 1974 Tasavallan presidentin luona oli vierailut Turun maakuntamuseon amanuenssi, jolle hänen edeltäjänsä oli uskonut erään muscaalisen salaisuuden. Turun Linnassa oli edelleen säilytteillä 12 todennäköisesti Itä-Karjalasta peräisin ollutta sotasaalisikonia. Tasavallan presidentin kanssa käydyin neuvonpidon jälkeen amanuenssi toimitti ikonit Museoviraston varastoon Suomenlinnaan, josta ne seuraavaksi vasta vuonna 1989 esineitä Orimattilan keskusvarastolle siirrettäessä putkahtivat päivän valoon ja tulivat myös ensi kertaa merkityksi museon kokoelmiin. Näyttää jälleen tulleen ajankohtaiseksi ottaa selvää siitä, kenelle museoesineet kuuluvat, voiko Venäjä vaatia niitä itselleen ja löytyykö näille vaatimuksille näyttöä?⁷⁵³

Sodan päätyttyä myös Valtion Poliisi pyrki innokkaasti pääsemään sotasaalisomaisuuden jäljille. Näiden tutkimusten yhteydessä sivuttiin toisinaan myös kulttuurihistoriallisesti arvokkaan omaisuuden kohtaloa, vaikkakin erilaiset teknisten laitteiden ja polttoaineiden, romuraudan ja kaapelikätköjä koskevien tapausten tutkinnat näyttävät muodostuneen toiminnan ytimeksi. Muutamia esimerkkejä: Erään kansalaisen otaksuttiin rakentaneen Raumalla omakotitaloaan saksalaisten parakeista jääneellä puutavaralla. Yhdessä Turun laivas-toaseman aluksessa epäiltiin käytettävän venäläisvalmisteista sorvia, ja Neuvostoliitolle kuuluvien koneiden ja laitteiden parissa kerrottiin askaroitavan myös eräissä tamperelaisissa nahkatehtaassa. Helsingiläisen niklaamon oli syytä epäillä myyneen venäläisistä käsikranaateista valmistettuja aisakelloja liikemiehenä kahviloita kiertelevän kaupustelijan välityksellä, ja Tornion ”pikku Berliinistä”, saksalaisten varastoalueelta, kivihiiltä oli kulkeutunut rutkasti yksityisiin hiilikasoihin.⁷⁵⁴ Tutkimuksia tehtiin usein yksityisten ilmiäntöjen perusteella, mikä teki niiden selvitystyön entistäkin työläemmäksi, varsinkin kun erilaisista huhupuheista ei sodan päätyttyä ollut muutoinkaan puutetta. Myös vanhojen kaunojen kuittaaminen ilmiannolla on varmasti käynyt päinsä.

Kulttuurihistoriallisen omaisuuden väärinkäytösepäilyjä kuitenkin virisi. Vuonna 1947 tutkittiin tapausta, jossa ”saadun tiedon mukaan”, erään rakennusmestarin hallussa arveltiin olevan harvinaiseen kokoelmaan kuuluvia itä-karjalaisia tauluja. Etsinnän edistymisestä ei tosin ole täyttä selvyyttä, sillä rakennusmestari oli ehtinyt vaihtaa pitäjää jälleenrakennustöiden perässä useaan otteeseen. Samalle tielle oli kadonnut niin alkuperäinen puoliso kuin perheen silloinen irtain omaisuus. Kysymyksessä lienevät silti olleet ikonit. Samana keväänä ryhdyttiin Valpossa tutkimaan vihjettä, jonka mukaan miehitysalueelta olisi sodan aikana salakuljetettu kirkonkellot, joiden hopeapitoisuus olisi ollut huomattavan korkea ja joiden sulattamis- ja myymismahdollisuuksia kerrottiin Helsingissäkin jo tiedustellun. Kellojen siirtoon oli vihjeen antajan kuuleman mukaan sekaantunut sängen arvovaltaisia sotilaallisia ja hengellisiä viranhalti-

⁷⁵³ Miettunen 2004.

⁷⁵⁴ Suomeen tuodun omaisuuden palautusta koskevia asiakirjoja: kansio välirauhanehtojen täyttäminen. KA. Valpo II (AMP) XXV C4.

joita. Viimeksi kellojen kerrottiin olleen puulaatikoihin pakattuina erään kivenhakkaamon liepeillä Jyväskylän keskikaupungilla.

Heinäkuussa 1945 Valpon etsivät olivat suorittaneet tarkastuksen Helsingissä stadionilla HOK:n ravintolan varastoilla, joista osan kerrottiin olleen vuokratun Sotamuseolle. Lähemmin tutkittaessa tila osoittautuikin Äänislinnasta ja muualta Itä-Karjalasta evakuoidun materiaalin varastoksi. Tavaraa oli etsivien raportin mukaan autokuormittain. Joukossa oli myös sotasaalista, sillä ratsastussatuloiden, kaasunaamareiden, miinojen ja miinalaskuvarjojen seassa oli kymmenittäin erilaisia tauluja, osa niistä varsin suurikokoisia. Niistä yhden selkäpuolelle oli tehty merkintä ”sotasaalis”. Taulun haltuunottoaika oli merkinnän mukaan Viipuri. Etsintöjä varastoilla jatkettaessa löydettiin lisäksi neljä epäkuuntoista hyökkäysvaunua, kenttäkeitin sekä yksi lentokoneen pyrstö.⁷⁵⁵

Kaiken tämän seurauksena ovat saaneet alkunsa odottamattoman laajat, mutta sitäkin rikkonaisemmat jatkosodan aikaiset keräelmät, joita varsinaisena kokoelmana ei ole missään, mutta jonka osia on silti monilla tahoilla. Eräs käytännöllinen syy tähän on se, että miehitetylle alueelle kohdistuneet kansankulttuurin koskevat tutkimukset olivat luonteeltaan leimallisen päämääräsuuntauneita. Eri tieteenalojen välisiä rajoja ylitettiin useammin kuin niitä pystytettiin. Esimerkiksi kansanrunoutta kerännyt maisteri Jouko Hautala toimi samanaikaisesti professori Carolus Lindbergin apuna kansanomaisen rakennustaiteen tallennustyössä. Aineellista kansatiedettä kerätessä karttui kansanrunoutta ja samoin toisin päin. Saman tutkijan keräämää aineistoa saattoi siten päätyä hyvinkin moneen osoitteeseen, eikä kaiken miehitetyltä alueelta kertyneen kulttuurihistoriallisesti merkittävän aineiston alkuperää tai sen nykyistä sijaintipaikkaa edes kyetä sanomaan.

Ulkopoliittisten suhdanteiden muutettua radikaalisti suuntaansa sodan päätyttyä miehitysalueelta karttuneilla keräelmillä ei ollut enää samaa kansallista merkitystä mikä niihin alun alkaen oli ladattu. Suur-Suomi-hankkeen rauettua ne menettivät merkityksensä sen ideologisen oikeutuksen todistusaineistona. Taiteentutkimuksessa samankaltaisen suunnanmuutoksen on pannut merkille taidehistorioitsija Katariina Husso, joka arvioi ikonien muuttuneen sodan jälkeen kansalliseen alkuperäisyyteen palautuvan keskustelun kiistakapulasta pikemminkin moderniksi taide-esineeksi ja keräilyn kohteeksi riippumatta siitä, että niiden alkuperä liittyi venäläiseen kulttuuritraditioon.⁷⁵⁶

Pahimmillaan Suomeen päätyneet esineet alkoivat näyttää pikemmin todisteelta syyllisyydestä, joten ei ole ihme, että myös niiden hallussapidosta sukeutui vaikenemisen arvoinen aihe. Tätä kirjoitettaessa ei valitettavasti vielä ole saatu selvyyttä siitä, mitä sodan voittajaosapuolen kanssa sovittiin, vai sovittiinko mitään, esimerkiksi miehitysaikana kerätystä kansanrunousaineistosta, jota koskevia niteitä on Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkistossa karkeasti arvioiden noin parin hyllymetrin verran. Entä minkälaiseen ratkaisuun päädyttiin kokonaisuudessaan noin tuhannen nimikkeen kansatieteel-

⁷⁵⁵ Suomeen tuodun omaisuuden palautusta koskevia asiakirjoja: kansio välirauhanehtojen täyttäminen. KA. Valpo II (AMP) XXV C4.

⁷⁵⁶ Husso 2007, 152.

lisen näyte- ja esinekokoelman osalta, joka on yhä hallussamme. Kansallismuseon suomalais-ugrialaisten kokoelmaluetteloiden mukaan itäkarjalaista esineistöä ilmaantuu museon kirjoihin pitkälti jatkosodan aikaisen virallisen keruuohjelman jälkeenkin – tällä erää tosin tieteellisesti vähemmän organisoiduissa puitteissa. Keväällä 1947 museokokoelmiin merkittiin tulleeeksi joukko itäkarjalaisia kehräpuuta, jotka ovat peräisin rautatieläisten huutokaupasta sekä 30:n erikseen nimeämättömän esineen hankintaerä, jonka alkuperästä on vähäeleisesti mainittu vain että ”saapunut sodan aikana tuntemattomalla tavalla museoon”.⁷⁵⁷

Vuonna 1992 opetusministeriö asetti toimikunnan pohtimaan yleis-etnografisen museon perustamisen tarpeellisuutta. Laajat ja kansainvälisesti merkittävät ulkoeurooppalaiset kokoelmat oli aika saada esille. Eksoottista aineistoa ja vieraita kulttuureja esittelevien museoiden kolonialismin raskauttaman perinteen tuntien asiaa puntaroinut toimikunta totesi tuolloin mietinnössään: ”Suomeen ei ole koskaan kuulunut kaukaisia alueita, joiden omistuksesta vakuuttavia todisteita olisi tuotu voitonmerkkeinä maan pääkaupunkiin, joiden kulttuurisia eroavaisuuksia olisi tarvinnut selittää emämaan päättäjille tai asukkaille, tai joiden omaa itsetuntoa olisi poliittisesta tai taloudellisista syistä tarvinnut tukea arvokkaassa ympäristössä siirtomaavallan keskuksessa esiteltyin kokoelmin”.⁷⁵⁸ Kuitenkin merkittävä osa uuden perustettavan museon kokoelmista muodostui suomalais-ugrilaisista kokoelmista, joihin tässäkin esiteltyjen tutkijoiden työn tuloksena miehitetyltä alueelta karttunut kansatieteellinen keräelmä nykyisin kuuluu.

Museot ovatkin samaan aikaan sekä muistamisen että myös unohtamisen välineitä, eikä niiden tavoitteena kansallista kulttuuripääomaa hallinnoivina organisaatioina suinkaan ole ollut herättää vilkasta yhteiskunnallista keskustelua. Tästä syystä museoiden näyttelypolitiikkaa onkin ajoittain arvosteltu liiasta kiltteydestä, joka kritiikin pelosta pyrkii esittämään asiansa mahdollisimman diskreetisti kenenkään mielipahaa vältelläkseen. Eipä siis ihme, että myös jatkosodan aikaisesta esinekokoelmasta muodostui vuosikymmeniksi muistamisen sijaan juuri unohtamisen manifestaatio.⁷⁵⁹ Toisen maailmansodan muistamisen osalta tilanne on kuitenkin vähin erin saanut uuden suunnan kulttuurien museon avattua keväällä 2008 rajantakaista Karjalaa esittelevän näyttelyn, jossa esitellään ensi kertaa suomalaisten tutkijoiden jatkosodan aikana Itä-Karjalassa tekemän keruutyön tuloksia sekä sitä, miten ajatus Suur-Suomesta ja suomensukuisten kansojen heimoyhteydestä vaikutti kansatieteelliseen tallentamiseen ja esinekeruuseen. Esillä on muun muassa Helmi Helmisen Repolan Haukkasaa-resta sekä Sakari Pälän Syvärin luostarin venäläiskylistä keräämää esineistöä.

⁷⁵⁷ Suomalais-ugrialaisten esinekokoelmien diaariokirjasta vuodelta 1947. Suomen kansallismuseo/ Kulttuurien museo.

⁷⁵⁸ Opetusministeriön asettaman etnografisen museon tarvetta arvioineen toimikunnan komiteamietintö. 1992:1, 17.

⁷⁵⁹ Vilkuna 2007, 183, 186.

Näyttelyyn liittyy myös julkaisu, johon sisältyy Helmisen aikaisemmin julkaisematon jatkosodan aikainen matkapäiväkirja Repolasta.⁷⁶⁰

Toisessa maailmansodassa totalitaarisesti hallitut voimat ottivat toisiltaan sodan ”ikiaikaisten nautintaoikeuksien” mukaisesti irti kaiken minkä saivat eivätkä katsoneet olevansa kenellekään mitään velkaa – harvoin edes sodan päätyttyä. Tästä syystä myös kulttuurihistoriallisesti arvokkaan omaisuuden liikkeitä koskeva jälkipyykki on yhä pahasti kesken. Ratkaisua vaille on joukko kysymyksiä: Onko miehitysalueelta peräisin oleva omaisuus sotasaalista vai hyvitystä omassa kotimaassa sodan aikana tapahtuneelle kulttuuriomaisuuden tuhoutumiselle, kuten esimerkiksi Venäjällä asia usein tahdotaan nähdä.⁷⁶¹ Kysymys ei ole yksinomaan juridinen: kenelle sodan aikana vierasiin käsiin päätnyt tavara kuuluu tai onko rauhanehtoja joiltain osin täysin tietoisesti jätetty huomiotta. Viime kädessä kysymys on nimenomaan siitä, kuka ottaa itselleen luvan hallita ja organisoida menneisyyttä. Toisin sanoen, kuka omistaa menneisyyden? Myös ikonit olivat vain yksi osa sitä kokonaisuutta, jonka seurauksena miehitysalueen tyhjentyneistä taloista, kalmismailta ja tsasounista haalittiin kokoon laaja karjalaisen kansatieteellisen esineistön kokoelma, kerättiin kansantietoutta miehitetyle alueelle jääneeltä paikallisväestöltä sekä tutkittiin Suomeen saapuneita pakolaisia, pakkosiirrettyjä ja suomensukuisiin kansoihin kuuluvia sotavankeja.

Yhtymäkohtia suomalaisen ja kansallissosialistisen Saksan harjoittaman kansankulttuuritutkimuksen välillä

Kansallissosialistien 1930-luvulta lähtien harjoittaman politiikan eräs keskeisistä kysymyksistä liittyi valtion rajojen ulkopuolella olevan saksalaisperäisen väestön aseman uudelleen määrittelyyn. Kansallissosialistien tavoitteena oli rakentaa Saksaan myönteisesti suhtautuvien ja sille lojaalien ulkosaksalainen verkosto.⁷⁶² ”Volkdeutsche” oli henkilö, joka ei useinkaan ollut varsinaisesti Saksan kansalainen, mutta joka tahdottiin etnisesti määritellä kuuluvaksi osaksi saksalaista kansanyhteisöä. Eri puolille Eurooppaa sijoittuneet ulkosaksalaiset populaatiot muodostivat kukin etnisiin saarekkeen, ”Volksinsel”. Näistä lukumääräisesti usein varsin pienistä populaatioista muodostui siten saksalaistamispolitiikan sillanpääasemia, jotka fyysisesti sijaitsivat muiden suvereenien valtioiden maaperällä, mutta jotka henkisesti kuuluivat osaksi saksalaista kansanyhteisöä. Saksassa etniset saarekkeet tahdottiin nähdä autenttista kansallista traditiota säilövinä etäispesäkkeinä, elävinä ulkoilmamuseoina, jotka uhkasivat kadota, jollei niiden etujen valvontaan kiinnitetty emämaassa huomiota. Saksan tavoin

⁷⁶⁰ Kulttuurien museo, näyttelyarkisto, http://www.nba.fi/fi/Rajantakaista_Karjalaa, luettu 29.8.2009

⁷⁶¹ Radio Free Europe Russia: *Moscow Grapples With Question of “Trophy Art” Restitution*, <http://www.rferl.org/content/article/1059620.html>, luettu 29.8.2009.

⁷⁶² Hiedanniemi 1980, 30, 37.

myös Suomessa vaalimisen arvoisella kansankulttuurilla tarkoitettiin ennen muuta talonpoikaiseen taustaan sitoutunutta elämänmuotoa, joka oli onnistunut pysymään irrallaan modernisaation vaikutuksesta. Retorisella tasolla Suomessa lähestyttiin Itä-Karjalaa ja sen suomensukuisia kyläkuntia täsmälleen samalla tavoin. ”Tämä on kuin Seurasaarta”, totesi Martti Haavio Aunuksessa.

Etäispesäkkeillä oli merkittävä propaganda-arvo. Ulkosaksalaiset saarekkeet koettiin usein kansallisesti autenttisempina kuin varsinainen emämaa modernisaation koulimine elämäntapoineen.⁷⁶³ Suomalaisten tapaan myös kolmas valtakunta kohotti kansanomaisen kulttuurin ideologisista syistä jalustalle. Kansanperinteen ja talonpoikaisen tapakulttuurin korostamisen seurauksena erilaisia traditioita elvytettiin johdonmukaisesti. 1930-luvulla monet kansankulttuurin muodot kuten talonpoikainen rakennustapa, kansanlauluperinne, kylähäät ja perinteinen käsityöharrastus elivät todellista renessanssia Itämeren molemmissa päissä. Monella menneisyyden hämäristä esiin nostetulla talonpoikaisella tavalla, kuten talkootyöperinteellä, oli myös suuri taloudellinen merkitys kansallisten suurhankkeiden vaatimien investointien työvoimakustannusten hallinnassa.

Todisteet etnisen saarekkeen ja emämaan välisestä kansayhteydestä hankittiin kansatieteen, kansanrunoudentutkimuksen ja kielitieteen avulla. Yhteiseksi kulttuurikokonaisuudeksi ne nivoutuivat tieteellisen aineiston levinneisyystietojen välityksellä, joka vääjäämättä kytki etnisesti värittyneen kansatieteellisen kartastoinnin osaksi kansallissosialistista ”Lebensraum-ideologiaa”. Vallankäytön palveluksessa kartastot toimivat tieteellistä legitimaatiota tuottavina instrumentteina. Saksalaisessa tutkimuksessa ovat myöhemmin nousseet esille poliittisesti latautuneina ja kansallisesti diskriminoivina hankkeina muun muassa kansatieteellinen kartasto *Atlas der Deutscher Volkskunde* (1929–1935), saksalaisia uskomuksia käsittelevä *Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens* (1927–1938) sekä erilaiset saksalaisen sanaston levinneisyyttä ja sen variansseja kuvaavat kartastot. Itä-Karjalan miehityksen jälkeen myös suomalaiset kansatieteelliset kartastot levittäytyivät sujuvasti uusille alueille.

Saksan aloittaessa aluevaltauksensa 1930-luvun loppupuoliskolla sen miehitysjoukkojen jäljissä seurasivat tiedemiehet. Tässä työssä tärkeää osaa näytteli Heinrich Himmlerin johtama Ahnenerbe-instituutti (Studiengesellschaft für Geistesurgeschichte). Instituutti oli osa SS-organisaatiota. Sen tavoitteena oli kartoittaa indoeurooppalaisen ja ei-arjalaisen kulttuurin rajalinja. Todisteita sen olemassaolosta pyrittiin löytämään muun muassa Tiibetistä, Etelä-Amerikan Andeilta, Kanarian saarilta jne. Euroopan ydinalueiden lisäksi Ahnenerben tutkijat varustivat retkikuntansa myös Suomen Karjalaan sekä Ruotsin Bohusläniin. Raja-alueesta todistavat näytöt hankittiin kansatieteellisten kenttätömatkojen sekä kansanrunoudentutkimuksen ja kielitieteen avulla. Organisaation pääideologina toimi kansallisromanttisesti suuntautunut saksalais-hollantilainen musiikkietnologi ja kielitieteilijä Hermann Wirth (1885–1981).⁷⁶⁴

⁷⁶³ Hutton 1998, 144.

⁷⁶⁴ Sinisalo 2007, 291–292 & Kater 2001, 12, 15–16.

Joukkoja seuranneen tutkimuksen tavoitteena oli muodostua eräänlaiseksi ”saksalaisen kolonisaation tieteenksi”, jonka operaatioille kaavailtiin merkittävää osaa esimerkiksi Hollannissa ja Ranskassa samoin kuin Skandinavian alueella. Vuosina 1940–1941 Ahnenerben muodostama retkikunta kartoitti eteläistä Tiroliä vuoden ajan yli 50 tutkijan voimin. Tutkimusten tulokset olivat rohkaisevia; Tirolin alueelta tavattiin rakennustyyppisiä, joita tutkijoiden mukaan oli tähän asti tavattu ainoastaan Gotlannissa ja Etelä-Ruotsissa. Wieniläinen kansanrunoutentutkija Richard Wolfram raportoi alueella tallennetun kansantansseja sekä kerätyn kansanrunoutta. Osa kansanlauluista edusti hänen mukaansa muotoa, jonka juuret juonsivat Islantiin asti.⁷⁶⁵

Keski-Euroopasta miehitettyjen alueiden lisäksi instituutti työskenteli elokuusta 1941 lähtien myös nykyisen Slovenian alueella. Akselivallat olivat kukistaneet aiemmin samana keväänä Jugoslavian kuningaskunnan. Vain Kroatia ja Montenegro säilyttivät edes nimellisen itsemääräämisoikeuden. Miehityshallinnon aikana valtakunnan raja-alueella sijainneen Slovenian väestöä leimasi kansallinen monimuotoisuus, jonka seurauksena sen hallintoa kohtaan osoittivat mielenkiintoa kaikki kolme miehittäjää, Saksa, Italia sekä Unkari. Saksalaisten intressien taustalla olivat ensisijaisesti Kocevjessa ja Ljublianassa sijainneet ”etniset saarekkeet”, joihin myös saksalaisten tutkijoiden mielenkiinto kohdistui. Arviot populaatioiden laajuudesta vaihtelivat suuresti, noin kymmenestä tuhannesta aina muutamaan sataan saksalaistaustaiseen asukkaaseen. Tutkijoiden populaatiota kohtaan osoittama mielenkiinto oli kuitenkin laajaa. Väestöä tutkimaan asetettiin kahdeksan erilaista työryhmää, joiden tuli kenttätutkimuksin kerätä paikallista kansanrunoutta ja kielitieteellistä aineistoa, laatia kielitieteellisiä kartastoja, filmata ja valokuvata kansanomaisia tapoja ja kansatieteellisiä yksityiskohtia sekä jäljentää kirkonkirjoja ja muuta arkistomateriaalia.⁷⁶⁶

Aivan kuten suomalaisen Sotilashallinnon kansa-, kieli- ja rotutieteelliset tutkimukset osoittivat venäläisten ympäröivän Äänisniemen väestön olleen suomalaista alkuperää ja liitettävissä osaksi Kanta-Suomea, niin myös saksalaisten tutkijoiden tulokset Kocevjesta osoittivat alueen etniseksi saarekkeeksi. Havainnot paikallisesta rakennustavasta, sen kansanrunoudesta ja kansanlauluista sekä kielestä osoittivat alueen olleen parhaiten säilyneitä esimerkkejä alkupe-
räisestä kansallisesta elämänmuodosta. Siitäkin huolimatta, että suppeaa aluetta reunustivat sloveenit, kroaatit ja slaavilaiset kansallisuudet jokaisella ilman-
suunnalla.⁷⁶⁷ Tutkijoiden toimet nykyiseen Sloveniaan kuuluvalla alueella eivät
myöskään jääneet asiakirjojen jäljentämiseen eivätkä kansanrunoudenkeruuseen. Alueella toteutetun aineistonkeruun seurauksena Saksaan siirrettiin kokonaisia arkistoja ja kirjastoja. Saksaan laivattiin myös kaksi maataloa sekä Kocevjen kotiseutumuseon sisältö.⁷⁶⁸ Suomalaisittain analoginen kulttuurin pelastushanke nykyisen Slovenian alueella kohtasi myös hyvin samankaltaisia on-

⁷⁶⁵ Hutton 1998, 148–149.

⁷⁶⁶ Hutton 1998, 148–149.

⁷⁶⁷ Hutton 1998, 150.

⁷⁶⁸ Hutton 1998, 148–149.

gelmia, joihin suomalaiset tutkijat törmäsivät Itä-Karjalassa. Tutkimuksia jarruttivat ennen muuta epävakaa sotatilan aiheuttamat vaikeudet, huonot sääolosuhteet, työvoiman ja informanttien vaikea saatavuus sekä alkuperäisiltä asuinsijoiltaan kaikonneet ihmiset.

Natsihallinnon ajan kansatiedettä Saksassa tutkinut Hans Fischer on selvittänyt juutalaiseen kulttuuriin liittyvän esineistön ja juutalaistaustaisten tukijoiden tietojen hävittämistä kulttuurihistoriallisista museoista 1940-luvun alussa.⁷⁶⁹ Kolmannen valtakunnan ideologia vaati museolaitosta vastaamaan kysymykseen siitä, esittivätkö museot saksalaista kulttuurihistoriaa vai juutalaista propagandaa? Ja kuten jo tämän tutkimuksen alussa on tullut mainituksi, Saksan hyökättyä itään se tyhjensi ensitöikseen juutalaista kansankulttuuria tutkineen instituutin kokoelmat ja sen tutkimuskirjaston.⁷⁷⁰ Näyttää ilmeiseltä, että myös suomalainen kansatiede toimi jokseenkin samoin. Myös suomalaismiehittäjät takavarikoivat ja lähettivät vallatun alueen irtainta omaisuutta, museokokoelmia, arkistoaineistoja sekä kokonaisia kirjastoja emämaahansa, eikä vallatun Petroskoin museossa voinut tulla kuuloonkaan, että sen kokoelmia olisi voitu esitellä sen alkuperäisestä venäläisestä näkökulmasta.

Vahvan johtajakultin ja uudenlaisen uskontoelämän etsinnän seurauksen natsihallinto työskenteli ahkerasti luodakseen perinteen avulla myös ”uusien” traditioita ja symboleja. Suomessa saksalaiseen kansaelämäntutkimukseen pesiytynyt esoteerinen tendenssi herätti kummastusta. Kustaa Vilkuna kuvasi 1930-luvulla saksalaisen instituutin toimeksiannosta Suomessa liikkuneita tutkijoita lähinnä lapsekkaiden fantasioiden uhreiksi, jotka pyrkivät löytämään Karjalasta arjalaisen muinaiskulttuurin viimeisiä jäljelle jääneitä rippeitä.⁷⁷¹ Suomessa vastaavaa uskonnollisten tapojen korvaamista uudenlaisella johtajakultilla ei juuri esiintynyt, joten myös kansankulttuurin hyötykäytössä saatettiin keskittyä käytännöllisempiin sovellutuksiin. Tämä ei kuitenkaan riitä kiistämään sitä tosiseikkaa, etteikö molempien toimintaa pohjimmiltaan ohjanneet saman kaltaiset päämäärät löytää nykyisyyden hallintaan oikeuttavia perusteita menneisyydestä. Kansallisten tieteiden harjoittama kansanomaisen kulttuuriperinnön ylistäminen tuotti vääjäämättä myös siihen kuulumattomien kulttuuripiirteiden alistamista. Samalla politiikan sitominen kansallisiin lähtökohtiin rakensi vastaparikseen jyrkkiä viholliskuvia ja perivihollisen demonisointia. Nationalistisesti orientoituneessa Saksassa syntipukin osan saivat juutalaiset, Suomessa venäläiset. Yhteistä molemmille oli bolsevismia kohtaan tunnettu syvä vastenmielisyys. Erot suomalaisen ja kolmannen valtakunnan kansankulttuurintutkimuksessa vallinneissa tendensseissä ovatkin lähinnä vain erilaisissa painotuksissa.

Suomalainen ja kansallissosialistisen leirin kansanelämää käsittelevä tieteidenharjoitus jakaa samansuuntaiset kehityslinjat myös sodan päätyttyä. Niistä

⁷⁶⁹ *Völkerkunde im Nationalsozialismus: Aspekte der Anpassung, Affinität und Behauptung einer Wissenschaftlichen Disziplin* (1990).

⁷⁷⁰ Christoph Daxelmüller: ”National Socialistic perceptions and the end of Jewish volkskunde” (1994).

⁷⁷¹ Pimiä 2004 b, 18.

molemmat sanoutuivat tavalla tai toisella irti natsimenneisyydestä. Saksankieliseen kansanelämäntutkimukseen pesiytyi pian toisen maailmansodan jälkeen myytti kahdesta vastakkaisesta tieteestä. Tieteenharjoittajat tahtoivat nähdä itsensä järjestelmää kohtaan passiivista vastarintaa tehneinä sankaritutkijoina, jotka kärsivät niukoista mahdollisuuksista, mutta eivät silti tinkineet tieteellisistä periaatteistaan. Hyvän tieteen vastapuolella nähtiin natsien organisoima paha pseudotiede, jonka pauloihin eivät langenneet kuin muutamat tieteellisen arvostelukykynsä menettäneet seikkailijat. Suomessa tällaiseksi leimautui ennen muuta Ahnenerbe-muinaistutkimusinstituutissa työskennellyt Yrjö von Grönhagen, jonka harjoittamasta tieteellisestä toiminnasta esimerkiksi Kustaa Vilkuna sanoutui voimakkaasti irti 1950-luvun puolivälissä.⁷⁷² Näkyisin näyttää kuitenkin selvältä, että muutaman syntipukin sijaan tieteellisen opportunismien jakoi toisen maailmansodan aikana paljon runsaampi joukko.

Kansallispoliittisen korkeasuhdanteen aikakauden nationalisistisesti orientoituneisiin tietesiin ja toisaalta tieteen vaikutusta kansallisen näkökulman leimaamaan politiikkaan ei siis voi pelkistää yksin ainutkertaiseksi ja ohimeneväksi historialliseksi periodiksi, vaan kytköksen lähtökohdat ovat paljon syvemmällä kuin aiemmin on haluttu uskoa. Tämä koskee yhtä hyvin niin suomalaista kuin kansallissosialistisesti johdettua kansanelämään kohdistunutta tieteenharjoitusta. Germanistista kielitiedettä kolmannessa valtakunnassa tutkinut Christopher Hutton onkin kritisoinut tieteenalansa historiankirjoitusta, ja sen tapaa esittää tieteen luomat kategorioinnit tarpeettoman positiivisessa valossa tahtomatta nähdä rotuteorioiden ja kielitieteellisten kategorioiden välille muodostunutta yhteyttä.

The study of race and the study of language are entangled historically in complex ways, but questions of race have been largely read out of the history of linguistics. Nazi linguistics is dismissed as an aberration, a brief period in which linguistic classifications were given a racial basis. But both linguistics and race theory has been associated with chauvinism, group narcissism, cultural solipsism; each was implicated in the cultural politics of Nazi Germany. Both have adopted the mantle of modern science, with the avowed aim of improving upon the vague and imprecise categories that ordinary people construct. It is hard to see why a science of linguistic classification should be respectable, while a science of racial classification is viewed with suspicion. Either both are scientific activities, or neither is.⁷⁷³

Suur-Suomen tutkijat suomettuvat?

Aina toisinaan on hyvä palauttaa mieleen, ettei suomalaisesta näkökulmasta kirjoitetulla toisen maailmansodan historialla aina välttämättä ole vastaavuutta meitä vastaan toisessa maailmansodassa taistelleiden valtioiden joukossa esitettyjen tulkintojen kanssa, joissa Suomea koskevat kuvaukset rinnastuvat lähinnä Saksaan. Tästä syystä myös kansallissosialismia kohtaan tunnettu vastenmieli-

⁷⁷² Pimiä 2004b, 18.

⁷⁷³ Hutton 1998, 260–261.

syys painaa Suomea ehkä enemmän kuin objektiivisesti tarkastellen olisi kohtuullista. Suurvaltopolitiikan laajuisella näyttämöllä pienten kansojen on useimmiten tyydyttävä olemaan suurempiansa liittolaisia, suojatteja tai vihollisia. Toisen maailmansodan jälkeen Suomi nähtiin Neuvostoliiton etupiiriin lukeutuvana satelliittivaltiona, jolla ei käytännössä ollut täydellisiä mahdollisuuksia itsenäiseen päätöksentekoon, ja joka tästä syystä sai kantaakseen suومتtumista kuvaavan poliittisen termin huoltajuuden.⁷⁷⁴ Niin ajallisen kuin teemaattisen perspektiivin avartuessa näyttää kuitenkin ilmeiseltä, että laajemmassa katsannossa Suomi oli toisessa maailmansodassa pikemminkin objekti kuin subjekti.⁷⁷⁵ Aiheellista närkästyttä aiheuttavasta Suomi-kuvasta huolimatta ei toisaalta voi kiistää sitä, etteikö tuossa kärjistetyssä kuvassa epäitsenäisestä myötäjuoksijasta voisi piillä jonkinlainen totuuden siemen. Sodan päätyttyä Suomi joutui ottamaan huomioon Neuvostoliiton tahdon monilla tavoin. Voittajan mielenliikkeitä oli seurattava herkin aistein ja sen provosoimista oli kaikin tavoin vältettävä. Tosiseikkojen tunnustaminen oli reaaliolitiikkaa kaikissa sodan häviäjien kuuluvissa valtioissa.

Jossain mielessä suومتtumisen syntysanat lausuttiin jo ennen sodan päättymistä, sillä Neuvostoliitto osatiin ottaa hyvissä ajoin huomioon sodan todennäköisenä voittajana. Tämän seurauksena esimerkiksi suomalaisen miehitysalueen keskitysleirit muuttivat nimensä siirtolaitteiksi. Sensorit antoivat ohjeita Suur-Suomi-innon ja ”ryssittelyn” välttämiseksi. Muun muassa tunnetun heimoaktivistin, Onttoni Miihkalina tunnetun Mikko Karvosen päiväkirjojen painatus kiellettiin.⁷⁷⁶ Samasta syystä myös Mannerheim peruutti taidehalliin aiotun ikoninäyttelyn poliittisesti epäsoveliaan.

Yleistä mielialaa yhteiskunnassa vaivasi tappion ja pelon ilmapiiri. Asetelma näkyi vääjäämättä myös tieteessä samoin kuin niissä tiedemiehissä, jotka juuri aiemmin olivat olleet luomassa Suur-Suomea. Suomea, joka mieluusti aina esiintyy itäisen naapurinsa asiantuntijana, ei sotaa seuranneina vuosikymmeninä voinut mitenkään laskea kriittisen Neuvostoliiton tutkimuksen eturintamaan. Sodan jälkeisen todellisuuden voi kuvitella heijastuneen myös Suomen Akatemian nimityksiin, joissa pyrittiin tietoisesti ottamaan etäisyyttä Hitlerin Saksaan suuntautuneisiin tieteen ja taiteen merkkimiehiin. Menneisyyden miehiksi tuolloin leimautuivat muun muassa runoilija V. A. Koskenniemi ja säveltäjä Yrjö Kilpinen. Poliittisten kannanottojensa vuoksi epäviisaana valintana pidettiin myös matemaatikko Rolf Nevanlinnaa.⁷⁷⁷ Virkanimityksien ohella myös

⁷⁷⁴ Kemiläinen 2006, 5-6,9. Aira Kemiläinen valittelee sitä, miten William A. Wilsonin jo 30 vuotta takaperin esittämä arvosteleva lähestymistapa suomalaisten Karjalassa harjoittamaa perinteenkeruuta kohtaan elää vahvasti yksinkertaistetussa muodossa yhä nykyäänkin. Esimerkkinä hän käyttää John Hutchinsonin artikkelia ”Myth against myth: the nation as ethnic overlay” (2004).

⁷⁷⁵ Jokisipilä 2004, 37.

⁷⁷⁶ Mikko Karvosen sotapäiväkirjat julkaistiin vuonna 2007 nimellä ”Salainen sotapäiväkirja Itä-Karjalasta 1941-1942”.

⁷⁷⁷ Tiitta 2004, 84.

tieteellinen toiminta ja siihen läheisesti kuulunut julkaisutoiminta kuului sisäisen sääntelyn piiriin.

Hävitty sota ei kuitenkaan vaikuttanut oleellisesti tässä tutkimuksessa esiteltujen tiedemiesten uraan – eikä varsinkaan miesten. Akateemikkojen uran aloitti ensimmäisenä Martti Haavio. Kekkonen nimitti hänet akateemikoksi aiemmin eläkkeelle siirtyneen taidehistorioitsija Onni Okkosen paikalle toukuussa vuonna 1956. Kielitieteilijä Paavo Ravilan vuoro koitti myöhemmin saman vuoden kuluessa.⁷⁷⁸ Filosofin Eino Kailan kuoltua vuonna 1958 vapautui akatemiassa paikka, josta kilpailivat filosofi Georg Henrik von Wright, historioitsija Eino Jutikkala sekä kansatieteilijä Kustaa Vilkuna. Paikan kolmesta ehdokkaasta sai Vilkuna. Valinta herätti vastustusta. Valinnan tehnyt Kekkonen oli nostanut hänet akateemikoksi siitä huolimatta, että valintaa valmistelleet asiantuntijat olivat sijoittaneet Vilkunan vasta kolmannelle sijalle. Suomalais-ugrilaiset tutkimusintressit olivat nyt joka tapauksessa paremmin kuin hyvin edustettuina kansatieteilijän, kielitieteilijän ja kansanrunoudentutkijan miehitäessä akatemiapaikkoja samanaikaisesti. Ravilan erottua vuonna 1963 akatemian jäsenyydestä hänen seuraajakseen astui samoin suomalais-ugrilaista kielen tutkimusta edustanut Erkki Itkonen, joka nimettiin virkaan vuoden 1964 alusta.⁷⁷⁹

Toisen maailmansodan aikana työskennelleistä naispuolisista tutkijoista ei sen sijaan tullut akateemikkoja. Helmi Helminen kutsuttiin sodan jälkeen vuonna 1946 Helsingin kaupunginmuseon amanuenssiksi, ja pian sen jälkeen museon ensimmäiseksi päätoimiseksi johtajaksi, josta virasta hän jäi eläkkeelle vuonna 1971.⁷⁸⁰ Helmisen matkakumppani Hilikka Vilppula teki pitkän virkauran Museoviraston palveluksessa. Hän ehti työskennellä muun muassa Seurasaaressa ulkomuseon intendenttinä sekä Museoviraston kansatieteellisen osaston johtajana. Tohtoriksi Vilppula oli väitellyt 1950-luvun puolivälissä.⁷⁸¹ Sirkka Valjakka teki pitkän, yli viisikymmentä vuotta kestäneen elämäntyönsä Jyväskylässä, jossa hän toimi Keski-Suomen maakuntamuseon ensimmäisenä johtajana.⁷⁸² Toini-Inkeri Kaukonen toimi Museoviraston intendenttinä ja päätti virkauransa 1970-luvun lopulla kansallismuseon osastonjohtajana. Puolisonsa Väinö Kaukosen välityksellä hän sai myös läheisen kosketuksen entisen Neuvostoliiton museoihin. Toini-Inkeri Kaukonen oli mukana myös Suomen ja Neuvostoliiton välisen tieteellisen yhteistyökomitean toiminnassa.⁷⁸³ Miehitysalueella työskennelleistä tutkijoista ainoastaan Sylvi Sääski näyttää olleen ainoa kansanelämäntutkimuksen parista sodan jälkeen erkaantunut. Sääski työskente-

⁷⁷⁸ Tiitta 2004, 99–100.

⁷⁷⁹ Tiitta 2004, 103–104, 112.

⁷⁸⁰ Järvinen 2004, 43,46.

⁷⁸¹ Vuorela, 1981, 34–35. Hilikka Vilppulan väitöskirja *Des Dreschen in Finland (1955)* käsittelee viljan puintia.

⁷⁸² Penttinen 1996, 27–28.

⁷⁸³ Lönnqvist 1995, 121–123.

li Alavuden yhteiskoulussa suomenkielen lehtorina.⁷⁸⁴ Tätä taustaa vasten arviointuna näyttääkin ilmeiseltä, että myöhemmin tieteenhistoriassa esitetty pelkistetty arvio yhden sukupolven kollektiivisesti jakamasta kokemuksesta ja sen kauaskantoisuudesta ei suinkaan ole täysin osunut harhaan.

Suomalainen tutkimus itärajan takana ei suinkaan päättynyt toiseen maailmansotaan. 1960-luvulla Suomen Akatemian humanistisen toimikunnan edustamilla aloilla luotiin yhteyksiä ja matkustettiin ennen muuta Ruotsiin ja Länsi-Saksaan, mutta lisääntyvässä määrin myös Neuvostoliittoon. Erityisen ahkerina matkaajina 1960-luvulta tunnettiin juuri kielitieteilijät ja kansanrunouden tutkijat.⁷⁸⁵ Eräs ahkerimmista Karjalan kävijöistä oli monipuolinen kielen- ja kansanrunouden tutkija Pertti Virtaranta, joka myös saavutti akateemikon arvon vuonna 1990. Rautaesirippua tahdottiin raottaa myös idästä. Vuonna 1970 Neuvostoliitosta tuli aloite, joka johti Neuvostoliiton tiedeakatemian ja Suomen Akatemian välisten bilateraalisten suhteiden solmimiseen vuonna 1971. Sopimuksen valmistelu oli uskottu Neuvostoliitto-instituutille, jota johti kansanrunoudentutkija Väinö Kaukonen. Idänyhteyttä valmistelemaan toimikuntaan astui lopulta Vilkun ja Kaukosen lisäksi myös Lauri Posti.⁷⁸⁶

Neuvostoliitto-instituutti ei nimestään huolimatta ollut niinkään suuntautunut kohdemaansa tutkimukseen kuin maiden välille syntyneen kulttuurivaihdon synnyttämän käytännönjärjestelyiden organisointiin. Myöhemmin myös laitoksen nimi muuttui ”Suomen ja Neuvostoliiton välisten kulttuurisuhteiden instituutiksi”. Kovin rohkeaan tutkimukseen talossa ei kannustettu. Suomen ja Neuvostoliiton välisiä suhteita tutkinut Timo Vihavainen kirjoittaa laitosta evästetyn Tamminiemestä ilmoittamalla, että ”mitä vähemmän siitä kuullaan, sitä kauemmin instituutin johtaja istuu tuolillaan”.⁷⁸⁷ Sota-ajan tiedemiehistä oli sukeutunut tiedepoliitikkoja ja taustavaikuttajia, jotka yhdistivät tieteen ja politiikan tavalla, joka ei herättänyt pelkästään ihastusta.⁷⁸⁸

Ensimmäiset suomalaisten ja venäläisten historiantutkijoiden yhteistaapaamiset järjestettiin vuonna 1954 Moskovassa, minkä jälkeen yhteydet tiivistyivät säännöllisiksi Neuvostoliiton aloitettua Tieteellis-teknillisen yhteistyön Suomen kanssa. Tästä lähtien suomalaisen tutkimukseen kuului koko Neuvostoliiton elinajan myös eräänlainen itäinen Itämeren piiri, jossa sekä suomalaiset että Neuvostoleiriin kuuluneet tutkijat tekivät yhteistyötä yhteiskuntahistoriallisten seminaarien merkeissä. Seminaarien painopisteet olivat pääsääntöisesti talous- ja sosiaalishistoriallisia. Seminaarien järjestäjät arvioivat yhteisten tutkimusaiheiden tiukan rajauksen syventäneen huomattavasti Itämeren alueen tutkimusta.⁷⁸⁹ Itämerenpiirin tutkimuksen lisäksi myös aikakauden johtavien

⁷⁸⁴ Tuulikki Tuomaisen suullinen tiedonanto 5.12.2007.

⁷⁸⁵ Tiitta 2004, 460.

⁷⁸⁶ Tiitta 2004, 523.

⁷⁸⁷ Vihavainen 1991, 151.

⁷⁸⁸ Kustaa Vilkuna kansallisbiografiassa <http://artikkelihaku.kansallisbiografia.fi/artikkeli/7043/>, luettu 5.11.2008.

⁷⁸⁹ Julkunen 1980, 9-10.

poliitikkojen menestyksekkäälle toiminnalle annettiin seminaareissa tilaa. Vuonna 1987 yksi seminaarin johtavista teemoista oli ”U. K. Kekkonen ja hänen roolinsa Suomen ja Neuvostoliiton ystävällisten suhteiden kehittämisessä”.⁷⁹⁰

Kahdenvälinen kanssakäyminen laajeni koskemaan pian myös museoita. Vuonna 1975 julkaistiin tutkimusraportti, jonka mukaan tutkimusajankohtana jo ”vajaa kolmannes maamme museoiden henkilökunnasta on käynyt tutustumassa Neuvostoliittoon”. Tutkimuksen yhteenvedossa todettiin myös, että ”Valtion keskusviraston, Museoviraston, olisi varmaan syytä vakavasti harkita erityisen suomalais-neuvostoliittolaisen museosioitten neuvottelukunnan perustamista, koska jo museoiden esittämät toivomukset tulevasta yhteistoiminnasta ovat varsin laajoja, ja toisaalta näiden kysymysten elellenenkehittäminen on tähän saakka tapahtunut pelkästään museokohtaisesti”. Kyse oli tutkimusarjasta, jonka aiemmissa osissa oli muun muassa selvitetty Neuvostoinformaation tarjontaa Suomen julkisessa sanassa ja kirjastolaitoksessa.⁷⁹¹

Osaltaan suomettumisen aikaan viittaavat myös sota-aikana työskennelleistä suomalaistutkijoista käytetyt ilmaukset tutkijoiden ”sydämellisistä ja luotamuksellisista” väleistä Itä-Karjalaa asuttaneen paikallisväestön ja miehittäjän välillä, jotka kielivät poliittisesti korrektin ystävyys- ja yhteistyöliturgian hallinnasta. Toini-Inkeri Kaukonen kirjoitti kollegastaan Tyyni Vahterista, että toisen maailmansodan aikana hänellä oli mahdollisuus vierailla Neuvosto-Karjalassa ja suorittaa tutkimuksia karjalaisten, vepsäläisten ja lyydiläisten keskuudessa, ja että harvoin on suhde vihollismaan tutkijoiden ja paikallisen väestön välillä ollut yhtä sydämellinen kuin se tuolloin oli.⁷⁹² Sodan päätyttyä Kustaa Vilkun kerrottiin ryhtyneen ”ulkopolitiikassa ajamaan jo ennen sotia päämääräkseen omaksumiaan tavoitteita kuten puolueettomuutta, riippumattomuutta, skandinaavisuutta, Viron asiaa ja rauhanomaisia suhteita Neuvostoliittoon”.⁷⁹³ Toisinaan viittaukset sota-aikaan sivuutettiin kokonaan. Kansatieteen professori Niilo Valonen ei kirjoittanut vuonna 1954 sanaakaan Eino Nikkilän toiminnasta sodan aikana kerratessaan hänen kansatieteellisen työnsä aikaisempia vaiheita.⁷⁹⁴

Artikkeli ”Pitkän virkotien kokija: aineksia 75-vuotiaan Lauri Postin tutkijankuvaan” vuodelta 1983 kertoo Postin jatkosodan ajan tehtävistä sen, että sotavuodet veivät hänet ”kansallisesti tärkeisiin tehtäviin”, ja että ”ratkaisevassa vaiheessa, Suomen etsiessä parasta mahdollista rauhaa 1943–1944, tohtori Lauri Postilla oli vastuullinen asema tiedotuslaitoksen tarkastusjaoston päällikkönä”.⁷⁹⁵ Kirjoittaja myös jatkaa samalla linjalla ja kertoo, että ”venäjän taitonsa ja Neuvostoliiton olojen tuntemuksensa perusteella hän on ollut kuin luotu Suomen ja Neuvostoliiton välisen kulttuurivaihdon elvyttäjäksi”. Postilla olikin

⁷⁹⁰ Vihavainen 1988. Suomalais-neuvostoliittolaisen symposiumin ohjelma.

⁷⁹¹ Viitala 1975, 8.

⁷⁹² Kaukonen 1992, 174.

⁷⁹³ Herlin 1993, 408.

⁷⁹⁴ Valonen 1954, 71.

⁷⁹⁵ Itkonen, Terho 1983, 18.

keskeinen osuus maiden välistä tieteellis-teknillistä yhteistyötä koskevan sopimuksen muotoutumisessa. Myöhemmin hän toimi Kulttuurivaihtokomitean sekä Neuvostoliittoinstituutin neuvottelukunnan pitkäaikaisena puheenjohtajana.⁷⁹⁶

Se, missä laajuudessa suomalaisten tiedemiesten urasta on kerrottu, on hämmästyttävää, kuinka marginaalisen huomion heidän toimintansa miehityssä Itä-Karjalassa tai vaikkapa suomalaisilla sotavankileireillä on saanut osakseen. Nähdäkseni se kertoo siitä, ettei suomalaisten kansankulttuurintutkijoiden keskuudessa oltu vielä vuosikymmentenkään jälkeen täysin tasapainossa toiseen maailmansotaan liittyvän tieteellisen toimeliaisuuden suhteen. Näiltä osin suomalaisen kansankulttuurintutkimuksen lähimenneisyyden tarkastelu onkin yhä kesken.

Ehkä osaltaan siihen on syynä se, että nationalistisesti orientoitunut kansankulttuurin keruutyö ja tiedustelutoiminta eivät ole koskaan olleet kovin etäällä toisistaan. Usein tiedustelu ja tiede ovat kulkeneet yhtä matkaa, eikä sitä, mihin ensin mainittu päättyy ja mistä jälkimmäinen alkaa, ole suinkaan helppo määritellä. Monet kansatieteen työmenetelmistä tuottavat jo sinällään käyttökelpoista tietoa myös sotilaallisia operaatioita silmällä pitäen. Etnografinen tieteellinen tutkimus onkin usein käytetty keppihevonen laajentumishaluisia hankkeita verhottaessa. Carl Gustaf Mannerheimin Aasiaan suuntautunut etnografinen tutkimusmatka oli sen tieteellisistä ansioista huolimatta tiedustelumatka, ja kenetpä muun kuin professori Lauri Kettusen ulkoministeri Väinö Tanner lähetti talvisodan aikana vihollisemme liittolaiseksi muuttuneeseen Vieroon selvittämään sikäläisiä mielialoja sekä sen suhtautumista Suomen taisteluun.⁷⁹⁷ Eikä siis ihme, että sota-aikana monet kansanelämän- ja kieltentutkijat toimivat juuri tiedotuksen ja tiedustelun alalla.

Tiedustelu-upseeri Pauli Marttinan aloitteesta vuonna 1939 perustetun Päämajan kaukopartio-osaston rajantakaisia tiedusteluja olivat jo miespolvien ajan edeltäneet kansatieteelliset tutkimusmatkat, eräänlaiset kansatieteelliset kaukopartiot, jotka samaan tapaan pyrkivät tekemään järjestelmällisiä havaintoja elämästä ja olosuhteista itärajan takana. Kaukopartiotoiminnalle Suomeen heimosotien jälkeen siirtyneet pakolaiset olivat paikallistuntemuksensa ansiosta ensiarvoisen tärkeitä, ja samasta syystä he olivat tärkeitä myös kansatieteilijöille. Kartalta tarkasteltuna niin Päämajan kaukopartio-osasto kuin kansatieteilijät toimivat etenkin sodan alkuvaiheessa samoilla seuduilla, Repolassa ja Porajärvellä.

Kansankulttuuriin kohdistuneiden tieteellisten tutkimusten tiedettiin jo iät ja ajat olleen yksi tunnetuimmista tavoista hankkia tietoa myös poliittisiin tarkoituksiin. Hannes Sihvon mukaan venäläiset viranomaiset katsoivat jo hyvin varhaisessa vaiheessa 1900-luvun alussa "nimenomaan jokaisen kansatieteilijän suomalaisiksi nationalistiksi ja separatistiksi, suursuomalaiseksi lähetyssaar-

⁷⁹⁶ Itkonen, Terho 1983, 19.

⁷⁹⁷ Rui 2006, 306.

naajaksi tai urkkijaksi”.⁷⁹⁸ Koska on täysi syy olettaa näiden näkökohtien vaikuttaneen sodan voittajaosapuolla myös toisen maailmansodan päättyessä, onkin puheena olleiden tieteiden lähimenneisyyden kannalta aiheellista kysyä: mikä vaikutus esimerkiksi sotavankien ja inkeriläisleiriläisten kohdalla osallisuudella suomalaisten tiedemiesten tutkimuksiin oli tutkimuksissa käytetyn henkilön kohtaloon sodan päättyttyä? Tiedetään, että epäluotettavan kansalaisen tai jopa petturin leiman saattoi Neuvostoliitossa sodan jälkeen hankkia todella helposti. Usein jo pelkästään työskentely suomalismiehitäjän määräämissä töissä saattoi olla raskauttavaa. Toisinaan epäluottamuksen kauaskantoiseen varjoon riitti yksin se, että oli lapsuudessaan tullut suljetuksi suomalaiselle epäkansallisen väestön internointileirille.⁷⁹⁹ Kysymys ei ole aiheellinen vain ainoastaan tieteen itsensä tähden, vaan siksi, että tutkimusten kohteena olivat kotinsa ja kotiseutunsa menettäneitä katkeria ihmisiä, joille politiikka ja ideologiat sekä idässä että lännessä eivät välttämättä olleet mitään onttoja iskulauseita suurempaa, ihmisiä, jotka kenties osallistuivat tutkimuksiin vain ja ainoastaan välittömän etunsa johdattamina tai vähintäänkin epätasa-arvoisista lähtökohdista.

⁷⁹⁸ Sihvo 1973, 305.

⁷⁹⁹ Mikkola 2004, 34, 110.

SUMMARY

During the 2nd WW, between the summer of 1941 and the conclusion of the temporary peace in 1944, Finnish ethnologists frequently made collecting expeditions to the occupied territory of East Karelia. This Finno-Ugric research was an essential part of the strategic Fennisation policy and the ideology of Greater Finland. Mainly due to the Russian revolution and the Finnish Civil War the East Karelian question and especially domination of it had become part of the national political scene already at the beginning of the 20th century. In the 1920s and 1930s the mental picture of the enemy that was formed in Finland was characterized by the idea of the brutal east threatening both the Finnish national existence and the western civilization as a whole. The distinction to everything Russian was one of the main, if not always very noble, ideas in early Finno-Ugric research.

The far-reaching plan was to achieve a broad-based bank of ethnographic data, which could prove the absolute national and historical kinship of the new areas with former Finland. The collecting expeditions during the 2nd WW were primarily made under the Scientific State Committee on East Karelia, or other scientific associations. The committee was founded by the Finnish Ministry of Education. The scientists who were active in these societies at that time also played an important role in starting the research in Finnish-occupied East Karelia. They were also given important expertise-requiring tasks by the highest political levels regarding the East Karelian question and also the German policies in the East. For example ethnologist Kustaa Vilkuna held the most prominent position within information and propaganda.

The ethnographic collection was placed in the National Museum of Finland. The Museum still has about 1 000 ethnographic items collected in East Karelia. Wartime collections include also large amount of folklore which was collected in the prisoner-of-war camps and among the Ingrian refugees. Finnish-speaking Ingrians had moved to Finland from German-occupied Estonia. Also East Karelian military administration collected extensively Orthodox Church art and icons. The intelligence department of the headquarters and the staff of the East Karelian military administration also ordered an ethnological study to be carried out among the inhabitants of Äänisniemi. In addition, the Finno-Ugric Society suggested co-operation with the Finnish Academy of Science, the Finnish Medical Society Duodecim and the Kalevala Society in order to carry out linguistic and anthropological studies, tests of blood groups and a large-scale collection of folk songs in the prisoner-of-war camps. Finland had over 25 000 Soviet prisoners in all. Among them there were also representatives of Finno-Ugric population. Well-documented tradition collecting expeditions were mainly made by women ethnologists who were working in the occupied areas as stipendiates of various scientific societies. The corpus of material concerning these trips is located in the ethnological manuscripts archives of the National Museum.

The attitude of the Finnish intelligentsia towards Karelian cultural heritage was explicitly romantic and approached its object aesthetically. For the majority of the ethnological explorers, the occupied Karelia appeared as a living museum, where evidence of the nation's obscure past could still be found. For example Finnish folklorist Martti Haavio said that "this is like the Seurasaari open-air museum, but better than Seurasaari".

The short period of the Finnish occupation administration in East Karelia enables us to explore the concepts of familiar and foreign, Finnish and non-Finnish. Where would the Finnish borders eventually be drawn and should they be defined on geographical, ethnic, political or defence strategic grounds? In the borderland of the two cultures it was extremely difficult to say who actually was of non-national and who of national origin? The classification could vary for several reasons, and a Karelian could be turned into a Russian and somebody who felt himself Russian turned into a Karelian.

LÄHTEET

Arkistot

Kalevalaseuran arkisto, Helsinki.

Pöytäkirja Kalevalaseuran johtokunnan kokouksesta 5.1.1942 liitteinen.
Kalevalaseuran johtokunnan kokouksessa 20.2.1942 käsitelty ehdotus Itä-Karjalassa suoritettavien tutkimusten jakautumisesta eri tieteellisten seurojen kesken.

Kansallisarkisto (KA), Helsinki.

Opetusministeriön arkistokokoelma:

Opetusministeriön päätöksiä ja kirjeistöä

Päätös- ja kirjediaariot 1941–1942.

Valtion poliisin toimintaa sodan jälkeen koskeva arkistokokoelma:

Seurantatietoja taantumuksellisista ja poliittisluonteisista järjestöistä. Valpo II (AMP), KO 26, T 4.

Saksalaisten sotilasviranomaisten yhteenveto Suomeen lähetettävistä sotavangeista (16.7.1942). Inkeriläisiä ja eestiläisiä eri leireillä. Valpo II (AMP) 172 E, 7 a.

Kyselykaavake suomenheimoisia sotavankeja varten sekä Saksan viranomaisilta saatua Inkerin väestön rekisteröintiä koskevaa aineistoa. Valpo II (AMP) 172 E, 7 a.

Yhteenveto Oitin leirillä 7.2.1944 toimitetuista kuulusteluista. Inkeriläisiä ja eestiläisiä eri leireillä Valpo II (AMP), XXV: 172 E, 7 a.

Sisäasianministeriön yleiskirje sekä pastori Juhani Jääskeläisen selonteko Baltiskin ja Pöllkylän leireiltä. Valpo II (AMP), XXV: 172 E, 7 a.

Tilannekatsaus sekä selonteko mielialoista Lohjan, Oitin ja Lapinlahden väestösiirtoleireille sijoitettujen inkeriläisten keskuudessa. Valpo II (AMP), XXV: 173 E 7 a 8.

Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen arkisto (KOTUS), Helsinki.

Helmi Helmisen arkistolle luovuttaman henkilökohtaisen aineiston arkistokokoelma.

Sota-arkisto (SA), Helsinki.

Sotavankitutkimuksia valmistelleen toimikunnan puheenjohtajan Artturi Kannon ja sihteerin Lauri Postin Yleisesikuntaan 3.6.1942 osoittama kirjelmä.

Everstiluutnantti Y. Pöyhösen sotavankitutkimuksia valmistelleen toimikunnan sihteeri Lauri Postille 7.6.1942 osoittama vastauskirje.

Sotavankitutkimuksia valmistelevalle toimikunnalle tiedustelu 23.7.1942 Päämajan järjestelyosastolta koskien harvinaisimpien suomalais-ugrialaisten kansojen edustajia sotavankien joukossa.

Päämajan järjestelyosaston vastaus 22.8.1942 Suomalais-ugrilaiselle Seuralle koskien tiedustelua harvinaisempien suomalais-ugrialaisten kansojen edustajia sotavankien joukossa.

Suomalais-ugrilaisen Seuran 15.4.1942 Sotavankitoimistolle osoittama tutkimuslupahakemus.

Kotijoukkojen Esikunnan tohtori Jenö Juhaszille ja maisteri Kaino Heikkilälle myöntämä tutkimuslupa.

Suomalais-ugrilaisen Seuran Päämajan järjestelyosastolle 2.9.1942 osoittama kahden sotavankina olleen vögelin siirtoa koskeva pyyntö.

Suomalais-ugrilaisen Seuran Päämajan järjestelyosastolle 26.11.1942 osoittama kahden sotavankina olleen tšuvassin siirtoa koskeva pyyntö.

Kotijoukkojen esikunnan 12.6.1942 myöntämä lupatodistus koskien syrjäniläisten sotavankien tutkimuksia sotavankileireillä n:o 1 ja 7.

Kotijoukkojen esikunnan 11.7.1942 myöntämä lupatodistus koskien Ostjakki-samojedi-sotavangin tutkimusta sotavankileirillä n:o 7.

Päämajan järjestelyosaston 26.7.1942 Tiedotusosastolle myöntämä lupa koskien musiikkiaanilevyjen valmistamista sotavankileireissä.

Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valistusosaston yleistä kirjeistöä vuosilta 1942-1943.

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkisto (SKSKRA), Helsinki.

Helminen 1943: 1211. Helmi Helmisen työselostus kenttätöistä Porajärvellä vuonna 1942.

Helminen 1944: 10 q, 2126-2278. Helmi Helmisen työselostus Suomalaisen Kirjallisuuden Seuralle kesän 1943 keruutöistä.

Kaukonen, Toini-Inkeri 1941, 2-73. Toini-Inkeri Kaukosen lähetekirje Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kansanrunousarkistolle.

Kaukonen, Toini-Inkeri 1964: s, t 74-414. Toini-Inkeri Kaukosen Suomeen siirrettyiltä inkeriläisiltä keräämä kansanrunousaineisto sekä lähetekirje Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kansanperinteen valiokunnalle.

Sääski: 1943. Sylvi Sääsken työkertomus vepsäläialueelle kesällä 1943 tehdystä tutkimusmatkasta.

Sääski, Sylvi 1944. 4124-4449: Sylvi Sääsken työkertomus Suomeen sijoitettujen inkeriläisten keskuudessa kesällä 1944 tehdyistä tutkimuksista.

Valjakka 1943:1. Sirkka Valjakan työkertomus vepsäläisalueelle kesällä 1943 tehdystä tutkimusmatkasta.

Valjakka, Sirkka 1945: 739. Toimintakertomus stipendimatkasta vepsäläisten keskuuteen kesällä 1944.

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjallisuusarkisto (SKSKIA), Helsinki.

Valtion tieteellisen Itä-Karjalan toimikunnan toiminnasta jälkeen jääneiden asiakirjojen ja kirjeenvaihdon arkistokokoelma.

Suomalais-ugrilaisen Seuran toiminta-arkisto, Helsinki.

Kokoelma Suomalais-ugrilaisen Seuran kokouspöytäkirjoja, seuraan saapuneita kirjeitä sekä muuta tarkemmin erittelemätöntä aineistoa vuosilta 1941-1942.

Suomen kansallismuseon kansatieteellinen käsikirjoitusarkisto (SKM: KTKKA), Helsinki.

Helminen, Helmi: Repolan alueelle syksyllä 1941 tehdyn kansatieteellisen tutkimusmatkan matka- ja työpäiväkirja. N:o 957.

Helminen, Helmi: työ- ja matkakertomus kansatieteelliseltä matkalta Porajärvelle vuonna 1942.

Helminen, Helmi: selonteko kesän 1943 tutkimuksista Valtion Tieteelliselle Itä-Karjalan Toimikunnalle.

Kaukonen, Toini-Inkeri: kansatieteellisiä kuvauksia Keski-Inkeristä. N:o 951.

Itä-Karjalan kansakoululaisten laatima kansatieteellinen aineisto. N:o 960.

Vahter, Tyyni 1924: aunukselaispakolaisen haastattelu vuonna 1924. Suomen kansallismuseo. N:o 969.

Valjakka, Sirkka: Soutjärven alueelle vuonna 1943 tekemän SKS:n stipendiaattimatkan yhteydessä laadittuja kansatieteellisiä muistiinpanoja. N:o 972.

Valjakka, Sirkka: kansatieteellisiä muistiinpanoja karjanhoidosta Soutjärven alueella vuonna 1943. N:o 973.

Valjakka, Sirkka: kansatieteellisiä muistiinpanoja kalastuksesta Soutjärven alueella vuonna 1943. N:o 974.

Vilppula, Hilikka: matkapäiväkirja kansatieteelliseltä matkalla Porajärvelle vuonna 1942.

Vilppula, Hilikka: matkapäiväkirja vuoden 1943 kansatieteelliseltä matkalta Munjärven alueelle. N:o 976.

Painamattomat lähteet

Kotkavaara, Kari 1986. Den avklädda ikonens. Det reformerade ikonmåleriet och dess uppkomst i Finland. Pro graduavhandling I konsthistoria. Åbo Akademi.

Suomalais-ugrialaisten kokoelmien diarioluettelot vuosilta 1941-1945. Museovirasto / Kulttuurien museo, Helsinki.

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkiston kerääjälistat.

Syrjämäki, Petteri 2000. Kootaan kaikki hulikaaniainees venäläisistä sotavangeista: sotavankileiri 24 eli kurileiri 1942-1944. Suomen historian pro gradu -tutkielma. Jyväskylän yliopiston historian laitos.

Elektroniset lähteet

The Center for Volga German Studies:

<http://cvgs.cu-portland.edu/history.cfm>, luettu 29.8.2009

Helsingin yliopiston lehdistötiedote: Schurin väitöskirjan käsittelyyn ei liittynyt väärinkäytöksiä.

<http://savotta.helsinki.fi/halvi/tiedotus/lehti.nsf/e1e392ad852e72f5c225680000404fa8/78aa38507cb99b66c225742d0039c15f?>, luettu 5.11.2008.

- Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, <http://www.kotus.fi/index.phtml?s=810>,
luettu 29.8.2009.
- Kulttuurien museo, näyttelyarkisto, Rajantakaista Karjalaa esittelevä näyttely:
http://www.nba.fi/fi/Rajantakaista_Karjalaa, luettu 29.8.2009.
- Kustaa Vilkuna Kansallisbiografiassa, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Bio-
grafiakeskus: <http://artikkelihaku.kansallisbiografia.fi/artikkeli/7043/>,
luettu 5.11.2008.
- Oskar Looritsin tieteellisestä toiminnasta,
<http://haldjas.folklore.ee/tagused/nr24/blumberga.pdf>, luettu 29.8.2009
- Pimiä, Tenho 2004 a. Kansa taisteli, museoesineet kertovat: kartoitettu ja kansal-
listettu esine - katsaus jatkosodan aikaiseen etnografiseen esinekeräel-
mään. Elektroninen julkaisusarja Jargonia:
[https://www.jyu.fi/hum/laitokset/hie/opiskelu/jatkot/jargoniakansio/
jargonia/artikkelit/jargonia504.pdf](https://www.jyu.fi/hum/laitokset/hie/opiskelu/jatkot/jargoniakansio/jargonia/artikkelit/jargonia504.pdf), luettu 29.8.2009.
- Radio Free Europe Russia: Moscow Grapples With Question of "Trophy Art"
Restitution. <http://www.rferl.org/featuresarticle>, luettu 24.10.2006.
- Suomalainen naisliitto:
<http://www.suomalainennaisliitto.fi/toimintaa.htm#1930>, luettu
29.8.2009.
- Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkiston ATK-analyysi vuo-
teen 1967: kerääjätilastot:
[http://linux..../keraaja.html?sukunimi=Valjakka&etunimi=sirkka&sp=N
&amm](http://linux..../keraaja.html?sukunimi=Valjakka&etunimi=sirkka&sp=N&amm), luettu 11.10.2004.
- Verkkokeskustelu Helsingin Sanomissa *Sotasaalista Itä-Karjalasta* -kirjan pohjal-
ta: "Lojuuko nurkissasi sotasaalista?"
[http://www.hs.fi/keskustelu/Lojuuko+nurkissasi+sotasaaliita%3F/
message.jspa?messageID=1283708&userThreadMode=flat](http://www.hs.fi/keskustelu/Lojuuko+nurkissasi+sotasaaliita%3F/message.jspa?messageID=1283708&userThreadMode=flat), luettu
29.8.2009.
- Ylikangas, Heikki 2004. Selvitys Valtioneuvoston kanslialle.
[http://www.vnk.fi/julkaisukansio/2004/j05-heikki-ylikankaan-
selvitys/pdf/fi.pdf](http://www.vnk.fi/julkaisukansio/2004/j05-heikki-ylikankaan-selvitys/pdf/fi.pdf), luettu 29.8.2009.

Painetut lähteet ja kirjallisuus

- Aarni, Krohn 1971. Kuka on tuo mies: Valtiomiehen kirjoittamattomat muistelmat. Jyväskylä: Gummerus.
- Aarnio, Maiju 1942. Saksan naistoiminnan työmaalta. – *Emäntälehti* 6 /1942, 106–109.
- Antila, Olavi 1993. Voittojen tiellä. Raisio: Kirjaveteraanit OY.
- Autio, Veli-Matti 1986. Ensimmäisen tasavallan kulttuuripolitiikkaa 1917–1944. Opetusministeriön historia, osa 4. Helsinki: Kirkollistoimituskunta – Opetusministeriö.
- Anttonen, Pertti 2000. Cultural Homogeneity and the National Unification of a Political Community. – Pertti J. Anttonen, Anna-Leena Siikala, Stein.R. Mathisen & Leif Magnusson (eds.) *Folklore, Heritage Politics and Diversity*, 253–278. Botkyrka: Multicultural Centre.
- Daxelmuller, Christoph 1994. National Socialistic Perceptions and the End of Jewish Volkskunde. – James Dow & Hannjost Lixfeld (eds.) *The Nazification of an Academic Discipline: Folklore in the Third Reich*. Bloomington: Indiana University Press.
- Dow, James & Lixfeld, Hannjost 1986. *German Volkskunde: a Decade of Theoretical Confrontation, Debate, and Reorientation 1967–1977*. Bloomington: Indiana University Press.
- Dow, James 1987. German Volkskunde and National Socialism. – *The Journal of American Folklore*, Vol. 100, No. 397, 300–304.
- Dow, James & Lixfeld, Hannjost 1994. *The Nazification of an Academic Discipline: Folklore in the Third Reich*. Bloomington: Indiana University Press.
- Ekholm, Kaj 2004. *Haavoittuneet kirjastot*. Helsinki: BTJ Kustannus.
- Ekholm, Kaj 2007. *Kulttuurin varkaat*. Helsinki: BTJ Kustannus.
- ”Elias Lönnrotin jalanjalkia seuraavat suomalaiset sotilaat Vienan-Karjalassa”, *Helsingin Sanomat* 2.8.1941.
- Fewster, Derek 2006. *Visions of Past Glory. Nationalism and the Construction of Early Finnish History*. *Studia Fennica Historica* 11. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Fingerroos, Outi & Haanpää, Riina 2006. Muistitietotutkimuksen ydinkysymyksiä. – Outi Fingerroos, Outi Haanpää, Anne Heimo ja Ulla-Maija Peltonen (toim.) *Muistitietotutkimus: metodologisia kysymyksiä*. *Tietolipas* 214, 25–48. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Fischer, Hans 1990. *Völkerkunde im Nationalsozialismus: Aspekte der Anpassung, Affinität, und Behauptung einer Wissenschaftlichen Disziplin*. Berlin: Dietrich Reimer.
- Haavio, Martti 1941. *Vepsien mailla*. *Helsingin Sanomat* 20.11.1941.
- Haavio, Martti 1943. *Viimeiset Runonlaulat*. Porvoo – Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Haavio, Martti 1969. *Me marssimme Aunuksen teitä: päiväkirja sodan vuosilta 1941–1944*. Helsinki: WSOY.

- Hakulinen, Lauri 1934. Saksalaisesta kieli- ja kulttuurimaantieteestä. – Suomalainen Suomi 1934: 6, 311–317.
- Hakulinen, Lauri 1945. Inkerin Venjoen sananparsia. – Virittäjä 1945, 68–79.
- Haltsonen, Sulo 1956. Tyyni Vahterin kirjallista tuotantoa. – Kotiseutu 1956, 32–34.
- Hauschild, Thomas 1997. Christians, Jews, and the other in German Anthropology. – *American Anthropologist*, New series, Vol. 99, No. 4, 746–753.
- Helminen, Helmi 1942. Vuosniemen kylä Repolassa. – Kotiseutu 1942 n:o 1–2, 47–54.
- Herlin, Ilkka 1993. Kivijalasta harjahirteen: Kustaa Vilkunan yhteiskunnallinen ajattelu ja toiminta. Helsinki: Otava.
- Hiedanniemi, Brita 1980. Kulttuuriin verhottua politiikkaa: kansallissosialistisen Saksan kulttuuripropaganda Suomessa 1933–1940. Helsinki: Otava.
- Hietala, Marjatta 2006. Tutkijat ja Saksan suunta. – Marjatta Hietala (toim.) Tutkijat ja sota: Suomalaisten tutkijoiden kontakteja ja kohtaloita toisen maailmansodan aikana. Historiallinen arkisto 121, 30–141. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Husso, Katariina 2007. Kirkkotaide kulttuuri-identiteetin kuvastimena. Teoksessa Outi Fingerroos & Jaana Loipponen (toim.) *Nykytulkintojen Karjala. Nykykulttuurin tutkimuskeskuksen julkaisuja 91*, 142–159. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Hutchinson, John 2004. Myth Against Myth: the Nation as Ethnic Overlay. – *Nations and Nationalism*. Volume 10, Part 1 / 2.
- Hutton, Christopher 1999. Linguistics and the Third Reich. *Mother-Tongue Fascism, Race and the Science of Language*. Routledge Studies of in the History of Linguistics. London: Routledge.
- Itkonen, Terho 1983. Pitkän virkotien kokija: aineksia 75-vuotiaan Lauri Postin tutkijankuvaan. Helsinki: Universitas Helsingiensis. Institutum Linguae Fennicae.
- Itäkarjalaiset ja me. Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valistusosaston julkaisuja n:o 1. Ainoastaan palveluskäyttöä varten.
- Itä-Karjalan ja Inkerin historian todistuskappaleita keräämään! 1939. Helsinki: Heimojärjestöjen keskusvaliokunta – Heimoarkisto.
- Itä-Karjalan kansanrunouden keruuopas 1943. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Jaakkola, Jalmari 1941. Suomen idänkysymys. Porvoo - Helsinki: WSOY.
- Jacobeit, Wolfgang & Lixfeld, Hannjost & Bockhorn, Olaf & Dow, James 1994. (eds.) *Volkische Wissenschaft: Gestalten und Tendenzen der deutschen und osterreichischen Volkskunde in der ersten Halfte des 20. Jahrhunderts*. Vienna: Bohlau Verlag.
- Jokisipilä, Markku 2004. Aseveljiä vai liittolaisia? Suomi, Saksan liittosopimukset ja Rytin-Ribbentropin-sopimus. *Bibliotheca historica 84*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Julkunen, Martti 1982. Alkusanat. Martti Julkunen, Sune Jungar & Arvo Kostianen (toim.) *Suomalais-neuvostoliittolainen yhteiskuntahistorian symposiumi Turussa 22.–25.10.1980*. Turku: Suomen ja Neuvostoliiton välinen

- tieteellis-teknillinen yhteistyökomitea ja Turun historiallinen yhdistys.
- Järvinen, Irma-Riitta 2004. Kylä ja Erämaa. – Kalevalaseuran vuosikirja 52, 43–60. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kansatieteellisiä kertomuksia Ilomantsin itäkylästä. 1939. Kansatieteellinen Arkisto 11. Hannes Teppo & Kustaa Vilkuna (toim.) Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Kansojen museo 1992. Helsinki: Opetusministeriön mietintö 1992: 1.
- Kajava, Viljo 1941. Runonlaulajapatsas eheänä – Karjalan silta poikki. Helsingin Sanomat 18.8.1941.
- Kalela, Jorma 2000. Historiantutkimus ja historia. Tampere: Gaudeamus.
- Kalela, Jorma 2002. Tutkijan vapaus historiantutkimuksessa. – Sakari Karjalainen, Veikko Launis, Risto Pelkonen & Juhani Pietarinen (toim.) Tutkijan eettiset valinnat, 177–194. Tampere: Gaudeamus.
- Kalela, Jorma 2006. Muistitiedon näkökulma historiaan. – Outi Fingerroos, Outi Haanpää, Anne Heimo ja Ulla-Maija Pelttonen (toim.) Muistitietotutkimus: metodologisia kysymyksiä. Tietolipas 214, 67–92. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kallioniemi, Timo 1992. Prikaati K: heimosoturit jatkosodassa. Oulu: Pohjoinen.
- Karvonen, Mikko (Ontonni Miihkali) 2007. Salainen sotapäiväkirja Itä-Karjalasta. Eero Marttinen (toim.) Helsinki: Gummerus.
- Kassinen, Aino 1972. Aino Kassinen kertoo. Muistiinmerkinnyt Kaarina Laine. Helsinki: Otava.
- Kater, Michael 2001. Das Ahnenerbe der SS 1935-1945: Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches. München: R. Oldenbourg Verlag.
- Kaukonen, Toini-Inkeri 1970. Tyyni Vahter 1886–1969. – Kalevalaseuran vuosikirja 50, 355–363. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kaukonen, Toini-Inkeri 1992. Four Women Ethnologist. – Matti Räsänen (ed.) Pioneers of Finnish Ethnology. *Studia Fennica, Ethnologica* 1, 173–256. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Keinänen, Marja-Liisa 2004. Metsäsuomalaisen kulttuurin renessanssi ja suomalaiset tutkijat. – Kalevalaseuran vuosikirja 52, 91–95. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kemiläinen, Aira 2006. Toinen maailmansota ja Suomen maine lännen arvioimana: pienen kansan asema suurvaltojen sodassa. – Tieteessä tapahtuu 5/2006, 5–16.
- Knuuttila, Seppo 1993. Hiljainen kevät: miksi kansanrunoudentutkimuksessa ei oltu tietääkseen kansalaissodasta puoleen vuosisataan. – Heikki Ylikangas (toim.) Vaikea totuus: vuosi 1918 ja kansallinen tiede. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 603. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Koivulahti, Tiina & Hakkarainen, Maarit 2004. Suomi Saksan kansallissosialistien anastaman taiteen vastaanottajamaana? – Tieteessä Tapahtuu 8/2004, 15–21.
- Koivulahti, Tiina & Hakkarainen, Maarit 2007. Research into Art Looted by the Nazis – an Important International Task. – *Nordisk Museologi* 1/2007, 58–73.

- Korkiakangas, Pirjo 2005. Muistoista tulkintaan: muisti ja muisteluaineistot etnologisessa tutkimuksessa. – Pirjo Korkiakangas, Pia Olsson & Helena Ruotsala (toim.) Polkuja etnologian menetelmiin. *Ethnos-toimite* 11, 129–147. Helsinki: Ethnos ry.
- Koski, Sami & Rissanen, Mika & Tahvanainen, Juha 2007. Hävityksen historiaa. Jyväskylä: Atena.
- Kotiin palanneiden marttojen parissa. – *Emäntälehti* 11/1941, 253–256.
- Kotkavaara, Kari 2009. Myös kuvien Karjala. – Kari Kotkavaara & Petter Martiskainen (toim.) Ikonit, ihmiset ja sota. 34–91. Keuruu: Valamon konservointilaitos / Ilias OY.
- Kujala, Antti 2008. Vankisurmat: Neuvostosotavankien laittomat ampumiset jatkosodassa. Helsinki: WSOY.
- Laine, Antti 1982. Suur-Suomen kahdet kasvot. Itä-Karjalan siviiliväestön asema suomalaisessa miehityshallinnossa 1941–1944. Helsinki: Otava.
- Laine, Antti 1993. Tiedemiesten Suur-Suomi – Itä-Karjalan tutkimus jatkosodan vuosina. *Historiallinen Arkisto* 102. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Lappalainen, Niilo 1997. Aselevon jälkeen. Helsinki: WSOY.
- Lehtonen, Juhani U. E. 1972. U. T. Sirelius ja kansatiede. *Kansatieteellinen Arkisto* 23. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Lehtonen, Juhani U. E. 2005. ”Kansatieteen tutkimushistoria”. – Pirjo Korkiakangas, Pia Olsson & Helena Ruotsala (toim.) Polkuja etnologian menetelmiin. *Ethnos-toimite* 11. Helsinki: Ethnos ry.
- Linimayr, Peter 1994. Wiener völkerkunde im Nationalsozialismus: Ansätze zu einer NS-Wissenschaft. Frankfurt am Main: Lang.
- Lixfeld, Hannjost 1994. *Folklore and Fascism: The Reich Institute for German Volkskunde*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.
- Lönnqvist, Bo 1995. Toini-Inkeri Kaukonen 1913–1994. – *Suomen museo* 1995, 121–124.
- Lönnqvist, Bo 2003. Paradigma ja kenttä. – *Kalevalaseuran vuosikirja* 82, 34–43. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Macrakis, Kristie 1993. *Surviving the Swastika: Scientific Research in Nazi Germany*. New York: Oxford University Press.
- Manninen, Ilmari 1919. *Kansatieteellisiä kertomuksia Pohjois-Aunuksesta*. Porvoo: WSOY.
- Manninen, Ohto 1994. Sotavangit ja sotavankileirit. *Jatkosodan historia* 6. Porvoo: WSOY.
- Marttinen, Eero & Tikkanen, Jorma 2002. Olimme Päämajan kaukopartiomiehiä. Helsinki: WSOY.
- Marttinen, Eero & Tikkanen, Jorma 2002. Ampukaa arvojärjestyksessä! Helsinki: WSOY.
- Merikoski, K 1942. *Suuren Suomen kirja: isänmaallinen lukukirja Itä-Karjalan sekä Kanta-Suomen kouluille ja kodeille*. Helsinki: Otava.
- Michelsen, Karl-Erik 2002. Tiede sodassa. – Päiviö Tommila (toim.) *Tieteen ja tutkimuksen yleinen historia 1880-luvulta lähtien, Suomen tieteen historia*, osa 4. Porvoo: WSOY.

- Miettunen, Hannu 2004. Venäjä voi vaatia Turussa piilotettua ikonikokoelmaa. Turun Sanomat 25.11.2004.
- Miikkali, Onttoni 1940. Raatteen tiellä. Muistoja ja kokemuksia. Hämeenlinna: Karisto.
- Mikkola, Marja-Leena 2004. Menetetty lapsuus: suomalaismiehittäjien vankeudessa 1941–1944. Helsinki: Tammi.
- Muinaista ja vanhaa Itä-Karjalaa 1944. Julkaisematta jääneen teoksen korrehtuurivedos.
- Moisio, Arto 1999. Russkoje prilagatel'noje v marijskom jazyke v XX veke, ili kak istorija obshtshestva otrazajetsja v istorii jazyka. – M. Mosin (toim.) Slovoobrazovatel'naja arhitektonika v volzhsko-finskih jazykah. Materialy mezhdunarodnogo nautshnogo simpoziuma, 17–28. Saransk.
- Muir, Simon 2007. Israel-Jakob Schurin väitöskirjan hylkääminen Helsingin yliopistossa. – Historiallinen aikakauskirja 4/2007, 463–483.
- Nevalainen, Pekka 1990. Inkeriläinen siirtoväki Suomessa 1940-luvulla. Helsinki: Otava.
- Nygård, Toivo 1978. Suur-Suomi vai lähiheimolaisten auttaminen: aatteellinen heimotyö itsenäisessä Suomessa. Keuruu: Otava.
- Nyt on aika ja tillaisuus tehdä Karjalasta paratiisi. – Emäntälehti 1941.
- Olsson, Pia 1999. Eteen vapahan valkean Suomen: kansatieteellinen tutkimus lottatoiminnasta paikallisella tasolla vuoteen 1939. Kansatieteellinen Arkkisto 45. Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Paavolainen, Olavi 1963. Synkkä yksinpuhelu. Helsinki: Otava.
- Palaste, Onni 1996. Raappanan miehet: 14. divisioonan tie 1941–1944. Porvoo – Helsinki – Juva: WSOY.
- Penttilä, Aarni 1942. Suomenheimoiset sotavangit kielenoppaina. Virittäjä 1942, 148–160.
- Pesonen, Niilo 1992. Voi voitettuja. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Tammi.
- Pietola, Eino 1987. Sotavangit Suomessa 1941–1944. Dokumentteihin perustuva teos sotavankien käsittelystä Suomessa jatkosodan aikana. Jyväskylä: Gummerus.
- Pimenov, Vladimir & Strogalštšikova, Zinaida 1994. Vepsäläisten etnisen kehityksen ongelmista. – Kaija Heikkinen & Irma Mullonen (toim.) Vepsäläiset tutuiksi: kirjoituksia vepsäläisten kulttuurista. Joensuu: Joensuun yliopiston Karjalan tutkimuslaitoksen julkaisuja n:o 108, 19–40.
- Pimiä, Tenho 2004 b. German Folk Culture research in Karelia in the 1930s: Ideological decoration of Nazism or serious research on ancient history? Ethnologia Fennica 2004, vol. 31, 12–20.
- Pimiä, Tenho 2004 c. Sotavangit kansallisen tieteen palveluksessa. Heikki Roiko-Jokela (toim.) Vihollisen armoilla: Neuvostosotavankien kohtaloita Suomessa 1941–1948, 247–256. Jyväskylä: Minerva.
- Pimiä, Tenho 2006. Tiedettä jatkosodan vangeista. – Suomen Kuvalehti 4/2006.
- Pimiä, Tenho 2007. Sotasaalista Itä-Karjalasta: suomalaisatutkijat miehityksellä alueilla 1941–1944. Helsinki: Ajatus-Kirjat.
- Pirinen, Hanna 2007. The Nordic concept in relation to the arts. Politics and exhibition policy in the Third Reich. – Nordisk Museologi 1/2007, 46–57.

- Pälsi, Sakari 1922. Karjalan talviteillä. Helsinki: Otava.
- Pälsi, Sakari 1941. Aunuksen monista kirkoista säilynyt vain yksi. – Helsingin Sanomat 19.9.1941.
- Pälsi, Sakari 1942. Voittajien jäljissä: sodanaikaisen Aunuksen oloja ja elämää. Helsinki: Suomen kirja.
- Rugojev, Jaakko 1988. Majuri Vallin rykmentti. Oulu: Pohjoinen.
- Rui, Timo 2006. Tiedemiehet sodan jaloissa: Näkökulmia suomalais-virolaisiin tieteellisiin suhteisiin toisen maailmansodan aikana. – Marjatta Hietala (toim.) Tutkijat ja sota: Suomalaisen tutkijoiden kontakteja ja kohtaloita toisen maailmansodan aikana. Historiallinen arkisto 121, 299–345. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Rössler, Mechthild 2001. Geography and Area Planning under National Socialism. – Margit Szöllösi-Janze (ed.) Science in the Third Reich. German Historical Perspectives XII. Oxford–New York: Berg.
- Salminen, Väinö 1941. Viena-Aunus: Itä-Karjala sanoin ja kuvin. Helsinki: Otava.
- Salminen, Timo 2003. Suomen tieteelliset voittomaat – Venäjä ja Siperia suomalaisessa arkeologiassa 1870-1935. SMYA 110 FFT. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Salmi-Niklander, Kirsti 2006. Tapahtuma, kokemus ja kerronta. – Outi Fingerroos, Outi Haanpää, Anne Heimo ja Ulla-Maija Peltonen (toim.) Muistitietotutkimus: metodologisia kysymyksiä. Tietolipas 214, 199–220. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Sana, Elina 2004. Luovutetut. Helsinki: WSOY.
- Suomalaisen Naisliiton vuosikokous ja luentopäivät. – Naisten ääni 4/1943, 56–58.
- Seppälä, Helge 2003. Leningradin saarto 1941–1944: murhenäytelmän sävyttämä voitto. Helsinki – Pietari: Johan Beckman Institute.
- Setälä, E. N. 1926. Kansatiede, sen ala ja tehtävä. – A. Kannisto, E. N. Setälä, U. T. Sirelius, Y. Wichmann (toim.) Suomen suku osa 1, 12–2. Helsinki: Otava.
- Sihvo, Hannes 1969. Karjalan löytäjät. Helsinki: Kirjayhtymä.
- Sihvo, Hannes 1970. A. O. Väisäsen muistelmia. – Kalevalaseuran vuosikirja n:o 50, 6–74. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Sihvo, Hannes 1973. Karjalan kuva: karelianismin taustaa ja vaiheita autonomian aikana. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 314. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Sihvola, Juha 2002. Tarvitseeko tiede toisinajattelua. – Sakari Karjalainen, Veikko Launis, Risto Pelkonen & Juhani Pietarinen (toim.) Tutkijan eettiset valinnat, 105–118. Tampere: Gaudeamus.
- Sinisalo, Hannu 2007. Yrjö von Grönhagenin Carelica 1936: utopia Suomesta ja Karjalasta indogermaanisuuden ja muinaisuskon raja-alueena. – Outi Fingerroos & Jaana Loipponen (toim.) Nykytulkintojen Karjala. Nykykulttuurin tutkimuskeskuksen julkaisuja 91, 287–315. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Sotavankien kuulusteluopas 1943. Päämajan tiedusteluosaston julkaisu.

- Stenbäck, Irma 2007. Suomalaisten sotasaaliit Itä-Karjalasta olivat luultua suuremmat. – Helsingin Sanomat 16.8.2007.
- Suomalais-ugrilaisen Seuran vuosikertomus 1942. Suomalais-ugrilaisen Seuran aikakauskirja 52, (LII7), 8–16. Helsinki 1943–1944: Suomalais-ugrilainen Seura.
- Suomalais-ugrilaisen Seuran vuosikertomus 1943 ja 1944. Suomalais-ugrilaisen Seuran aikakauskirja 53, (LIII5), 1–16. Helsinki 1946–1947: Suomalais-ugrilainen Seura.
- Suhonen, Seppo 1988. Lauri Posti 1908–1988. – Virittäjä 1988, 253–260.
- Suomen asetuskokoelman sopimussarja: ulkovoitain kanssa tehdyt sopimukset n:o 4.
- Suominen, Elina 1979. Kuoleman laiva SS-Hohenhörn. Helsinki: WSOY.
- Szöllösi-Janze, Margit 2001 (ed.) Science in the Third Reich. German Historical Perspectives XII. Oxford – New York: Berg.
- Sysiharju, Anna-Liisa 1997. Työtytöt: naisten vapaaehtoinen työpalvelu 1941–1945. Helsinki: Edita.
- Talve, Ilmar 2004. Kolme kotimaata. Turku: Kirja-Aurora.
- Tarkka, Lotte 1989. Karjalan kuvaus kansallisena retoriikkana: ajatuksia karelianismin etnografisesta asetelmasta. – Kalevalaseuran vuosikirja n:o 68, 243–257. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Taulamo, Siina 1985. Vie sinne mun kaihoni: Aunuksen Karjalassa 1941–1944. Helsinki: Kirjayhtymä.
- Tiitta, Allan 2004. Suomen Akatemian historia 1. 1948–1969: huippuyksiköitä ja toimikuntia. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Turunen, Aimo 1990. Nuoruus rauhan ja sodan Karjalassa. Helsinki: WSOY.
- Ukkonen, Taina 2000. Menneisyyden tulkinta kertomalla: muistelupuhe oman historian ja kokemuksetuotusten tuottamisprosessina. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 797. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Uotila, Toivo 1995. Syrjänische Texte. Gesammelt von T. E. Uotila. Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia.
- Vahter, Tyyni 1942 a. Itäkarjalaisten käsitöiden näyttely on vierailut Suomen kaupungeissa. – Kotiteollisuus 9-10/1942, 82–84.
- Vahter, Tyyni 1942 b. Itä-Karjalan naisen arkista askarta. – Naisten ääni 12/1942, 179–181.
- Valonen, Niilo 1954. Eino Nikkilä 50-vuotias. – Kotiseutu 1954, 71–72.
- Vihavainen, Timo 1988. Saatteeksi. – Timo Vihavainen (toim.) Suomalais-neuvostoliittolainen historiantutkijoiden symposiumi. Historiallinen arkisto 91. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Vihavainen, Timo 1991. Kansakunta rähmällään: suomettumisen lyhyt historia. Helsinki: Otava.
- Viitala, Heikki 1975. Suomalais-Neuvostoliittolainen yhteistyö Suomen museolaitoksessa. Kuopio: Kuopion kaupunginhallitus.
- Vilkuna, Janne 2007. Museoiden valikoiva muisti. – Kalevalaseuran vuosikirja n:o 86, 177–187. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Vilkuna, Kustaa 1939. Esipuhe. – Kansatieteellisiä muistiinpanoja Ilomantsin itäkylistä. Kansatieteellinen arkisto 11. 3–4. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Vilkuna, Kustaa 1970. Tyyni Vahter 19.3.1886–2.6.1969. – Suomen museo 1970, 124–126.
- Vilkuna, Kustaa 1976. Helmi Helminen-Nordberg 1905–1976. – Kotiseutu 3–4/1976, 19.
- Vilppula, Hilikka 1943. Pole jalka portahille, piirrä sintsin siltaselle. – Emäntälehti 8/1943, 190–193.
- Virtanen, Erik Anton 1950. Itäkarjalaisesta kalastusoikeudesta ja – yhtiöistä. Kansatieteellinen Arkisto 8. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Virtaranta, Pertti 1993. Kynällä kylmällä – kädellä lämpimällä: muistiinpanoja tapauksista ja tapaamisista. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 582. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Vuorela, Toivo 1944. Suomalaisia varstatyyppejä kuvaava levinneisyyskartta Kustaa Vilkunan artikkelissa ”Sadonkorjuu- ja viljanpuintivälineiden historiaa”. – Virittäjä: 48, 177.
- Vuorela, Toivo 1976. Suomen kansankulttuurin kartasto. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 325. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Väyrynen, Tarja 2006. Valtioiden sisäiset konfliktit ja rauhaan palaamisen ongelmat: rauhantutkimuksen teoreettiset ja eettiset lähtökohdat. – Petri Karonen & Kerttu Tarjamo (toim.) Kun sota on ohi: sodista selviytymisen ongelmia ja niiden ratkaisumalleja 1900-luvulla, 25–48. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Wilson, William 1985. Kalevala ja kansallisuusaate. (Suom. laitoksen toim. Vesa Kurkela ja Erkki Pekkilä). Helsinki: Työväen sivistysliitto.
- Wilson, William 1976. Folklore and Nationalism in Modern Finland. Bloomington: Indiana University Press.
- Yli-Paavola, Jaakko 2003. Vänrikki Pertti Virtaranta löytää Karjalan. – Kalevalaseuran vuosikirja 82, 185–193. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.